GYÁNI GÁBOR

Nemzeti vagy transznacionális történelem

KALLIGRAM
2018

A kötet megjelenését a Művészetek és tudomány a nemzetépítés szolgálatában a 19. századi Magyarországon című kutatási program (OTKA K 108670) támogatta

ISBN 978-963-468-049-9

TARTALOM

Bevezetés

A történészek által írt történelem rendszerint egy ország, egy nemzet múltjának a szakavatott elbeszélésével szolgál. Tagadhatatlan ugyanakkor, hogy a már jó ideje egyeduralkodó nemzeti historiográfiák ritkán érdeklődnek egy másik nemzet(állam) historikuma iránt, és a tágabb, a regionális történetek elbeszélését is hanyagolják. Az *Annales* folyóirat alapító atyái, főként Marc Bloch,[1] korábban Henri Pirenne belga történész,[2] később pedig Fernand Braudel[3] a kivételek közé tartoztak. Ők elsőként szorgalmazták, majd monográfiákba öntötték a nem kizárólag a nemzetire szűkülő történet elbeszélését. Amikor ez napirendre került, nyomban kiviláglott, hogy inter- és multidiszciplináris szemléletmód kívántatik a feladat végrehajtásához.

[1] Marc Bloch: *Az európai társadalmak összehasonlító történelméről.* Ford. Pataki Pál. In: Uő: *A történész mestersége. Történetelméleti írások.* Osiris, Bp., 1996.; March Bloch: *A feudális társadalom.* Ford. Sujtó László. Osiris, Bp., 2002.; az utóbbi értékeléséhez vö. André Burguière: *The Annales School. An Intellectual History.* Trans. Jane Marie Todd. Cornell University Press, Ithaca, 2009. passim.

[2] Henri Pirenne: *A középkori gazdaság és társadalom története.* Ford. Gyáros Erzsébet. Gondolat, Bp., 1983.

[3] Fernand Braudel: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen.* Ford. Pődör László. Gondolat, Bp., 1985.

Azóta sokat változott a világ, de ma sem állíthatjuk, hogy a nemzeti történetírás átadta volna a helyét valamilyen tőle eltérő másféle megközelítésnek, amit nevezhetünk akár transznacionálisnak is. Elenyészően kevés ma még a nem a saját nemzetük múltja iránt érdeklődő történészek száma. Az okok sorában elsőként említendő a levéltári forrásanyag feldolgozásának lankadatlan történészi kötelessége, ami a tudományos teljesítmény értékelésének elengedhetetlen feltételeként a vizsgálódás helyéhez szorosan kötött kutatást köti ki. Mennyivel könnyebb és kényelmesebb a helyi, a nemzeti (és a lokális, tehát a városi, a megyei) archívumokban kutakodni, mint rendszeresen külföldre járni a források felkutatása végett. Oktatási kötelezettségek folytán szükség van ugyan némi „egyetemes történeti" kitekintésre, a szakmai értékelési mérce, a tudományos teljesítmény megítélése tekintetében azonban ez utóbbi szembetűnően eltér a nemzeti historiográfiában megszokottól. Nem feltétlenül követelik meg az „egyetemes történet" történész művelőjétől, hogy kizárólag csak az eredeti forrásanyag ismeretében fogalmazza meg mondanivalóját. S miután az illető historikus gyakorta valóban nem végez levéltári kutatómunkát, hamar megkapja a lebecsülő minősítést: ő bizony „csak olvasó történész".

Jóllehet a történeti diskurzus napjainkban megfigyelhető nemzetköziesedése miatt idejét múlttá kezd válni ez a szándékoltan rosszalló megítélés. Különösen szembetűnő, hogy a viszonylag rövid saját (írott) történelemmel rendelkező Egyesült Államokban a történészek figyelmét már mennyire nem köti le maradéktalanul saját országuk múltjának a kutatása. Nem meglepő tehát, hogy főként az amerikai történészek között mára széles körben elterjedt az európai, sőt újabban az ázsiai és egyáltalán: a globális történeti érdeklődés. Ez irányú törekvéseik megtermékenyítő hatással járnak napjaink európai nemzeti történetírásaira nézve is, kivált a nyugati (angol, francia, német) historiográfiákban. Vonzó lehet ebben az is, hogy

a nem kifejezetten a nemzeti látószög alapján elvégzett történeti kutatás többnyire mentes a nacionalista elfogultságoktól és előítéletektől. Ami némi garanciát ad arra nézve, hogy kiküszöbölhető, legalábbis mérsékelhető ily módon a történeti megismerésnek a nemzeti történeti paradigmából adódó megannyi vakfoltja. Valamely külső nézőpont történetírói elfoglalása olyasminek a megmutatására is képesítheti a historikust, ami szokás szerint láthatatlan a mélyen a nemzeti hagyományban és közösségi ideológiai univerzumban benne élők számára. Hozzá kell tenni, ezek az immár transznacionális történeti vizsgálódások gyakorta az elsődleges források bevonásával is folynak, ami egyenértékűvé teszi őket a nemzeti historiográfiák oly nagyra értékelt teljesítményével.

Könyvünk abba a folyamatba nyújt betekintést a történetírás történetét ecsetelve, amely a nemzeti történetírások valamikori megszületésétől és kanonikus formájától fokozatosan vezet a nemzetfeletti, a nemzetek-közötti történeti gondolkodás irányába. Tudományos tendenciákról, egyéni és olykor csoportos kezdeményezésekről van itt szó és nem arról, hogy egyszeriben értelmét és funkcióját veszti a történetírás nemzeti irányultsága. A könyvben tárgyalt gondolati áramlatok mindegyike valami módon már eddig is hatott a (nemzeti) történészekre, például úgy, hogy átgondoltatták velük saját nemzeti horizontjukat, vagy úgy, hogy egyeseket közülük transznacionális vizsgálódásokra késztetett. Bármi történik ennek során, az bizonyos, hogy egyre kevesebb szellemi haszonnal jár a nemzeti historiográfiák túlnyomóan bezárkózó, önmagukba forduló szellemi attitűdje; még ha ez a történeti gondolkodás továbbra is kielégít persze bizonyos olvasói igényeket, és könnyen talál magának utat meghatározott ideológiai- és pártérdekekhez is.

Nem ennek a könyvnek a feladata, hogy definíciót adva megfogalmazza, mi valójában a transznacionális történetírás. A kérdés ma még jószerivel megválaszolhatatlan. Nem több-

re, annak a bemutatására vállalkozunk csupán, hogy miként vált a történetírás nemzeti tudománnyá a nemzetállam-építés korában, és mi módon alakult további sorsa a folyton globalizálódó világban. Én magam semmiképp sem törnék pálcát a nemzetihez továbbra is makacsul ragaszkodó történetírás felett azzal, hogy határozottan kijelentem: a transznacionális szemlélet jegyében folyó történészi vizsgálódás szintén teljes értékű tudományos törekvés. Bízom benne, hogy a könyvemben kifejtett gondolatmenet meggyőző érvekkel szolgál e megállapítás igazának bizonyításához. Munkám megírása elképzelhetetlen lett volna anélkül a kollektív együttgondolkodás nélkül, amelyet az OTKA által támogatott K 108670. sz. *Művészetek és tudomány a nemzetépítés szolgálatában a 19. századi Magyarországon* című kutatási projekt keretében folytathattam kollégáimmal az MTA Bölcsészettudományi Központ égisze alatt.

A NEMZETI TÖRTÉNETI KÁNON

Kánon, ellenkánon és politikai megfelelés

Fogalmi előzetes

A kánon fogalma a szent szövegek hagyományozásának sajátos esete, amikor a szöveg formai változtathatatlansága képezi a fő szabályt. Mint Jan Assmann írja: „A kánoni szövegek módosíthatatlanok: ez a döntő különbség a »hagyományáramhoz« képest. A kánon szent és sérthetetlen, megköveteli a szó szerinti hagyományozást, jottányi változást sem szenvedhet. [...] A kánoni szöveg egy szerződés kötelező érvényével bír."[1] Adott szöveg soha sem beszél önmagától, a hagyományt kánonként éltetők beszélnek helyette a rögzített és kötelező értelem megteremtése és fenntartása érdekében. A kánon ezért szükségképpen értelmezőt követel magának, aki a „szöveg és címzett közé lépve felszínre hozza a szöveg mélyére zárt normatív és formatív impulzusokat. Kánoni szövegek értelme csakis szöveg-értelmező-hallgató hármas viszonyában bontakozhat ki."[2] A kanonizált hagyomány, ahogy azt az Assmann házaspár is állítja, a kánonhagyomány őrzőinek szüntelen munkál-

---

[1] Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Ford. Hidas Zoltán. Atlantisz, Bp., 1999. 94.

[2] Uo. 95.

kodását feltételezi, mely utóbbi funkciónak – intézményesen – a cenzúra, a szöveggondozás és az értelemgondozás felel meg.

A cenzorok abban játszanak meghatározó szerepet, hogy a kánon tartóssá váljon mint hagyomány. Ennek érdekében – határőrök módjára – „beszűkítik" a meglévő, az örökölt tradíciót, magyarán: megrostálják és ami ezután fennmarad belőle, azt kötelezővé teszik. A cenzúra ilyenformán megvédi a tradíciót a változásoktól. A szöveggondozás művelete azonban ennél is több, tekintve, hogy felel a kánon kommunikálásának az időbeli folyamatosságáért. „A megismétlés és a hivatkozó visszanyúlás szándékával tett megnyilvánulások szövegként túlélik az elhangzás pillanatát."[3] A kommunikáció tartósságát döntően az iskola biztosítja, amely szintén nem létezhet azon szöveggondozási eljárások nélkül, mint amivel a szövegek másolása és tárolása jár. Végül itt van az értelemgondozás feladata. A kanonikus szövegek úgy és azáltal maradhatnak fenn csupán, hogy egy bizonyos jelentés társul hozzájuk; ezt a velük kapcsolatban keletkező szakértői kommentárok hozzák létre. „A kánonra vonatkozó kommentár esetében [...] mindig a szövegnek az életbe való átültetéséről van szó."[4]

Mindez azonban számos problémát vet fel a való életben, hiszen a kánon kategorikus zártsága, mondhatni annak mozdíthatatlansága szemben áll az élet folytonos változásával, ami meggátolja, hogy közvetlenül és jól illeszkedhessenek egymáshoz. Minél tágabb a rés a valóság és a kánon (a kánonba foglalt értelem) között, annál nagyobb jelentőségre tesznek szert a kánon kommentátorai, akik szüntelenül azon fáradoznak, hogy megőrizzék a kánonszöveg világértelmező, cselekvést orientáló, életformát szabályozó iránytű szerepét. Az értelemgondozás emellett a hagyományteremtésnek, a hagyomány megújításának is fontos és elengedhetetlen eszköze: „azon újítások legitimációs alapjául szolgál, melyek a kánon hatókörében mindig csak kommentár formájában juthatnak szóhoz".[5] Ahol valamely kánon uralkodik, ott rendszerint az az értelem érvényesülhet csupán, melyet a kánon szövege közvetít. Ilyenformán a kanonikus szöveg értelmezése, a kánonhoz fűzött kommentárok kezeskednek a kánon rendíthetetlen hatalmáért. Ha valaki meg kívánná törni egy adott kánon hatalmát, annak nem a kommentárhoz, hanem a kánonkritika eszközéhez kell folyamodnia.

[3] Aleida Assmann – Jan Assmann: *Kánon és cenzúra.* In: *Irodalmi kánon és kanonizáció.* Vál., szerk., és előszó, Rohonyi Zoltán. Osiris – Láthatatlan Kollégium, Bp., 2001. 93.

[4] Uo. 94.

A történeti kánon

S mi a kapcsolat vajon a történetírás és a kánonhagyományozódás között? Ezt a kérdést, meglepő módon, vajmi ritkán tárgyalja a történetelméleti diskurzus, szemben az irodalmi kánon és kanonizáció szinte könyvtári irodalmával. A kánon, ahogy már korábban is mondottuk, egyenértékű a forma és a tartalom nagyfokú rögzítettségével. A történetiség fogalma, ellenben, a változás, a változatosság képzetét sugallja. Ég és föld tehát ez a két entitás. A történeti múlt iránt megnyilvánuló érdeklődés az idegen, az ismeretlen felé fordulásból fakad, nem pedig a mában változatlanul továbbélő múlt mint rögzített kánonhagyomány megismerésére irányul. Ez így túl elvontan szabja meg azonban a szorosan vett történetírói tevékenységet, amely sohasem függetlenítheti magát maradéktalanul a kánonhagyományozás feladatától. Elég utalni a szakszerű modern történetírást kezdettől és mélyen átható nemzeti kánon fogalmára, amely jól mutatja, hogy milyen átható erővel képes maga alá gyűrni a történeti igazság érvényesítését

[5] Uo. 95.

a nemzeti történelem fogalmi konstrukciója. Kezdettől fogva szinte kivédhetetlen társadalmi és politikai elvárás szorítja a történetírást arra, hogy nemzeti történetként beszélje el a múlt teljes históriáját. Ráadásul a modern szakszerű történetírás a nemzeti paradigmának köszönhette, hogy szert tehetett egyáltalán a 19. században az elismert tudomány rangjára.[6]

Jóllehet a modern szakszerű történetírás – saját ideologikus önképe szerint – a tudományos megismerésre és nem valamely történeti kánon hagyományozására szerződött. Nem leplezett magabiztossággal jelentette ki Leopold von Ranke 1854-es egyetemi előadásaiban: „Kérdéses, hogy [...] az egyes szellemtudományokban, nevezetesen a filozófiában és a politikában valójában végbement-e valamiféle haladás. [...] A történetírásra is ugyanaz vonatkozik, amit a politikáról mondtam. Mint érintett, senki sem állhat elő azzal a pretenzióval, hogy mint történetíró felülmúlja Thuküdidészt. Ezzel szemben nekem magamnak megvan az a pretenzióm, hogy a történetírásban valami mást csináljak, mint a régiek."[7] Mindenekelőtt azért, folytatja Ranke, mert a modern historikus – Thuküdidésztől és társaitól eltérően – a maga teljes egységében fogja fel a történelmet. Azért is továbbá, fejti ki Ranke egy másik írásában, mert ez a fajta történetírás ténytudomány, a történetírás ókori válfaja viszont nem a tények tiszteletén alapult.

[6] Anthony D. Smith: *A nacionalizmus és a történészek.* Regio 11. (2000/2) 5–33.; Stefan Berger: *On the Role of Myths and History in the Construction of National Identity in Modern Europe.* European History Quarterly 39, 3. (2009) 490–502.; Paul Lawrence: *Nationalism and Historical Writing.* In: John Breuilly, ed.: *The Oxford Handbook of the Historiography of Nationalism.* Oxford University Press, Oxford, 2013. 713–730.; Patrick J. Geary: *A nemzetek mítosza. Európa népeinek születése a középkorban.* Ford. Duró Gábor. Atlantisz, Bp., 2014. 25–54.

[7] Leopold von Ranke: *Az újabbkori történelem szakaszairól.* In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás, szerk.: *Történetelmélet.* Osiris, Bp., 2006. II. k. 1049.

Az archívum hatalma

Mit takar ez alkalommal a tény fogalma, ami a történettudomány állítólagos elvi alapja? Nem mást, mint azt a megfellebbezhetetlen meggyőződést, mely szerint a történész a történeti tudást a múlt tényeinek a levéltárban fellelhető bizonyítékaira építi. Ez az egyedüli történeti-történetírói kánon, ami képes megalapozni a történetírás tudományosságát. Amikor a porosz (a berlini) történészek a 19. század elején meghirdették a modernként (szakszerűként) elkönyvelt történetírás programját, a históriát az archívumok kanonikus hatalmának vetették alá. Kinyilvánították, hogy tudományos ismeret egyes-egyedül az archívum rendjében képződő „kanonikus evidenciák"-ból (Wolfgang Ernst) eredhet. Ha pedig így van, akkor az archívum maga szabja meg, mondhatni az archívum az, ami preformálja a múlt történész előtt feltáruló képét. Amiről az archívum hallgat, az így nem is létezik mint történelem, és csak abból lesz történelem, amit a történész – a forráskritikai alapokon nyugvó kutatások segítségével – a levéltári forrásokból kihüvelyez. Tudvalevő ugyanakkor, hogy ezek az iratgyűjtemények az állami, a központi hatóság adminisztrációs szükségleteit kiszolgáló dokumentumgyártás mindenkori lenyomatai. Az archivált múlt mint történelem fogalma a mindenkori hatalom szája-íze szerinti valóságot ruházza fel tehát a történelmi valóság kitüntetett rangjával. Ahogy Wolfgang Ernst találóan fogalmaz: „A történelem formája itt szorosan összefonódott maguknak a tárolóknak a formájával."[8]

[8] Wolfgang Ernst: *Archívumok morajlása. Rend a rendetlenségből.* Ford. Lénárt Tamás. In: Jacques Derrida –Wolfgang Ernst: *Az archívum kínzó vágya/Archívumok morajlása.* Kijárat, Bp., 2008. 147.; a probléma bővebb tárgyalásához vö. Gyáni Gábor: *Levéltári kánon és történetírói tapasztalat.* In: Uő: *Az elveszíthető múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem.* Nyitott Könyvműhely, Bp., 2010. 32–41.

Mindezt látva nincs okunk meglepődni azon a szinte már extatikus elragadtatáson, amit akkor él át a 19. századi történész, amikor kutatási célból beteszi a lábát a levéltárba. Korabeli jeles német és francia historikusok vallomásaira támaszkodva Bonnie G. Smith pontosan érzékelteti, hogy a történészek szinte fétisként tekintettek ekkoriban a levéltári forrásokra, és a levéltári kutató munkát is fetisizálták. Arra is rávilágít ugyanakkor Smith, hogy ez a máig elevenen élő történetírói ethosz, sőt különös lelki állapot a korabeli középosztályi, egyszersmind férfi identitáskonstrukciónak volt felettébb jellemző megnyilatkozása.[9]

A történetírás mint hivatás

Akként vált, úgy válhatott akkoriban valakiből történész (ekkor persze még kizárólag csak férfiakból), hogy az illetőt beavatták a forráskutatás rejtelmeibe. A történetírói professzionalizáció nélkülözhetetlen feltétele volt, hogy az illető bekapcsolódik a 19. század folyamán rendszeressé váló egyetemi történészképzésbe. Leopold von Ranke nevéhez kötik az egyetemi szeminárium keretében folyó szakmai szocializáció rendszeresítését, ami – legalábbis kezdetben – a professzor saját lakásában, az egyetemen kívüli térben zajlott. Ez már önmagában is kifejezte, hogy magántitkok átadására kerül ezúttal sor – intim miliőben. A szeminárium helye idővel áthelyeződött ugyan az egyetem nyilvános terébe, a szemináriumi terem azonban hosszú időn át megtartotta, vagy csupán imitálta az otthoni professzori dolgozószoba enteriőrjét. A szeminárium keretében folyó tanítás pedig abból állt, hogy a tanár bevezette diákjait a levéltári források rejtelmes világába. Ez úgy történt, hogy a tanár a diákok kezébe adta a történelmi dokumentumokat, és megkövetelte tőlük, hogy értelmezzék az egyes iratok tartalmát. Ebben a munkában, saját szakértelmével, a tanár szüntelenül a diákjai segítségére sietett. A történeti kútfő került tehát a történelemmel való elmélyült foglalatoskodás középpontjába: vele kezdődött és vele is végződött az érdemi, a tudományos történetírói munka. Így verték a történészpalánták fejébe a szemináriumokban a levéltár kanonikus evidenciáját, ami a történészi képzelőerő mondhatni *sine qua non*ja lett ezáltal.

Mindennek ékes bizonyságaként hadd idézzem fel Marczali Henrik emlékeit németországi egyetemi szemináriumi tanulmányairól. Néhanapján egyetemi előadásokat is hallgatott Marczali, amelyek nem vagy alig hatottak azonban rá. Ez egyébként egybevágott azzal, hogy a korabeli német egyetemi képzési rendszerben az egyetemi előadások alacsony státuszt élveztek. A szemináriumi munka számított csupán, ahol a történeti források összegyűjtése és feldolgozása folyt a tanár állandó és szigorú felügyelete mellett. Egyetlen beszédes példa Marczali emlékeiből ezt illetően: „Nitzschnél középkori német kútfőket olvastunk a XIII. század elejéről, a pápák és a Hohenstauf császárok nagy küzdelmének idejéből. Kitűnő tanár volt, mindenre ügyelt, és megtanított minket mindenre ügyelni."[10] Eközben Marczali történeti feldolgozásokat is tanulmányozott ugyan időnként a könyvtárban, utólag mégis azt emelte ki a legnagyobbként tisztelt történész, Ranke kapcsán, hogy a német historikus megítélése szerint bőven elég, ha a történész a források és a legfontosabb feldolgozások alapján alakítja ki felfogását az adott témáról és „[a] sok salabakter olvasásával nem lopja az időt."[11]

---

[9] Bonnie G. Smith: *The Practices of Scientific History; Men and Facts* In: Uő: *The Gender of History. Men, Women, and the Historical Practice.* Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1998. 103–129, 130–156.

[10] Marczali Henrik: *Emlékeim*, Múlt és Jövő, Bp., 2000. 71.

[11] Uo. 88.

A szemináriumi képzés kivételesen nagy jelentősége és ekként adott formája később és Németországon kívül máshol is, így a magyar egyetemeken szintén a fentieknek megfelelően alakult. Így emlékszik vissza Mályusz Elemér saját pesti egyetemi történeti stúdiumaira, amikor Szekfű Gyulának az 1917–1918. tanév második félévére *Kútfői gyakorlatok* címmel meghirdetett órájáról számol be. „Szekfű jókora késéssel jelent meg. [...] Megérkezése után pedig azonnal munkába állottak a várakozók. Elővették Engel János Keresztély »Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer« első (1797) kötetét, és azt sorra egymás kezébe adva olvasták [abban] az 1494/5. évi királyi számadáskönyvek tételeit, s azokat magyarra fordították és igyekeztek értelmüket hűen visszaadni, miközben a professzor a középkori királyi uralmi szervezet képévé szélesítette a töredékes adatokat. [...] Számomra mindenképpen tanulságos volt a munka, mert később én is ismételten elő-elővetettem hallgatóimmal az Engel kötetet és tőlem telhetően tovább adtam azt, amit akkor Szekfűtől tanultam."[12]

Ez tehát az a történetírói kánon, aminek szüntelen beidegzése zajlott a szemináriumok falai között. Az ott megkezdett szakmai szocializáció eredményességét igazolta vissza, ha a hajdani szeminarista idővel doktori fokozatot szerzett. „A tényleges – hierarchizált és önálló – egyetemi tanári kar létrejöttével a doktori cím megszerzése a tudományos életbe való belépés elengedhetetlen feltételévé válik, a »kollégák ítéletét« hivatalossá tevő közösség befogadja azokat, akiket erre méltónak tart."[13] A franciaországi doktori védések 19. század végi, 20. század eleji gyakorlatát elemezve Noiriel rámutat: az írott formában benyújtott disszertációk megítélésénél mindig a „normál történettudomány" kanonikus követelményeit kérték számon az elbírálandó munkán, ami majd minden esetben a historizmus fogalma szerinti történeti módszer kívánatos alkalmazását írta elő a jelölt számára. Ennek alapján értékelte a bíráló bizottság az illető teljesítményét, ami a következőt foglalta magába: „A történeti módszernek megfelelően először a forrásokat kell összegyűjteni. [...] A módszer következő lépésként a felhasznált dokumentum külső és belső kritikáját írja elő."[14]

[12] Mályusz Elemér: *Legsikerültebb könyveim.* Századok, 2015/1. 215., 216.

[13] Gérard Noiriel: *A történetírás „válsága". Elméletek, irányzatok és viták a történelemről tudománnyá válásától napjainkig.* Napvilág, Bp., 2001. 265.

A történelem szingularitása

A primer, a levéltári forrásokra alapozott pozitív történelmi tudás azon (többnyire kimondatlan) elvi posztulátumon alapult, miszerint történelemből pedig egy van csupán. Reinhart Koselleck szerint elsőként a 18. század végén jelentkezett ez a felfogás, amely a 19. században vált kikezdhetetlen dogmává. „A történelem a felvilágosodás filozófiájának köszönhetően gazdagodott általános fogalommá, a lehetséges tapasztalások és a lehetséges várakozások feltételeit testesítve meg. Csak 1780 óta beszélhetünk olyasmiről, hogy »általában vett történelem«, »önmagában vett történelem«, »történelem mint olyan« és egyebek. Az említett kifejezések mind arra szolgálnak, hogy a történelem új, önmagára támaszkodó fogalmát elhatárolják a hagyományos többes számú tartalomtól."[15] A történelem fogalmi szingularitása kezeskedik a történelem belső kohéziójáért, ami megalapozhatja az Egyetemes Történelem fogalmát. Az Egyetemes Történelem fogalma „nem arról szól, hogy a történelem mozgásának egyedi cselekménye van, hanem egy olyan feltételezés, mely minden tervezetet egy adott

[14] Uo. 271.

[15] Reinhart Koselleck: *Rendelkezésünkre áll-e a történelem?* In: Uő.: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája.* Ford. Hidas Zoltán. Atlantisz, Bp., 2003. 302–303.

cselekmény megjelenítésének rendel alá".[16] A történelmi események összessége, ez az időben előre haladva fokozatosan kibontakozó cselekménysor adja a történész kezébe azt az egyszeri (egyszer volt) történetet, melynek van egy egyedi és központi tárgya, ami éppúgy lehet a szellem hegeli önfejlődése, az állami akarat (az államképződés) történeti teleológiája (historizmus), vagy az emberi emancipáció fokozatos kibontakozása (whig és/vagy a marxista szemléletű történetírás). Mindez együtt alkotja a 19. században kijegecesedő történetírói historizmus elvi kiindulópontját.

Az ontológiailag egyedi, belülről egységes történelem eszméjéből fakad, hogy a történész mindig a ténylegesen megismerhető múltbeli valósággal találkozik, amikor – a racionális gondolkodás eszköztárára támaszkodva – a források szorgos tanulmányozására adja a fejét. A történész, megmaradva az autonóm szellemi tevékenység keretei között, bizton kitűzheti tehát maga elé az objektivitás (az elfogulatlanság) célját. Hiszen, amit tesz, az nem más, mint hogy *újra elmondja* az egyszer már volt egyedi és koherens történelmi valóságot. Ha felmerül itt egyáltalán bármiféle gond, az csupán annyi, hogy az Egyetemes Történelem szekuláris változata, amivel a historizmusban fogant történetírásnak is dolga akad, nem ismételheti el azt, amit a történelem bibliai leírása előtte (egyszer) már előadott a történelem valamikori végbemeneteléről.[17] Ha pedig nincs a történész által „újra" előadott történelemnek egy ilyen, a Bibliában foglaltakhoz hasonlóan kanonizált szövegmodellje, akkor vajon milyen elvi alapon törekedhet a történész a múltbeli valóság narratív reprodukálására?

[16] Louis O. Mink: *Az elbeszélő forma mint kognitív eszköz.* Ford. Kisantal Tamás. In: Kisantal Tamás, szerk.: *Tudomány és művészet* között. *A modern történelemelmélet problémái.* L'Harmattan – Atelier, Bp., 2003. 120.

[17] Ranke egy percig sem kételkedett például abban, hogy „Isten nélkül semmi sincs, és hogy minden csak Isten által él". Idézi: Georg G. Iggers: *A német historizmus. A német történetfelfogás Herdertől napjainkig.* Ford. Telegdy Bernát – Gunst Péter. Gondolat, Bp., 1988. 125. Ranke idézett meggyőződését Iggers így kommentálja: „Ranke egyébként sohasem teszi fel önmagának a kérdést, mi marad meg, ha egyszer a vallásos megalapozás, amelyben ő olyan bensőségesen hisz, a kétely folytán megrendül." Uo.

A historizmus hitvallása

Ennek a valóban súlyos dilemmának a feloldására szolgál a történetírás mint tapasztalati tudomány 19. században meghirdetett gyakorlati programja.[18] Egyetlen koherens történelem létezik ugyan, de hogy az mit foglal magába, akkor tudható meg csupán, ha racionális vizsgálat tárgyává tesszük a történelmi múltat. Ezzel a tudományos meggyőződéssel, ezzel a hivatástudattal látott munkához az őszintén istenhívő Leopold von Ranke (is), aki – Hegeltől eltérően – a gyakorlati kutatómunkától (és nem a filozófiai spekulációtól) várta a történelmi (a történelemről való) tudás birtokba vételét.[19] A Ranke és megannyi társa által propagált történetírói paradigma, ami jószerivel ma sem vesztett (túl sokat) valamikori érvényéből, azon a kanonikus premisszán nyugszik, hogy a történeti beszámoló, amely a Történelem nevében és a Történelem nézőpontjából ad számot az elmúltról, a múlt valósághű megjelenítése. Ezt fejezi ki az *úgy elbeszélni ahogyan volt* ismert rankei *ars poetica*-ja.[20]

Egy apró lépést kell csupán innen megtenni, hogy kijelenthessük: az Egyetemes Történelem kétségkívül létezik, azonban a történeti megismerés képtelen hatalmába keríteni annak ki-

[18] Az itt következő gondolatmenet sokat köszönhet a következő munkának. Allan Megill: *„Grand Narrative" and the Discipline of History.* In: Uő.: *Historical Knowledge, Historical Error. A Contemporary Guide to Practice.* University of Chicago Press, Chicago, 2007. 165–187.

[19] Ez az episztemológiai optimizmus valójában az isteni eredetű emberi valóság ontológiai szingularitásának az elvén nyugszik. Georg G. Iggers: i. m. 127–128.

[20] Leopold von Ranke: *Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1514.* Reimer, Leipzig – Berlin, 1824. vi.

meríthetetlen gazdagságát. Ugyanakkor – szól Gustav Droysen megoldása –, ha a történetírás kivívja és őrzi diszciplináris önállóságát, megfelelve ily módon a racionalitásban megtestesülő szakszerűség igényének, akkor a történész idővel egyre többet és igazabbat tudhat meg a múltról. Napjainkban is ez számít a legelterjedtebb történetírói önképnek és öntudatnak, amely mondhatni kánon módjára gondoskodik a tudományos munka mindennapi intézményi működési üzemmódjáról.

Az újabb időkben mind többen hangoztatják azonban, hogy nincs egyedi és koherens Egyetemes Történelem. Ha így van, akkor milyen indokok szólnak vajon amellett, hogy továbbra is ragaszkodjunk ahhoz a történetíráshoz, amely autonóm (specifikus módszertani alapokon álló) diszciplínaként határozza meg magát? Az explicit módon a történetelméletben, implicite a normál tudományban is mind gyakrabban felvetődő előbbi elgondolás (lásd a multidiszciplinaritás szüntelenül növekvő igényét) nyílt kánonrombolásként hat, amely alapjaiban ássa alá a megrögzött szakmai-tudományos identitást. S ezzel rögtön ki is váltja a „normál", a gyakorló történészek sokaságának érthető haragját a posztmodern vagy az akként felismerni vélt elméleti megfontolásokkal szemben. S ezzel el is érkeztünk a tudományos történetírás megszületésével egyidős tudományos kánon meghaladásának elvi lehetőségéhez, ami külön problémaként nyomban felveti a kánonpluralizmus kérdését.

A kánonpluralizmus fogalmi alapvetése

Az eddigiek alapján könnyen tűnhetett úgy, hogy (tudományos) kánonból egy van csupán, amely hosszú időn át változatlan erővel hat. Ez azonban távolról sincs így. A kánon kérdéséről folyó újabb diskurzus, amely a kánon négy fajtájával számol (a nyílt kánonnal, a nyílt ellenkánonnal, a negatív kánonnal és a lappangó kánonnal), a potenciális kánonpluralizmus állandó

létezése mellett szóló nyomós érvként esik a latba. Az eredetileg a német irodalomtudomány körében megfogalmazott[21] tipológiát Szajbély Mihály értelmezésében és adaptálásában ismertetjük, hogy majd ennek segítségével értelmezzük kánonjelenségként az európai és a magyar történetírás egyes törekvéseit.

Nézzük elsőként a fogalommeghatározásokat. „A nyílt kánon egy adott időszak meghatározó, alapjait tekintve iskoláskönyvekben lefektetett és egyéb eszközök által szintén terjesztett kánonát jelenti, mely egyrészt spontán hagyományozódás útján alakul ki, másrészt viszont az éppen adott társadalom jellegének megfelelő módon, többé vagy kevésbé közvetlenül összefügg a különböző hatalmi pozíciókkal, és azok elképzeléseinek, illetve erőviszonyainak megfelelően is formálódik."[22] A nyílt kánon fő rendeltetése, hogy meghatározza a történelem (a történetírás) kötelezőnek elismert fogalmát (a diszciplínát magát). Ez abból áll, hogy a kánon előírja: milyen tulajdonságokkal kell a történeti műnek rendelkeznie ahhoz, hogy betölthesse a történettudomány funkcióját. A nyílt kánon ilyenformán meghúzza a tudományosság szigorúan vett határait. A tudományelmélet körében ezt demarkációnak is nevezik, amely „legalább annyira a tudósok gyakorlati, mint a szociológusok és filozófusok elméleti problémája".[23] Úgy és azáltal teremti meg (és teremti ismételten) a nyílt kánon a kánont, hogy kijelöli a keretei közt figyelembe veendő szövegek (a forrásszövegek és a történetírói szövegek) adott körét (ez a szövegkánon), és nagyjában-egészében kijelöli értelmezé-

[21] Renate von Heydebrand (hrsg.): *Kanon macht Kultur. Theoretische, historische und soziale Aspekte ästhetischer Kanonbildungen.* Metzler, Stuttgart, 1998.

[22] Szajbély Mihály: *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után.* Universitas, Bp., 2005. 83.

[23] Thomas F. Gieryn: *Határmunkálatok és a tudomány elhatárolása a nemtudománytól: feszültségek és érdekek a tudósok szakmai ideológiáiban.* In: Kutrovácz Gábor – Láng Benedek – Zemplén Gábor, szerk.: *Határmunkálatok a tudományban.* L'Harmattan, Bp., 2010, 221.

sük lehetséges módját is (ezt nevezik értelmezési kánonnak). A nyílt kánon sem teljesen mozdulatlan entitás azonban, bár stabil szemléleti normarend, hiszen olykor még a többi kánonból, mindenekelőtt a nyílt ellenkánonból is merít. Az utóbbi afféle ikerkánon, és ebben a minőségében valós alternatívát kínál az éppen uralkodó felfogással (a nyílt kánonnal) szemben. Ez magyarázza, hogy a nyílt ellenkánon, amely le kívánja és időnként le is váltja a nyílt kánont, szerkezetében hűen leképezi azt.[24] A nyílt ellenkánon tehát feltételezi, egyúttal lehetővé teszi, hogy időnként kánonváltás történhessen.

Létezik emellett lappangó kánon is; ez az, ami kiszorul a nyílt kánonból, mert minden, ami benne foglaltatik, elfogadhatatlan a nyílt kánon számára, de egyébként aktuális olvasói, befogadói igény mutatkozik iránta. Némileg aktualizálva azt mondhatjuk, a lappangó kánon fogalmának ma elsősorban a public history és a kollektív emlékezet fogalmaival kifejezett történetkép és történetmondás felel meg.[25] Ott van végül a negatív kánon, amikor a nyílt (vagy a nyílt és a nyílt ellenkánon) egészének vagy azok egyes elemeinek a megtagadása kerül napirendre, sőt ez válik kánonná. A negatív kánon égisze alatt beköszönt a kánonpluralizmus „zűrzavara", ami egy adott kánon uralmi rendjének a teljes tagadása. A negatív kánon oldja a demarkációs merevséget, miután eltörli, legalábbis átjárhatóvá teszi a tudomány és a nemtudomány között meghúzott határokat.[26] A mai állapotokra vonatkozóan negatív kánonként foghatjuk fel a történetírói-történetelméleti diskurzus keretei közt megfogalmazott posztmodern kihívást, amely ez okból a felforgató hatás benyomását is keltheti.[27]

[24] Szajbély Mihály: i. m. 85–86.

[25] Gyáni Gábor: *Nemzet, kollektív emlékezet és public history*. In: Uő.: *Nép, nemzet, zsidó*, Kalligram, Pozsony, 2013. 173–210.

[26] Szajbély Mihály: i. m. 88–89.

[27] A posztmodern kihívás tartalmát hét pontban foglalja össze: Callum G. Brown: *Postmodernism for Historians*. Pearson, Longman, 2005. 180–181.

A fejezet hátralévő részében a nyílt kánon leváltására törő nyílt ellenkánon alkalmankénti jelentkezésére térek ki, azt bizonyítva, hogy semmilyen kánonváltás sem képzelhető el a kánon ikresedése nélkül.

Historizmus versus pozitivista történetszemlélet

Akkor, midőn a porosz egyetemi történészek meghirdették a historizmus történetírói programját és a berlini egyetem megalapításával (1810) intézményes pozíciót társítottak az ekként kanonizált tudományos diskurzushoz,[28] az angol pozitivista történetírás képezte az egyedüli nyílt ellenkánont, amely a 19. század vége felé halt el csupán a német historizmussal való rivalizálásában elszenvedett vereség folytán. A német historizmus (mint egyre kikezdhetetlenebb nyílt kánon) és a legtisztábban Henry Thomas Buckle által képviselt történetírói pozitivizmus, mint nyílt ellenkánon elvi összecsapása közvetlenül Droysen nevezetes elméleti alapvetésében, a *Grundriss der Historik* című, 1858-ban megjelent munkában érhető tetten.

Az angol (és francia) pozitivista történetírói szemlélet és gyakorlat a természettudományi megismerési modellt tekintette a történeti megismerés számára is irányadónak.[29] Ez az álláspont váltotta ki a német-porosz historizmus legélesebb elvi bírálatát. Ezért hirdette Droysen oly nagy garral a történeti gondolkodás nem természettudományi jellegét, mond-

[28] John Higham – Leonard Krieger – Felix Gilbert: *History. The Development of Historical Studies in the United States*. Prentice-Hall Inc. – Englewood Cliffs, New Jersey, 1965. 320–339.

[29] A „természettudományok nélkül nem lehet meg a történelem" – idézi: Tóth Zoltán: *Elfelejtett előzmények. A régi társadalomtörténet sajátos kérdéseinek kialakulásáról*. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József, szerk.: *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Osiris, Bp., 2006. 91.

ván: „a történeti módszer lényege: *kutatva megérteni*, vagyis az interpretáció."[30] S hogy semmi félreértés ne essék, gyorsan hozzáfűzte: „A megértés lehetősége előfeltételezi, hogy bennünk, a szemlélőkben, illetve azokban a dolgokban, melyekben a megértendők kifejeződtek, egy és ugyanazon etikai és intellektuális kategóriák találhatók; s csak annyiban vagyunk képesek a megértésre, amennyiben ugyanezek a kategóriák bennük külsővé váltak. Az állat- és növényvilág morfológiai oldala azért esik kívül a tudományos megértésen, mert a növényi és állati lélek, a földgolyó és az égitestek stb. esetleges lelke számunkra hozzáférhetetlen; látjuk, hogy az állat, a növény, a kristály és az égitestek egyedileg léteznek, de nincs bennünk semmiféle megértés, amely e jelenségek jellege és szférája, benső lényegük felé irányulna; ott csak nagyságokat és erőket, hasznosságokat és anyagokat látunk, s vagy matematikai-fizikai gondolkodásunk, vagy pedig gyakorlati érdeklődésünk elvonatkoztatásait pillantjuk meg csupán."[31] Mennyire más tudományos paradigma ez, mint amit Taine képviselt, aki szerint a történeti jelenségeket mint tényeket és képződményeket kell vizsgálni, hogy megállapítsuk a jellegzetességeiket, kikutassuk az okaikat és különbözőségeik felderítésével felszínre hozzuk a bennük érvényesülő törvényszerűségeket.[32]

S noha a 19. század végén még a győzedelmes historizmus hazájában, Németországban is folyt kánonharc, amely a később szellemtörténetivé átalakuló historizmus és a pozitivista beállítottságú tudományosság között robbant ki, érdemben a *Historikerzunft* sem tudott változtatni az addig kialakult erőviszonyokon. Amikor a vitát kirobbantó Karl Lamprecht meghirdette a nyílt ellenkánont, amely a „pozitivista gondolkodású irányt" szerette volna trónra ültetni a rankei történetírással szemben, (öntudatlanul is) bizonyos politikai megfelelési kényszereknek engedelmeskedett. Akkor tájt, midőn Ranke és társai a történetírói historizmus ősformáját kidolgozták, a német nemzeti egység még jámbor óhaj volt csupán, amihez jól jött ennek a történetképnek a szellemi hozadéka. Akkor viszont, amikor az immár egyesült Németország birodalomként kezdett önmagára tekinteni vagyis 1870 után, a németek saját birodalmiságuk tudatában – Nietzschével szólva – megszűntek németek lenni, hogy olyan absztrakt európai emberré alakuljanak át, „aki mindent utánoz és rosszul utánoz".[33]

Államtörténet és az új történetírások

A politikai demokratizálódás igényét is kifejező német történészvita, amely a nyílt ellenkánont képviselő Karl Lamprecht vereségével ért véget, nem jelentette azonban a történetírói kánonharc lezárulását. Ugyanebben az időben az Egyesült Államokban és hamarosan Franciaországban is felbukkant az *új történetírás*, amely a nyílt ellenkánon képviseletében tört utat magának itt is, ott is.[34] Ahogy François Simiand félreérthetet-

[30] Johann Gustav Droysen: *Historika*. Ford. Csejtei Dezső. In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás, szerk.: i. m. II. 60.

[31] Johann Gustav Droysen: i. m. 60. Droysen *Historik*jának mélyenszántó „ideológiai" érkeléséhez vö. Hayden White: *Droysen's Historik: Historical Writing as a Bourgeois Science*. In: Uő.: *The Content of the Form. Narrative Discourse and Historical Representation*. Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1987. 83–103,

[32] Gérard Noiriel: i. m. 81. Ld. még: R. Várkonyi Ágnes: *A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban. I. A pozitivista történetszemlélet Európában és hazai értékelése 1830–1945*. Akadémiai, Bp., 1973. 13–161.

[33] Idézi: Tóth Zoltán: i. m. 99. Ennek a sajátos német nemzeti identitáskonstrukciónak későbbi, közvetlenül Nietzschére támaszkodó markáns megfogalmazását nyújtja: Thomas Mann: *Egy apolitikus ember elmélkedései*. ford. Györffy Miklós. Gabo, Bp., 2014.

[34] John Higham – Leonard Krieger – Felix Gilbert: i. m. 104–116; François Simiand: *Történeti módszer és társadalomtudomány. Kritikai tanulmány Lacombe, illetve Seignobos urak újabban megjelent könyveinek apropóján*, valamint Henri Berr: *Szintézis a történettudományban. A történelem jövője*. In: Benda Gyula – Szekeres András, szerk.: *Az Annales. A gazdaság-, társada-*

lenül fogalmazott: „uralkodó törekvésünk az legyen, hogy az empirikus és ésszerűtlen gyakorlat helyébe egy átgondolt és ténylegesen kritikai módszert helyezzünk. Megismétlem [...], nem hiszek egy hirtelen változásban [...]. Abban viszont hiszek, hogy [...] a hagyományos gyakorlatot fokozatosan fölváltsa az emberi jelenség pozitív és objektív, tudományos magyarázatra alkalmas kutatása".[35] E törekvések képviselői sem szakítottak ugyanakkor a kánonképzés megszokott hagyományával, strukturálisan és működésmódjukban egyaránt leképezték a felváltani szándékozott történeti paradigmát.[36]

A magyar történetírás sem maradt érintetlen akkoriban a kánonharcoktól, még ha szerényebb mértékben és a nyugatinál kevesebb sikerrel járt is nálunk a nyílt ellenkánon érvényesítésének igénye. Tagányi Károly említhető első helyen azok sorában, akik a 19–20. század fordulóján szót emeltek az akkor tájt uralkodó, erősen faktografikus beállítottságú hazai történetírói historizmus uralma ellen. A főként Taine szellemi hatása alatt álló levéltáros-történész az 1880-as években többször is hangoztatta abbéli véleményét, hogy a történésznek úgyszintén alkalmaznia kell munkája során a természettudományok „tapasztalati módszerét". Ennek jegyében Tagányi szembeszállt az akadémiai történetírással, amely szerinte a forrásfetisizmus bűvkörében él és szellemtelenül többnyire csak re-produkálja az írott feljegyzésekben foglaltakat. Holott az okok, a „rugók", amelyek az eseményt magát megteremtették és amelyek az oklevelek létrejöttéért is felelősek, jóval fontosabb tudnivalót rejtenek magukban, mert többek annál, mint valamely újonnan előkerült („kikapart") irat („lom"), amit tovább ehetett volna

lom- és művelődéstörténet francia változata, L'Harmattan – Atelier, Bp., 2007. 33–97.

[35] François Simiand: i. m. 73.

[36] Georg G. Iggers: *Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge.* Wesleyan University Press, Hanover, 1997. 35.

a moly és a penész a levéltárakban, „a történettudomány legcsekélyebb kára nélkül".[37] A nyílt ellenkánon gyakorlati képviselete jegyében Tagányi nagy figyelmet szentelt a földközösség historikumának, mely téma kuriózumnak számított a maga korában. Tematikai váltásról is szó volt tehát ez alkalommal. Aligha tekinthető pusztán a véletlen művének, hogy Tagányi munkássága jórészt visszhangtalan maradt a maga korában, és hogy egy sor tanulmánya mindmáig kéziratban lappang.

Tagányinál (és néhány kortársánál, például Acsády Ignácnál) jóval sikeresebb, a kánonváltásra azonban szintúgy képtelen törekvést példáz későbbről a népiségtörténet, melynek Mályusz Elemér volt a tényleges vezéralakja. Ha a századfordulón az anacionális, és határozottan társadalmi érdeklődésű, a struktúra vizsgálatára szakosodott történetírás kínálta a legtöbb lehetőséget a nyílt ellenkánon meghirdetésére, addig a két háború között többnyire a „nemzeti látószög" adta ehhez a szemléleti kereteket, azon belül maradtak az ilyen törekvések. Mivel azonban a népiségtörténet eltávolodott a szellemtörténetként artikulált állam- és eseményközpontú történetírás kanonikus történetképétől, vitán felül mégis csak nyílt ellenkánonként hatott. Döntő eleme volt e törekvésnek a struktúra vizsgálatának a középpontba helyezése, továbbá a megfigyelési szintnek a makróról, a mikró-, de legalábbis a mezoszintre való leszállítása. Egyébként éppúgy a szakszerű, az akadémikus történetírás intézményes kánonpozícióját vindikálta magának, mint amilyent az akkori nyílt kánon is biztosított művelői számára.[38] Ami a „politikai megfelelés" kérdését illeti: a népiség-

[37] Bognár Szabina: *„Mivé lesz a styl?" Tagányi Károly történetírói pályakezdése.* In: Balogh Margit, szerk.: *„Alattad a föld, fölötted az ég..." Források, módszerek és útkeresések a történetírásban.* ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Bp., 2010. 224

[38] Mályusz Elemér: *Feljegyzések egy Magyar Történeti Intézet felállításáról.* Közzéteszi. Erős Vilmos. Történelmi Szemle, 1998/1–2. 113–126. Ehhez ld. a kötetben A kánonromboló Mályusz Elemér választásai című fejezetet.

történet Mályusz által kifejtett programja egy „korszerűbb", a trianoni magyar valósághoz a szellemtörténet által képviseltnél jobban illeszkedő történeti nemzetfogalmat javasolt. Hiszen, mint írta: „Trianon merőben új helyzetet teremtett számunkra. Nemcsak eltűnt a lehetőség, hogy a politikai nemzet fogalmából előnyök származzanak a magyarságra, hanem az elv uralmon maradása elszakított részeink szétporlasztásával, sőt teljes pusztulásával fenyeget. [...] A magyarság számára az új politikai helyzet egyetlen lehetőséget hagyott meg, [...] eltűnő, elpusztulásra ítélt néprészeit a megmaradt nemzetiségek tervszerű asszimilálásával pótolni."[39] Ez a kifejezetten politikainak ható késztetés munkál Mályusz szerint akkor is, amikor a népiségtörténeti szemléletbe foglalt új történeti nemzetfogalommal cserélnék fel a szellemtörténet-írást.

Miközben a népiségtörténet valóságos mozgalmat indított a két háború között a hazai történetírás kebelén belül, a szociológiai szemléletű történetírásnak mint nyílt ellenkánonnak a képviselete elszigetelt egyéni akció maradt. Hajnal István nevéhez köthető ez az utóbbi opció. Hajnal kijelentette: „Meggyőződésünk az, hogy történelem és szociológia együvé tartozik."[40] Ahhoz azonban, hogy a két szaktudomány egyesíthesse erejét a múlt szociológiai (és nem pedig a megszokott történettudományi) megismerése során, „előbb át kell szakítanunk azt a hajszálfinom határvonalat, ami a társadalomtörténetet és a szociológiát elválasztja, s a kettőt minden közelségük mellett is egymással szervesen egybe nem szerkeszthető, idegen elemekkel dolgozó tudománnyá teszi".[41]

A Mályusz által lelkesen propagált népiségtörténet és a Hajnal-féle történeti szociológia sok szempontból eltért egymástól, ami közös bennük, az az, hogy egyaránt túlléptek a történetírásnak mint önálló diszciplínának az akkor bevett dogmáján. Az interdiszciplinaritás (a történelem és a szociológia összeházasítása), és a multidiszciplinaritás (a népiségtörténetben a nyelvtudománynak, az etnográfiának, az etnológiának és a szociológiának az összeboronálása)[42] nyílt szakítást jelentett (volna) a történetírás historista kánonjával. Erre a kihívásra a nyílt kánon kérlelhetetlen védelme lehetett az egyedüli válasz, ami nem is maradt el. Az uralkodó kánon nevében nem is akárki, hanem a szellemtörténet-írást emblematikus módon képviselő Szekfű Gyula és Hóman Bálint lépett fel úgymond a történetírói „céh" védelmében. A „birtokon belüli", mert szintén nemzeti fogalmi alapokon álló népiségtörténet jelentette számukra a nagyobb veszélyt, míg a Hajnal-féle nyílt ellenkánont marginális jelentőségűnek tekintették, ezért még foglalkozni sem igen kívántak vele.[43] Nem ez volt viszont a helyzet a kánonváltásra törő Mályusszal és népiségtörténetével, ami ismételt reakciókra késztette a nyílt kánon védelmezőit.[44]

Szekfű már 1934-ben idejét látta felvenni a kesztyűt a népiségtörténeti ellenkánonnal szemben és Hóman sem volt rest

[39] Mályusz Elemér: *Magyar történettudomány.* Bolyai Akadémia, Bp., é. n. 20–21.

[40] Hajnal István: *Történelem és szociológia.* In: Uő.: *Technika, művelődés. Tanulmányok.* Vál., s.a.r., bev. Glatz Ferenc. História, MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1993. 161.

[41] Uo. 162.

[42] Vö. Mályusz Elemér: *Népiségtörténet.* S.a.r., jegyz. Soós István. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1994.

[43] Talán ezért sem szól egy árva szót sem Hajnal monográfusa a historikus történetszociológiai felvetésének korabeli szaktudományi fogadtatásáról, ami valójában nem történt meg. Lakatos László: *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája.* Új Mandátum, Bp., 1996.

[44] Megjegyzendő, hogy Mályusz és Hajnal együtt lettek a Magyar Történelmi Társulat folyóirata, a Századok szerkesztői 1931-ben a főszerkesztő (Domanovszky Sándor) személyének változatlanul hagyása mellett. A két „rebellis" historikus szerkesztői kapcsolata a mainstream (szellemtörténész) körökkel nem volt épp zavartalannak mondható ezekben az években. Pál Lajos: *Egy folyóirat a történész viták kereszttűzében, Századok (1931–1943).* Századok, 2015/ 1. 33–86.

megvívni vele a csörtéjét egy évtizeddel később.[45] Nem csupán részkérdéseket firtató szakmai diskurzusról volt egyik esetben sem szó, hanem olyan történetszemléleti kérdések élénk vitatásáról, melyeknek voltak érzékelhető, olykor közvetlen politikai (világnézeti) vonzatai is. Szekfű azért kárhoztatta a megnevezetlenül hagyott népiségtörténeti nemzetfelfogást,[46] mert német importot látott benne. Mint ilyen, fejtegette Szekfű, már önnön történeti genezisében, a német romantika korában is a hanyatló állam ideológiai pótszereként hatott, mai felélesztett változatában pedig a Harmadik Birodalom eszmei megalapozását szolgálja. Mindez végzetes hatású a magyar politikai és történeti gondolkodásra, mert tönkreteszi és hitelteleníti az államnemzeti felfogást, hogy a régión belüli kívánatos magyar vezető szerepről való menthetetlen lemondást sugallja ezáltal. Az etnikai nemzettudat ilyetén historizálása – szól Szekfű végkövetkeztetése – mérhetetlen hanyatlásunkról tanúskodna, ezzel „elárulnók múltunkat, eladnók rossz kufárokként jövőnket, ha lemondanánk arról a történeti magyar államfogalomról, mely békén, védőleg fogott össze egy évezreden át a magyarral együtt annyi más nem magyar nemzetiséget!"[47]

A vita egy pillanatra sem állt le. Mályusz, a támadásokra válaszolva, leváltandónak találta a Szekfű és Hóman által művelt történetírói kánont. „Tehát ne képzelje, hogy a szellemtörténeti szemlélet az egyedül lehetséges történetfelfogás s így mindaz, ami kívül esik érdeklődési körén, eleve nem lehet a történetírás tárgya."[48] A mondott tárgy nem más, mint az életét az állam szintje alatt élő nép öntudata és életgyakorlata, ami egy sor nem történeti diszciplína érdeklődési körébe vág, ugyanakkor teljesen hidegen hagyja a történetírást, holott a kérdés bekapcsolásával teljesebbé lehetne tenni az utóbbi szellemi látókörét is.[49] S hogy hangzik a kánonvédők egyikének erre adott válasza? A szellemtörténet e bírálata nem szakmai, hanem politikai indíttatású törekvés, ez okból nem eredményezheti egy új tudományos kánon felépítését és a régivel való kicserélését. Mint Hóman írja: „nem tudunk attól az érzéstől szabadulni, hogy a bírálat egyik fél részéről sem a másik [mármint a szellemtörténet] tudományos irányzat szemléletét és módszerét, hanem mindig ezek egy vagy több képviselőjének politikai pártállását és magatartását illeti. A tudományos kérdéseknek ez a politikai célzatú tárgyalása az, ami a magyar történetírók nagy többségét aggodalomba ejti."[50] Később hozzáfűzi: bár a történetírás kétségkívül nemzeti szellemi vállalkozás, és ezért közvetlenül az egyes nemzeti partikularitásokhoz idomul (a történetírásnak „sajátos nemzeti vonásai" is vannak), ellenben: „A történetírásnak ez a nemzeti jellege azonban semmiképen (sic!) sem jelentheti bármily időszerű politikai célzatok érvényesítését."[51] Ezért sincs itt helye semmilyen kánonváltásnak, az egyetemesen érvényes szellemtörténeti kánon jól szolgálja a magyar múlt megismerését, nem úgy, mint a javasolt ellenkánonok (a kifejezést Hóman persze nem használja), „amelyek veszélyeztetik történetírásunk *tudományos színvonalát* és akadályozhatják az *igazi* történeti szellem érvényesülését".[52] Megjegyzem: nem először került Mályusz éles ellentétbe a korabeli magyar történeti kánon egyes tanaival és annak fő képviselőivel. A Hóman-Szekfű-féle *Magyar történet* kora újkori, tehát

[45] Szekfű Gyula: *Népiség, nemzet és állam* (1934). Magyar Szemle, 1997. december, 101–115.; Hóman Bálint: *Történettudomány és politika.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1943 (Különnyomat a Századok 1943/4–6. számából: 137–153.).

[46] Egész pontosan Asztalos Miklós 1934-ben megjelent, a nemzetiségek magyarországi történetéről szóló munkájával nevesíti a cikkében kárhoztatott felfogást.

[47] Szekfű Gyula: i. m. 114.

[48] Mályusz Elemér: i. m. (é. n.) 52.

[49] Uo. 60–61.

[50] Hóman Bálint: i. m. 16.

[51] Uo. 17.

[52] Uo. 18. Kiemelés tőlem – Gy. G.

Szekfű Gyula által jegyzett kötetének a szemléletét vitatva már a harmincas években konfrontálódott a mainstream történetírás akkor már meghatározó alakjának számító historikussal, Szekfű Gyulával, aki a bírálatra „vérig sértetten válaszolt", kijelentve: „Munkáit mindenkor szívesen olvasom; eddigiekhez hasonló támadásaira, ha még jönnének ilyenek, nem fogok többet válaszolni".[53]

Kánonharc – politikai felhangokkal

A nyílt tudományos kánonok viaskodása a tudományos mezőn belüli hegemóniáért vagy éppen a dominanciáért gyakran összefonódott a politikai-világnézeti-ideológiai küzdelmek tudományon kívüli világával. Ami érthető, hiszen könnyebb kimutatni egy tudományos szemléletmód politikai értékességét vagy értéktelenségét (a politikai hasznát vagy haszontalanságát), mint bebizonyítani annak episztemológiai felsőbb- vagy alsóbbrendűségét. Az utóbbi egyébként is utóbb válhat csupán bizonyossá, azt követően, hogy az ellenkánon is már kipróbáltatott a gyakorlatban. Sokban hozzájárult ehhez az is, hogy minden történeti kánon mögött a háttérben ott rejlik valamilyen politikai (ideológiai, világnézeti) doktrína, amely mintegy beilleszti a tudományos tudást és öntudatot egy tágabb és releváns kontextusba, és – társadalmi téren – ez hitelesíti (vagy hitelteleníti) az uralkodó vagy csupán az uralomra

[53] Idézi: Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus.* Kalligram, Pozsony, 2015. 333. A kettejük közötti vita bemutatása: Uo. 325–334. Szekfű részben tartotta be csupán ekkor tett ígéretét: néhány évvel később – írásban – újból leállt vitatkozni Mályusszal (ld. Uo. 350–354); igaz, személyes kapcsolatokat valóban nem ápolt többé vitapartnerével. Mályusz 1945-ös igazolási eljárásában tett tanúvallomásában Szekfű megjegyzi: „annak dacára, hogy egymás mellett volt a szobánk és az intézetünk az egyetemen, évek óta nem érintkeztem (sic!) és nem is köszöntünk egymásnak". Uo. 376.

törő tudományos kánont. Végtére is a történészek mindig azt a képet festik a múltról, ami többé-kevésbé összhangban áll, összhangban látszik állni a jelenben érvényes tapasztalatokkal és a jövő iránt támasztott elvárásokkal. Hiszen, ahogy a filozófiai hermeneutika tanítja: „egy hagyomány megértéséhez kétségkívül történeti horizontra van szükség. De nem igaz, hogy erre a horizontra úgy teszünk szert, hogy belehelyezkedünk egy történeti szituációba [mint ahogy Collingwood véli]. Ellenkezőleg: már eleve horizonttal kell rendelkeznünk, hogy egy szituációba ilyeténképp belehelyezkedjünk. [...] Ha belehelyezkedünk például egy másik ember helyzetébe, akkor épp azáltal értjük meg, tehát azáltal tudatosítjuk a másik másságát, sőt megszüntethetetlen individualitását, hogy magunkat helyezzük bele."[54]

A Mályusz- és a Hajnal-féle nyílt ellenkánonok korabeli sikertelenségének egyik mélyen fekvő oka éppen a szellemtörténet akkori rendíthetetlen *politikai* befolyása volt, amelyet tovább nyomatékosított a kánont személyesen megtestesítő Szekfű Gyula és Hóman Bálint vitathatatlan közéleti súlya és tekintélye. Jellemző epizód ebben a történetben, hogy amikor Mályusz egy 1942-ben közzétett cikkében közvetlenül is támadta a szellemtörténetet és külön megnevezés nélkül magát Hóman Bálintot, az ügy folytatásaként a nagyhatalmú Hóman[55] kérésére a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának a tanácsa rendkívüli ülést tartott; a tanácskozáson a szakma és a korabeli humán tudományosság számos vezető képviselője (Domanovszky Sándor, Eckhardt Sándor, Horváth János, Szentpétery Imre, Szekfű

[54] Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata.* Ford. Bonyhai Gábor. Gondolat, Bp., 1984, 216.

[55] Hóman Bálint 1932 és 1942 között – kis megszakításokkal – VKM miniszter, 1932–1945 között a Magyar Történelmi Társulat elnöke, 1941–1945 között a Teleki Pál Tudományos Intézet elnöke, 1942 – 1945 között a Magyar Nemzeti Múzeum elnöke egy személyben.

Gyula, Lukinich Imre, Hajnal István) vett részt. Az ülés határozatának engedelmeskedve Mályusz végül visszavonta a cikkében foglalt kijelentéseket, és a következő nyilatkozatot tette. „A Kar iránti mély tisztelettel kijelentem: őszintén sajnálom és mélyen fájlalom, hogy a Miniszter urat akár személyében, akár tudós becsületében, szándékom ellenére, bizonyos, mint baráti felvilágosításokból utólag meggyőződtem, téves feltevésekből kiindulva megsértettem. Ennélfogva [... a] cikkemben foglalt azon kijelentéseimet, amelyek az említett téves informálódáson alapulnak és a Miniszter Úr személye, vagy tudós egyénisége ellen irányulóknak látszanak, visszavonom. Egészen személyesnek szánt és felindult lelkiállapotomban írott 1942. január 22-i levelemnek éles hangú fogalmazásáért pedig megkövetem a Miniszter Urat".[56]

Marxista kánon és az ellenkánonok

Az idézett eset beszédes példa arra nézve, hogy minek teszi ki magát valaki, ha kánonváltásra készül. A politikai alapokon (is) nyugvó teljes kánonváltás ennek ellenére hamarosan megtörtént, midőn a második világháborút követő átmeneti (koalíciós) évek lezárultával bekövetkezett a magyar történetírás gleischaltolása, ennek nyomán pedig sor került a történelem nemzeti kommunista kanonizálására.[57] Mindez azzal járt együtt, hogy nemcsak a szellemtörténeti kánon, de a vele szembeszegezett ellenkánonok (és az utóbbiakat képviselő történészek is) mind a süllyesztőbe kerültek.[58] A marxista történetírás ezt követő tartós kánonhatalma mellett ritkán és a siker vajmi kevés reményében kerülhetett meghirdetésre bármilyen nyílt ellenkánon. Kettőről azonban érdemes itt legalább futó említést tenni. Az egyik a Szűcs Jenő által kimunkált történetfelfogás, amely a nemzeti történeti paradigmával való elvi szakítás esetét mutatja. A másik a társadalomtörténetírás programjának meghirdetése, amely nem váltotta le ugyan a mainstream államtörténet-írást, idővel azonban kivívta önnön létjogosultságát.[59]

Fordítsuk tekintetünket az anacionális történeti paradigma mint nyílt ellenkánon jelentkezésére, mely felfogást meg sem lehetett volna fogalmazni a megkettőzött hazai történelmi hagyomány hosszú távú létezése nélkül. A kuruc-labanc, másként: a függetlenségi-birodalmi alternatív történetszemlélet hatott a háttérben, midőn ez a nem a nemzeti paradigmára alapozott történet fogalma felmerült, ami bizonnyal a legmerészebb kihívást jelenti a modern szakszerű történetírás számára, amely *par excellence* nemzeti tudományként vált a 19. században modern diszciplínává.

A dogmatikus marxista történetírás rövid ideig tartó uralmát követően, melynek az ötvenhatos forradalom vetett egyszer és mindenkorra véget, lehetőség nyílt egy nem a nemzeti, pontosabban nem a függetlenségi nemzeti hagyományra támaszkodó történeti koncepció érvényesítésére (is). Ez irányban hatott a kádári politikai vezetés eltökéltsége ötvenhat nacionalizmusának utólagos semlegítésére, amely szinte tálcán kínálta (volna) egy anacionális nemzeti történetkép kidolgozását és népszerűsítését. Ezt a politikai-hatalmi igényt igye-

[56] Horváth László Béla: *Hóman Bálint utolsó évei (1945-1951).* Sic Itur Ad Astra, 1993/2-4. 213.

[57] Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19-20. században – nemzetközi kitekintéssel.* Osiris, Bp., 2011. 356-397.; Kövér György: *A magyar történettudomány első ötéves terve és a gazdaságtörténet-írás.* In: Erős Vilmos – Takács Ádám, szerk.: *Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról.* ELTE Eötvös, Bp., 2012. 22-42.

[58] Hajnal kiűzetéséről a tudomány világából ld. *„...ne deklaráljanak mesterségesen ellenfélnek..." Hajnal István levelezéséből halála 50. évfordulója alkalmából.* Közzéteszi. Gyáni Gábor. Korall, 24-25, 2006. június, 5-22.

[59] Az utóbbihoz ld. a kötet Miért és hogyan született meg a Hajnal István Kör? című fejezetét.

kezett felismerni az 1956 után a tudományirányításba visszavonult, korábban vezető kommunista pártkáderként ismert Molnár Erik, aki a hatvanas évek elejétől folyton vitákat gerjesztett a nemzeti kérdés történeti kérdéséről. Az ún. Molnár Erik-vita igazi tétje az volt, hogy át lehet-e hangolni a magyar múltszemléletet egy osztályharcos, ugyanakkor birodalombarát, legalábbis a modern kori nacionalizmus történetszemléleti konzekvenciáit minimalizáló beállítottságra. Molnár Erik antinacionalista (a „dezilluzionizmust" meghirdető) történetkoncepciója nem csupán a szakmai berkekben váltott ki komoly ellenállást, de a pártirányítás részéről sem fogadta osztatlan lelkesedés; holott Molnár a kádári eszmei irányvonallal látszólag teljes egyetértésben kívánta volna új vágányra állítani a magyar múlt megítélését. Ahogy Szabó Miklós helytállóan megállapítja, noha „az új [a kádári] vezetés kétfrontos harci stratégiájának adekvát nemzetkoncepcióját jelenthette Molnár Erik elmélete [...], a hivatalos fogadtatás tartózkodó volt, s Molnár Erik koncepciója nem vált az új vezetés hivatalos történet- és nemzetpolitikai álláspontjává".[60] Lackó Miklós évtizedekkel később azzal egészítette ki Szabó idézett megállapítását, hogy már azért sem válhatott Molnár Erik történetkoncepciója hivatalossá, mert „túl végletesen akart szakítani a régebbi felfogással, s ez Kádárék szerint a népieket és más széles rétegeket túlságosan taszította volna".[61]

[60] Szabó Miklós: *Magyar nemzettudat-problémák a huszadik század második felében.* In: Uő.: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Válogatott tanulmányok.* Medvetánc, Bp., 1989. 237.

[61] Lackó Miklós: *Molnár Erik és a 60-as évek történész-vitája.* Századok, 2008/6. 1536.

Ennek ellenére Molnár merev marxista (dogmatikus), ugyanakkor antinacionalista történetképe vonzónak, olykor megtermékenyítőnek bizonyult egyes historikusok számára. Furcsa módon egynémely konzervatív beállítottságú történész körében is szimpátiát keltett Molnár antinacionalizmusa, leginkább azoknál, akik különösen viszolyogtak a nemzeti múlt mitizált képétől.[62] S kivált nagy tekintélyre tett szert szemükben a Molnár Erik „vita újabb fázisának maradandó értéke Szűcs Jenő történeti esszéje *A nemzet historikuma és a történetszemlélet nemzeti látószögéről*".[63]

Péter Lászlónak abban, de kizárólag abban igaza van, hogy Szűcs Jenő valóban egy új történeti paradigmát, pontosabban, nyílt ellenkánont dolgozott ki a Molnár Erik-vita tanulságait leszűrve. Ez a kánonteremtő fellépés azonban nem a Szűcs számára széles körű ismertséget és elismertséget biztosító, és Péter által is említett esszében, hanem egy agyonjegyzetelt, ily módon nehezen befogadható szaktanulmányban artikulálódott, amely a „nemzetiség" és a „nemzeti öntudat" középkori fogalomtörténetét fejtette ki nemzetközi kontextusban.[64] E mellett a másik Szűcs-szöveg tekinthető kivételesen fontos hozzájárulásnak az új kánon megteremtéséhez, amely csak a szerző halála után vált hozzáférhetővé – teljes terjedelmében – az olvasók számára.[65]

[62] Péter László: *A nemzeti múlt legendái és tilalomfái (1982).* In: Uő.: *Az Elbától Keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemről.* Osiris, Bp., 1998. 101–107.

[63] Uo. 104.

[64] Szűcs Jenő: *„Nemzetiség" és „nemzeti öntudat" a középkorban. Szempontok egy egységes fogalmi nyelv* kialakításához. In: Nemzetiség *a feudalizmus korában. Tanulmányok.* Akadémiai, Bp., 1972, 9–71.

[65] Szűcs Jenő: *„Gentilizmus". A barbár etnikai tudat kérdése.* In: Uő.: *A magyar nemzeti tudat kialakulása.* Szerk. Zimonyi István. Balassi – JATE – Osiris, Bp., 1997. 7–295.

Miben foglalhatjuk össze ezt a szubverzív, az uralkodó nemzeti történetírások számára máig megemészthetetlen történeti koncepciót? Mindenekelőtt abban, hogy legföljebb analógia és *nem azonosság* rokonítja egymással a nemzet 18. század előtt historizált eszmei képletét és a modern nacionalizmus nemzetállamot historizáló (múltba visszavetítő) újabb kori felfogását. Ha elfogadjuk Szűcs koncepcióját a nemzet historikumának megszakítottságáról,[66] melynek értelmében nem a reáltörténelem lineáris elbeszéléseként, hanem a modern (nacionalista) ideológiai szemlélet diszkurzívba fordításával hozható csupán létre a Nemzeti Történelem idő- és térbeli egységének képzete, akkor mindenestül el kell vetni a modern történetírás teljes szellemi komplexumát. Ezzel ugyanis egyszeriben talaját és értelmét veszti a nemzeti történetek elbeszélhetőségére alapozott racionális (tudományos) megismerési gyakorlat és beszédmód művelése. Érthető ezek után, ha a történészek közül némelyek nyomban elkezdték védeni a nyílt kánont, amely a nemzeti történeti paradigma gondolati építményén nyugszik. Rosszabb esetben a történelmi források bizonyító erejére hivatkoztak, vitatva Szűcsnek a nemzeti történeti folytonosságot tagadó álláspontját, és egyúttal implicit módon feltételezve, hogy a történelmi források saját maguk gondoskodnak a bennük fellelhető adatok történeti magyarázatáról.[67] Pedig mit is mondott Tagányi, midőn Salamon Ferenc történészt méltatta? Olyan tudós volt ő, aki az adatokat a fontosságuk és nem az érdekességük miatt mérlegelte. Azt

[66] Ennek gondolati rekonstruálásához ld. jelen kötetben a *Szűcs Jenő, a magányos történetíró* című fejezetet.

[67] Ezzel az érveléssel rukkolt ki a nyílt kánont megvédendő Kristó Gyula is, akire különösen jól illik a faktografikus értelemben pozitivista történészről adni szokott jellemzés. Kristó Gyula: *A magyar nemzet megszületése.* Kossuth, Bp., 1998, különösen 42–56. Nem ódzkodik ugyanakkor a kánont körömszakadtáig védő historikusunk szellemi ellenfele vagyis Szűcs ideológiai (világnézeti) befeketítésétől sem: i. m. 25–26.

becsülte Tagányi oly nagyra az általa méltatott historikusban, hogy Salamon rájött: azok „a rugók", melyek az eseményt vagy magát az eseményt dokumentáló oklevelet létrehozzák, mindig kívül esnek az adatokon.[68]

A szakszerű történetírást mint nyílt kánont a legérzékenyebb ponton kikezdő Szűcs-féle ellenkánon hirdetőjét fogadja a legnagyobb ellenállás tanai fogadtatása és legitimizálása során. Nem véletlenül marad Szűcs végül teljesen magára a tudományos diskurzusok eme világában, ami azzal egyenértékű, hogy vitapartnerként sem érdemesítik őt figyelemre. A nyílt ellenkánon formájában jelentkező törekvést övező hallgatás tűnik a leghatékonyabb kánonvédő stratégiának, amely hosszú időre szólóan biztosíthatja az aktuálisan regnáló tudományos felfogás, szemlélet és metodika zavartalan uralmát. Persze soha semmi sem végleges, amire számtalan példát lehet találni. Ha el is lehetett egy időre némítani Hajnal István nyílt ellenkánonként megfogalmazott történeti-szociológiáját azzal, hogy a mérvadó (a kánont megtestesítő) történészek érdemben soha sem reflektáltak rá (rajtuk kívül Hajnalnak volt azonban némi hatása),[69] utóbb egyesek mégiscsak rátaláltak a hajnali gondolatokra, főként olyanok, akik maguk is egy nyílt ellenkánon ígéretével igyekeztek fellépni. Ebből a törekvésből bomlott ki a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, melynek égisze alatt az 1970-es és 1980-as években a mainstream történetírás ellen lázadó, akkor fiatal historikusok bontottak zászlót. Ez azonban már egy másik történet, amelynek nem értünk még a végére.

[68] Bognár Szabina: i. m. 222, 224.

[69] Erdei Ferenc 1945 előtti szociográfiai-szociológiai munkássága volt ennek legőszintébb megnyilatkozása.

Kulturális nacionalizmus és a modernitás

Általános egyetértés uralkodik azt illetően, hogy a nemzet és a nacionalizmus többé-kevésbé modern jelenség. Hadd idézzek egy ezt pregnáns módon tanúsító megfogalmazást. „A nacionalizmus a modern nemzet támaszát jelentő legitimációs doktrínaként nyeri el alapvető jelentőségét. A nemzet pedig a modernitás legfontosabb politikai tere".[1] Az idézett szerző a nemzet és a nacionalizmus modernségét főként a politikai és a politikai ideológiai mezőn belül tételezi. Ernest Gellner közismert nemzetelméletében úgyszintén azt állítja, hogy az a fajta munkamegosztás, ahol a társadalom egyes tagjai írástudók, mobilak, és formálisan (jogi értelemben) egymással egyenlők, kedvez a nacionalista mozgalmak érvényesülésének.[2] Gellner egyébként az iparosodással és a kulturális homogenizációval létrejövő modernitáshoz köti a nacionalizmus sikeres térnyerését, belőlük vezeti le a nemzet (a nemzetállam) intézményesülési folyamatát. A modernitás az a varázsszó tehát, amely sokak szemében magyarázatot képes adni a nemzetfejlődés újabb kori talányára. Ezt a tudományos meggyőző-

[1] Schöpflin György: *A modern nemzet.* Attraktor, Máriabesnyő – Gödöllő, 2003. 11.

[2] Ernest Gellner: *A nacionalizmus és a komplex társadalmak kohéziójának két formája.* In: Bretter Zoltán – Deák Ágnes, szerk.: *Eszmék a politikában: a nacionalizmus.* Tanulmány Kiadó, Pécs, 1995. 198, 202.

dést már Max Weber megelőlegezte, kijelentve: a nemzeti jellegben megnyilvánuló közös cselekvés alapja mindenekelőtt maga a „nyelvi közösség". Az viszont, hogy „ez az összetartozás a puszta »nyelvi közösségen« túl tartalmilag mit foglal még magában, azt természetesen abból a sajátos célból lehet megtudni, amelyre a közösségi cselekvés irányul, és a nemzet közösségi cselekvésének eredménye csakis az elkülönült *politikai szervezet* lehet. Ma a »nemzeti állam« valójában fogalmilag azonos a nyelvi egység talaján létrejött »állammal« [..., ami egy], ebben a nyelvi értelemben »nemzeti« alapon szerveződő modern típusú" politikai alakulat is egyúttal.[3] A weberi idézetből világosan látszik, hogy Szűcs Jenő ismert meghatározása, mely szerint „a modern nemzet lényege abban áll, hogy [...] a »nemzetiség«, a »társadalom« és a »politikum« kategóriái sajátos fúzióra léptek, ami idegen korábbi koroktól",[4] részben legalábbis Weber felfogásából ered.

Nem csodálkozhatunk azon ezek után, ha a nemzetről és a nacionalizmusról szóló tudományos elképzelések egyöntetűen kulcsszerepet tulajdonítanak a modernitásnak az európai nemzetek keletkezési folyamatában. Különösen igaz ez a modernista vagy konstrukcionista felfogások esetében, melyek sorában Ernest Gellner, Benedict Anderson, Eric J. Hobsbawm vagy John Breuilly koncepciói a legkiérleltebb fogalomalkotások. Ezen elképzelések szinte mindegyike akörül forog, hogy mi módon vonható egybe, tehető ugyanazon ok-okozati összefüggés részévé a modernitás fogalma, valamint a naciona-

[3] Max Weber: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 2/1. A gazdaság, a társadalmi rend és a társadalmi hatalom formái (A társadalmi szervezetek: közösségek, társulások, vallások).* Ford., jegyz. Erdélyi Ágnes. KJK, Bp., 1992. 104.

[4] Szűcs Jenő: *„Nemzetiség" és „nemzeti öntudat" a középkorban. Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához.* In: Spira György – Szűcs Jenő, szerk.: *Nemzetiség a feudalizmus korában. Tanulmányok.* Akadémiai, Bp., 1972. 49.

lizmus és a nemzet jelensége. A gondolat oly közismert azonban, hogy nem kell ezúttal behatóbban foglalkoznunk vele.

Bármilyen erős késztetés nyilvánul is meg a nacionalizmus- és a nemzetelméletek megfogalmazói részéről a nemzet és a modernitás fogalmainak az összekapcsolására, nem fedezhető fel hasonló törekvés ez irányban a modernitás teoretikusainál. Max Weber maga sem ambicionálta különösképpen ennek az összefüggésnek a kimondását. A világ varázstalanításáról szóló, 1913-ban kifejtett tétele, a modernitás koncepciójának ez a metaforikus kifejezése sem utalt a nemzetfejlődésre. Ott ugyanis a racionalizmus, a racionalizálódás jelent meg a modernitás döntő jellemvonásaként, amiről azt jegyezte meg Weber, hogy történeti fogalomként „az ellentétek egész világát zárja magába", mégis belőle fakad „az a hivatás-gondolat és a hivatás*végzés* iránti odaadás [...,] amely egyik jellegzetes alkotórésze volt és még ma is az kapitalista kultúránknak".[5] A kapitalista kultúra alapelemeként, mondhatni a mozgatórugójaként tekintett Weber a racionalizálódásra, amely hivatásetika formájában megvetette a kapitalizmus, a modernitás világának alapját. És hol van itt annak a közösségi ethosznak, és összetartozás-tudatnak a helye, amit a nacionalizmus vált ki és tart életben, ami nélkül nem keletkezhet, és nem is állhat fenn tartós jelleggel egyetlen modern nemzet sem? Egyetlen szó sem esik itt erről.

A kultúra különösen fontos argumentációs szerepet tölt be ugyanakkor a nemzetelméletek mindegyikében, egyaránt igaz ez a modernista és a konstruktivista elképzelésekre. Gellner azzal kezdi a nacionalizmust és a nemzeti fejlődést kikényszerítő modern ipari társadalom leírását, hogy: „Funkcionális követelményei között szerepel az általános írástudás, és a számolási, a technikai és az általános alapképzettség magas színvonala".[6] Amikor pedig Anderson a nacionalizmus úgymond homályos genezisét firtatja, arra következtet, hogy: „A középkori »egyidejűség végig az időben« koncepció helyét [...] a »homogén üres idő« gondolata váltotta fel, amelyben az egyidejűség úgyszólván keresztirányú, az időt keresztező, amit nem az előrevetítés és a beteljesítés jellemez, hanem az időbeli véletlen egybeesés, mérésére pedig az óra és a naptár szolgál."[7] Egyedül ez teszi szerinte lehetővé a lineáris történetmondást, magát a nemzeti történetírást. Ez az utóbbi gondolat visszaköszön Reinhart Koselleck azon tézisében is, amely a diakronitást, a történelem puszta elgondolását egyáltalán lehetővé tevő kategóriát a „nyeregidő" (*Sattelzeit*) fogalmával magyarázza. A benne megnyilatkozó új időfogalom és modern időérzékelés, amely valamikor a 18. század vége felé jelent meg, a történeti fogalmak jelentésében bekövetkezett törésre utal; ez azt vonta maga után, hogy: „A történelem ezentúl nem egyszerűen az időben pereg, hanem egyenesen általa."[8] Ekként keletkezett, Koselleck szerint, a történelem egyes számú gyűjtőfogalma, amely utat nyitott az előtt, hogy a nemzetet a historizált (a történelmiesített) tudat hordozójaként mint afféle individualitást, egyediséget beszéljék el a kronológiailag tagolt történelmi időben. Az így feltáruló intellektuális horizont nagy hasznára volt a nemzeti jellegnek, vagy ahogy manapság inkább nevezik: a nemzeti identitás ügyének.

Nem kell hosszan tovább folytatnunk ezt a szemlét, mert bárhová nyúlunk, mindig azt olvassuk, hogy legalább részben a kultúra világában, sőt a kultúra által megy végbe a nemzet

[5] Max Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások.* Gondolat, Bp., 1982. 86.

[6] Ernest Gellner: *A nemzetek és a nacionalizmus.* John Breuilly utószavával. Ford. Barabás András. Napvilág, Bp., 2009. 51.

[7] Benedict Anderson: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről.* Ford. Sonkoly Gábor. L'Harmattan –Atelier, Bp., 2006. 34.

[8] Reinhart Koselleck: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája.* Ford. Hidas Zoltán. Atlantisz, Bp., 2003. 369–370.

modern kori létrejötte. Jóllehet ennek az állítólagos kultúrának a mibenléte nem azonos azzal, amit a modernitás társadalmi valósága magában rejt. Ez utóbbi ugyanis egy jövőre orientált időfogalomban, továbbá az instrumentális ész, a ráció által közvetlenül szabályozott egyéni és közösségi élet princípiumában ölt alakot. Ez így azonban ellentmond a historista nemzetfelfogásnak, amely a múltba réved és olykor bizony mítoszokat melenget a keblén. A modernista nemzetelmélet ezt az ellentmondást azzal igyekszik feloldani, hogy a nacionalizmus által (is) napvilágra hozott világot, Weber racionalitás fogalmát továbbgondolva, modern entitás gyanánt határozza meg. Gellner erre vonatkozó megállapítását idézem: „az ipari társadalommal egy olyan magasan fejlett technológián és a fenntartható növekedés elvárásán alapuló társadalom alakult ki, amely rugalmas munkamegosztást igényel, valamint az egymás számára idegen emberek közötti állandó, folyamatos és precíz kommunikációt; ehhez tartozik a pontos, standardizált szavakkal kifejezett fogalmak – ha kell, írásbeli – használata."[9] Márpedig, „az indusztrializmusba való átmenet időszakának [...] szükségképpen a nacionalizmus korának kellett lennie".[10]

John Breuilly szintén a modernizáció elkerülhetetlen velejárójaként jeleníti meg a nacionalizmus példátlan nemzetteremtő képességét, bár szerinte itt igazán nem is az ipari társadalom, hanem az államfejlődés funkcionális követelményei számítanak. Ahogy Breuilly fogalmaz, „az állam modernizációjának fogalma adhatja a kulcsot a nacionalizmus kontextualizációjához. A specializálódott, szuverén, területi és a közérdeket szem előtt tartó nyilvános állam kialakulása az az intézményi kontextus, amelyben a nacionalizmus eszméje helyénvalónak tűnik mint ideológia, mind intellektuálisan,

[9] Ernest Gellner: i. m. (2009) 49.
[10] Uo. 57.

mind tömegtámogatást biztosító erőként."[11] A modernizáció többi alkotó eleme (a piacosodás, a kultúra autonómmá válása, az individualizálódás) csak ilyen politikai fejlemények közepette fejthetnek ki bármilyen hatást a nacionalizmusra. Ezt az álláspontot vallja Michael Mann is, aki nagy ívű mesterelbeszélésében, *A hatalom forrásai* című háromkötetes munkájában a hatalom kialakulását és történeti menetét helyezi a gondolatmenet középpontjába. A szintén modernista elveket magáénak valló Mann – Gellnertől eltérően – nem az állam funkcionális alkalmazkodását, hanem az állam társadalom-, és kultúraszervező tevékenységét hangsúlyozza, amikor felel a kérdésre: „vajon a nacionalizmus oka vagy következménye a modern államnak".[12] Az iparosodás, megítélése szerint, nem töltött be érdemi szerepet az átmenet idején a személytelen, az univerzalitásra törő, kontextustól független kommunikáció minden irányú kiterjesztésének folyamatában, amely – Anderson hatásos kifejezésével élve – „képzelt közösségeket" volt képes teremteni. Az állami centralizáció szülte szükségletek bőséges arzenálja, a hadseregfejlesztésnek és a közigazgatásnak a képzett, a kulturális homogeneitás által hasznossá tett emberek nagy tömegei iránt megmutatkozó igénye itt a döntő tényező. Ez a két alapvető adminisztratív szükséglet tűzi sürgősen napirendre az állam keretei közt hasznosuló diszkurzív írásbeliség megteremtését.

Liah Greenfeld éppúgy, mint Mann, és Charles Taylor, szintén az állam fogalmi köréhez köti a nacionalizmus felbukkanását és vele a nemzetfejlődés folyamatát. A témának szentelt könyv alcímével is azt kívánja Greenfeld kifejezni, hogy a nacionalizmus a lehető legszorosabban összefügg a moder-

[11] John Breuilly: *Állam és nacionalizmus.* Ford. Sályi Tamás. In: Kántor Zoltán, szerk.: *Nacionalizmuselméletek (Szöveggyűjtemény).* Rejtjel Kiadó, Bp., 2004. 149.
[12] Michael Mann: *A modern európai nacionalizmus kialakulása.* Ford. Sisák Gábor. In: Kántor Zoltán, szerk.: i.m. 115.

nitással.[13] Greenfeld úgy találja, a kora újkori rendi társadalmak hatalmi harcokban manifesztálódó belső működési zavarai rejtőznek a mélyben, amelyek – igen csak esetleges módon (tehát semmiképp sem mindenhol) – nacionalista választ generálnak, ami sietteti a régi rendből a modernitásba való átalakulás folyamatát[14] Ezt úgy érti, hogy a nép fogalmába becsempészett nemzeti kollektív identitáskonstrukció, amely „csökkentette az egyéni különbségek szerepét, és ugyanakkor mindenki számára biztosította a méltóság egy minimális szintjét",[15] kezdetben az abszolutizmus nemesi ellenzékének a politikai sikerét hozta magával, tehát a feudális reakció terméke volt. A nacionalizmus cikkcakkos fogalomtörténeti mintázatával összhangban Greenfeld szerint a nacionalizmus időben és térben szüntelenül változtatja a jelentését; ez képesíti arra, hogy szerepe legyen a rendiség leváltásában, bár később hozzájárul az egyénre alapozott új politikai rend, a nemzetállam megteremtéséhez is.

Már nála is felbukkan az a feltétlenül továbbgondolandó antinómia, amely az egyén és a nemzeti kollektív entitás között látszik feszülni. „Az egyén a modernitás teremtménye. Eredetileg a nemzet [is] az egyének társadalma volt, és a nacionalizmus kialakulása ezért jelzi a társadalmi létezés egy teljesen új formájának a megjelenését. Bizonyos modern társadalmakban ugyanakkor az innováció sohasem volt elfogadott dolog. Ezekben a nemzetet egységesítő módon határozták meg, ami azzal az eredménnyel járt, hogy az egyént újra birtokba vette a kollektívum, és a kollektívumot magasabb rendű, az egyetlen valóban jelentőséggel bíró entitásként helyezték vissza a jogaiba."[16] A nacionalizmus kollektivizmusa erőnek erejével igyekszik megszabni a népességnek azon (területi) egységét, amely maradéktalanul megfelel saját szuverén kormányzatának. Greenfeld számára ez kevésbé aggályos, mint mások szemében, és ezért teljes biztonsággal állítja, hogy „az eltérő nacionalizmusok eltérő modernitásokat hoznak létre".[17] Ennek megfelelően beszélhetünk szerinte individualista, valamint egységesítő nemzetekről. Ha a nacionalizmus, amikor létrejön, képes a népesség kellően széles csoportjainak az érdekeit kielégíteni, mint történt Greenfeld szerint az angol *squire*-k, az amerikai telepesek vagy a francia polgárság esetében, akkor a nemzet individualista válfaja győzedelmeskedik. Egyedül akkor és ott tör utat magának a kollektivista nacionalizmus, ahol a nemzet keletkezésének társadalmi bázisát nem sújtja anómia, nem feszíti belülről társadalmi inkonzisztencia. Ennek hiányában nem kívánná felrobbantani a rendszert, ahol él, hanem legföljebb csak saját magának tenné valamivel kedvezőbbé a rendiség világát. Erre az utóbbira hozza Greenfeld történelmi példának a francia és az orosz nemességet, továbbá a német Bildungsbürgertum-ot. Greenfeld ilyen formán szintén a politikai modernizáció folyamatát hangsúlyozza a nacionalizmussal kapcsolatban mint döntő körülményt, ám ez a kényszerítő körülmény több különfajta nacionalizmust hív életre. Ezek az eltérő jellegű nacionalizmusok azonban nem határozzák meg magát az iparosodást, csak hozzájárulnak annak kibontakozásához, ez a hatásuk azonban legföljebb közvetett lehet.[18] Az egész gondolatmenet ugyanakkor mégis csak azt sugallja, hogy „a nacionalizmus az, ami egy modern társadalmat modernné tesz".[19]

[13] Liah Greenfeld: *Nationalism. Five Roads to Modernity.* Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1992.

[14] Liah Greenfeld: *Nacionalizmus és modernitás.* Ford. Sisák Gábor. In: Kántor Zoltán, szerk.: i. m. 184-185.

[15] Uo. 187.

[16] Liah Greenfeld: i. m. (2004) 191.

[17] Uo. 191.

[18] Uo. 199.

[19] Uo. 203.

Charles Taylor azt kívánja megérteni, hogy miért vállalják egyes népek az asszimilációt, miközben más népek ellenállnak a kísértésnek, hogy nemzetet vagy nemzetállamot teremtsenek maguknak. Ő is Gellner téziséből indul ki, ezt azonban később meghaladja. Taylor kulcsfogalma a társadalmi imagináció (social imaginary), amely megvilágítja, hogy: „A modernitás, többek között, a társadalmi képzeletvilágunkban is forradalmi változást hozott".[20] Ennek veleje az, hogy a hierarchikus, a „közvetített csatlakozású" társadalomból a horizontális, a közvetlen csatlakozású társadalmakba való átmenet új képzetet ültet el a fejekben. Nevezetesen azt, hogy az egymással egyenlő és egymással szerződéses kapcsolatban álló egyének az állampolgárságon alapuló modern államot alkotják; ez az állam „az összes résztvevőnek a minden más kötődésüktől és hovatartozásuktól független bekapcsolódás lehetőségét" nyújtja a közösség dolgainak intézésébe. A modern élet, ennek folytán, „az embereket helyi és nemzeti sajátosságokat nem ismerő egységes cselekvő alannyá kapcsolja össze".[21]

A modern társadalmi képzeletvilág fontos eleme továbbá az e világiság, a közös tevékenység identitásteremtő ereje, és annak biztos tudata, hogy az életet magát a szekuláris időben végrehajtott szabad emberi cselekvés teremti. Ez a gondolat, amely Max Weber modernitásról vallott elképzelésére emlékeztet bennünket, azt sugallja, hogy az ennek során keletkező társadalmi képzeletvilág sugalmazása szerint: „Nemzeteknek, népeknek személyiségük lehet, és együtt cselekedhetnek [...]. Ezzel megjelent a modern nacionalizmus egyik kulcsfontosságú premisszája, ugyanis nélküle a nemzetek igénye az önrendelkezésre értelmetlen lenne".[22]

[20] Charles Taylor: *Nacionalizmus és modernitás.* Világosság, 1995/8–9. 10.
[21] Uo.
[22] Uo. 11.

Újabb kérdés, hogy mitől válik közösségivé az individualizált, a cselekedeteik által szabaddá tett emberek alkotta nemzet? A kérdés megválaszolása Greenfeld számára is okozott már némi fejtörést. Taylor megoldása így szól: a szabad individuumok alkotta modern társadalmak, a demokráciák „elég erős elkötelezettséget várnak el a polgáraiktól," ami viszont erős közösségi vagy csoportidentitást követel meg tőlük: ez szerinte az a „jó adag patriotizmus", amit „a politikai közösséggel való azonosulás érzése" tölt meg tartalommal.[23] Az ekként létrejövő nemzeti identitás a nyelv és a kultúra homogenizálásával politikai legitimációs funkciót is betölthet. Az utóbbi megállapítás, mi tagadás, közhely, jól kifejezi ugyanakkor Taylor meggyőződését, mely szerint a nacionalizmus éppúgy oka, mint következménye a modern fejlődésnek.

A nacionalizmus, pusztán csak a funkcióját tekintve, kétségkívül modern jelenség; tartalmát, a beléje foglalt érzésvilágot tekintve azonban meglehetősen ősi képződmény is egyúttal. Taylor szerint azonban ez szintén viszonylagos, mivel az az érzés, amit a nacionalizmus generál „csak a modernitással összefüggésben keletkezhet".[24] Ehhez a ponthoz érkezve Taylor bevallottan Greenfeldhez kapcsolódik, mert úgy folytatja a gondolatmenetet, hogy a nacionalizmus érzés- és képzetvilága a modernizáló elitek önállósulásának adekvát megnyilatkozása. Attól lesz modern a nacionalizmus érzésvilága, hogy a méltóságérzet sérelme jut benne kifejezésre, melyet rendszerint az elit él át. Egy ilyen fenyegetettségre válaszul fejleszti ki ez a társadalmi csoport a maga nacionalizmusát, és formál belőle olyan kategorikus identitást, amely a nemzetiként definiált odatartozásban nyilvánul meg. Ezzel egy jellegzetesen modern helyzet áll elő, ahol az emberi méltóság tudata, a neki megfelelő érzékenység kategoriális identitást követel magának, ami

[23] Uo. 13.
[24] Uo. 16.

főként a másokhoz való közvetlen viszonyban, leginkább az elismerés terében alakul ki. „Az elit körében rendszerint azért támad erős nemzeti érzés az első fázisban, mivel identitásuk értéke kerül veszélybe.”[25] A hierarchikus hatalmi és társadalmi körülményeket felváltó modernitás a méltóság fogalmát helyezi eszményként előtérbe, ami megfelel az egyenlőségen alapuló közvetlen csatlakozású társadalmak azonosságtudatának.

Így fest tehát a modernista nemzetelméletek felől tekintve a nacionalizmus *és* a modernitás kapcsolatának bonyolult kérdése. Nem ilyen egyértelmű a kép a modernitás fogalmi diskurzusában. Korábban már láttuk, hogy Max Weber modernitás koncepciójában sem jutott hely a nemzet és a nacionalizmus jelenségének. A modernitás klasszikus elméletei pedig többnyire a nagyváros, a metropolisz és nem a nemzet vagy a nemzetállam fogalmából eredeztetik a fogalmat. Georg Simmel szerint például: „A modern élet legmélyebb problémái az egyénnek abból az igényéből fakadnak, hogy létezése önállóságát és egyediségét megóvja a társadalommal, a történelmi örökséggel, az élet külsődleges kultúrájával és technikájával szemben.”[26] Simmel is elismeri, hogy a 19. században kiteljesedő újfajta munkamegosztás tág körben biztosít az embereknek individuális szabadságot, ugyanakkor fokozottan rá is utalja őket a többiekre, akiktől pedig olyannyira különbözni szeretnének. A szubjektum ennek ellenére görcsösen ellenáll annak, „hogy a társadalmi-technikai mechanizmus nivellálja és saját céljai érdekében használja fel” őt. S azzal is szembeszegül, folytathatjuk az idézett gondolatmenetet, hogy hiánytalanul felolvadjon a nemzeti közösségi életben, erről azonban Simmel egyetlen szót sem ejt. Ő ugyanis az individuumot fenyegető veszély fő forrásának egyes-egyedül a nagyvárost tartja és az érdeklődése arra irányul, hogy „a személyiség milyen módon alkalmazkodik [ehhez] a számára külső hatalomhoz.”[27] Simmel szükségszerűnek ítéli tehát a nagyvárosi személyiség elidegenedését, ami közvetlen formában a blazírtság, a túlzottan racionális, kalkulatív és szenvtelen nagyvárosi ember alakjában mutatkozik meg.

[25] Uo. 19.

[26] Georg Simmel: *A nagyváros és a szellemi élet*. In: Uő: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Összeáll., bev. Somlai Péter. Ford. Berényi Gábor. Gondolat, Bp., 1973. 543.

Ehhez hasonló gondolati utat követ Walter Benjamin is, aki a flâneur, a kószáló fogalmával dolgozik, amikor igyekszik megragadni a modern nagyvárosi miliőt, és a benne tenyésző emberi minőséget. A 19. század derekán tervszerűen átépített, a modern nagyváros prototípusaként megszülető Párizs tapasztalati világát írja le Benjamin a flâneur fogalmával. A kószáló az a hamisítatlan nagyvárosi személyiség, aki járókelőként beékelődik a tömegbe; s bár élvezi az emberek társaságát, mégis magányosnak érzi magát közöttük. A modern nagyváros és a nyilvánossága puszta látványosság számára, amitől könnyen elkábul azért, hogy képes legyen elfelejtkezni magáról. Benjamin szellemi nyomdokain halad Richard Sennett is, amikor szintén a 19. századi Párizs kontextusában azonosítja a modernitás emberi személyiséget megkettőző hatását. Sennett felosztja a modern nagyvárosi világot szemlélőkre és a szereplőkre: mindenekelőtt a szemlélődés, és a szemlélő pozíciója fejezi ki nála a par excellence nagyvárosi modernitást. Így jutunk el végül Marshall Berman modernitás fogalmához, melyet szintén Walter Benjamin inspirál. „Létezik a vitális tapasztalatnak egy bizonyos módja – a tér és az idő, az én és a másik, az élet lehetőségeinek és veszélyeinek a tapasztalata – amin minden férfi és nő osztozik. Ezt a »modernitás« tapasztalati világának nevezem. Modernnek lenni annyi, mint olyan környezetben találni magunkat, amely kalandot, hatalmat, örömet, növekedést, magunk és a világ át-

[27] Uo. 544.

alakulását ígéri; olyasvalami ez egyúttal, ami annak a tönkretételével is riogat bennünket, amink van, amit tudunk, és amik vagyunk. A modernként megjelenő környezetek és tapasztalatok a földrajz, az etnicitás, az osztály és nemzetiség, a vallás és az ideológia összes korlátján keresztül hatolnak: a modernitásról elmondható tehát, hogy egybeforrasztja az emberiség egészét. Ez persze módfelett paradox egység, lévén az egység hiányának egysége, tekintve, hogy mindannyiunk sorsává teszi a folytonos szétesést és megújulást, a küzdelmet és ellenmondást, a kétértelműséget és a kín forgatagát. Modernnek lenni annyi, mint annak az univerzumnak a részévé válni, amelyben, ahogy Marx mondta, »minden ami szilárd felolvad a levegőben«".[28] A kérdésről könyvünk egy későbbi fejezetében bővebben is lesz szó.

A modernizációs elmélet képviselői a szokásosnál nagyobb figyelmet szentelnek a nacionalizmus és a nemzet kérdésének. Cyril E. Black a modernizációt az innováció olyan dinamikus formájaként tárgyalja, amely az elképesztő ütemben és szakadatlanul táguló tudás nyomán, a tudományos forradalommal keletkező új intézményes rendnek felel meg. A hangsúlyt ő arra helyezi, hogy megvizsgálja: miként alkalmazkodnak a történetileg kialakult intézmények az emberi tudás említett radikális bővüléséhez. Ez az alkalmazkodás a tudás közvetlen gyakorlati alkalmazásában, a technológia formájában érezteti mindennapi hatását. A modernizációnak a modern állam a politikai megfelelője. Akkor tölti be – Black szerint – a modern állam a rá háruló feladatot, ha kiérdemli polgárainak a bizalmát, aminek legfőbb alapját a közös történelmi tapasztalat képezi; ebben a közösen birtokolt nyelv talán a legfontosabb. S mondani sem kell, hogy a nacionalizmus, amely képes az állam szolgálatába állítani a szétszóródott csoport lojalitásokat, ugyancsak nagy támasza ennek az államnak.[29]

[28] Marshall Berman: *All That is Solid Melts into Air. The Experience of Modernity.* Simon and Schuster, New York, 1982. 15.

Ezzel át is térhetünk a nemzet etnoszimbolista szemléletben jelentkező értelmezésekhez, melyek gyújtópontja a kulturális nacionalizmusban fogant nemzeti identitás problémaköre. Az etnoszimbolista elméletalkotók a közösségi tudatformáknak, a szimbólumoknak, az érzelmi és diszkurzív beállítódásoknak a sajátos nemzetteremtő szerepét emelik ki; azok teremtenek folytonosságot a jelenbeli modern nemzetek és távolabbi múltjaik között. Ez alapon tekintik az etnoszimbolisták a nemzeteket Janus-arcú képződményeknek, mivel „egyrészt az ősi (gyakran imaginárius) etnikai múlt felé fordulnak; másrészt a jövőre irányulva a kollektív autonómia és a haladás jegyében mozgósítják a néptömegeket".[30] Az etnoszimbolista felfogás hívei szerint az iparosodás és az államfejlődés tényei önmagukban elégtelenek arra, hogy megmagyarázzák a modern nemzet keletkezési folyamatát, ami nem képzelhető el az etnikai mozgalmak hajtóerejének a figyelembe vétele nélkül. Az etnicitás – Hutchinson megfogalmazását idézve – „nem önmagában a hatalomra irányul, hanem annak a közösségnek a kötelékeire és morális tartalmára, melyek fölött a hatalmat gyakorolják". Következésképpen az etnicitás „lényeges szervezőelv a jelenkori politikában" is.[31] Úgy és azáltal definiálja újra az etnicitás a modern államot, valamint az állampolgárság fogalmát, hogy ráirányítja a figyelmet a közösségi eredet kérdésére, ami megköveteli, hogy igénybe vegyék az emlékezet identitásbiztosító erejét és egy, a jelenben kellőképpen „használható múlt"-nak a képzetére hagyatkozzanak.

[29] Cyril E, Black: *The Dynamics of Modernization. A Study in Comparative History.* Harper & Row Publishers, New York, 1967. 16.

[30] John Hutchinson: *Etnicitás és modern nemzetek.* In: Kántor Zoltán, szerk.: i. m. 329.

[31] Uo. 331.

A modernista nemzetelméletek szószólói többnyire csupán a jogegyenlőség és a politikai részvétel jelentőségét emelik ki a nemzeti közösség alkotóelemeiként, az etnoszimbolisták ezzel egyenrangú szerepet juttatnak a nemzeti identitás konstrukciójának is. Az utóbbi azonban nem a semmiből keletkezik, ahogy Gellner állítja az Anthony Smith-szel az 1990-es években folytatott vitájában, hanem hosszabb történeti folyamatnak az eredménye. A nemzeti identitás, ezek szerint, olyasfajta történeti képződmény, amely a nemzetet „az államhoz csak lazán kötődő kvázi-rokonsági csoportként tételezi, [...s mint ilyen] az államnak a lakosságot ellenőrző hatalmát korlátozottnak és változónak tekinti".[32] E felfogás azt vallja tehát, hogy a stabil etnikai identitás élvez elsőbbséget az állam által szorgalmazott, vagy netán csupán a gazdasági-társadalmi struktúrákból következő egyenlősítő és homogenizációs erők hatásával szemben. Kézenfekvő bizonyítéka ennek, hogy a kultúrnacionalizmus már jó ideje hat az egyes népek életében, jóllehet hosszú időn át lappangva fejtette ki ez irányú befolyását. Az etnicitás, miután az időtlen létezés érzetét kelti, kvázi-vallási jelleget ölt magára. Ez abban is tetten érhető, hogy a „nemzethez való tartozás az egyén mulandó életének értelmét ígéri, egy »örökkévaló« nemzet történetében való részvétele által."[33]

Ez magyarázza Hutchinson szerint, hogy a nemzeti közösségek életének még az időnkénti válságai sem rombolják le a nemzeti identitás építményét. Főként azért nem, mert a nemzet – önnön belső szellemi és emocionális erejénél fogva – lehetőséget teremt rá, hogy az ember túlélje a krízist. Ez a belátás végül oda vezet, hogy az etnoszimbolista tanítás időnként a nemzet perennialista felfogásának is helyt ad. Ennek jegyében azt állítja, hogy a múltban mindig voltak nemzetek, soha sem lehetett ugyanis kultúrnacionalizmus nélkül élni, így tehát már az ókorban is élénken hatott annak ethosza.

Ha innen nézzük a dolgot, akkor egyedül a nacionalizmus az a tárgyi erő, amely nemzeti identitást képes teremteni modern időkben (is), amelynek hiányában el sem képzelhető valamely modern nemzet(állam). Anthony D. Smith formulája szerint a nacionalizmus –ideológiaként és nyelvként – határozottan modern képződmény, holott kultúra gyanánt már ősidők óta hat. A nacionalizmus megjelenésével új korszak kezdődött a történelemben, a nacionalizmus vitathatatlan sikere abban áll azonban, hogy a történeti képződmények erejével egy igazán tág körben ható kollektív emlékezetre támaszkodhat, amit a hagyománytudat fogalma fejez ki, és amit Smith az etnicitás (ethnie) terminussal határoz meg; az etnicitás ebben az értelemben már a modern kori nemzet keletkezése előtt is folyton jelen volt az emberi életben.

Mi kölcsönöz e ténynek különös jelentőséget a modern kori nacionalizmusok korában? Nem más, mint az *ethnie*-nek a nacionalizmus által való újrahasznosítása: a benne foglalt tudattartalmaknak (és érzelmeknek) a hosszan tartó álmukból való felébresztése teremt lehetőséget modern nemzeti közösségek létrehozására. A nemzeti szimbólumok, szokások, ceremóniák, vagyis a kollektív reprezentáció nacionalista újraértelmezése és mozgósítása olyan átfogó kollektív identitást szül, amely huzamosabban marad fenn mint a többi, nemegyszer csak alkalmi jellegű identitáskonstrukció, melyekkel versenyben áll. Az utóbbiakhoz sorolhatjuk a regionális, a vallásfelekezeti, a társadalmi-foglalkozási csoportokat integráló, a társadalmi nemet és a szorosabban vett nemzetiségi csoporttudatot képviselő tudati formákat. A nemzeti identitáskonstrukció azáltal kerül velük szemben fölénybe, hogy egyszerre hivatkozhat a *területre*, a *történelemre*, továbbá a vérségi és

[32] John Hutchinson: i. m. 332.

[33] Uo. 335. Ld. még: John Hutchinson: *Kulturális nacionalizmus.* In: Cieger András – Varga Bálint, szerk.: *Tudomány és művészet a magyar nemzetépítés szolgálatában. Szöveggyűjtemény.* MTA BTK TTI, Bp., 2017. 20–42.

kulturális *közösségre*, mint a szoros közösségi összetartozást garantáló referenciákra.

Ami a területiséget illeti: a modern nemzetállam szigorúan territoriális uralmi forma, kivételesen nagy haszon származik ezért rá nézve a szülőföld, az anyaföld metaforájában megnyilatkozó patriotizmusból. Több más referenciával együtt a territoriális kötődés kendőzetlenül nacionalista értelmet nyer *modern társadalmi és politikai körülmények között*. S mi a helyzet a történelemmel? A saját történeti folytonosságában elképzelt nemzet az időbeli tartósság, a stabilitás legfőbb záloga, amely transzcendens értelmet tulajdonít ennek során a nemzeti múltnak. Ez esetben a kreatív művészetek, a poézis, a vizuális művészetek, valamint a racionális módon művelt történeti tudományok járulnak hozzá leginkább a nacionalizmus által elvégzendő sikeres szocializációhoz. Ugyanez történik a közösség azon fogalmának a megfogalmazása során is, amikor a bennünket másoktól, az idegenektől megkülönböztető etnikai kvalitás „ténye" válik tudatossá. Az utóbbihoz az egyenes ági leszármazás, az elvont értelemben tekintett rokonság ideája kínálja talán a legkézenfekvőbb igazolást.[34] Az ebből a képzetből levezetett nemzeti identitáskonstrukción belül hat attribútumot különböztet meg Smith: 1. a kollektív népnevet; 2. a közös leszármazás mítoszát; 3. a közös történelmi emlékezet referenciáit; 4. egy vagy több közös, egyúttal másoktól megkülönböztető kulturális jegyet; 5. az anyafölddel való szoros összeköttetést; 6. a népesség számottevő részében ható szolidaritás érzését.[35]

Bevallottan is a szubjektív hatóerőnek tulajdonítják ez esetben a legfontosabb szerepet a nemzetek modern kori létre-

[34] Smith roppant gazdag, egyúttal mennyiségileg is kiterjedt nemzetelméleti munkásságában a fent előadott elképzelést a következő munkája alapján öszszegeztük: Anthony D. Smith: *National Identity*. Penguin, London, 1991. 77, 78.

[35] Uo. 21.

jöttében, ami korántsem véletlen. Az etnoszimbolista elméletalkotók meg vannak róla győződve, hogy a szubjektivitás közvetlen hozzájárulása nélkül a nacionalizmus nem válhatna sikeressé. Akkor érthetjük meg csupán, hogy miért lehet a nacionalizmus a modernitás individualizáló, dezintegráló és elidegenítő befolyásának hatékony ellenszere, ha kellőképpen méltányoljuk a kulturális tényezőknek a nemzetté válásban játszott tevőleges szerepét.

Ne feledkezzünk meg végül arról az elméleti opcióról sem, amely szoros kapcsolatot tételez a történetileg folytonos kulturális tartalmak, tehát az *ethnie*, valamint a megszakítottság és a szétesettség modernitás élménye között. A francia forradalom hatására radikális átalakulás ment végbe az időtudatban is: a közeli múltat is történelemként, lezárt időtartamként kezelték ezek után. Ennek folyományaként a némi melankóliával telített nosztalgikus emlékezés kerítette hatalmába az átalakulás fő veszteseit. A történelem ez irányú alakulása a katasztrófa traumatikus élményével látta el az emlékezők e csoportját, akik a múlt, és benne a saját múltjuk elvesztését ugyancsak fájó szívvel élték át. Az egyszerre egyéni és történelmi veszteség érzése pedig kollektív tapasztalattá vált. A nosztalgia, fejti ki Peter Fritzsche, olyan velejéig modern jelenség, amely a modernitás alapélményéből, az időbeli folytonosság drasztikus hiányából tör a felszínre. Az emlékezet ennek nyomán keletkező válsága egy új emlékezeti kultúrát teremt, a nemzet emlékezetét, amely a történelmi referenciák bőséges és racionális kiaknázásával hoz létre kollektív identitást a 19. század első felében, és azt követően. A veszteség érzésének a szubjektív, ugyanakkor a történelem síkján egyaránt megnyilatkozó tudata oda vezet, hogy melankolikus nosztalgiával kezdjenek visszatekinteni az immár végérvényesen elveszettnek hitt múltra. A modern nemzeti öntudat közismert történelmi érzékenysége, mélyen historizáló beállítottsága részben tehát a veszteségtudat következménye: kényszerűen rá kell kérdez-

nie a kor emberének a történelem értékére és értelmére, és az erre a kérdésre adott felelet fokozott jelentőséget nyer a jelen számára.[36] A jelenben kitűzhető életcélok megvalósítása során a romantikus ethosz jegyében unos-untalan visszatérnek a múlthoz azért, hogy rátaláljanak benne önmaguk megértése végett a másságra és az idegenségre. Így kap végül kivételes jelentőséget a „használható múlt" fogalma, mint az az ihlető forrás, melyből kibomolhat a modern nemzeti identitástudat.[37]

Akkor, midőn a modern nemzeti közösség *ihlető forrásként* támaszkodik a múltnak – a nacionalizmus sugalmazásai szerint ekként megformált – emlékezeti képére, akkor elsősorban a népi kultúra megnyilatkozásait tünteti ki a figyelmével. Johann Gottfried Herder volt, aki útjára bocsátotta a népi kultúra terminusát, amely szemben áll a tanultak kultúrájával. Szintén tőle származik az a gondolat is, mely szerint a nép felfedezésre váró kultúrájának vitális a jelentősége a jelenbeli nemzeti fejlődés szempontjából.[38] A „tanultak kultúrája" főként a kora újkori francia magas kultúra fogalmát fedi le, melynek kerek perec elutasítása kerül, kerülhet előtérbe a népi szokásvilág és sajátos kulturális gyakorlat eme nemzeti befogadásával. A felvilágosodás univerzalizáló racionalizmusával szemben ily módon felmagasztalt nemzeti partikularizmus tudatosan épít az etnocentrikusságra, amely a korábbi időkbe visszanyúló *etnotípusok* konvencióit élteti tovább a változó körülményekhez is igazodva. Az etnotípusok fogalma arra az attitűdre utal, amely a saját és az idegen kategorikus megkü-

[36] Peter Fritzsche: *On Nostalgia, Exile, and Modernity.* American Historical Review, 106, 5 (December 2001) 1587–1618. A kérdés pszichológiai diskurzusához ld.: Pintér Judit Nóra: *A nem múló jelen. Trauma és nosztalgia.* L'Harmattan, Bp., 2013.

[37] Maarten Doorman: *A történelmi kultúra éji dala, avagy miért nem tűnhet le a történelem?* In: Uő: *A romantikus rend.* Typotex, Bp., 2006. 89.

[38] Peter Burke: *Népi kultúra a kora újkori Európában.* Ford. Bérczes Tibor. Századvég – Hajnal István Kör, Bp., 1991. 23.

lönböztetésén nyugszik; hagyományosan (de némileg pontatlanul) a xenofóbia kifejezésével szokás erről beszélni. Az a fajta mentális mintázat nyilvánul meg benne, amely az európai kora újkorban egy részletesen és diszkurzív módon kidolgozott etnikai karakterológiát tartott életben, amely az etnikai sztereotípiák rendszereként tovább élt a modern nemzeti identitáskonstrukciókban is. A nacionalizmus különösen nagy hasznát vette tehát a népi kultúra ezen ihlető hatásának.

Az imént vázolt gondolatmenet erősen az etnoszimbolista érvelésre emlékeztet bennünket, jóllehet egy ponton közvetlen összefüggést tételez a modern nacionalizmus és a modernitás világa között. Arra hívja fel ugyanis Joep Leerssen a figyelmet, hogy a 19. század elején szerte Európában mindenhol jelentkező modern nagyvárosi nyilvánosságot, a klubok, az olvasóegyletek, a kávéházak és a színházak falai között megnyilatkozó polgári közvéleményt és társas életet rendszerint már nemzeti tartalom töltötte ki. Ez a fajta modernként számon tartott nyilvánosság olyik esetben a francia, máskor a nem kevésbé domináns német kulturális hatás (mondhatni diktátum) elleni polgári fellépés megnyilvánulása volt.[39]

*

Nem tehetünk tehát megnyugtató megállapításokat arra nézve, hogy milyen kapcsolat fűzi egymáshoz a kulturális nacionalizmust és a modernitást. Ez azért sem lehetséges, mert ahogy John Breuilly helyénvalóan írja: „a nacionalizmust mint egységes egészet nem lehet megfelelően megragadni egyetlen elmélettel vagy akárcsak megközelítésmóddal sem.".[40] Nem tűz-

[39] Joep Leerssen: *National Thought in Europe. A Cultural History.* Amsterdam University Press, Amsterdam, 2006. 13–17, 93–100. Ehhez ld. továbbá: Pieter M. Judson: *The Habsburg Empire. A New History.* The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2016. 141–145.

[40] John Breuilly: *Állam és nacionalizmus.* In: Kántor Zoltán, szerk.: i. m. 147.

hetjük tehát ki célul egy általánosan érvényes elmélet megalkotását. A legtöbb, ami megtehető ma e téren, hogy összevetjük egymással a különböző nemzet- és nacionalizmuselméleteket, és a modernitás úgyszintén változatos elméleti megfogalmazásait. Fontos lenne ez azért is, mert jó ideje foglalkoztatja már az elméket nemzet és haladás égető dilemmája, ami ma sem teljesen idejétmúlt kérdés.

Kulturális nacionalizmus és a tudományok: a történetírás példája

A történetiség fogalma nacionalizmuselméletek tükrében

Nyilvánvaló, hogy milyen komoly szerepet vittek a történészek a modern kori európai nemzeti tudat kidolgozásában és propagálásában. Nem véletlenül emeli ki a kérdés kapcsán Anthony D. Smith, az etnoszimbolista nacionalizmuselméletek ismert szószólója, hogy: „A filológusok mellett a történészek voltak saját ambiciózus nemzetük értelmi szerzői és a nemzet tulajdonságainak meghatározói."[1] Smith szerint ezért is jogosult a nemzeti identitás nyugati (nyugat-európai) modelljét tisztán kulturális közösségnek tekinteni, mely közösség tagjait a közös történelmi emlékezet, mindenekelőtt a mítoszok, a szimbólumok és a hagyományok egységesítő ereje fogja össze. A nacionalizmus ilyenformán több mint egy modern ideológia vagy politikai doktrína, valójában *a kultúra adott történeti formája*. E minőségében olyan identitáskonstrukcióval szolgál a nacionalizmus eszményei szerinti nemzeti közösség,

[1] Anthony D. Smith: *A nacionalizmus és a történészek*. Ford. Kuszing Gábor. Regio, 11, (2000) 5.

amely *teljes értékű* kulturális entitásként szemlélendő.[2] Ennek nyomán a nacionalizmus – a vallási hit és hiedelem helyébe lépve – a kulturális öntőforma szerepét játssza el modern időkben.[3]

A nacionalizmus – keletkezése pillanatában – a historizmus eszméjétől átitatódva hódítja meg a gondolkodást és a képzeletet.[4] A történeti gondolkodás tökéletesen megfelelt az államépítő ideológiát, a közösséget szervező hit- és eszmerendszert egyaránt hirdető nacionalizmusnak, ami megmagyarázza, hogy miért lehet tartós a kulturális nacionalizmus európai befolyása. Fontos megjegyezni, hogy főként a „történelmi érzék (sense) biztosította a 19. század számára azt a rendező elvet, melynek segítségével a külön-külön adott tényeket, eszméket és képeket egymásra vonatkoztathatták; ehhez fogható rendező elv volt a középkor virágkorában a keresztény arisztotelianizmus, a klasszikus ókornak az a víziója, amely reneszánszt teremtett, és ilyennek tekinthetjük továbbá az euklideszi geometriát is a 17. században."[5] Amíg azonban az utóbbiak egy szűk értelmiségi és hatalmi elit kiváltságai közé tartoztak, addig a nacionalizmussal összefonódó historizmus – idővel minden bizonnyal – a társadalom általános közkincsévé lett, ami az írás-olvasás elterjedésének, az iskolázásnak és a politikai demokratizálódásnak a következménye. A történetiség és a nemzeti identitás szerencsés egymásra találását jótékonyan előmozdította a kulturálisan (is) megnyilatkozó nacionalizmus közvetlen politikai hasznosíthatósága. Ez

[2] Uő: *National Identity.* Penguin, Harmondsworth, 1991. 91–92.

[3] A vallás és a nacionalizmus közötti szoros, *de korántsem eltéphetetlen* kapcsolat valójában inkább homológia kérdését a politikai legitimáció érdekében hasznosított művészi reprezentáció kapcsán vizsgálja: Balogh László Levente: *A magyar nemzeti áldozatnarratíva változásai.* Korall, 59 (2015) 38–46.

[4] Anthony D. Smith: i. m. (1991) 97.

[5] Donald J. Olsen: *The City as a Work of Art. London, Paris, Vienna.* Yale University Press, New Haven, 1986. 295.

abból (is) fakadt, hogy a huzamosan létező dinasztikus állam, a királyság történeti tényét – nem csekély önkény árán – összekapcsolták az etnikai önazonosság vélelmezett folytonosságával. Ennek meggyőző bizonyítása különösen sok munkát adott (és ad ma is) a *tudományos* történetírás számára, amely a hitelesség, az igazmondás jegyében adja elő – lineáris módon megszerkesztett történeti elbeszéléseiben – a modern nemzet teleológiai fogalmát. A modern, a szakszerű történetírás széles körű társadalmi és egyúttal állami elfogadottsága szintén ennek az intellektuális tevékenységnek a nagyfokú politikai hasznosságát húzza alá.[6]

Nem kizárólag csupán az etnoszimbolista felfogást hirdető Smith gondolja ezt, de a konstruktivista nemzetfelfogást képviselő Ernest Gellner, Benedict Anderson vagy a hagyományok nemzeti célokból való *kitalálását* a nacionalizmus specifikumaként feltüntető Eric Hobsbawm sincs vele másként. A hangsúlyt persze ők máshová teszik. A nacionalizmus „homályos genezisét" firtatva Anderson megállapítja: „A középkori »egyidejűség végig az időben« koncepció helyét [...] a »homogén üres idő« gondolata váltotta fel, amelyben az egyidejűség úgyszólván keresztirányú, az időt keresztező, amit nem az előrevetítés és a beteljesítés jellemez, hanem az időbeli véletlen egybeesés, mérésére pedig az óra és a naptár szolgál."[7] Ezzel magyarázza Anderson, hogy egyáltalán megszülethetett a nemzeti mesterelbeszélésben artikulálódó lineáris történetmondás, amely kitűnő lehetőséget teremt a nemzet *e világi* történetének megkonstruálására, ami viszont elengedhetetlen a nemzet mint *elképzelt közösség* gyakorlati meggyökereztetéséhez.

[6] Stefan Berger – Christoph Conrad: *The Past as History. National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe.* Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2015. 8.

[7] Benedict Anderson: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről.* Ford. Sonkoly Gábor. L'Harmattan – Atelier, Bp., 2006. 34.

Anderson idézett elgondolása Reinhart Koselleck azon tézisével cseng egybe, mely szerint: „az újkorban a tapasztalás és a várakozás közti különbség fokozódó mértékben növekszik, pontosabban az újkort [*Neuzeit*] csak azóta tekinthetjük új időnek [*neu Zeit*], mióta a várakozások egyre inkább eltávolodtak minden korábbi tapasztalattól."[8] Mindezek nyomán megfogalmazódhat végre a történelem modern, a mai értelemben vett fogalma, amiről Koselleck megállapítja: „Az idő most már nem csak minden történet lezajlásának formája, hanem maga is történeti minőséget nyer. A történelem ezentúl nem egyszerűen az időben pereg, hanem egyenesen általa. Az idő így magának a történelemnek az egyik erejévé dinamizálódik. Ez az új tapasztalati formula természetesen a történelem új fogalmát is előfeltételezi, nevezetesen a történelem egyes számú gyűjtőfogalmát [*Kollektivsingular*], amely 1780 előtt hozzárendelt tárgy vagy elé kapcsolt alany nélkül – önmagában vett történelemként – elképzelhetetlen lett volna."[9] Hozzátehetjük: a Történelem „egyes számú gyűjtőfogalma" teszi lehetővé, hogy a nemzetet, mint „individuumot" a kronológiai időhöz igazított történeti elbeszélésbe lehessen foglalni.

A konstruktivista nemzetelméletek ismert szószólója, Ernest Gellner is kellő nyomatékkal emlékezik meg a nacionalizmus terjedésének hajtóerői sorában az állami iskolarendszerről, mint amely a nemzeti identitáskonstrukció egyik döntő intézményes biztosítéka. Gellner az ipari társadalom, a modern gazdasági és társadalmi berendezkedés elkerülhetetlen velejárójanak tartott nacionalizmust és annak produktumát, a modern nemzetet, kulturális kontextusban külön is méltatja. Az „ipari társadalom általános és lényegi jellemzőit" taglalva kijelenti: „Funkcionális követelményei között szerepel az

[8] Reinhart Koselleck: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája.* Ford. Hidas Zoltán. Atlantisz, Bp., 2003. 413.

[9] Uo. 369–370.

általános írástudás, és a számolási, a technikai és az általános alapképzettség magas színvonala." Ez azért is nélkülözhetetlen szerinte, mert ez az egyik biztosíték az egyének mobilissá tételére, arra tehát, hogy mindenkor készek legyenek egyik tevékenységről a másikra átváltani. Így vonja meg végül Gellner az egyenleget: „A nacionalizmus valóban mélyen gyökerezik az ipari társadalom különleges strukturális követelményében. [... Hiszen] maga a nacionalizmus az államiság [*polity*] és kultúra viszonyrendszeréhez való totális alkalmazkodás külső és lényegében elkerülhetetlen megnyilvánulásának tekinthető."[10]

Eric J. Hobsbawm szerint ennél is többel járulnak hozzá a kulturális tényezők a modern nemzetállamok keletkezéséhez, amikor a történeti (tudati) hagyományok teremtését, felélesztését, sőt egyenesen a kitalálását kultiválják, ami nélkül nincs, nem lehet sikeres nemzetépítő tevékenység a 19. század második felében.[11] S akkor is ezt a meggyőződését bizonygatja az angol historikus, amikor a 19. század végén Európa-szerte teret nyerő „nyelvi nacionalizmust" tárgyalja, amely „mögött [*persze*] minden esetben a hatalom, a státus, a politika vagy az ideológia problémái rejlenek, nem pedig a kommunikációé vagy a kultúráé".[12] A nyelvi nacionalizmus kézzelfogható jele a kulturális nacionalizmus nélkülözhetetlenségének a nemzetállam-építés folyamatában, melynek jelentőségét, ha lehet, tovább fokozza, hogy a nyelvek szimbolikus jelentősége „felülkerekedik tényleges használatukon".[13] A nyelvi-kulturális tartalom tehát maradéktalanul kitölti a nemzeti identitáskonstrukciót.

[10] Ernest Gellner: *A nemzetek és a nacionalizmus.* Ford. Barabás András. Napvilág, Bp., 2009. 51.

[11] Eric J. Hobsbawm – Terence Ranger, eds.: *The Invention of Traditions.* Cambridge University Press, Cambridge, 1983.

[12] Eric J. Hobsbawm: *A nacionalizmus kétszáz éve Előadások.* Ford. Baráth Katalin. Maecenas, Bp., 1997. 140.

[13] Uo. 142.

Anderson elképzeléseiben szintén központi helyen találjuk a kultúra fogalmát, lévén hogy: „a kapitalizmus és a könyvnyomtatás technológiájának útja egyaránt az emberi nyelv végzetes diverzitása felé irányult, ez a tény megteremtette az elképzelt közösség egy új formájának a lehetőségét, amely alapmorfológiájában a modern nemzet számára készítette elő a terepet."[14] A nyomtatás forradalmával vált „a nemzet elképzelhetővé, illetve elképzelhetősége után modellezhetővé, adaptálhatóvá és átalakíthatóvá".[15]

Ha már a konstruktivista nemzetteóriákban is ilyen nagy a nemzetteremtő, a nemzetállam-építő nacionalizmus kulturális forrásainak a becsülete, akkor azon sem csodálkozhatunk, ha a kultúra fogalma áll az etnoszimbolisták felfogásának a centrumában. Nem merülve bele ez alkalommal a kérdés részletes taglalásába,[16] hadd utaljak csupán Smith gyakran ismételt tézisére, mely szerint a nemzet olyan, alapjában etnikai gyökerű régi és egyben új közösség, amelynek hat fontos attribútuma van: közösséget megjelölő tulajdonnév, népnév; a közös leszármazás mitológiája; a történelmi emlékezet egyöntetűsége; a közös kultúra egy vagy több megkülönböztető eleme; a szülőföld (*homeland*) fogalma és végül a népesség jelentős tömegeit egybefűző szolidaritás érzése.[17] Az etnikai gyökerű és leginkább a nyelv és a kultúra által formált közösségi öntudat „nemzeti" folytonossága nélkül – vallja Smith – nem jöhet, nem jöhetne létre modern kori nemzet. Hobsbawm kitalálás elméletével vitázva egy alkalommal például kijelenti: „A nemzet, ahogy [Hobsbawm] rámutat, a tartós »kitalált hagyományok« legfontosabbika. Ha így van, milyen értelemben kellene »kitaláltnak« vagy »konstruáltnak« tekintenünk? Mi az oka, hogy ez a »találmány« oly gyakran és meglehetősen különböző társadalmi körülmények között annyira mély érzelmeket képes megmozgatni, hosszú időre szólóan? Semmilyen mesterséges dolog, bármilyen jól legyen is kitalálva, sem élne túl annyi sok viszontagságot, vagy nem illeszkedne kellőképpen a sokféle körülményhez. Világos, hogy nacionalista mesterkedésnél több mindenből áll a nemzetek kialakulása, és a »kitalálást« másként, a meglévő elemek újfajta rekombinációjaként kell érteni."[18]

Kérdés, mennyiben támasztható alá empirikusan az etnikai-kulturális kontinuitás állítólagos történeti ténye, amely az etnoszimbolista iskola döntő érve a konstruktivista nemzetelméletekkel szemben.

Újabb és nem kevésbé gyümölcsöző megközelítéssel járul hozzá a diskurzushoz a nemzetfogalom szemantikai értelemben vett történetiségének a vizsgálata, amely már eddig is szült néhány markáns történetírói koncepciót. Szűcs Jenő elsők között tette fel – konkrétan a magyar nemzeti történeti öntudat kapcsán – azt a fontos kérdést, hogy mennyiben és milyen értelemben lehet beszélni a nemzet időbeli folytonosságáról: mi valójában az a *létező* magyar nemzet, amely önnön

[14] Benedict Anderson: i. m. 51.

[15] Uo. 120.

[16] Az előző fejezetben elmondottakon túl ld. még: Anthony D. Smith: *A nacionalizmus.* Ford. Heil Tamás. In: Bretter Zoltán – Deák Ágnes, szerk.: *Eszmék a politikában: a nacionalizmus.* Tanulmány Kiadó, Pécs, 1995. 9–24; Anthony D. Smith: *A nemzetek eredete.* Ford. Keszei András. In: Kántor Zoltán, szerk.: *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény).* Rejtjel, Bp., 2004. 204–229; John Hutchinson: Etnicitás és modern nemzetek. In: Kántor Zoltán, szerk.: i. m. 329–345. A nemzetelméletekről szóló áttekintő irodalomhoz ld. Gyáni Gábor: *Nemzetelméletek és a történetírás.* In: Uő: *Nép, nemzet, zsidó.* Kalligram, Bp., 2013. 73–112; Lajtai L. László: *Trendek és elméletek a nemzet- és nacionalizmuskutatásban – vázlatos kutatástörténeti áttekintés.* Pro Minoritate, 2015. 115–147.

[17] Anthony D. Smith: i. m. (1991) 21. Újabban Uő: *The Myth of the „Modern Nation".* In: Uő: *The Antiquity of Nations.* Cambridge University Press, Cambridge, 2004. 42.

[18] Anthony D. Smith: i. m. (2000) 25. A Gellnerrel folytatott ily értelmű vitájához ld. Gyáni Gábor: i. m. 90–94.

identitását tételezi, s ennélfogva keresi a történeti folytonosságot.[19] A magyar historikus már az 1970-es években, tehát jóval a konstruktivisták (és Koselleck) előtt azt vallotta, hogy kontinuitásról feltételesen lehet csupán beszélni, hiszen nem minden minősül „nemzetinek" „ami valamiképpen történeti összefüggésbe hozható valamely mai nemzettel". Szűcs végül arra jut, hogy: „Kézenfekvőnek látszik, hogy olyan fogalmi bázis kialakítására kell törekedni, amelynek alapján a kérdéses jelenség [a nemzet] modern és történelmi tartalmában, ha messzemenően nem is az *azonosság*, de legalábbis *lényeges fogalmi jegyek* alapján *közelebbi rokonság* mutatkozik". Ez lenne szerinte az a fogalmi *terminus post quem*, az a „kényszerű és szükségszerű fogalmi kompromisszum", amely nem több holmi „kutatástechnikai" megoldásnál, de amit mindenképpen indokolt megkötni, még ha persze kívánatos is, hogy a kompromisszum mértéke a lehető legkisebb legyen.[20]

Álláspontja azon a mélyebb belátáson nyugszik, hogy a nemzet, a nemzetiség mai közhasznú értelme nem annak felel meg, amit a középkorban ezeken a kifejezéseken értettek. Az akkori kategóriarendszerben ugyanis „nincs hely a *natio* számára. Nem azért, mert [...] a »nemzetiség« mint objektív valóság vagy bizonyos csoportemóciók tárgya a középkor embere számára nem létezett volna, hanem azért, mert a társadalmi és politikai szféra részben tágabb (keresztény-univerzális vagy monarchikus-territoriális), részben szűkebb (hűbéri-tartományi, lokális és rendi-korporatív) *elsődleges* képleteivel szemben mind az objektív, mind a tudati struktúrában háttérbe szorult, azokkal jórészt irreleváns volt, de még ha

[19] Szinte egész történetírói munkássága ennek a kérdésnek a megválaszolását célozta. Erről jelen kötetben a Szűcs Jenő, a magányos történetíró című fejezet szól beható módon.

[20] Szűcs Jenő: *„Nemzetiség" és „nemzeti öntudat" a középkorban. Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához.* In: *Nemzetiség a feudalizmus korában. Tanulmányok.* Akadémiai, Bp., 1972. 48.

többé-kevésbé egybe is esett, a hozzá társított csoportemóciók *más minőséget* képviseltek, mint a társadalmi-politikai lojalitás domináns formái."[21] Következésképpen a nemzeti identitás mint olyan, ma ismert formájában, teljességgel ismeretlen a középkor embere számára, akit „lojalitásai általában dimenzionálisan más csoportokhoz fűzték, mint nemzetiségének keretei, s maguk e lojalitások erősebbek, »eticizáltabb« és »ideologikusabb« jellegűek voltak, mint a *natio* kötőerőiként általában felismert »nyelv és szokások«, *lingua et mores*."[22]

Az etnikai gyökerű nemzetfejlődés kontinuitásának radikális megkérdőjelezése tér vissza Patrick J. Geary újabb keletű történetírói munkásságában. Geary a nemzetek mitikus történeti képének a kritikájával szolgál, amikor kijelenti: „Az érett középkor és a kora reneszánsz folyamán – a vallás, a vérrokonság, a birtokolt terület és a társadalmi osztály mellett – a »nemzet« is része volt azoknak az egymást metsző identitás-kategóriáknak, melyekkel azonosulva a politikailag aktív elit meg tudta szervezni az együttműködést kívánó tevékenységeket. E kötelékek sorában azonban nem a nemzethez tartozás tudata volt a legfontosabb, olyan egységes nemzeti identitás pedig nem létezett, mely a társadalom felső és alsó rétegeit, az urat és a parasztot valamiféle mélyen átérzett érdekközösségben egyesítette volna. Emellett az értelmiség és a társadalom vezető rétegei önazonosságuk elsődleges forrását nem a távoli népvándorlás korában keresték, saját nemzeti identitásukat nem erre az időszakra vezették vissza – az összetartás példáit inkább az ókorból merítették, és öntudatosan a római társadalommal és kultúrával azonosultak."[23] Ez okból nevezi

[21] Uo. 38.

[22] Uo.

[23] Patrick J. Geary: *A nemzetek mítosza. Európa népeinek születése a középkorban.* Ford. Duró Gábor. Atlantisz, Bp., 2014. 29. Ehhez ld. még: Andrew Lees – Lynn Hollen Lees: *Cities and the Making of Modern Europe, 1750–1914.* Cambridge University Press, Cambridge, 2007. 246–247.

Geary a modern történetírás nemzeti mesterelbeszéléseit mitikus konstrukcióknak.[24]

Az eddig vázolt gondolati sorba beleillik Liah Greenfeld felvetése is. Az angol historikus abból indul ki, hogy a nemzet fogalmi jelentése észrevehetően és szüntelenül változott az idők során, mely átalakulásokat Greenfeld a cikcakk mintázatához hasonlítja: „A fejlődés minden egyes stádiumában a szó [nemzet] értelme, ami egy bizonyos szemantikai csomaggal jár mindig együtt, a kifejezésnek a konkrét szituációban való használatából következik. A szó konvencionálisan ismert fogalmát szüntelenül hozzáigazítják a megváltozott körülményekhez, melyek egyes oldalaival egybeesik. Mindamellett az új helyzet egynémely vonatkozása, amely nem feltétlenül ahhoz a helyzethez tartozik, melyből a szó konvencionális fogalma is ered, egyre jobban összefonódik vele a tudatban, ami egyfajta kettőséget idéz elő a jelentés tekintetében. A fogalom eredeti jelentése folyamatosan elhalványul, az új jelentés pedig eközben a kifejezés konvencionális értelmét ölti magára. Amikor az új helyzetben újfent használják a kifejezést, minden valószínűség szerint már ebben a megváltozott értelemben hivatkoznak rá, és így megy ez folyton folyvást."[25]

Az utóbb bemutatott elképzelések akár a Smith és a mások által is vallott, etnoszimbolizmusnak elkeresztelt koncepció tanainak a burkolt vagy nyílt kritikájaként is felfoghatók. Nem célunk állást foglalni ebben a vitában, és a vitát magát sem kívánjuk részletesen taglalni. Azért foglalkozunk újból vele, hogy beilleszthessük a kulturális nacionalizmus fogalomkörét a neki legjobban megfelelő történeti kontextusba. A modern (a polgári, a liberális és egyben nemzeti) kultúra hamisítatlanul

[24] Újabban: Patrick J. Geary: *Austria, the Writing of History, and the Search for European Identity.* Austrian History Yearbook, 47, (2016) 1–12.

[25] Liah Greenfeld: *Nationalism. Five Roads to Modernity.* Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1992. 5.

historicista (historista) beállítottsága egy sor sürgősen megválaszolandó kérdést vet fel ugyanakkor. Magyarázatra vár például, hogy mennyiben tekinthető a történeti tudatnak a modern nemzetállam-építésben való ezen szembeszökő jelenléte a történeti folytonosság (legalábbis némi előzményekre visszanyúló) egyszerű kiteljesedésének, és mennyiben művi konstrukció, amely a történeti mitológia racionális eszközökkel megtámogatott újfajta kultuszából ered, ahogy a konstruktivista felfogások implicit vagy explicit módon állítják, és ahogy a nemzet (nemzetiség) diakrón fogalomtörténeti vizsgálata is sugallja.

Kulturális nacionalizmus és a szakszerű történetírás programja

A nacionalizmus – nemzetteremtő politikai akaratként elért – kétségtelen sikereit nem kis részben annak köszönhette, hogy a nemzetépítés folyamata kezdettől szorosan összekapcsolódott a nemzeti kultúra megteremtésével. Ez utóbbi a modern élettel adekvát tudati világ intézményes formáját is jelenti egyúttal, amiről az előző fejezetben volt már szó.

Amikor – analitikus célból – elválasztjuk egymástól a politikai és a kulturális nacionalizmust, az elsőn a szuverén nemzetállam létrehozását célzó ténykedést értjük, a másodikkal pedig a művészek, a tudósok (az újságírók) által együtt végzett munkát jelöljük, amely a nemzet gondolati és érzésbeli egyöntetűségéért, egy neki megfelelő közösségi kohézióért kezeskedik. A kulturális nacionalizmus manifeszt funkciója, hogy morális tartalommal lássa el a politikai (az állampolgársági) egyenlőség és a nyelvi egységesülés által teremtett közösségi kereteket.[26] A kultúrnacionalizmus – mint önálló hatóerő – ez

[26] John Hutchinson: *Cultural Nationalism.* In: John Breuilly, ed.: *The Oxford Handbook of History of Nationalism.* Oxford University Press, Oxford, 2013. 75.

okból ösztönzi nagy hévvel az etnikai-történeti hagyományok újraélesztését, mely hagyományokat nyomban (vagy egy idő után) beépíti a standardizált nemzeti kultúrába, legyen szó poétikai tudatformákról (szövegek, képek) vagy történeti elbeszélésekről (mondák, legendák, történetírói víziók). A kulturális és a politikai nacionalizmusok egyformán a Nemzet megkonstruálására irányulnak, jóllehet forrásaik igencsak különböznek egymástól. A politikai nacionalizmus a „voluntarista" nemzet fogalmát veszi alapul, amikor a politikai értelemben autonóm közösség eszméjét tűzi célul maga elé, mely eszmét a közös akarat és/vagy a közös őstől való leszármazás hite támasztja alá. A kulturális nacionalizmus ezzel szemben a nemzet – romantika által ihletett – „organikus" fogalmából indul ki. A kulturális nacionalisták, akik értelmiségiként járulnak hozzá a spirituális közösség felépítéséhez és erősítéséhez, teljes értékű, tehát holisztikus kultúra kidolgozásán fáradoznak a fenti cél érdekében. A morális újító szerepében lépnek fel, olyasvalakiként járnak el tehát, mint akik a kollektív identitás egy új mátrixát hivatottak megalkotni. Ténykedésüket leginkább az oktatás, a felvilágosítás útján fejtik ki azért, hogy elsimítsák, jobb esetben felszámolják a nemzet közösségében egyesülő individuumok és csoportok egymás közötti különbségeit és feszültségeit; és a nemzeteket morálisan képessé teszi a nagyvilágban való helytállásra.[27]

A kulturális nacionalizmus egyik összetevőjeként a modern, a 19. század kívánalmai és igényei szerint professzionalizálódó racionális megismerés, a tudomány érdemi, olykor meghatározó szerepet tölt be. Különösen igaz ez a történeti tudományokra, melyek fő célkitűzése a történeti tudat nemzetiesítése, a nemzeti lét időbeli határainak a kitágítása. A racionális megismerés 19. századi normáinak leginkább az felel meg, amely az írásos források kritikai megrostálásán és értékelésén nyugvó lineáris (kronológiailag előrehaladó, ekként tagolt) elbeszélés a múlt teleologikus, immár e világi fejlődéstörténetbe ágyazott és persze az egyes nemzetekhez rendelt történelemről számoljon be. Így és ebben rögzül a szakszerűség történetírói kánonja a 19. század derekán és a század második felében.[28] A történetírás ettől fogva *par excellence* nemzeti tudománynak számít, melynek felelősségteljes feladata, hogy feltárja és történeti elbeszélésbe foglalja a nemzet őszinte, egyedül hitelt érdemlő *igaz* históriáját. Ez tökéletesen megfelel a történészi igazmondás akkori (sokak számára máig érvényes) kritériumának, amely tárgyilagosságot, elfogulatlanságot, nem részrehajló történészi ítéletalkotást követel a historikustól. Bár az objektivitás (az objektív megismerés) elvi teljessége nem ennyi csupán, a tudományos közösség azonban mégis ehhez méri a történettudomány mindenkori episztemológiai teljesítményét.[29]

A nemzeti szempont és látószög kizárólagossága nemcsak téma, de szemléletmód is egyúttal. Az időben folyton jelen lévő *nemzet (nemzeti)* „ténye" egy szüntelenül önmagánál lévő történetiség keresésére ösztökéli, erre korlátozza a tudós elméket. A nemzet időbeli állandósága a (nemzeti) szellemben, a (nemzeti) tudatban (az ekként felismerni vélt öntudatban) éppúgy fellelhető, mint ahogy abban a politikai akaratban is benne lakozik, amely a történelmileg folytonos „nemzeti" államhatalom intézményében ölt alakot. Ez utóbbi önmagában is elegendő témát ad a történész kezébe: a politikai tények primátusá-

[27] John Hutchinson: *Is Nationalism Statist? The Nation as a Cultural Project.* In: Uő: *Modern Nationalism.* Fontana Press, London, 1994. 51. A történelem iskolai tanításáról mint nacionalista indoktrinációról A történetírás és a történelemtanítás konfliktusa című fejezetben szólok.

[28] Vö. a Kánon, ellenkánon és politikai megfelelés című fejezetben korábban előadottakkal

[29] Vö. Thomas L. Haskell: *Objectivity is Not Neutrality: Rhetorics vs. Practice in Peter Novick's* That Noble Dream. History and Theory, 29, 2 (1990) 129–157.

nak elvét valló történetírás így hosszú időre az állam múltjának a vizsgálatára szűkíti tudományos érdeklődését. A nemzeti szellem vagy öntudat „tényei" a kulturális nacionalizmus közvetlen forrásaiként azzal a pótlólagos erővel is hatnak, hogy a történetírás kap úgymond felhatalmazást ezen történelmi adottságok jelenbeli képviseletére, azok további életben tartására. A politikai intézmény formájában is időtállónak tetsző nemzet pedig a jelen nemzetállami *hatalmi* berendezkedésének az igazolásához szállítja a nyomósnak gondolt történeti indokokat. Ez az a kettősség, amely a 20. század elején tápot adhatott egy olyan, főként Friedrich Meinecke nevéhez köthető – és egyébként máig ható – történeti fogalomalkotásnak, amely az európai nacionalizmusokat és nemzetépítő törekvéseket egy külön *államnemzeti* és egy külön *kultúrnemzeti* típusba sorolta.[30] Meinecke szerint az első kategória Nyugat-Európa, a második pedig Közép- és Kelet-Európa sajátja. A kérdésben illetékes történetírás ma már nem feltétlenül ért egyet ezzel az osztályozással, nem utolsósorban azért sem, mert empirikusan igazolhatatlannak találja. Ezt a tipológiát elfogadva könnyen eltűnhet a történész szeme elől a nyugatias, az állítólag szorosan csak államnacionalista fejlődésben is *mindig* benne rejlő kulturális nacionalizmus tényleges hajtóereje. S az állítólag kizárólagosan csak kultúrnacionalista alapokon álló közép- és kelet-európai nemzetfejlődésből is kiveszhet ily módon a benne hellyel-közel élénken ható államnacionalista mozgatórugó.[31]

[30] Friedrich Meinecke: *Weltbürgertum und Nationalstaat. Studien zu der Genesis des deutschen Nationalstaates.* R. Oldenbourg, München, 1911.

[31] Alain Dieckhoff: *Egy megrögzöttség túlhaladása – a kulturális és politikai nacionalizmus fogalmainak újraértelmezése.* Ford. Kéri Zita. In: Kántor Zoltán, szerk.: i. m. 298–311; Anthony D. Smith: *Romanticism and Nationalism.* In: Uő: i. m. (2004) 243–244.

A történetírás mint nemzeti vállalkozás európai útja

A történetírás és a nacionalizmus kapcsolatát firtatva mondanivalónkat egy nemrég megjelent munka kritikai kommentálásával egészítjük ki. A kérdéses mű egy Stefan Berger és Christoph Conrad keze alól kikerült monográfia, amely a szőnyegen heverő kérdést teljes európai perspektívában mutatja be kimerítő részletességgel a 18. század és a 20. század vége közötti több mint két évszázad időhatárai között.[32]

A European Science Foundation *Representations of the Past: The Writing of National Histories in 19th and 20th Century* címmel 2003-ban útjára indított transznacionális kutatási program keretében a kutatók arra keresték a választ, hogy miként jöttek létre, milyen konkrét helyi szellemi kontextusokban hatottak a nemzeti történeti önreprezentációk, és mennyire bizonyultak tartós szellemi jelenségnek? Stefan Berger kezdeményezte a vizsgálódást, és a 2008-ig tartó nemzetközi kutatómunkában Christopher Conrad, valamint Guy P. Marchal volt a segítőtársa. A program egy nyolckötetes könyvsorozat kiadásában ért célba, a kötetek 2008 és 2015 között láttak napvilágot. A szóban forgó munka a sorozat záró kötete. A több mint húsz ország tudományát képviselő közel százötven szerzőnek több mint 3700 oldalnyi szövege olvasható ezekben a könyvekben. Stefan Berger és Christopher Conrad a vállalkozás egészét szintetizáló munkát írt, amely sok történész közös szellemi erőfeszítésének (is) köszönheti a megszületését. A transznacionális historiográfia úttöréseként Berger és Conrad műve paradigmatikus jelentőségű történetírói vállalkozás, amely megérdemli beható figyelmünket.

A történetírásnak, a múlt eme kitüntetetten nemzeti tudo-

[32] Stefan Berger – Christoph Conrad: i. m.

mányos reprezentációjának a története – állítja a szerzőpáros – a középkorig nyúlik vissza. A dinasztikus királyi uralom idején is már létező európai „nemzeti" történeti narratívákat a premodern, a felvilágosodás korit a protomodern jelzővel illetik a szerzők. A felvilágosodás korában a történeti érdeklődés jelentősen kitágult, európaivá, olykor globálissá vált, jóllehet ekkor sem szakadt el teljes mértékben a nemzeti múlt fogalmától, mivel többnyire a vezető európai nemzetek történelmét helyezte vizsgálódásai előterébe. Ez akár még a göttingeni történésziskolára (Schlözer, Gatterer) is igaz, amely pedig valóban sokat tett a *Universal History* angol fogalmának az elterjesztéséért.[33] Mindamellett a göttingeni történészek szintúgy előnyben részesítették a nemzeti szempontot az egyetemes történeti látásmóddal szemben.

A nemzeti vagy a nemzetfeletti történelem dilemmájának a sorsát Johann Gottfried Herder tanítása és a romantika azzal összefonódó történetszemlélete „döntötte el": azok hatására nemzetiesedett végül a történelem fogalma. Ezt követően semmi sem állhatott többé a nemzeti paradigma győzelmének útjába. Jóllehet Herder még nem emelt kínai falat az egyes (az egyedi) nemzetek historizált öntudatai közé, és a legkevésbé sem pártolta, hogy a partikuláris önképeket versengő, egymással ellenséges viszonyban álló történeti narratívákká fejlesszék végül. „A népeknek [nemzeteknek] egymás *mellett* kell élniök, nem pedig egymás fölött vagy ellen."[34] Miközben Herder a nemzetet a kulturális önazonosság(tudat) természetes társadalmi keretének fogadta el, mind ő, mind pedig a követői „hittek abban, hogy sok és sokféle – minél eltérőbb, annál jobb – nemzeti életforma létezhet békésen egymás mellett."[35] Az a kulturális autonómia, amelyért Herder szót emelt, utóbb vált csupán „megkeseredett és agresszív önérvényesítéssé"[36]

[33] Ehhez ld. Kontler László: *Győztes kánon – vesztes kánon. Rehabilitált kánon?* In: Dénes Iván Zoltán, szerk.: *A magyar történetírás kánonjai.* Ráció, Bp., 2015. 40–51.

[34] Johann Gottfried Herder: *Az önvédelemről. A nemzetek megítélésének hamis szempontjairól. Néhány nemes férfiról.* In: Uő: *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások.* Ford. Imre Katalin – Rozsnyai Ervin. Gondolat, Bp., 1978. 550.

A porosz-német történetírói historizmus általánosan elfogadott tudományos diszciplínává nőtte ki végül magát, ami azzal együtt következett be, hogy 1850 és 1914 között a legtöbb európai nép modern nemzetállammá alakult, egyszersmind a polgári fejlődés útjára is lépett. Ennek folyományaként az akadémiai történetírás és a politika tartós, szoros, mondhatni szimbiotikus kapcsolatba került egymással. Így válhatott a történetírásból *par excellence* nemzeti tudomány, ami a historizmus kontextualizáló szemléleti beidegződésének is jól megfelelt. Igaz, nem Leopold von Ranke kezdeményezte mindezt, hanem az őt közvetlenül követő német történetírás felel érte.[37]

Mit kezd az utókor a 19. századnak ezzel a szellemi hagyatékával? A két világháború között tetőpontjára hágó historiográfiai nacionalizmust bizton tekinthetjük a 19. századi eredetű nemzeti történetírás elfajulásának is. Nagy és közvetlen szerepe volt a dolgok ezen alakulásában a Nagy Háborúnak és szerteágazó következményeinek, mindenekelőtt a nemzetállami határok drasztikus átalakításának.[38] A két háború közötti

[35] Isaiah Berlin: *A meghajlított vessző. A nacionalizmus kialakulásáról.* In: Uő: *Az emberiség göcsörtös fája. Fejezetek az eszmék történetéből.* Szerk.: Henry Hardy. Ford. Pap Mária. Európa, Bp., 1996. 336.

[36] Uo.

[37] Georg G. Iggers: *A német historizmus. A német történetfelfogás Herdertől napjainkig.* Ford. Telegdy Bernát – Gunst Péter. Gondolat, Bp., 1988. 141–191.; Angelike Epple: *A Strained Relationship: Epistemology and Historiography in Eighteenth- and Nineteenth-Century Germany and Britain.* In: Stefan Berger – Chris Lorenz, eds.: *Nationalizing the Past. Historians and Nation Builders in Modern Europe.* Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2010. 105–106.

[38] Vö. Tibor Frank – Frank Hadler, eds.: *Disputed Territories and Shared Pasts: Overlapping National Histories in Modern Europe.* Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2011. Továbbá megemlíthető: Miroslav Michela: *Trianon labirintusai-*

szélsőséges politikai rezsimek, legyen szó főleg a szélsőjobboldali, és akár a szélsőbaloldali rendszerekről is, szintén közvetlenül hozzájárultak ehhez.

És hogyan alakult vajon a nemzeti történetírások útja Európában a második világháborút követően? A nemzeti történetírások három egymást követő hullámát különbözteti meg egymástól Berger és Conrad. Az első hullám közvetlenül a háború utáni egy-másfél évtizedre esett, amikor a hidegháborúban kettészakadt Európa mindkét felén megpróbálták restaurálni az 1945-ben időlegesen (és látszólag) megrendült nemzeti történeti tudatot, a belőle sarjadó kollektív identitást. A történészek szintúgy tevőlegesen hozzájárultak ehhez a folyamathoz. Az 1960-as években azonban már kissé más szelek fújtak: a francia *Annales* folyóirat körül tömörülő történészek hatására kibontakozó társadalomtudományos történetírás nem feltétlenül tartotta magát a nemzeti történeti paradigmához, bár a strukturális történetírás sem számolt le maradéktalanul a nemzeti történelem fogalmával.[39] Ez is egyik oka annak, hogy amikor végül megtörténtek a kelet-európai rendszerváltások, sőt talán már valamivel előbb, Európa-szerte újra nemzetiesedni kezdett a történelem fogalma. Persze nem a régi, a jól megszokott nemzeti történetírás éledt újjá ekkoriban, hanem egy annál reflektáltabb, az előzőhöz képest kevésbé apologetikus nemzeti szemléletű mesterelbeszélés hódított magának újra teret. Kelet-Európában pedig még csak nem is ez történt, ezzel azonban most nem foglalkozhatunk.[40]

ban. Történelem, emlékezetpolitika és párhuzamos történetek Szlovákiában és Magyarországon. Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete - MTA BTK TTI, Békéscsaba - Bp., 2016.

[39] Stefan Berger: *A Return to the National Paradigm? National History Writing in Germany, Italy, France, and Britain from 1945 to the Present.* The Journal of Modern History, 77 (September 2005) 629–678.

[40] A témát tárgyaló néhány munka: Sorin Antohi - Balázs Trencsényi - Péter Apor, eds.: *Narratives Unbound. Historical Studies in Post-Communist Eastern*

Ebben foglalhatjuk össze a Berger- és Conrad-féle munka gondolati mondanivalóját, amely – vitán felül – plauzibilis beszámolóját adja a történetírás és az európai nacionalizmusok közötti kapcsolatok időbeli alakulásának. A koncepció egyik hiányossága ugyanakkor, hogy tisztázatlanul marad a kérdés: mi képviseli vajon a *nemzetit* egy adott „nemzeti" történetírásban. Attól nemzeti a történetírás, ahogy a szerzők is sugallják, hogy a történeti diskurzus kezdettől fontos funkciót tölt be a politikai (pontosabban: a nemzetállami) integráció megteremtésének és erősítésének történeti folyamatában? Ez a definíció azonban nem tűnik mindenben kielégítőnek. Ha ez lenne csupán a történetírás nemzeti tartalma, ami egyes-egyedül a tudomány (nemzeti) politikai funkciójából fakad, akkor szinte minden történetírást *ab ovo* nemzetinek kellene tekintenünk, amely a maga részéről elfogadja a nemzeti (a nemzetállami) határokat mint vizsgálódásai konkrét térbeli koordinátáit. Az a történészi igyekezet is nemzetinek minősül ez esetben, amely nem tűzi célul maga elé egy országtörténeti mesterelbeszélés megalkotását. Ami azért perdöntő jelentőségű kérdés, mert leginkább ennek a műfajnak a keretében szokták előadni egy nép tényleges múltját mint sajátosan *nemzeti történeti elbeszélést.* Azért írnak országtörténeti mesterelbeszéléseket, hogy kellő hangsúlyt nyerhessen az ön- és köztudatban egy adott nép – racionális eszközökkel bizonyítható (és a múltban is mindig fennálló) – *történeti egyedisége.*[41] Több

Europe. Central European University Press, Bp., - New York, 2007; Apor Péter: *Hitelesség és hitetlenség: emlékezet, történelem és közelmúlt-feldolgozás Kelet-Európában.* Korall, 41 (2010) 159–183; Alexei Miller - Maria Lipman, eds.: *The Convolution of Historical Politics.* Central European University Press, Bp., - New York, 2012; Małgorzata Pakier - Joanna Wawrzyniak, eds. *Memory and Change in Europe. Eastern Perspectives.* Berghahn, New York, 2016.

[41] Monika Baár: *Historians and Nationalism. East-Central Europe in the Nineteenth Century.* Oxford University Press, Oxford, 2010; Stefan Berger - Chris Lorenz, eds.: *Nationalizing the Past. Historians as Nation Builders in Modern Europe.* Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2010; Dénes Iván Zoltán: A magyar

mint kétséges azonban, hogy egyaránt és tisztán nemzetinek lenne minősíthető az egymástól élesen elváló két említett történetírói törekvés.

A történetírás – önnön fogalmai szerint – szigorúan empirikus tudomány, amely már a puszta tárgyánál fogva is szorosan kötődik egy adott „nemzeti" helyhez, ami ráadásul az információk, a történeti adatok megszerzését tekintve elengedhetetlen adottság a történész számára (a levéltár, a könyvtár, a lokalitás bennszülöttként való ismerete). Ebből a „nemzeti" kötöttségből soha egyetlen történész sem szabadulhat ki minden további nélkül, még ha a „külső" kutatói tekintet olykor kétségtelen előnyökkel jár is, mivel ezzel a látószöggel a megismerés csak nyerhet. Többnyire azonban nemzeti keretek között folyik a történeti megismerés tudományos gyakorlata. Az e keretek közt megfigyelt, leírt és elemzett múlt végül megalkotott képe nem mindig és nem feltétlenül szolgálja úgy a nemzeti identitás ügyét, mint teszi a szándékoltan nacionalista történetírás. Az előbbit a „tematikus vagy metodológiai nacionalizmus" fogalmával illethetjük, mely megjelölés arra a metodológiai kényszerpályára utal, melyet a nem hangsúlyozottan nemzeti, a nem nyilvánvalóan nacionalista, sőt olykor talán transznacionális történészi megszólalás látszik követni. Azt a fajta történetírást viszont, amely már szemléletmódjánál fogva is a kirekesztő nacionalizmus jegyében, annak feltett szándékával adja elő a múlt történelmét, a „szubsztanciális" nacionalizmus terminusával láthatjuk el.

A dolgot tovább bonyolítja, hogy a nemzeti történetírások rendszerint olyan belsőleg többé-kevésbé tagolt szellemi világok, melyek a *nemzeti* tartalom szempontjából sem mutatnak teljes egyöntetűséget. A magyar történetírás is bővelkedik az

nemzet története és a Magyar történet *kánonjai.* In: Uő., szerk.: i. m. 191–205.; Gergely András: *Kísérlet mesterelbeszélés megalkotására: a „tízkötetes" Magyarország története.* In: Dénes Iván Zoltán, szerk.: i. m. 206–213.

ezt bizonyító példákban. A két világháború között domináns szellemtörténet-írás és a vele élesen rivalizáló népiségtörténet-írás egyaránt nacionalista üzenetet közvetített, ennek ellenére kölcsönösen vitatták a másik „igaz" és helyes *nemzeti* tartalmát, ami az általuk vallott eltérő nemzetfogalmak következménye.[42]

Hadd hozzak még egy, az előbbitől merőben különböző példát állításom bizonyságául. Az 1960-as és 1970-es évek denacionalizáló marxista törekvései látszólag jól megfértek a nemzeti mesterelbeszélés marxista-nemzeti kánonjával; ráadásul mindkettőnek Molnár Erik volt a meghatározó, mondhatni az emblematikus képviselője. Molnárhoz kötődött az a széles körű történészvita, amely – legalábbis Molnár intenciói szerint – az osztály fogalmával váltotta volna fel a függetlenségi harcokban megtestesülő nemzeti történelem addig uralkodó képzetét.[43] Olyannyira nem ment át Molnárnak ez a kezdeményezése a korabeli mainstream marxista történetírásba, hogy a szintén általa szervezett és a vitával egy időben napvilágot látott *első* marxista *nemzeti* történelmi mesterelbeszélés sem ezt a történetfelfogást képviselte különösen pregnáns módon.[44] Mind a két esetben élénken hatott ugyanakkor a politikai megfelelési kényszer, amely a volt kommunista politikus és marxista ideológus, Molnár Erik ez irányú törekvéseit is mélyen áthatotta.

Összegzésül megállapítható: a kulturnacionalista identitásteremtés és a nemzeti azonosságtudat ápolása, valamint a tör-

[42] Romsics Gergely: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941.* Új Mandátum, Bp., 2010. 305–319, 378–415; ld. továbbá e könyv A kánonromboló Mályusz Elemér választásai című fejezetét.

[43] Lackó Miklós: *Molnár Erik és a 60-as évek történész-vitája.* Századok, 2008/6. 1483–1536.

[44] Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.* Osiris, Bp., 2011. 466–470.

ténetírás közötti kapcsolat több különféle formát is magára ölthet, amelyek más és más mélységben érvényesülhetnek a szüntelenül változó történeti kontextusok közepette. A kérdés árnyalt megközelítése azt követeli a történésztől, hogy amikor a történeti tudatban (is) megnyilatkozó kultúrnacionalizmust értékeli, ne elégedjék meg annak konstatálásával, hogy a történetírás meg tud, és rendszerint meg is felel a nemzeti identitás politikai funkciójának.[45]

[45] Ezzel a meghatározással él: Stefan Berger – Christoph Conrad: i. m. 8.

A történetírás és a történelemtanítás konfliktusa

Megértő vagy magyarázó tudomány inkább a történetírás? Hosszú idő óta erősen foglalkoztatja ez a kérdés a történészeket, ami egyszersmind meg is osztja őket. A historizmus, ami a történetírás időtálló, ma is érvényes, sőt bizonnyal domináns szemléletmódja, a történelmi múlt megértés jellegű megismerését hirdeti és gyakorolja. A szcientikus irányban tovább haladó, a 20. század második felében teret nyert történetírás viszont a magyarázatot helyezi előtérbe a történeti megismerés különösen kívánatos módjaként. Kettőjük különbözősége több forrásból is fakad. Az első és talán a legszembetűnőbb eltérés közöttük, hogy a megértést célul tűző történetírói megközelítés esemény- és személycentrikus módon közelít a múlthoz, a magyarázat feladatát szorgalmazó történetírás viszont a személytelen erők, a struktúrák, a körülmények rekonstruálását tekinti fő feladatának. Az ebből eredő szembeszökő különbség hatással van az elbeszélés módjára is: a múltbeli történet cselekményesítését szinte tálcán kínáló megértő történeti megismerés a tisztán narratív beszédmódot kultiválja. Elbeszélésen – Lawrence Stone érvelését követve – az empirikus tényanyag kronológiai rendbe szerkesztett előadását értjük, „mely egyetlen – noha több

mellékszállal rendelkező – koherens történetben fókuszálódik".[1] A szoros értelemben vett elbeszélő, a narratív történetírás Stone és a diskurzusban a vele ellentétes oldalt képviselő William Fogel egybehangzó véleménye szerint abban tér el a strukturális történetírásban honos beszédmódtól, hogy az előbbi „inkább leíró jellegű, mintsem analitikus, középpontjában az ember áll s nem a körülmények. Azaz, inkább a különössel és a sajátossal foglalkozik, semmint a kollektívvel és a statisztikailag elemezhetővel".[2] A magyarázó történetírás ellenben, ahogyan Fogel kifejti, nem a széles olvasóközönséghez kíván szólni, mert idegen tőle az a fajta köztudatformáló szerep, amit a politikusok, a papok, a költők, az írók és a tanárok játszanak minden modern társadalomban. A kliometrikus történészek, a struktúratörténet-írás ezen legszélső áramlatának a művelői nem érzik magukra nézve kötelezőnek, hogy az erkölcs és az esztétika illetékességébe eső kérdésekkel foglalatoskodjanak. A kliometrikus történész már ezért sem mutat különösebb érdeklődést a múltbeli emberi érzelmek, gondolatok, attitűdök iránt; azok megvilágítása nem várható el ugyanis a történeti-empirikus kutatástól, csak és kizárólag „a költők evokatív módszereinek" a segítségével ismerhetők meg.[3] Az általa propagált (és művelt) történetírás abban illetékes csupán, hogy a jelenbeli élet szempontjából fontosnak tetsző összefüggéseket és tényeket feltárja; azoknak a száraz tudományossággal megfogalmazható, empirikusan jól bizonyítható tényeknek a megismerése képezi ily módon a történész feladatát, melyek általánosítható tapasztalatokkal

[1] Lawrence Stone: *Az elbeszélés újjászületése. Megjegyzések a régi-új történetírásról.* Ford. Szeberényi Gábor. In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás, szerk.: *Történetelmélet.* Osiris, Bp., 2006. II. köt. 901.

[2] Robert William Fogel: *„Scientific" History and Traditional History.* In: Robert William Fogel – G. R. Elton: *Which Road to the Past? Two Views of History.* Yale University Press, New Haven, 1983. 5–71.

[3] Uo. 64.

szolgálnak a kor embere számára. Ez pedig, szól Fogel következtetése, nem a múlt élvezhető, a laikus olvasók által könnyen befogadható, mert cselekményesített történetként való bemutatását követeli meg a historikustól.

Azért bocsátottuk mindezt előre, hogy észérvekkel indokoljuk a történetírás és a történelemtanítás közötti különbségeket. Világosan kitűnt az előbbiekből, hogy nem minden történetírás áll szoros és közvetlen kapcsolatban az iskolai oktatással. További okok is közrejátszanak ugyanakkor abban, hogy a tudomány és az oktatás viszonya legalábbis problematikus.

A történelemtanítás eredendően az állampolgári nevelés szolgálatában áll, tehát meghatározott értékek közvetítésére és berögzítésére irányul, egyszóval: identitáspolitikai funkciót teljesít. Ugyanakkor egyfajta tárgyi tudással is felvértezi a diákokat nemzetük, valamint a tágabb világ múltjáról. A történeti kutatást azonban nem okvetlenül ez jellemzi, még ha a nemzeti történetírások fontos szerepet töltöttek is be a múltban (és töltenek be ma is) a közösségi, a nemzeti identitás konstruálásában és fenntartásában. Látszólag nincs tehát döntő különbség e tekintetben kutatás és oktatás között. Csakhogy: a történetírás állítólag tudomány, következésképpen alá van vetve a racionális megismeréssel szembeni szigorú követelményeknek. Ilyenformán nem az képezi egyedüli dolgát, hogy tekintélyt parancsoló intellektuális igyekezetével kiszolgálja a hitszerű vélekedéseket. A történeti igazság már ez okból sem feltétlenül felel meg a helyesnek tartott közösségi viselkedés és gondolkodásmód követelményének, a nemzetiként meghatározott tudattartalomnak, amely történelmi referenciák felidézésével szeretné magát igazolni.

A történelem tudományos búvárlása rendszerint a nemzeti múltra irányul, némi nemzeten, nemzetállamin túli kitekintéssel. Az utóbbit egyetemes történelemnek nevezik; holott az csupán szelektíven univerzális (globális vagy világra kite-

kintő),[4] tekintve, hogy kizárólag az európai történelem és az annak szempontjából figyelemre méltó globális fejlemények számbavételére szorítkozik. E tekintetben sincs érdemi eltérés történetírás és az iskolai történelemtanítás között, habár talán nem mindig volt ez így a múltban.

Mindaddig, amíg felekezeti kézbe volt letéve az iskolairányítás ügye, vagyis a 19. századot megelőzően, még jobbára csak az „egyetemes" történelem oktatása szerepelt az iskolák napirendjén. Az 1777-es *Ratio Educationis*t megelőzően a katolikus iskolai történelemoktatás az antik auktorokra és a *Bibliá*ra támaszkodó ókori és az újabb, a kortárs „világtörténelmi" események megismertetésére törekedett. Az 1777-ben életbe lépő (első) állami szabályozás, vagyis még *nem* a későbbi nacionalista iskolapolitika, az egyneműsítés szándékával tűnt ki, amikor a birodalmi lojalitást előtérbe helyező önazonosságtudatot igyekezett elültetni a diákok fejében. Ez a törekvés tantervi irányváltoztatást követelt. A törvény szavai szerint „a történelem oktatása [...] nem azt célozza, hogy ezekben az iskolákban tudós férfiakat képezzenek, hanem olyan becsületes *állampolgár*okat és hűséges *alattvalókat* nevelnek itt, akiknek szívébe van írva az *erény* és a *haza*".[5] Ez időtől kezdve vált idehaza (és a többi birodalomrészben is) kötelezővé a magyar, a hazai történelem oktatása a kisgimnázium utolsó két grammatikai osztályában, a nagygimnáziumi humanitás-tanulmányok elején egy szemeszterig, és két fél év során a királyi akadémiák bölcsészeti tagozatán. Másmilyen előírások vonatkoztak a protestáns tanintézményekre, amelyekben szintén nem a nemzeti múlt iskolai megismertetése állt ekkoriban előtérben; szórványos hazai vonatkozásokkal kibővített protestáns egyháztörténelmet adtak elő bennük.

[4] A globális történet(írás) fogalmához vö. Ewa Domanska: *Universal History and Postmodernism*. Storia della Storiografia, 35, (1999), 129–139.; Johan Galtung: *World/Global/Universal History and the Present Historiography*. Storia della Storiografia, 35 (1999), 141–161.

[5] Lajtai L. László: *„Magyar nemzet vagyok". Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Bp., 2013. 189.

Majd csupán a kiegyezést követően váltott át az iskolai tanterv a nemzeti történelemre, ami ugyanakkor egybevágott a nemzeti tematikát (és eszmét) abszolutizáló akadémikus történetírás beállítottságával is. Az ekkor kialakult párhuzamosság a nemzeti és az egyetemes történelem között mindmáig érvényben van. Ami önmagában is érthetővé teszi, hogy milyen nehézségeket okoz a tankönyvek egyetemes történeti részeinek megírása, a rájuk vonatkozó tanegységek tanítása a történelmi múlt nemzetközpontú beidegződései miatt.

Tagadhatatlan tehát az ellentét a természetéből adódóan újító, a történelmi tudást szüntelenül frissítő tudományosság, valamint az iskolai tudásátadás rögzítettsége között. Az iskola és a műveltségi kánon – az újkorig bezáróan – végig szoros összefüggésben állt egymással, hiszen az iskola fő rendeltetése – az ókortól fogva – a kánonba foglalt mitikus-vallási és a jogalkotással összefüggő szövegek áthagyományozása. Az iskola megerősíti és mnemonikus szerepében biztosítja ezen szövegek mértékadó voltát és azok rögzített módon való továbbadását. A kánon kétszeresen rá van utalva az iskolára: az iskola egyrészt nélkülözhetetlen számára, mint a hagyományozás közege, tőle és általa nyeri el a kánon az éppen adott formáját és időbeli stabilitását. Az iskolát pedig különösen alkalmassá tette e szerep betöltésére, hogy az a nyelvi természetű intézmény, amely a kánonból magából él, belőle meríti létjogosultságát. Az iskola ilyenformán „mindig valamilyen *kánon iskolája*", amellett, hogy műveltségi standardokat is közvetít, amikor megtanítja a gyerekeket írni, olvasni és számolni. *A kánon lényegében iskolakánon, az iskola pedig a doktrína helye, és ebből eredően doktriner*, hiszen: „a kötelezőség igényével lép fel meghatározott cselekvésekkel és cselekvésfajtákkal szemben, az autoritás erejével, sőt

erőszakával".[6] Az iskolában elsajátított tudás normaként, példaként, mértékadó szabályként hat, amin nem lehet, sőt nem is szabad változtatni. A tudomány (és a művészet), valamint az iskola csak addig állhat egymással harmonikus viszonyban, ameddig a tudomány (és a művészet) is a kánonhagyományozás szabályai szerint keletkezik és hat. Az újkorban azonban mindez egyszeriben megváltozik, ettől fogva az iskola és a műveltségi kánon nem feltételezi többé egymást közvetlen módon.

Hiszen az iskola új, „pedagógiai" fogalma tagadja, hogy az oktatás feladata a mértékadó tudáskészlet puszta átadására korlátozódna. Az iskolában áthagyományozott kánon rendszerint valamilyen régi keletű szellemi entitás, amely ezért többé-kevésbé idegen a jelen számára. Ez okból kíván egyébként gondozást, erőnek erejével való konzerválást és ekként való elfogadtatást. Kizárólag olyan felfogás tulajdonít az iskolakánonnak kiemelt jelentőséget, amely a jelen számára idegennek ható múltban találja meg a jelenben is feltétlenül követendő ideált. Az „új iskola" ezzel szemben a múltat hozzá kívánja idomítani a jelenhez, és az „életre való nevelést" tekinti fő feladatának. Az iskola ennek folytán soha sem merülhet ki a régi maximák folytonos bevésésében, hanem sokkal inkább a jelen megértésére kell a diákokat felkészítenie.

Az iskolára magára is hat valamiképpen a modern európai időtudat gyökeres átalakulása, amit Reinhart Koselleck a „nyeregidő" fogalmával fejez ki. A 18. század végén merült fel elsőként az „új idő" fogalma, melyben a múltból hagyományozott tapasztalatok és a jövőre vonatkozó várakozások együtt, egymással kombinálódva szabják meg az öntudatot és az általa vezérelt cselekvést.[7]

[6] Günther Buck: *Irodalmi kánon és történetiség. Az irodalmi paradigmaváltás logikájához.* In: Rohonyi Zoltán, szerk.: *Irodalmi kánon és kanonizáció.* Osiris – Láthatatlan Kollégium, Bp., 2001. 203.

[7] Reinhart Koselleck: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája.* Ford. Hidas Zoltán. Atlantisz, Bp., 2003. 345–430.

Közelebbről ez azt jelenti, hogy a történelem tudományos megismerése és a történelmi ismeretek iskolai tanítása kivétel nélkül a történetiség elvét fogadja el zsinórmérték gyanánt. Ebben nem áll fenn tehát közöttük antagonisztikus ellentét. Ráadásul a tudományos történetírás nem zárkózik el tanai pedagógiai és népfelvilágosítói terjesztésétől sem. Sőt: amikor az akadémikus történetírás nemzeti tudományként gondol magára, épp ebben a kvázi pedagógiai funkcióban rögzíti a keretei közt folyó tevékenység társadalmi értelmét. Ennek a meggyőződésének adott hangot a 20. század elején Csánki Dezső, a Magyar Történelmi Társulat első alelnöke, kijelentve: a történészeket látszólag annak a történeti igazságnak a felderítése vezeti, amely a „nemzeti szellemben" lakozik, amely már eleve adott a historikus számára. A történetírónak arra kell tehát törekednie, hogy kikutassa és a nagyközönség elé tárja az évezredes történelem nemzeti hagyományait és ideáljait, mert ezzel járulhat hozzá csupán a nemzeti történelmi öntudat megteremtéséhez és fenntartásához.[8] Semmiképp sem hat ezek után túlzásnak Anthony D. Smith sommás megállapítása, miszerint: „A filológusok mellett a történészek voltak saját ambiciózus nemzetük értelmi szerzői és a nemzet tulajdonságainak meghatározói".[9]

Hol és miben mutatkozik akkor észrevehető eltérés a tudomány és az iskolai történelemtanítás között? A történészek történelme *eredendően* nem egy bizonyos hagyomány szentesítése és további gazdagítása, rögzített kánonként való újrateremtése, hanem a múltat illető szóló racionális tudás előállítása. A historikust a történeti igazságba vetett meggyőződés vezeti, kell hogy vezesse ténykedése során. A megismerés racionális gyakorlata sohasem tekinthet el ez okból a tudomá-

[8] Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Napvilág, Bp., 2000. 106.

[9] Anthony D. Smith: *A nacionalizmus és a történészek. Regio,* 2000/2. 5.

nyos kijelentések (ténybeli) igazolásától, mely szerinte előrébbvaló a hagyományt szentesítő szellemi erőfeszítéseknél. Ehhez pedig a korlátozásoktól mentes tudományos vita teremti meg a kedvező feltételeket, melynek akár már a részleges korlátozása is a történetírás mint tudomány halálával (lenne) egyenértékű. A tudományos véleménycsere akadályozására leginkább a politikai diktatúrában szokott sor kerülni, bár olykor liberális és demokratikus politikai feltételek között is csorbát szenved(het) a történeti igazság kimondásának elvi szabadsága. Például midőn a tudományos történetírás segédkezet nyújt a nemzetállam-építés politikai projektjéhez, hogy társadalmi és politikai elismertséget szerezzen ezzel magának. Amikor „a nemzet lényegében a történelmén keresztül fejezi ki önmagát", óhatatlanul messze kerül a múltnak a történészek által megalkotott racionális fogalmától. Hiszen a történelem felettébb kívánatosként feltűnő ekként adott formája „idővel és az iskola segítségével kollektív emlékezetünk keretévé és formájává vált" annak során, hogy a történetírás „a nemzet tanítását tűzi célul maga elé, vagyis az emlékezetben élő hagyomány kiigazítását és gazdagítását, és minden kritikai szándéka ellenére, ennek a hagyománynak az elmélyítését szolgálja. A múltbeli előzmények áttekintése révén végeredményben az identifikáció megerősödéséhez járul hozzá. A történelem és az emlékezet tehát összeolvad: a történelem az emlékezet hiteles változata".[10] Ha azonban a történetírás ily mértékben és ezen a módon átadja magát a hagyományteremtés kívánalmának, könnyen elveszítheti nehezen kivívott tudományos rangját. Hiszen „az igaz történelem messze nem az emlékezet folytonossága, hanem sokkal inkább az emlékezet ellenlábasa".[11]

[10] Pierre Nora: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok.* Ford. K. Horváth Zsolt. Napvilág, Bp., 2010. 315.

[11] Allan Megill: *Historical Knowledge, Historical Error. A Contemporary Guide to Practice.* University of Chicago Press, Chicago, 2007. 83.

Mi következik ebből a tudomány és az oktatás kapcsolatára nézve? Az első és talán legfontosabb következmény, hogy a tudomány és az iskolai történelemtanítás soha sem esik maradéktalanul egybe: a tudomány ugyanis a korlátlan kritikai tevékenység területe, az iskola pedig ezzel szemben a rögzített és alapjában mindig kanonikus tudás folytonos és ismételt átadásának a műhelye. Ez így azt az ideális állapotot feltételezi, amely sohasem létezik steril módon, attól azonban – ideálként – még komoly gyakorlati hatást képes kifejteni az érintettekre.

A második következmény, hogy nincs is talán oly messze egymástól a történetírás és a történelemtanítás, mivel mindkettő a hagyományszerű történelmi tudás érdekében ügyködik, ha nem is egyenlő mértékben veszi ki belőle a maga részét. Akkor kerülnek igazán közel egymáshoz, amikor a történetírás készséggel vállalkozik valamely ideológiailag átszínezett történeti doktrína megfogalmazására, mint történt a nacionalizmus hőskorában,[12] vagy a marxista történetfelfogás uralma idején.[13]

Korántsem a véletlen műve, hogy az 1940-es évek végén és az 1950-es évek elején a történészek „kanonikus" történelmét elsőként általános- és középiskolai tankönyvekben, később egyetemi tankönyvekben öntötték elsőként formába.[14] Nem kevésbé jellemző az is, hogy az 1960-as években használatos középiskolai történelem tankönyveket akadémiai történészek

[12] Stefan Berger: *On the Role of Myths and History in the Construction of National Identity in Modern Europe.* European History Quarterly, 39, 3 (2009) 490–502.; Paul Lawrence: *Nationalism and Historical Writing.* In: John Breuilly, ed.: *The Oxford Handbook of the History of Nationalism.* Oxford University Press, Oxford, 2013. 713–730.

[13] Takács Ádám: *A történetírás ideológiai funkciói Magyarországon az 1960-as és az 1970-es években.* In: Erős Vilmos – Takács Ádám, szerk.: *Tudomány és ideológia között.* ELTE Eötvös, Bp., 2012. 378.

[14] Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19-20. században – nemzetközi kitekintéssel.* Osiris, Bp., 2011. 378.

írták, és végül, hogy jól fel lehetett készülni az 1964-ben megjelent marxista *Magyarország története* című kanonikus munkából a gimnáziumi érettségire, sőt még az egyetemi vizsgákra is, holott a szóban forgó történeti mesterelbeszélést eredetileg még csak nem is tankönyvnek szánták. Minél doktrinerebb valamely történetírás, annál könnyebben talál utat magának a tudomány a tantermek világához. Ami teljességgel érthető, hiszen az, amit a múltról előad, témáját és szemléletmódját tekintve érdemben nem tér el a didaktikusan megfogalmazott iskolai történelemképtől. Viszont minél kevésbé doktriner egy adott történetírás, annál nehezebb tanítani. Ráadásul a történetírás számos kurrens áramlata, és nem is csupán a korábban említett kliometrikus történetírás, láthatóan ódzkodik attól, hogy a politika és az iskola – identitáspolitikai célból – kisajátítsa magának a tudományt.

A nemzeti versus transznacionális történetírás: égető dilemmák

Nem mondok vele sok újat, ha megállapítom: nincs még egy humán tudomány, melyet belülről annyira megosztana a szemléleti és módszertani sokszínűség, mint a történetírást. Ennek részben az az oka, hogy a nemzeti partikularizmusoknak kiszolgáltatott akadémiai történetírás százféle alakot ölt magára. Létezik emellett persze szemléleti (módszertani) közösség is az egyes nemzeti historiográfiák viszonylatában: a történetírói historizmus, a pozitivista metodológia vagy a hermeneutikai irányultság mind fellelhető az egymástól elkülönülő nemzeti történetírások szinte mindegyikében. Nincs tehát híján a történetírás annak a szupranacionális racionális történeti tudatnak, amely közel hozza egymáshoz a konkrét történeti kérdésekben egymástól olykor ugyancsak különböző, egymásnak homlokegyenest ellentmondó nemzeti történetírásokat. A történettudomány mégsem kelti az egységesség benyomását, amit tovább növel, hogy napjainkban meglehetősen tág szemléleti és metodológiai alapokon űzhető – legitim módon – ez a *tudományos* diskurzus.[1]

[1] A tudományosság (a racionális diskurzus) szempontjából legalábbis „gyanús" public history-t ezúttal nem vonom be a történeti tudat szűkebb fogalmi körébe. A kérdést külön és részletesen vizsgáltam korábban: Gyáni Gábor: *Nemzet,*

Ma sem vesztett vonzerejéből az a régről ismert felfogás és történetírói gyakorlat, amely ahhoz ragaszkodik, hogy szülessenek szintetikus történeti munkák a történelmi múltról. „Enciklopédikus igényű nagy összefoglalásokat – szól Romsics Ignác hitvallása – [...] a 20. század végén is lehetett, és a 21. század elején is lehet írni. És a történészek írtak, és írnak is. Kérdés viszont, hogy szükséges, érdemes és helyes-e? Én azt gondolom, hogy igen."[2] Semmivel sem kevésbé tudományos ugyanakkor feltételezni, hogy bizonytalan alapokon áll a történelem időbeli folytonosságának elve, mely feltételezés képezi a nemzeti múltat illető országtörténeti mesterelbeszélések gondolati fundamentumát. Amikor a történész kifejezi ez irányú kétségeit, azt a kérdést teszi fel: *minek* a szintézisét írja meg vajon a historikus, ha egyébként kénytelen mellőzni a nagy eseménysor modellje szerint szerveződő, lineárisan elbeszélhető és közvetlenül a nemzetállami térhez kötött történelem fogalmát?[3]

Mivel a fent említett kétfajta történetírás egyaránt hamisítatlan tudományként tekint önmagára, lehet-e helye közöttük bármilyen szakmai vitának, hiszen kapcsolatukat ez esetben az összemérhetetlenség, az inkommenzurabilitás elve szabja meg. Egyik sem állíthatja tehát magáról, hogy amikor a múlt valamely partikuláris aspektusát[4] egy bizonyos nézőpont je-

kollektív emlékezet és public history. In: Uő: *Nép, nemzet, zsidó*. Kalligram, Bp., 2013. 173–210.; Uő: *A történelem jelentése és politikai haszna*. In: Uő: *A történelem mint emlék(mű)*. Kalligram, Bp., 2016. 119–132.

2 Romsics Ignác: *A szintézis-írás dilemmái*. Történelmi Szemle, 2006/3–4. 226. Újraközölve: In: Uő: *Történelem, történetírás, hagyomány. Tanulmányok és cikkek, 2002–2008*. Osiris, Bp., 2008. 256. Ő maga különösen sokat tesz a kitűzött cél érdekében. Ld újabban: Romsics Ignác: *Magyarország története*. Kossuth, Bp., 2017.

3 Gyáni Gábor: *Posztmodern kánon*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2003. Különösen 10–17.

4 Az aspektus szakkifejezésként szerepel ezúttal abban az értelemben, ahogy Ankersmit definiálta ezt a terminust. Frank Ankersmit: *Meaning, Truth, and*

gyében elbeszéli, a múlt igazabb és helyénvalóbb beszámolójával szolgál a múlt egy másmilyen gondolati modell szerinti beszámolójához képest.[5] Már ezért is komoly szkepszissel fogadjuk azokat a „szintetizáló" történészi igényeket, amelyek totalizálnák a történeti tudásanyagot. Hogyan lehet vajon szintézisbe foglalni azt, amit lehetetlen (törésmentesen) beilleszteni a múlt ezen holisztikus történeti képébe mivel az összefoglalást magát vezérlő szempontrendszertől eltérő nézőpont szerinti tudást képvisel és követel? A történelem azon tudományos fogalma, amely kizárólag az egyes partikuláris megismerési látószögekből láthatóvá (megismerhetővé) tett múltat ismeri el „valóság(ok)nak" *nem teremt elvi lehetőséget egy ilyesfajta történeti szintézis megalkotására*. Következésképpen azok a történeti elbeszélések, amelyek – szerzőik szándékai szerint – történeti szintézist hivatottak képviselni (az egyes ország- és/vagy régiótörténetek) csak egy bizonyos konvenció (beidegződés) értelmében szolgálnak – enciklopédikus jellegük folytán – a történelem holisztikus képével.

A megvitatásra váró kérdés így szól tehát: mi a tényleges jelentősége és érvényessége, és mi (lehet) a jövője annak a nemzeti historiográfiának, amely (1) magától értetődő adottságként tekint a múlt időbeli folytonosságának „tényére"; (2) és amely kész tényként kezeli a modern nemzetállami territóriumok töretlen történelmi (időbeli) létezését. Azok a ma sűrűn tapasztalható szellemi kihívások, amelyek ezt a két említett

Reference in Historical Representation. Cornell University Press, Ithaca, 2012. passim.

5 Az összemérhetetlenség elvét a paradigmaelmélet kidolgozója, Kuhn vezette be rámutatva, hogy az egymást váltó tudományos elméletek (fogalmak vagy esetünkben a történeti narratívák) amellett, hogy ellentmondanak egymásnak, gyakorlatilag *másról* (más valóságokról) beszélnek egymástól különböző módon; közös alap és mérce hiányában nincs tehát arra mód, hogy érdemben összevessük őket egymással, azért, hogy eldöntsük: melyik az igaz, melyik a hamis. Thomas S. Kuhn: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Ford. Bíró Dániel. Gondolat, Bp., 1984. 198–201.

posztulátumot közvetlenül is érintik, arra késztetnek bennünket, hogy vizsgáljuk felül a történeti idő és tér modern fogalmait reflektálatlan módon historizáló megszokott történetírói beidegződéseket. Be kell látnunk, hogy a kora újkor vége felé kialakuló modern történeti időtudat és a többnyire a 19. században létesülő modern európai (és globális) politikai (állami) térstruktúra, mely utóbbit a nemzetállamok Európája fejezi ki beszédes módon, nem feltétlenül érvényes gondolati irányelvek ma már a történeti múlt egészére nézve.[6] S ezzel erős kétségek támadnak a történelem azon teleologikus képzete iránt, melynek sugalmazása szerint a múlt egészében és mindenkor a modern kori nemzeti, nemzetállami univerzumok kikristályosodásának, egy ekként létrejövő egységes világrend kialakulásának az irányába tartott. Ennek a feltevésnek a megrendülésével a „történelem" ezt alátámasztó tudományos fogalma is bizonytalanságokkal telítődik. Nem arról van csupán szó, hogy a világról szerzett mai tapasztalatok nem értelmezhetők többé a múltból hagyományozott fogalmakkal és értelmezési kategóriákkal. A megismerési szkepszist tovább fokozza, hogy a nyelv, melyet a tudományos diskurzus használ, többnek mutatkozik a megismerés puszta eszközénél.

A mindennapi tapasztalatnak, és a rá épülő tudományos absztrakciónak[7] magára a történeti tudatra gyakorolt – olykor közvetlen, többnyire azonban áttételes – hatását már a modern szaktudományos történetírás létrejöttekor is tetten érhetjük.

[6] Az időtudat történetiségének a fogalomtörténetéhez ld: Reinhart Koselleck: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája.* Ford. Hidas Zoltán. Atlantisz, Bp., 2003. 41–73, 401–430.; Az európai politikai térfogalom történetiségének a kérdéséhez vö. Ernest Gellner: *A nemzetek és a nacionalizmus.* Ford. Barabás András. Napvilág, Bp., 2009. 174–175.

[7] Az egymással mondhatni szimbiotikus kapcsolatban álló tapasztalat és cselekvés történeti dinamikájáról ld. David Carr: *Experience and History. Phenomenological Perspectives and the Historical World.* Oxford University Press, New York, 2014. Különösen 173–198.

Nyilvánvaló megnyilvánulása volt ennek az *egészében* láttatni kívánt historizált nemzeti múlt tudományos fogalma, ami iránt elementáris társadalmi és állami igény mutatkozott annak idején, a nemzetállam-építés hőskorában. De vajon ma is ez a helyzet áll fenn, ugyanolyan igény nyilvánul meg ma is a történetírással szemben, mint a modern nemzetek keletkezésének idején? Ebben erősen kételkedem.

Az „igaz" történelem megragadását saját magának vindikáló modern (professzionális, szakszerű) historikus sem cselekszik más módon, mint ahogy Thuküdidész óta szinte minden valamirevaló történetíró amikor igyekszik elhallgattatni, legalábbis elnyomni a múlt övétől eltérő másfajta értelmezéseit. Nem azt akarom ezzel sugallni, hogy a történész mindig önkényesen jár el a maga dolgában; tény azonban, hogy gyakran alkalmazza – a múlt históriáját ecsetelve – a hatalmi kirekesztés eszközét. Akkor is ez történik, amikor *egyetlen* valódi történelemként tálalja a múltat illető saját beszámolóját, amely pedig a múltnak csak egy, és többnyire meghatározott nemzeti, nemzetállami nézőpont szerint elképzelt történeti változata. Minél határozottabb a historikus azon törekvése, amely a történelem (többnyire) országtörténetként realizált szintetikus ábrázolására irányul, annál erősebben munkál benne az övétől gyökeresen különböző múltábrázolások mellőzése és relativizása. Ami teljességgel érthető, hiszen épp a szintetikus történeti munkákban nyilatkozik meg tiszta formában a tudományos kánonképzés szándéka.

A historiográfiai változásoknak a 20. század során fokozatosan kibontakozó folyamata gondoskodott arról, hogy mindez megváltozzon, melynek nyomán: „A politikatörténet és az események elbeszélése elfoglalta az őt megillető helyet *a többi* igaz történet mellett, a minden időszakban, helyen és kultúrában élt emberek nagy többségére vonatkozó történetek mellett."[8]

[8] John H. Arnold: *Történelem. Nagyon rövid bevezetés.* Ford. Rényi Zsuzsanna. Corvina, Bp., 2005. 141.

A politikatörténet valamikori nimbuszának a lerombolásához elsősorban a társadalomtörténet-írás (a történeti megismerés struktúratörténetként ismert módozata) járult hozzá. Legitim történetírásként jogot formált ugyanis a múlt olyasfajta elbeszélésére, amely nem a politika és az állam historikumát állítja középpontba, ami eredetileg a 19. századi történetírói historizmus választása volt. Ennek a kánonromboló programnak a korai deklaratív megfogalmazása azt tanácsolta a történészeknek, hogy adják fel néhány helytelen beidegződésüket, „amit – Bacon metaforájával élve – »a történészek törzsi ködképeinek« nevezhetnénk. [...Közülük is kiemelkedik a] »politika ködképe«, azaz a politikai tények, a háborúk stb. tanulmányozásának túlsúlya, vagy legalábbis az azokkal szüntelen foglalatoskodás, amitől ezek az események túlzott jelentőséget kapnak. [...] A politikai tényeket persze nem szabad figyelmen kívül hagyni, de szükséges, hogy azok elveszítsék teljesen jogosulatlan kitüntetett szerepüket, amelyet a történetírás egyéb ágainak kutatásában is őriznek".[9]

A társadalom-, vagy struktúratörténet-írás – szórványos kivételektől eltekintve (Fernand Braudel) – nem ambicionálta különösképpen a mindent átfogó, az „univerzális" történeti tudás megszerzését. Mesterelbeszélések formájában sem kívánt ezért a többi történetírás fölé kerekedni. S ami talán ennél is fontosabb: a társadalomtörténet azzal is szakított, hogy körömszakadtával tagadja a történetírói gondolkodás „természetes" pluralizmusát, azt ami a modern szakszerű történetírás hagyományából, helyesebben annak kánoni uralmából következett. A társadalomtörténet-írás 20. századi expanziója *egy bizonyos idő után* szabad folyást engedett ugyanis az újabb és

[9] François Simiand: Történeti módszer és társadalomtudomány. Kritikai tanulmány Lacombe, illetve Seignobos urak újabban megjelent könyveinek apropóján. In: Benda Gyula – Szekeres András, szerk.: *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata.* L'Harmattan – Atelier, Bp., 2007. 71.

újabb történészi kísérletezéseknek és úttörési törekvéseknek. Mindez pedig idővel arra döbbentette rá a historikusokat (legalábbis azok egy részét), hogy nem teljesen magától értetődőek a történelemszemlélet korábban még a priori módon elfogadott alapfogalmai.[10]

Mi rejlik vajon amögött, hogy a modern szakszerű történetírás – a német historizmus teremtő aktusa nyomán – azzá vált, amilyennek többnyire ma is mutatkozik? Két körülményre kell itt utalni különös nyomatékkal. Az egyik az, hogy a piaci kapitalizmust és az alkotmányos liberális államrendet kifejező racionális ethosznak (világképnek és gondolkodásmódnak) jutott kulcsszerep e téren; a másik, hogy a kulturális és politikai nacionalizmus kezdettől szorosan összekapcsolódott egymással. Ami az elsőt illeti: a történeti megismerés racionalizmusa olyan, a 19. század kezdetétől szakadatlanul ható intellektuális vívmány, amely meghozta végre a történetírás számára is a hőn óhajtott tudományos elismertséget és a megfelelő szakmai ethoszt.[11] A második tényező kapcsán a véletlenek egybeesésére kell elsősorban gondolni, amely végig nyomon kísérte a nacionalizmus történelmi pályafutását.

[10] A társadalomtörténettől a posztmodernig ívelő szellemi erjedési folyamat tárgyszerű, más esetben önéletrajzi alapon megoldott bemutatásához vö. Georg G. Iggers: *Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge.* Wesleyan University Press, Hanover, 1997.; William H. Sewell, Jr.: *The Political Unconscious of Social and Cultural History, Or, Confessions of a Former Quantitative Historian.* In: Uő: *Logics of History. Social Theory and Social Transformation.* University of Chicago Press, Chicago, 2005. 22–80.; Geoff Eley: *A Crooked Line. From Cultural History to the History of Society.* University of Michigan Press, Ann Arbor, 2007.

[11] Gérard Noiriel: *A történetírás „válsága". Elméletek, irányzatok és viták a történelemről tudománnyá válásától napjainkig.* Napvilág, Bp., 2001. különösen 22–29 és 82–87.

A modern nacionalizmus[12] két síkon, a politika és a kultúra világában párhuzamosan hatott a modernizálódó európai világban (majd pedig globálisan is). Ebben a tágabb keretben került sor a modern történetírás kibontakozására is. A nacionalizmus által sugalmazott nemzeti létforma, mint „képzelt közösség" (Benedict Anderson) gyökeresen megújította a nemzet történeti fogalmát azzal, hogy közvetlen módon egymásra vonatkoztatta a kulturális és politikai közösségi referenciákat.[13] A szigorúan territoriális hatalmi képződményként elképzelt és ekként felépített modern nemzetállam,[14] valamint a kultúra ezzel egyidejű homogenizálása, nemzeti alapokon történő egyöntetűvé alakítása[15] jelenti a nemzetteremtési folyamat két alappillérét. Ebben a folyamatban konstitutív szerepe lehetett a szaktudományos történetírásnak is: az egyik nem elhanyagolható *járulékos* funkciója abban állt, hogy a közösségi identitás *tartalmi* elemeivel dúsította fel a nacionalizmus elvont eszmevilágát. A történetírást különösen alkalmassá tette e szerep betöltésére, hogy olyan, az adott nemzetállami határok

[12] Az etnikai alapon képződő premodern nacionalizmusról ld. Anthony D. Smith: *National Identity.* Penguin, London, 1991. 19–42. Ld. még: Thomas Hylland Eriksen: *Etnicitás és nacionalizmus. Antropológiai megközelítések.* Gondolat – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Bp., – Pécs, 2008.

[13] Ezt az elgondolást elsők közt Szűcs Jenő fejtette ki, jóllehet Szűcs ezt illető felfogása nem vált akkoriban nemzetközileg ismertté és egyben elismertté. Vö.: „a modern nemzet lényege abban áll, hogy az újkori polgári átalakulás hatására és igényeinek megfelelően a nemzetiség a társadalmi és politikai szféra alapvető strukturális elemévé vált, a 'nemzetiség', a 'társadalom' és a 'politikum' kategóriái sajátos fúzióra léptek, ami idegen korábbi koroktól". Szűcs Jenő: *„Nemzetiség" és „nemzeti öntudat" a középkorban. Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához.* In: *Nemzetiség a feudalizmus korában. Tanulmányok.* Akadémiai, Bp., 1972. 49.

[14] Charles S. Maier: *Consigning the Twentieth Century to History: Alternative Narratives for the Modern Era.* American Historical Review, 2000. June. 814.

[15] Ernest Gellner: *A nemzetek és a nacionalizmus.* Ford. Barabás András. Napvilág, Bp., 2009. 54.

által kijelölt területre vonatkozó és a kronológiai linearitás elvét követő történettel rukkolt ki, amely a nemzeti önazonosság *tényszerű* (tudományosnak tetsző) elbeszélését eredményezte. Ez messzemenően egybevágott a kulturális nacionalizmus követelményeivel, amely így lehetővé tette számára, hogy felkeltse (és folyamatosan ápolja) a mindenkori jelen törvénytisztelő honpolgáraiban az inkább csak elképzelt (olykor kitalált), mint valóságos múlttal való idő- és térbeli folytonosság érzületét. A történelem modern képzete adta a szakszerű történetírás kezébe ezt az intellektuális technikát, melyet gyümölcsöztetve a történeti tudat így megalkotott fogalmai révén a kor embere szinte *hiánytalanul* feloldódhatott a múlt, a jelen és a jövő differenciált időterében.[16] Ez a hatásmechanizmus tette képessé a főként a nemzeti történelem (mester)elbeszélésében jeleskedő történetírást a nacionalista „propaganda" hatásos képviseletére. Ebben a történetírói beszédben nem csupán a múlt igazsága szólalt meg, hanem az is kellően nagy hangot kapott benne, hogy a nemzetek modern kori Európájának az értelme transzcendens, melyet a modern kori tér- és időrelációk örökkévalósága fejez ki racionális módon.[17]

Globalizálódó világunkban nem vagy töredékesen töltheti be csupán a nemzeti paradigmán nyugvó imént leírt történeti tudat, melynek ma is elengedhetetlen feladata az identitás teremtése és fenntartása. Látszólag zavartalanul működik napjainkban is a nemzeti történetírás intézményi és intellektuális apparátusa, ennek ellenére tagadhatatlan, hogy a történészeknek nap mint nap szembe kell nézniük tapasztalati világuk mélyreható átalakulásával. Jól érzékelhető megnyilvánu-

[16] Hayden White: *Droysen's Historik: Historical Writing as a Bourgeois Science.* In: Uő: *The Content of the Form. Narrative Discourse and Historical Representation.* Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1987. 87.

[17] Paul Lawrence: *Nationalism and Historical Writing.* In: John Breuilly, ed.: *The Oxford Handbook of the History of Nationalism.* Oxford University Press, Oxford, 2013. 726.

lása ennek az internacionális, a globális, a transzfereket kutató, a transznacionális, vagy az *histoire croisée* (összefonódó), továbbá az *entangled* (egymással összekeveredő) jelzőkkel illetett történetírói programok és törekvések. Mindezen törekvések közös vezérgondolata, hogy a nemzeti történeti látószög, a múlt nemzetállami horizontja az a fal, melyet le kell ahhoz rombolni, hogy szert lehessen tenni egy valóságosabb történeti szemléletmódra.[18] Célul tűzik tehát maguk elé a szóban forgó történetírói törekvések hívei és követői a történelmi tér nemzeti történetekbe foglalt, ebben a formában kanonizált fogalmának a lebontását. Az a meggyőződés vezeti őket ennek kapcsán, hogy a léptéknek a nemzetállami határokhoz idomuló fogalma viszonylagos jelentőségű, egyszersmind esetleges diszkurzív adottság.[19] A múltbeli események és folyamatok szinte sohasem estek egybe a jelenben (és a közelmúltban) regnáló politikai hatalmak, a nemrég keletkezett modern nemzetállamok ideológiai önreprezentációiban mutatkozó térbeli egységekkel. Ennek inkább az ellenkezője volt igaz. Ha ahhoz a követelményhez tartjuk magunkat, hogy lineáris történetként beszéljük el egy adott nép teljes időbeli múltját, amely – állítólag – a nemzetállam *mai* területi határai között folyt le, marginalizáljuk, sőt: feledésre ítéljük a valaha e területen élt, ma legföljebb *nemzetiségként* számon tartott többi nép és

[18] Pierre-Yves Saunier: *Going Transnational? News from down under: Transnational History Symposium, Canberra, Australian National University, September 2004.* Historical Social Research, 31, 2 (2006) 118–131.; Michael Werner – Bénédicte Zimmermann: *Túl az összehasonlításon:* histoire croisée *és a reflexivitás kihívása.* Korall, 28-29, 2007. szeptember, 5–30.; Matthias Middel: *Transznacionális történelem mint transznacionális projekt? Vitaindító.* Aetas, 24, 2 (2009) 134–139.; Arnd Bauerkämper: *Europe as Social Practice Towards an Interactive Approach to Modern European History.* East Central Europe, 36, 1 (2009) 20–36.

[19] Michael Werner – Bénédicte Zimmermann: i. m. 17.

embercsoport történelmét.[20] Azért hagyhatók ők könnyen figyelmen kívül, mert történelmi létüknek a puszta ténye sem felel meg a politikai territorializáció modern kori nemzetiesítő törekvéseinek.[21] Ha ellenben dekonstruáljuk a történelem (kirekesztő) nemzeti fogalmát, a történelmi tér olyan fogalmát kapjuk cserébe, amely inkább megfelel a múlt valóságos tér- és időbeli kiterjedésének; olykor persze partikulárisabb, olykor meg univerzálisabb annál, amit a nemzetállam historikumát magába foglaló (mai) territoriális egység kínál.

A történelem nemzeti, nemzetállami territorializációs logikáját zárójelbe téve ez a megközelítés abból indul ki, hogy a politikai, a társadalmi és a mentális mintázatok adott rendje a különböző történelmi korokban, nem felelt meg egymásnak úgy, mint a modern nemzetállamok korában. Mindig a kutatás konkrét tárgya szabja meg a vizsgálat (a megfigyelés) lehetséges léptékét, melynek, ezek szerint, módfelett változatos térbeli alakzatok feleltethetők meg az eltérő korokban. Sőt ennél olykor még többről is szó van. Nem kell, hogy feltétlenül ragaszkodjunk egy bizonyos történeti kérdés kapcsán az *eredeti* térbeli kiterjedés lehatárolásához, miután az összefonódások (*crossings*), az egymásba keveredések (*entanglements*) és a transzferek némileg oldják, többnyire kitágítják az események szigorúan vett térbeli lehatároltságát. A folytonos határátlépések, a transzgressziók miatt a történések térbeli rögzítettségének a megállapítása sem tűnik immár fontosnak. Így pedig egy sor könnyen „internacionalizálható" történeti probléma

[20] A nemzet versus nemzetiség fogalmi kettősségnek kivételesen nagy jelentőségéről a modern nemzetfogalom historikuma szempontjából ld. Lajtai L. László: *„Magyar nemzet vagyok". Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa.* Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Bp., 2013. 39.

[21] Prasenjit Duara: *Transnationalism and the Challenge to National Histories.* In: Thomas Bender, ed.: *Rethinking American History in a Global Age.* University of California Press, Berkeley, 2002. 38–39.

keletkezik; a velük kapcsolatos eddigi kutatási tapasztalatokon okulva bátran kijelenthetjük: „A történészek remekül együttműködhetnek ezen témáknak a világ különböző részein való összehasonlítása érdekében, hogy így bizonyítsák, miszerint a történelem az emberiség egészéhez és nem annak csupán egy szegmensének tartozik."[22]

A transznacionális történetírás nem csak azzal hozott újat a történetírói gondolkodásban, hogy bevezette a lépték új fogalmát, mellyel a mikrotörténet-írás is dolgozik,[23] de azzal is kitűnt, hogy olykor fel is rúgta az immár megszokott térkategóriákat, sőt magának a (fizikai) léptéknek a fogalmát is megkérdőjelezte némelyik esetben. Mindez pedig számtalan új, nem szokványos kutatási témát kínál a transznacionális történetírás művelői számára. Előkelő helyet foglalnak el közöttük a demográfiai, valamint a társadalomtörténeti események és folyamatok, melyek egyike sem a nemzetileg lehatárolt tér keretei között fejti ki csupán a hatását. A család- és háztartásformák tekintetében értelmetlen dolog lenne egymástól élesen elkülönülő nemzeti mintázatokról beszélni, mert tudvalevő, hogy ezek a fejlemények – hozzájuk képest – tágabb vagy épp szűkebb regionális léptékben hatnak.[24]

[22] Akira Iriye: *The Internalization of History.* American Historical Review, 94, 1 (February 1989) 3.

[23] Jacques Revel: *A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása.* In: Czoch Gábor – Sonkoly Gábor, szerk.: *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években.* Csokonai, Debrecen, é. n. 51–70.

[24] John Hajnal: *European Marriage Patterns in Perspective.* In: D. V. Glass – D. E. C. Eversley, eds.: *Population in History.* Aldine Publishing Co., Chicago, 1965.; Peter Laslett – Richard Wall, eds.: *Household and Family in Past Time.* Cambridge University Press, Cambridge, 1972.; Michael Mitterauer – Reinhard Sieder: *The European Family. Patriarchy to Partnership from the Middle Ages to the Present.* University of Chicago Press, Chicago, 1982.; Richard Wall, ed.: *Family Forms in Historic Europe.* Cambridge University Press, Cambridge, 1983. Ld. továbbá jelen kötetben A család története és a történészek című fejezetet.

A struktúrák sajátos térbeli kiterjedését felismerve már korábban felmerült a történetírásban az összehasonlítás igénye.[25] Ugyanakkor az ún. összehasonlító történetírás nem hagyja feltétlenül maga mögött a nemzeti történeti paradigmát. Nem teheti ezt merőben gyakorlati megfontolásokból sem, tekintve, hogy a zömmel kvantitatív alapokon végrehajtott összevetés az egyes nemzetállamokat tekinti az összehasonlítás alapegységeinek. A komparatív történetírás ezzel ab ovo elismeri a nemzetállamnak, mint a viszonyítás kiindulópontjának a megkerülhetetlenségét. A magához az összevetéshez közvetlenül hasznosítható források, főként persze a nemzetállami egységekre vonatkozó aggregált statisztikai mutatók is rendszerint nemzeti szinten férhetők csupán hozzá. A komparatív történetírás, ráadásul, többnyire az asszimetrikus összehasonlítás módszerével él, tehát statikus (horizontális) metszetek révén lépi át csupán a nemzetállami határokat.[26] Az asszimetrikus összehasonlítás módszere ez esetben azt jelenti, hogy az egymással egybevetett (területi) egységek nem saját belső összetettségükben, hanem kizárólag alkotó elemeik némelyikének a vonatkozásában mérettetnek meg ily módon. A kutatás során elérendő cél *bizonyos* azonosságok és különbözőségek kimutatása az összehasonlításba bevont egységek viszonylatában. Az összehasonlítás keretében vizsgált (területi) egységek egyikének vagy másikának a specifikálására (leírására és jellemzésére) szolgál tehát ez az eljárás, melyet ezért is illetnek az asszimmetrikus összehasonlítás kifejezésével. A fejlettség és

[25] Elsőként Marc Bloch vetette fel az összehasonlítást kifejezetten elvi igénnyel. Marc Bloch: *Az európai társadalmak összehasonlító történelméről.* In: Uő: *A történész mestersége. Történetelméleti írások.* Ford. Pataki Pál. Osiris, Bp., 1996. 169–200.

[26] Jürgen Kocka: *Asymmetrical Historical Comparison: The Case of the German „Sonderweg".* History and Theory, 38 (1999) 40–51.; Michael Werner – Bénédicte Zimmermann: i. m. 9.

az elmaradottság mértékét megállapítandó is ezt a fajta összehasonlítást kultiválják a kutatók.

Az összehasonlítás másik módja, melyet a globális,[27] a transznacionális és a többi ilyesfajta történetírás követ, nem tekinti eleve adottnak a magát nemzetiként kínáló referenciákat; rendszerint ezért nem is a nemzetállami territórium vagy annak eszmei reprezentációja szab ezúttal határt egy adott múltbeli jelenség vagy folyamat térbeliségének.

A modern professzionális történetírás a születése idején abban érezte magát elsősorban érdekeltnek, hogy tevőlegesen kivegye a maga részét a nemzeti identitás teremtéséből és karban tartásának fáradságos munkájából. A kulturális és a politikai nacionalizmus fúziójának ebben a kivételes történelmi pillanatában történetírás így könnyen stratégiai jelentőségű tudománnyá válhatott. Azóta sokat változott azonban a világ, mivel a kultúra és a politika sincs már úgy egymásra utalva, mint akkoron; sőt egyre inkább el is válnak az útjaik egymástól. A globalizáció főként politikai és gazdasági természetű folyamat, és csak másodsorban kulturális fejlemény. A tömegkultúra globalizációja az erőteljesebb, az ún. elit kultúrát kevésbé hatja át a globalizáció folyamata. Ugyanakkor a történeti gondolkodásra, sőt a történetírásra magára is van a globalizációnak némi hatása. A transznacionális történetírás ma még messze áll azonban attól, hogy korunk történettudományának a meghatározó vonulatát képezze; nem több az egyik választható, ráadásul ma még kevesek által választott válfajánál. Ne feledkezzünk meg arról se, hogy az olvasók (a tévénézők és az internetezők), és az állam (a politika)

[27] A valóban globális szemléletű történetírás és a nemzetit alapul vevő (összehasonlító) történetírás elvi különbségét világítja meg: Johan Galtung: *World/Global/Universal History and the Present Historiography.* Storia della Storiografia, 1999, 35. 145. A kérdés taglalásához fontos szempontokkal járul hozzá: Charles Tilly: *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons.* Russell Sage Foundation, New York, 1984.

zömmel a nemzeti identitásképzéssel összefüggő szerep betöltését várja el továbbra is a történészektől. Erre látszik utalni a kollektív emlékezet napjainkban érzékelhető túlburjánzása is, ami pedig a szakszerű történetírás kárára van, hiszen nem a racionális diskurzus szája-íze szerinti történetekkel szolgál a múlttról. Nem kizárt viszont, hogy a zömmel szubnacionális történeti tudatformaként a nemzet szintje alatti társas keretek között artikulálódó kollektív emlékezet olykor egybefonódjék a nemzeti történeti narratívákkal is. Ma még nem tudni azonban, hogy miként lehetne összeegyeztetni egymással a globalizációval kikényszerített transznacionális történetszemlélet tudományos krédóját a továbbra is nemzeti irányultságú történetírói közgondolkodással.[28]

Transznacionális történelem, birodalmi múlt

Hogyan beszélhető el és el kell-e beszélni egyáltalán napjaink nemzetállamainak múltbeli *birodalmi* történelmét? Két, egymástól szögesen eltérő alternatív történetírás létezik e tekintetben. Az egyik a birodalomtörténet műfaját kultiválja, amelynek Nyugaton a Brit Birodalom, Közép-Európában a Habsburg Birodalom (1867 után az Osztrák-Magyar Monarchia), Keleten pedig a cári Orosz Birodalom története képezi közelebbi tárgyát. S milyen történetírás felel meg vajon a modern kori birodalmak múltjának? Ez azért fontos kérdés, mert a hivatásszerű modern történetírás a lehető legszorosabb szellemi és intézményi kapcsolatokat ápolja a nemzetállamokkal: a modern történeti tudat éppenséggel a nemzeti történeti elbeszélések keretében, azok nyomán artikulálható.[29]

[28] Paul Lawrence: i. m. 726.

[29] Anthony D. Smith: *A nacionalizmus és a történészek.* Ford. Kuszing Gábor. In: Kántor Zoltán, szerk.: *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény).* Rejtjel Kiadó, Bp., 2004. 21–44.; Stefan Berger with Christoph Conrad: *The Past*

Némi megszorítással lehet csupán beszélni a nemzeti, az országtörténeti elbeszélésekkel egyenrangúként elismert birodalomtörténeti mesterelbeszélésről. A 19. század végén a brit és a cári orosz birodalmak vonatkozásában akadt ugyan rá példa: Robert Seeley (1834–1895) és Vaszilij Oszipovics Kljucsevszkij (1841–1911) munkássága érdemel ezzel kapcsolatban figyelmet.[30] Érdekes, hogy a két historikus vonatkozó munkája egyaránt az „előadások" címet viseli, mert iskolai (egyetemi) használatra is szánták őket szerzőik. Ezekben Seeley és Kljucsevszkij arra tett kísérletet, hogy az angol és az orosz nemzeti történelmet birodalmi történetként tálalja az olvasóknak és a diákoknak.

A szüntelen területi hódítások államtörténeti históriáját előadó szerzők egyike sem szakított azonban az akkor megkérdőjelezhetetlen nemzeti történeti kánonnal. Éppúgy szigorúan területi kiterjedésben képzelték el a szóban forgó (nemzeti) birodalmak időbeli alakulását, mint ahogy a nemzeti történetírások képviselői is ezt teszik, amikor historizálják a nemzeti közösségek múltját. Ráadásul a birodalmaknak a múlt ködébe vesző eredetét – a nemzeti történészekhez hasonlóan – szintúgy szoros szálakkal hozzákötötték az etnikai eredet fogalmával. Mivel azonban a birodalmak fölöttébb kevert etnikai (nyelvi, kulturális, vallási stb.) entitások, Seeley és Kljucsevszkij a „nemzeti misszió" feladatával ruházták fel a birodalomépítő eliteket, hogy így adjanak „természetes" magyarázatot a nemzeti birodalmak történelmi létjogosultságára. A nemzet és a birodalom ilyenformán szimbiotikus kapcsolatba került egymással, ami azzal a járulékos eredménnyel járt, hogy könnyen homályba lehetett borítani a nyers erőszak, vagyis

as History. National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2015.

[30] J. R. Seely: *The Expansion of England: Two Courses of Lectures.* Macmillan, London, 1883; V. O. Klyuchevsky: *A History of Russia.* Vol. 1. Trans. C. J. Hogarth. J. M. Dent, London, 1911.

az állami hódításon nyugvó gyarmatosítás tényleges birodalomteremtő szerepét.

Ez a történeti vízió az imperializmust elkendőző, azt megindokoló ideológiai, szellemi fegyverré lett a kezükben, amely a nemzetállam történelmi legitimitását alátámasztó történeti érvrendszert vette igénybe a birodalomteremtés eszmei igazolásához.[31] Nyikolaj I. Konrad, orosz-szovjet történész esete jó bizonyíték arra nézve, hogy mennyire átható a nemzeteszme historiográfiai irányító szerepe. Az az orientalista (japanológus, sinológus) Konrad, aki nem-nemzeti, hanem kifejezetten civilizációs szemléleti alapon közelített a történelemhez, maga sem volt rest kijelenteni: „Nem véletlen, hogy a nyelvi egységet tartjuk a nemzet – vagyis *az emberiség által eleddig elért egységes társadalmi organizmus legmagasabb foka* – egyik legfontosabb atributumának."[32] Miközben máshol elismerte, hogy a nemzeti „monasz-szerűség létezik [ugyan], de nem adott egyszer s mindenkorra [...]: változik a történelem folyamán, vagyis mélyen történelmi jelenség".[33]

Talán nem a puszta véletlen műve, hogy a Habsburg Birodalommal (az Osztrák-Magyar Monarchiával) kapcsolatban akkoriban nem jött, nem jöhetett létre akkoriban egy, a fentire emlékeztető történeti tudat és történetírás. Ennek minden bizonnyal az a fő oka, hogy a Habsburg Birodalom nem úgy alakult ki, mint a Brit vagy az Orosz Birodalom. Tőlük eltérően korábban többnyire szuverén, dinasztikus államok formájában

[31] A munkák értékeléséhez vö. Andrew Mycock – Marina Loskoutova: *Nation, State and Empire: The Historiography of 'High Imperialism' in the British and Russian Empires.* In: Stefan Berger – Chris Lorenz, eds.: *Nationalizing the Past. Historians as Nation Builders in Modern Europe.* Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2010. 233–258.

[32] Nyikolaj I. Konrad: *A történelem értelméről.* Ford. Király Zsuzsa. In: Nyikolaj I. Konrad: *A történelem értelméről. Válogatott tanulmányok a Zapad i Vosztok c. tanulmánykötetből.* Magvető, Bp., 1977. 102.

[33] Uo. 21.

megszervezett területek fokozatos bekebelezésével vált egyre terebélyesebbé; és a birodalom ezen alkotóelemei, a nemzeti ébredés korában éledező saját nacionalizmusukra is támaszkodva, később sikerrel állhattak ellen a birodalom történelmi igazolási kísérleteinek, amire elszórtan akadt azért próbálkozás a Habsburgok részéről is.[34] Ráadásul a birodalom magja, a metropolisz („Ausztria") sem tette (könnyen) lehetővé, hogy nemzetállamként historizálják a múltját, mivel a 20. század előtt mindig híján volt az önálló történelmi létezéshez megkívánt fontos ismérveknek.

Birodalmi és nemzeti narratívák

Mi lehetett (volna) a Párizs környéki békékkel létrehozott „modern" Ausztria történelmi előzménye a középkorban és a kora újkorban? Az vajon, amit az Ausztriai-ház (a Habsburg-ház) története fémjelez?[35] Netán annak a két tartománynak a múltja (Alsó- és Felső-Ausztria) feleltethető meg neki, amelyek a mai Ausztriának is szerves részei? Esetleg a Habsburg

[34] Szentesi Edit: *Birodalmi patriotizmus. Történelemszemlélet, történetírás, történeti publicisztika és történeti témák ábrázolása az Osztrák Császárságban 1828-ig.* In: Mikó Árpád - Sinkó Katalin, szerk.: *Történelem - kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon.* Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 2000. 73–91.; Peter Urbanitsch: *Pluralist Myth and Nationalist Realities: The Dynamic Myth of the Habsburg Monarchy - a Futile Exercise in the Creation of Identity?* Austrian History Yearbook, XXXV, 2004. 101–141.; Laurence Cole: *Military Culture and Popular Patriotism in Late Imperial Austria.* Oxford University Press, Oxford, 2014.; Patrick J. Geary: *Austria, the Writing of History, and the Search for European Identity.* Austrian History Yearbook, XLVII, 2016. 1–12.; Bálint Varga: *The Making and Unmaking of an Austrian Space of Historical Scholarship, 1848–1914.* East Central Europe 44 (2017) 341–366.

[35] Az ennek megfelelő történeti elbeszélésre hazai példa: Gonda Imre - Niederhauser Emil: *A Habsburgok. Egy európai jelenség.* Gondolat, Bp., 1978. Második kiadás.

Birodalom története foglalhatná magába az ország különálló, saját történelmét?[36] Az utóbbi, tegyük hozzá, eleve szóba sem jöhetett, hiszen a birodalom időben folyton változó földrajzi határai és az időnként hozzá tartozó népek páratlan sokfélesége drasztikusan eltért attól, ami a mai nemzetállami Ausztria sajátja e tekintetben. Már ezért sem jöhetett komolyan szóba a 19. században „Ausztria" nemzeti történelmének – a korabeli európai nacionalista historiográfiai minták szerinti – történeti elgondolása. Így viszonylag későn, csak azt követően, hogy 1918. november 12-én kikiáltották az Osztrák Köztársaságot, születhetett meg külön Ausztriára nézve is a nemzeti történeti narratíva. Ám továbbra is komoly gondok forrása, amivel minden osztrák mesterelbeszélés szerzőjének azóta mindig szembe kell néznie, hogy mennyiben (és mikortól) nemzetiesíthető (osztrákosítható) a Habsburg Birodalom története?[37]

Mindezen kínzó dilemmákat rendre elkerüli a birodalomtörténet-írás műfajában mozgó történetírás, amely – ritka kivételekkel – olyan historikusok produktuma, akik nem a Habsburgok által valamikor uralt népek nemzetállami örököseit képviselik a tudomány szűkebb világában. Többnyire angol és amerikai, ritkábban francia szerzők kezéből kerülnek ki a Habsburg Birodalom történetét átfogó módon feldolgozó legismertebb munkák, melyek a szerzőire (A. J. P. Taylor, Robert A. Kann, C. A. Macartney, R. J. Evans és újabban Pieter

[36] Vö. Deák Istvánnak a Steven Beller Ausztria történetéről szóló bírálatával. István Deák: *New Synthesis Has Strong Second Half.* Austrian Studies Newsletter, Spring 2008. 14. Bővebben: Andrea Komlosy: *Imperial Cohesion, Nation-Building, and Regional Integration in the Habsburg Monarchy.* In: Stefan Berger - Alexei Miller, eds.: *Nationalizing Empires.* Central European University Press, Bp., - New York, 2015. 369–427.

[37] Hugo Hantsch: *Die Geschichte Österreichs.* Band 1. Styria, Graz, 1937.; Band 2. Styria Graz, 1947.; Erich Zöllner: *Ausztria története.* Osiris Bp., 1998.; Karl Vocelka: *Ausztria története.* Corvina Bp., 2006.; Steven Beller: *A Concise History of Austria.* Cambridge University Press. New York, 2008.

M. Judson) nem feltétlenül hatnak a Habsburg-történet által érintett nemzeti történetírások (nacionalista) elfogultságai.[38]

Egyedüli kivételként az Osztrák Tudományos Akadémia grandiózus vállalkozása, a *Habsburgermonarchie 1848–1918* említhető ebben a tekintetben. Ez ma az egyetlen olyan historiográfiai törekvés térségünkben, amely úgy ambicionálja a birodalmi múlt részletes feltárását, hogy ehhez a munkához a (birodalmi) történelemben közvetlenül érdekelt népek nemzeti történetírását képviselő historikusokat veszi – szerzőként – igénybe. A *tizenkettedik* dupla kötettel 2018-ban a végéhez érő birodalomtörténeti szintézis szerzői és szerkesztői (a könyvsorozat első hét kötetének szerkesztője Helmut Rumpler és Peter Urbanitsch, a VII-XII. kötetek szerkesztője Helmut Rumpler) arra keresnek választ a tematikus kötetekben, hogy miként hangolható össze a birodalomtörténet és az egyes nemzeti történetek egymást többnyire kizáró szemléletmódja. Néhány ritka kivételtől eltekintve, senki nem vizsgálta meg azonban eddig, hogy milyen tényleges eredményre vezetett a *Habsburgermonarchie 1848–1918* ezen üdvös célkitűzése.[39]

[38] Néhány példa: Robert A. Kann: *A History of the Habsburg Empire 1526–1918.* California University Press Berkeley, 1974.; C. A. Macartney: *The Habsburg Monarchy 1790–1918.* Weidenfeld and Nicholson, London, 1969.; R. J. Evans:: *The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1770.* Oxford University Press New York, 1985.; A. J. P. Taylor: *A Habsburg Monarchia 1809–1918.* Scolar Bp., 2011.; Pieter M. Judson: *The Habsburg Empire: A New History.* Harvard University Press, Cambridge, 2015. S a sort még hosszan folytathatnánk. Megjegyezzük, Robert A. Kann osztrák származású volt ugyan, viszont az Egyesült Államokban élve lett belőle történész.

[39] Lásd például a VIII-X. kötetek átfogó recenzióját, amely a sorozat koncepcionális kérdéseit és a hozadékát is vizsgálta. Wolfram Siemann: *Habsburg, Deutschland und Mitteleuropa in langen XIX. Jahrhundert.* Sehepunkte. Rezensionsjournal für Geschichtswissenshaften, 2011/5. http://www.sehepunkte.de/2011/05/11838.html#fn1 (2017-10-29)

A másik kínálkozó opció a birodalom felbomlása után olykor szinte a semmiből újonnan keletkezett, nemegyszer azonban a Habsburg Birodalomba való betagozódásuk előtt is már önálló dinasztikus királyságként létező „nemzetállamok" önálló történeti elbeszélése. A birodalomba hajdan betagozódó népek és nemzetek történetírása szükségképpen ez utóbbi utat járta és járja mind a mai napig; ez okból szinte ismeretlen náluk a birodalomtörténeti műfaj művelése. A nemzeti történetírások közömbösek, ha nem éppen ellenségesek a birodalmi történelem fogalma iránt, ami bár érthető, mégis komoly károkkal jár a történelem tárgyszerű megközelítésére nézve. Mi indokolja a nemzeti látószög kizárólagos érvényesítését akkor, midőn a 20. század során modern nemzetté (nemzetállammá) alakuló nép – múltja rövidebb, vagy inkább hosszabb időszakában – a Habsburg Birodalom részeként, abba integrálódva élte a maga külön életét? Pedig rendszerint ez az optika az irányadó (ma is) a birodalom nemzeti örököseit képviselő történetírások művelői számára.

Megannyi példáját találjuk annak, hogy milyen könnyű kézzel írják a magyar történészek a kora újkor és a modern kor első világháborút megelőző időszakának magyar (magyarországi) történelmét úgy, hogy abból szinte ki sem hámozható: az ország akkoriban egy birodalmi állam kötelékében és nem szuverén államként (vagy részállamként) állt fenn. A mai nemzetállamok történetének ilyetén nacionalizálása, ami ugyanakkor általános gyakorlatnak számít, minden további nélkül kiradírozza a (nemzeti) történeti képből a tegnapi és a tegnapelőtti, mérvadó birodalmi múltat; s történik mindez annak ellenére, hogy a Habsburgok állama több évszázadon át egybefogta a Kárpát-medencében élő népek szinte mindegyikét. A birodalmi múltat nemzetiesítő effajta megközelítés a történetírói historizmus klasszikus elveit is felrúgja, amikor nemzeti teleologikus tartalommal tölti meg a közeli és a távoli múlt birodalom által formált történelmét. A nacionalista, legalább-

is a nemzeti történetszemlélet éltetői nagyvonalúan elsiklanak a Leopold von Ranke által feltűnő hévvel pártolt azon historista meggyőződés mellett, amely azt követeli a történésztől, hogy önnön időbeliségében, saját történelmi kontextusában rekonstruálja és tegye elbeszélhetővé a mindenkori múltat.[40]

A transznacionális történetszemlélet haszna

A globalizáció mai tapasztalatai újult erővel megerősítik, ami persze enélkül is jól tudható, hogy a nemzeti historiográfiák súlyosan tévednek, amikor részben vagy teljes mértékben felejtésre ítélik a birodalmi múlt közös emlékét. Hogyan lehet – a historizmus szellemét követve – hitelesen szólni, például az 1867-es kiegyezésről, ha a fejlemény történetét egyes-egyedül magyar történelmi eseményként tálalja a történész, mint teszi (és tette a múltban szinte mindig) a legtöbb magyar (magyarországi) historikus?[41] Sehogy. Idetartozik továbbá, hogy mennyire magától értetődő természetességgel szuszakolják bele az utódállamok történészei a saját állami léttel sem a közeli, sem a távolabbi múltban nem rendelkező népeik „nemzeti" történelmét egy lineárisan megszerkesztett országtörténeti

[40] Leopold von Ranke: *Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1514.* Reimer, Leipzig – Berlin, 1824. vi.

[41] Galántai József: *Az 1867-es kiegyezés.* Kossuth Bp., 1967.; Hanák Péter: *1867 – európai térben és időben.* Vál., s. a. r. és bev. Somogyi Éva. História – MTA TTI, Bp., 2001. Kivétel: Somogyi Éva: *Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában. (A közös minisztertanács, 1867–1906).* História – MTA TTI, Bp., 1996.; Uő: *Magyarok a bécsi hivatalnokvilágban A közös külügyminisztérium magyar tisztviselői 1867–1914.* MTA BTK TTI, Bp., 2017.; S újabban: Egry Gábor: *Háborús nacionalizmusok, versengő imperializmusok. Nemzet, állam, birodalom az első világháború idején.* In: Egry Gábor – Kaba Eszter, szerk.: *1916 a fordulat éve? Tanulmányok a Nagy Háborúról.* Napvilág, Bp., 2017. 49–72.

elbeszélés Prokrusztész- ágyába, holott ez a múlt semmiképp sem „így volt". Ekként járnak el a Habsburg Birodalom, a későbbi Osztrák-Magyar Monarchia szláv ajkú népei, midőn a Nagy Háború eredményeként modern nemzetállammá válva nyomban hozzáfognak történelmük könyörtelen nemzetiesítéséhez.

Adva van tehát egyrészt a birodalomtörténet-írás, amely vajmi keveset hasznosít a nemzeti történetírások tudáskészletéből és szempontrendszeréből; és adva van másrészt a nemzeti történetírások tág, sőt egyre táguló köre, amely kizárólag azzal foglalatoskodik, hogy önkényesen kiszakítsa eredeti, hajdanvolt birodalmi összefüggéséből az olykor még csak nem is megragadható, legfeljebb egyes elemeiben azonosítható nemzeti történelmi elbeszéléseket. Mi lehet a követendő megoldás ebben a nem éppen kielégítő helyzetben? Az összefoglalóan *transznacionális*nak nevezett történetírói beállítottság, az új történészi szemléletmód és témaválasztás kínál ezúttal kecsegtető lehetőségeket arra nézve, hogy egyszer végre kijussunk ebből a gondolati zsákutcából.

Mit kell vajon érteni transznacionális Habsburg historiográfián? Már most is létezik ilyesfajta történetírás, még ha nem is éri el azt a szintet, ahová a korábban taglalt két történetírói műfaj eddig jutott. Az *Austrian History Yearbook* utolsó másfél-két évtizedének a köteteit lapozgatva feltűnik, hogy az évkönyv szerkesztői épp egy ilyen történetírói diskurzus művelése céljából tartják fenn a *Forum* rovatot. Olyan témák kapnak itt rendszeresen hangot, amelyek páratlan lehetőséget teremtenek az „*entangled*", a „*crossing*" és hasonló jelzőkkel illetett, egyszóval az összehasonlító történetírás eredményeinek a közreadásához. Ennek során egyebek közt a Habsburg-hadsereg, a kelet-közép-európai modernizmusok, a multietnikus-multikulturális város, a kora újkori török veszély vagy az „*indifference to nationhood*" (a nemzeti közömbösség) címen megszólaltatott témákat vitatják meg a szerzők.

A közölt tanulmányokban az a közös, hogy nem szűken nemzeti és nem is tisztán csak birodalmi léptékben közelítik meg az adott problémát, és akkor sem csak ehhez tartják magukat, amikor az államépítés stratégiáinak szentelik a figyelmüket, mely kérdés opcionálisan vagy birodalmi, vagy nemzeti értelmezési keretben szokott felmerülni.

A javasolt történészi megközelítés pozitív példájaként hadd utaljak egy frissen megjelent tanulmánykötetre, melynek egyik szerkesztője, Mark Cornwall a kötethez írt bevezető írásában kifejti: a történész elsőrendű feladata felkutatni és elbeszélni, hogy miért válhatott a hosszú időn át közös birodalmi történelmi múlt valamivel később – az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlását követően – az utódállamok népeit és nemzeteit mélyen megosztó emlékképpé. A fejlemény történetírói magyarázata – Cornwall szerint – azt követeli a történésztől, hogy a maguk helyén, az akkor és ott érvényes történeti kontextusba illesztve írja le és magyarázza meg az etnikai önérvényesítés, valamint az állami szuverenitás kivívását célzó hajdani erőfeszítéseket.[42] Hamisítatlanul transznacionális történetírói feladatként kínálja magát az e kérdésnek szentelt Habsburg-történet megalkotása.[43] Nem vihető ugyanakkor sikerre ez a vállalkozás, ha megmaradunk a birodalom magaslati pontjáról széttekintő birodalomtörténet-írás platformján. S akkor sem járunk sokkal jobban, ha a részben valós, részben csupán vélt nemzeti történelem partikuláris látószögét erőltetjük rá erre a múltra.

Ez a fajta történetírás a többoldalú összefonódások (*entanglements*), átvételek (*transfers*) és kereszteződések (*crossings*)

[42] Mark Cornwall: *A Conflicted and Divided Habsburg Memory*. In: Mark Cornwall – John Paul Newman, eds.: *Sacrifice and Rebirth. The Legacy of the Last Habsburg War*. Berghahn, New York, 2016. 10.

[43] Ennek bizonnyal első produktuma: Pieter M. Judson: *The Habsburg Empire. A New History*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2016.

felderítésére irányul. Nem csupán egy adott nemzeti (etnikai, kisebbségi) közösség és a birodalmi központ közötti kapcsolatra igyekszik fényt vetni, hanem az egyes alközpontok (a Magyar Királyság, korábban a regionális, a megyei magyar hatalmi alközpont) és a hatalmi jogosítványok nélküli etnikai (nemzetiségi kisebbségi) csoportok közötti kölcsönhatásokat is megpróbálja megvilágítani. A hatalmi és uralmi hierarchia eltérő szintjein egyaránt érvényesülő kooperáció és versengés, együttműködés és ellenségeskedés birodalmon belüli története képezi a transznacionális Habsburg történetírás meghatározó témáit. Ez utóbbiaknak szentelem a figyelmemet a következő fejezetben.

Nemzetállam-építés „békés kiegyenlítéssel”

A 19. század döntő európai politikai folyamatai így vagy úgy mind összefüggtek a nacionalizmus térhódításával. Kérdés, hol milyen formában válhatott a nacionalizmus történelemformáló erővé? A kérdésre adható egyik felelet szerint „a demokratizálás lépései, a modern adminisztratív, az állampolgármobilizáló és befolyásoló állam létrejötte” jelentették azt az erőt, amely „a nemzeti vonzerő potenciális befogadását valóságos befogadássá változtatták”.[44] S milyen állam kellett (volna) ahhoz, hogy ez valóban be is következzék? Olyan, amiről Mazzini ábrándozott felhívásában: „Minden nemzet önálló állam” és „csak egy államot egy nemzetnek”.[45] Ez nem feltétlenül vált azonban valósággá, például azért sem, mert Mazzini korában erősen hatott még a *küszöbelv* liberális kívánalma. E szerint a nemzetnek kellően nagynak (népesnek) kell ahhoz lennie,

[44] E. J. Hobsbawm: *A nacionalizmus kétszáz éve. Előadások*. Ford. Baráth Katalin. Maecenas, Bp., 1997. 139

[45] Uo. 129.

hogy életképesnek tekintsék. Kellő méret hiányában nem tűnt igazolhatónak a külön nemzetté válás törekvése, amely így el sem nyerhette a nagyhatalmak támogatását. Ahol számos kis lélekszámú nép élt egymás közelében, bármivé szerettek volna egyenként válni, meg kellett elégedniük a birodalmi léttel. Ennek iskolapéldája Közép- és Kelet-Európa, ahol hajdanában a Habsburgok alapítottak birodalmat, és annak modernizálása, Osztrák-Magyar Monarchiává történő átalakítása egyelőre legalábbis „megoldotta" a modern, a nemzeti államfejlődés égető gondját.

Ennek kapcsán elég utalni rá, hogy a nemzeti történetírásokat a birodalom történetéből rendszerint az érdekli: miként hiúsította meg a valamikori birodalom az utóbb sikeressé vált nemzeti önérvényesítést. Ez a beállítódás szülte a „népek börtöne" szóképet, amely hosszú időn át megszabta az Osztrák-Magyar Monarchia történeti képét; és ez a képzet sugallta továbbá azt is, hogy az önálló nemzeti fejlődés ügye „a politikai függőséget konzerváló kiegyezéssel" végső vereséget szenvedett. Az előbbit az első világháború után újonnan megalakult utódállamok történeti emlékezete kapta fel,[46] az utóbbit a függetlenségi történetszemlélet magyar szószólói hirdették különösen nagy elánnal.[47]

A 19. század nem kizárólag a nemzetállamok keletkezésének és megszilárdulásának a kora; éppúgy napirenden szerepelt ekkor a birodalomépítés (és újraépítés) ügye is. Az Oszmán Birodalom hanyatlott az idő tájt, az Orosz és a Brit Birodalom ellenben az expanzió szakaszát élte; a franciák ugyanakkor vissza-visszatérő birodalomalapítással próbálkoztak, az 1871-ben egységesülő császári Németország pedig eleve birodalomként

[46] Pieter M. Judson: i. m. 442–452.; Mark Cornwall – John Paul Newman, eds.: i. m.

[47] Nyelvi-retorikai szempontból is markáns megfogalmazására ld. Tolnai György: *A manufaktúraipar pusztulása és a függő tőkés fejlődés kezdetei Magyarországon 1850–1867.* Akadémiai, Bp., 1980. 158–170.

tekintett önmagára. Kérdés persze, hogy mennyiben beszélhetünk az utóbbi két eset kapcsán birodalmi formációról, vagy inkább nemzetállamként kell azokat elfogadnunk. A birodalmak nagy kiterjedésű államalakulatok, amelyek korábban önálló politikai egységek egyesítésével jöttek létre. Ezen az alapon akár még a császári Németország is joggal vindikálhatja magának a birodalom nevet.[48] A sokféle etnikai és kulturális minőséget, és a gazdasági-társadalmi fejlettség eltérő szintjeit képviselő területek és népek egyazon birodalomba foglalása sohasem vezet azonban nemzeti közösség képződéséhez. A birodalom definitív jegye, hogy olyan alá- és fölérendeltséget teremt, amely a központ (metropolisz) és a periféria hierarchikus elrendeződésében nyilvánul meg. A birodalmat ezért lehetetlen úgy kormányozni, mint a modern nemzetállamokat. A szuverén központi hatalom befolyása kiterjed ugyan a birodalom egészére, a központ azonban csak egyes adminisztratív egységeket irányít közvetlen módon, emellett csak adott ügyek fölött gyakorol közvetlen fennhatóságot (a hadügy, a hozzá kapcsolódó pénzügy, valamint a külügy). A birodalom egyes nagyobb egységei (tartományai, gyarmatai, korona-országai) egy többnyire decentralizált federális irányítási rendbe tagolódnak be. Ez nem szükségképpen vonja azonban maga után az utóbbiak szuverén államnemzeti önállóságát. Az alárendelt birodalomrészek rendelkezésére álló hatalmi jogosítványokkal a központból kirendelt elöljárók (a Habsburg Birodalomban a nádorok és/vagy a helytartók) rendelkeznek, akik a perifériák feletti hatalmat a „kollaboráns" helyi elittel (elitekkel) megosztva gyakorolják. A birodalmak működési sajátszerűsége a központ és a helyi „kollaboránsok" közötti szüntelen alku formájában adott. Ez olykor azzal párosul, hogy a helyi hatalmasságok tekintélyes autonómiára is szert tesznek, amit

[48] Stefan Berger – Alexei, Miller eds.: *Nationalizing Empires.* Central European University Press, New York – Bp., 2014. 13–16, 20.

nem a birodalom felbomlasztására, hanem annak épségben tartására használnak fel.[49]

A Habsburg Birodalom – a Brit vagy az Orosz Birodalomtól eltérően – korábban szuverén, legalábbis dinasztikus államok formájában szervezett területek fokozatos bekebelezésével alakult ki, és vált egyre terebélyesebbé: ezt kivált a magyar, a cseh-morva és a galíciai tartományok birodalomhoz csatolása példázza. A különbségek egyes esetekben így is szembeötlők, melyek egyúttal meg is magyarázzák az 1867-es kiegyezés „partikularizmusát".

A kiegyezés (Ausgleich, Settlement), amely „osztrák" és „magyar" felek között köttetett, akként hosszabbította meg a megreformált Habsburg Birodalom létét, hogy duális kormányzati szerkezetbe mentette át a központ és a periféria közti hatalmi erőviszonyokat. A kétközpontú Osztrák-Magyar Monarchia nem teremtett ugyanakkor arányos hatalmi eloszlást a két pólus között, ezzel azonban most nem törődünk. Arra vagyunk ezúttal kíváncsiak, hogy (1) milyen tényezők korlátozták a kiegyezők számát kettőre; (2) mi következett ebből a két félre nézve a birodalmi együttélés későbbi körülményei között?

Erre az utóbbi kérdésre adható felelet így szól: a kiegyezéssel létrehozott régi-új birodalom nem zárta el, sőt ellenkezőleg, olykor megnyitotta az utat a nemzetté válás, a nemzetállammá alakulás folyamata előtt. Ez a folyamat azonban nem egyenletesen hatott a birodalom egészében. Paradox módon még csak nem is a birodalom hagyományos és folytatólagos központjában, a majdan Ausztriaként önállósuló Lajtán-túli birodalomrészben következett be. Egyedül a Magyar Királyság vált nemzetté – birodalmi égisz alatt – az Osztrák-Magyar Monarchiában, még ha ez soknemzetiségű nemzetállam volt is. Hozzá

[49] Stephen Howe: *Birodalmak.* Ford. Straky Zoltán. Magyar Világ, Bp., 2004. 23–24.; Michael Hardt – Antonio Negri: *Empire.* Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2000.

kell tenni: a birodalmi konstrukció nem gátolta, ha egyelőre feltartóztatta, hogy hosszabb távon – a birodalom felbomlását követően – önálló nemzetállamok alakuljanak a térségben. Ezt jótékonyan elősegítette, hogy az egyes nemzeti (nemzetiségi) önállósulási törekvések jól ki tudták aknázni a cél érdekében a birodalmi politikai és intézményes lehetőségeket.[50]

Ha így áll a helyzet, akkor ennek igazán nyomós történelmi okai vannak; a kiegyezés, tehát nem kizárólag a véletlen műve volt, és nem is csak a pillanatnyi hatalmi erőviszonyok eredménye. A fejlemény történelmi genezisének a megvilágítása nélkül az első kérdésre sem felelhetünk érdemben. Feltevésünk szerint a magyarok 1867-es partiképességét saját protonemzeti, proto-nemzetállami fejlődésük ténye alapozta meg.

Az 1867-es kiegyezés nem az első kompromisszum volt a magyar uralmi és hatalmi elit (az arisztokrácia, a közép- és nagybirtokos nemesség), valamint a birodalmi központ, a Habsburg-ház között. Elsőként a hódoltság körülményei között került sor egymást követően kiegyezésekre az erdélyi fejedelmek, és az országot megszállva tartó két nagyhatalom, a Habsburgok, valamint a törökök között. A 19. századi kiegyezés ezen „történelmi mintázatait" a magyar történeti-történetírói gondolkodás már a 19. második felében és kivált a századfordulón számon tartotta.[51] A sorozatos kiegyezések 17. századi történeti fogalmát Pálfy Géza melegítette fel nemrégiben, bár ő maga nem utalt erre a hajdani historiográfiai és eszmetörténeti tényre.[52]

[50] A tézist bőségesen bizonyítja Judson a most kiadott birodalomtörténeti munkájában. Pieter M. Judson: i. m. 274-275, 294, 377, 381 és passim. Továbbá: Pieter M. Judson: *„Where Our Commonality is Necessary..." Rethinking the End of the Habsburg Monarchy.* Austrian History Yearbook, XLVIII, 2017. 1-21.

[51] László Andor: *A kiegyezés történeti párhuzamai a kortárs historiográfiában.* Századok, 2017/6. 1363–1380.

[52] Pálfy Géza: *A szakítások és kiegyezések évszázada: a Magyar Királyság 17. századi története új megvilágításban.* Történelmi Szemle, 2015/1. 51–65.

A magyarországi rendek és a Habsburg hatalom közötti kiegyezés közvetlen előtörténete a török kiűzését követő időkre megy vissza, amikor sor került az ország *egészének* a birodalomhoz csatolására. Olyan politikai megoldás született ezzel, melyet Szekfű Gyula „A közjogi kompromisszum" fejezetcím alatt tárgyalt *Magyar történetében*. A Rákóczi-felkelés hatására rendhagyó helyzet alakult ki az országban, melynek lényege, hogy a Habsburg-központ és a magyar rendi erők közötti egyezség a rendi dualizmus helyébe egy „bizonyos egyensúlyt, kompromisszumon nyugvó nyugalmi állapotot" hozott. Ebben az „új rendi korszakban", Szekfű szerint, „a két szembenálló félnek nincsenek többé egyenlő kilátásai: a rendiségnek örülnie kell, hogy még él, míg a királyság, az európai abszolutizmushoz csatlakozó humanisztikum következtében, hatalmas lendülettel készül átvenni a civilizátor szerepét".[53] Miközben tehát a rendi privilégiumok változatlanul érvényben maradnak, aközben Magyarország betagozódik a Habsburg birodalomba. Mindezt a Pragmatica Sanctio öntötte írásos formába, amely alapvető hivatkozási pont a kiegyezés felé vezető úton, mint olyan sikeres formula, amely egyszer már megnyugvást hozott az ország és a király közti vitában.

A történeti irodalomban legtisztábban Péter László fejti ki ezt a nézetet, mondván: Kossuthnak a *Cassandra levélben* megfogalmazott vádja nem állja ki a történetiség próbáját. Ez azt sugallja ugyanis, hogy Deák Ferenc 1865. évi kiegyezési ajánlata „jogfeláldozás", mellyel „Magyarország mindazon magasabb attribútumokból kivetkőztetik, melyek egy országnak állami typust adnak".[54] Péter László szerint azonban „Deák és az országgyűlés nagy többsége [...] Kossuthtól eltérően soha

[53] Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet.* IV. köt. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Bp., 1939. 318–319.

[54] Kossuth Lajos: *Nyílt levél Deák Ferenchez, 1867. május 22.* In: *Kossuth Lajos.* Vál., s. a. r., bev. és jegyz. Pajkossy Gábor. Új Mandátum, Bp., 1998/1999. 141.

nem vallotta, hogy az országnak történeti joga lett volna az önálló államhoz".[55] Valójában „Deák Ferenc és az országgyűlés nagy többsége 1867-ben nem államban és az állami szuverenitás attribútumaiban, hanem országban és királyban, az ország (nemzet) és a király történeti jogaiban gondolkodott".[56] A korabeli és egyúttal a Deák Ferenc-i közjogi gondolkodás annak „a régi magyar alkotmánynak a szemléletét" követte, mely szerint az ország a királyával – a rendi dualizmus logikájának megfelelően – a *dietális tractatus* formái között, a két jogalany viszonyos kapcsolata és az országgyűlési egyezkedés útján köt megállapodást.[57] Ez az, amit a Pragmatica Sanctio kifejez, amikor szentesíti az ország (a mindenkori magyar nemzet) és a király (a mindenkori Habsburg-uralkodó) közötti szerződéses viszonyt, ami pedig az 1867-es „kiegyenlítés"-nek is a közjogi alapjául szolgált.[58]

Való igaz, hogy a jogeljátszási elméletet meghirdető Wenzel Lustkandl ellen írt vitairatában Deák maga is arról beszél, hogy Magyarország nem a szokványos módon képezi a Monarchia alárendelt részét, mivel: „Magyarország [...] egyike azon országoknak, melyeket a fejedelem ugyanazonossága s az elválaszthatatlan és feloszthatatlan birtoklás elve köt össze, s ily értelemben, de csak ily értelemben, képeznek a közös fejedelem uralkodása alatt álló összes országok és tartományok egy monarchiát; ily értelemben tartozik Magyarország a közös monarchának birodalmához; de nem osztrák tartomány, hanem jogilag önálló és független az osztrák népek hatalmától, mind törvényhozására, mind kormányzatára nézve." Amikor a magyar nemzet szerződést kötött a királlyal, azt a szerződést

[55] Péter László: *Ország és királya a hatvanhetes kiegyezésben (1985).* In: Uő.: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből.* Osiris, Bp., 1998. 222.

[56] Uo. 224.

[57] Uo. 229.

[58] Uo. 240.

„nem az osztrák tartományokkal kötötte a magyar nemzet, hanem saját fejedelmével, a magyar királylyal".[59]

Nem állt tehát távol a korabeli magyar közjogi felfogástól az a feltevés, mely szerint a „magyar nemzet" (az ország) – a birodalmi alárendeltség dacára is – birtokolja saját állami szuverenitását, amit a királlyal való egyezkedései garantálnak számára. Ne vitassuk e jogi fikció tárgyi érvényességét, elég konstatálni, hogy a magyar nemzeti identitásnak ez a történeti-jogi fogalma akkor is érvényben van, amikor pedig az ország látszólag a periféria státuszában alkotja a Habsburg Birodalom egy részét.

A birodalom és a magyar nemzet kapcsolatát illetően nem ez volt az egyetlen korabeli politikai – közjogi – elképzelés. Kossuth merőben másként látta a dolgot, de nem ő, hanem Deák és elvbarátai kötötték meg a kiegyezést; jóllehet a kossuthiánus függetlenségi nemzetfelfogásnak is komoly politikai súlya volt a korban.

S mi vajon a helyzet a másik térfélen, a birodalom központjában? A Habsburg Birodalom a 19. század elejétől szüntelen válságokkal nézett szembe, kezdve a napóleoni háborúkkal, folytatva 1848-49-cel, és bevégezve a német egyesítés körüli konfliktussal. A birodalom hatalmi integritását elsősorban az Európában ekkoriban gyorsan terjedő nemzetállami fejlődés fenyegette újra meg újra. A folyton változó helyzethez történő kényszerű alkalmazkodásnak – Habsburg-oldalon – korlátokat szabott a nacionalizmus államalkotó elvként való merev elutasítása. Miközben a neoabszolutista államhatalom 1849 után mindent megtett azért, hogy kirekessze az államéletből a nem is csak a magyar oldalon propagált nemzeti szempontot, aközben a soknemzetiségű birodalom hathatós kormányzására kitalált birodalmi patriotizmus alkalmatlannak bizonyult arra, hogy biztosítsa az alárendelt népek (a leendő nemzetek, legalábbis „nemzetiségek") feltétlen politikai lojalitását.[60] A birodalmi központ számára a német egyesítés hozta magával a döntő felismerést, ami Ausztria kizárásával teremtett külön német nemzetállamot a birodalom közvetlen tőszomszédságában. Ez a fejlemény élére állította ugyanis a helyzetet, mert a korábbiaknál sürgetőbben vetette fel azt a súlyos dilemmát, hogy mi módon lehetne átmenteni a birodalmat a nemzetállamok új Európájába.

Túl sok választási lehetőség nem nyílt azonban e tekintetben a birodalmi központ számára. Az nyilvánvaló volt, hogy engednie kell a nacionalizmus(ok) nyomásának, de hogy miként lesz ez összeegyeztethető a birodalmiság fenntartásával, az komoly fejtörést okozott a birodalom (liberális) elitjének, elsősorban magának az uralkodónak. A legkevésbé rossz opciót a múltban egyszer már bevált megoldás kínálta, a magyar rendekkel megkötött közjogi kompromisszum, amelyre másfél évszázados, majdnem zavartalan birodalmi élet következhetett. S miért a magyar és nem valamelyik másik birodalmon belüli nemzeti erővel kötendő szövetség vagy kompromisszum eshetősége merült fel újból?

Nem másért, mert a magyar nemzetfejlődés volt szinte az egyedüli a birodalmon belül, amely bizton ígérhette: birodalmat erősítő és nem birodalmat romboló vagy lebontó erőként működik közre a jövőben (is). A cseh nemzeti mozgalom szintúgy szóba jöhetett (volna) ez esetben, a cseh nemzeti megújhodás programja azonban jóval kevesebb haszonnal kecsegtetett, mint amit a magyar nemzetté válás programja ígért a birodalom modernizálása tekintetében. Bár a magyar nemzeti mozgalom – legalábbis a korábbi birodalmi tapasz-

[59] Deák Ferenc: *Észrevételek Lustkandl Venczel ily czímű munkájára „Das Ungarisch-Österreichische Staatsrecht" a magyar közjog történelmének szempontjából.* Pfeifer Ferdinánd, Pest, 1865. 142.

[60] Deák Ágnes: *„Nemzeti egyenjogúsítás". Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860.* Osiris, Bp., 2000.

talatok szerint (1848-49) – nagyobb potenciális veszélyt jelentett a Habsburgok uralmára, mint az összes többi nemzetiségi mozgalom együttvéve, társadalmi jellegéből adódóan többet is hozhatott a konyhára, mint amivel a cseh és a többi nemzeti-nemzetiségi nacionalizmus (ami ekkor jobbára még föderalizmus!) szolgálhatott akkor tájt a Habsburgok számára.

A 18. század végén megindult és a reformkorban kijegecesedő magyar nemzeti mozgalom tisztán politikai törekvés volt, melynek végső alapját „a nyelvi különbségtevés nélküli, egyetemes jogkiterjesztő koncepció" adta.[61] Az általa meghirdetett politikai nemzetfelfogás többnyire mellőzte, mindenesetre mérsékelte az etnikai elv forszírozását (a kulturális nacionalizmust), és elsősorban a nemesi nemzet eszményének az ország teljes, etnikailag felettébb tarka lakosságára való kiterjesztését ambicionálta. Ehhez járult továbbá, hogy az *érdekegyesítés* politikáját követve modernizációs (polgárosító) törekvésekkel dúsította és tette hamisítatlanul liberálissá nemzeti programját. A tervbe vett és 1848-ban (majd 1853-ban) részben valóra is váltott társadalmi reformok (jobbágyfelszabadítás)[62] annak a magyar nemzetnek a megteremtését célozták, melyben a nem magyar etnikumok (a nemzeti kisebbségek) a szabadságelvű nemzet egyenjogú individuumaiként foglalhatnak helyet az országban. A nemesi vezetésű magyar nemzeti mozgalom olyan integrációs közösségkoncepciót körvonalazott, amely (1) részben hatálytalanítani tudta a szétforgácsolódott etnikai közösségtudatokat; (2) egyúttal szabad utat nyitott a polgárosodás, a modernitás kívánalmai előtt is.

[61] Gergely András: *A nemzetté válás programjai*. In: Uő: *Egy nemzetet az emberiségnek. Tanulmányok a magyar reformkorról és 1848-ról.* Magvető, Bp., 1987. 105.

[62] Orosz István: *A jobbágyvilág megszűnése Magyarországon.* DE TI, Debrecen, 2010.

A jogkiterjesztés révén kiteljesedő, *magyar vezetésű* nemzetállam mint afféle politikai nemzet programja nem jelentett már végveszélyt a Habsburg Birodalom számára, midőn a központ maga is a modernitás kibontakoztatása útján kívánt továbbhaladni. A birodalomellenes magyar nemzeti erők hatalmi kooptálásával sokkal inkább megvalósulhatott az előbb említett kettős cél, mint mondjuk a cseh nemzeti mozgalom felkarolásával és hatalmi helyzetbe hozásával. Miért is?

A fehérhegyi csata (1620) után berendezkedő Habsburg birodalom (Megújított Országos Rendtartás) nyomban felszámolta a királyi hatalomnak és a (cseh) rendi közösség tartománygyűlési hatalmának addigi dualizmusát. Cseh (és morva) vonatkozásban később sem álltak helyre a rendek – birodalmi központ által drasztikusan megnyirbált – törvényes hatalmi jogosítványai; nem létezett itt többé semmiféle „rendi dualizmus", következésképpen a közjogi kompromisszumkötés kötelme (vagy lehetősége) sem merült fel ezúttal komoly formában.[63] Ez bújik meg a mögött is, hogy a későbbi cseh patriotizmus, illetve az érlelődő cseh- és morvaországi (cseh) nacionalizmus többnyire megbékélt a Habsburgokkal, ami igencsak szűk mozgásteret biztosított saját nemzeti mozgalmaik számára.

Az 1848 előtti cseh nemzeti mozgalom, amely – ausztroszláv irányultsága folytán – a birodalom föderatív jellegű átszervezésére tett – egyébként erőtlen – javaslatot, *birodalomban és nem nemzetállamban gondolkodott.* Az általa propagált decentralizált államhatalmi szerkezetben, az etnikai népességi arányokból következően is, a szlávok kezébe került volna a főhatalom

[63] Jiří Rak: *A barokk patriotizmus hányattatásai (A fehérhegyi csata következményei).* In: *Csehország a Habsburg-Monarchiában 1618–1918. Esszék a cseh történelemről.* Szerk., ford., előszó és jegyz. Szarka László. Gondolat, Bp., 1989. 25–47.

a német és a magyar vezetés visszaszorítása árán. Mi mérhetett volna a birodalom „németes" központjára nagyobb csapást annál, mint a birodalom ily értelmű föderatív átalakítása, ahol Bécs (és persze Pest-Buda éppúgy) egyszeriben a periférián találta volna magát. A birodalom föderatív átalakítása, amely a magyar nemzeti mozgalomnak sem állt érdekében, leginkább csak a birodalmi központ „nemzeti-etnikai" jellegét módosította volna. A magyar nemzeti hatalmi jogosítványok 1867 utáni részleges elismerése viszont, ami egyébként is megfelelt a rendi dualizmus történelmi mintájának, nem járt ily értelmű változásokkal. Ráadásul ez a hatalmi dualizmus még csak nem is érintette a Lajtántúli birodalomrész centralizált államberendezkedését.

Továbbá: a cseh és morva tartományok etnikai súlyát össze sem lehet hasonlítani a birodalom magyar tartományában érvényesülő magyar befolyással, mely utóbbi kevésbé számbeli, mint inkább hatalmi tekintetben volt mérvadó: a megyei rendi autonómiában és a rendi diéta működésében manifesztálódott. Nem kizárólag csak a tartós cseh és morva regionális partikularizmus és megosztottság, hanem a cseh koronatartomány életében hangadó német etnikai komponens is csökkentette a csehországi nemzeti törekvések lobbierejét. Végül: ha a liberalizmussal szorosan összefonódó nacionalizmus önmagában is döntő tényezőként adódik hozzá az 1867-es kompromisszum megkötéséhez, akkor a cseh nemzeti (nemzetiségi) mozgalom – a magyarokhoz képest – kevéssel járulhatott hozzá a birodalom stabilizálásához. A cseh és a horvát ausztroszláv nemzeti (nemzetiségi) koncepció már 1848-ban sem kifejezetten a liberalizmus kedvéért döntött a Habsburg-lojalitás vállalása mellett; az ausztroszláv alapokra helyezendő föderatív állam kivívásának az eszménye mozgatta őket ebbéli törekvésükben. Elhatározásuknak végképp áldozatául esett (volna) a liberális magyar nemzeti mozgalom. Jól mutatja ezt František Palacký egész politikai felfogása és aktivitása 1848-ban és a későbbiekben egyaránt.[64] S szintén ez az ethosz hatotta át a horvát nemzeti egyenjogúsítás akkori programját is, amely nem lépett túl a társadalmi jellegében változatlannak elképzelt egységes osztrák összbirodalom keretein.[65]

A „cseh kiegyezés" sikertelenségét a fundamentális cikkelyek elfogadtatásának 1871-es kudarca bizonyítja. Ez abból is eredt, hogy úgy próbálta a történelmi nemesség a presztízsét és a birodalmon belüli hatalmi befolyását növelni, hogy lehetőleg ne kerüljön eközben nyílt összeütközésbe a dinasztikus uralommal. Ez a törekvése élesen szembeállítja őt és mozgalmát a birodalmi centralizmust ezáltal veszélyeztetve érző osztrák liberális polgársággal, és nemkülönben a magyarok birodalmon belüli (olykor azon kívüli) helykereső magatartásával 1848-49-ben és később is.[66] A hagyományos cseh politikai vezetőrétegnek a Monarchiához fűződő viszonyában a birodalmi lojalitás dominált, és jóval kevésbé hatott rá a cseh nemzeti (nemzetállami) önmegvalósítás programja.[67]

A kiegyezéssel megújított Habsburg Birodalom mint Osztrák-Magyar Monarchia a hagyományos birodalmiság és a modern nemzeti, nemzetállami konstrukció egymásba ötvözésével új szint vitt a 19. századi európai történelem folyamatába. Ez az ötvözet nem a legrosszabb fajtából való volt. A történészek nem feltétlenül tekintik ma már a nemzetállam-építést és a birodalom-építést egymást kizáró, egymásnak homlokegyenest ellentmondó korabeli törekvéseknek. Erről korábban is

[64] Jan Havránek: *Nemzeti és birodalmi eszmények vonzásában (František Palacký – a politikus és kora)*. In: Szarka László, szerk.: i. m. 103–131

[65] Ress Imre: *A magyar–horvát konfliktus összetevői 1848–49-ben*. In: Uő: *Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában*. L'Harmattan, Bp., 2004. 62–84.

[66] Somogyi Éva: *A dualizmus és a föderalizmus választóvonalán 1871 októberében*. Történelmi Szemle, 2010/4. 559–569.

[67] Milan Procházka: *Zavar a trón körül (A Habsburg-ház helye a cseh politikában)*. Műhely (Polgárosodás és modernizáció a Monarchiában), 1993. 89–93.

esett már szó.[68] Az Osztrák-Magyar Monarchia és a Magyar Királyság kapcsolatában úgyszintén ennek a történeti felismerésnek a bizonyító erejű példáját véljük megtalálni. Jóllehet az Osztrák-Magyar Monarchiában nem a központ, hanem a perifériából a központtal közel egyenrangúvá előlépő birodalomrész nemzeti fejlődése húzott igazán nagy hasznot a birodalom kiegyezéssel véghezvitt újraépítése nyomán. Ez pedig sehol máshol nem történt meg a korabeli Európában.

[68] Jörn Leonhard – Ulrike von Hirschhhausen: *Empires und Nationalstaaten im 19. Jahrhundert.* Vandenhoek & Ruprecht, Göttingen, 2009; Uők: *Does the Empire Strike Back? The Model of the Nation in Arms as a Challenge for Multi-Ethnic Empires in the Nineteenth and Early Twentieth Century.* Journal of Modern History, 5, 2 (2007) 194– 221.; Jürgen Osterhammel: *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts.* Beck, Münich, 2009.; Stefan Berger – Alexei Miller, eds.: i. m.

ÁLLAMTÖRTÉNET VAGY STRUKTÚRATÖRTÉNET

Professzionalizáció és nemzeti öntudat

A Századok első évei

Közhely, hogy a történeti szakfolyóiratoknak döntő szerepe volt egyrészt a történetírás professzionalizálódásában, másrészt a történelmi emlékezet nemzetiesítésében. A 19. század derekán és a század második felében egyre-másra megjelenő új szakmai orgánumok episztemológiai és etikai követelményeket támasztottak: kijelölték a tudományos beszédmód határait. Minden, ami e lapok hasábjain látott napvilágot, a tudományt volt hivatva képviselni a történeti diskurzusban. Értelemszerűen mindaz, ami ebből nem került be a szaklapokba, a tudományosság szempontjából kétes értékű amatőr történészi produktumnak számított ettől fogva. Akkor, midőn az amatőr és a hivatásos történetíró közötti határ meghúzásához még kevés intézményes támpont kínálkozott, a szakfolyóiratok e téren játszott szerepe pótolhatatlannak bizonyult. Az, hogy ki amatőr, a történetírás professzionalizációjával vált igazán „biztossá". „Feltehető, hogy az amatőr történetírás egyedül azzal képes szolgálni, hogy negatív ugródeszkát jelent, ahonnan az olyan professzionális történészek, mint Leopold von Ranke, Lord Acton, Gabriel Monod vagy Herbert Baxter Adams képesek elrugaszkodni a tudományos módszereken nyugvó értékes történetírás irányába. Mindazt kifejezi tehát, amit a jól képzett

írók és olvasók már maguk mögött hagytak."[1] A tudományos *tudás* elismertetése egyenértékű azzal, hogy egy bizonyos beszédmód kisajátítja magának a szakértelmet; ezzel együtt kerül sor a „tudományos határmunkálatok" elvégzésére, annak megállapítására, hogy mi a tudomány, és mi a nemtudomány.[2]

A professzionalizáció folyamatának egyik döntő szervezeti motorja, az egyetem ez idő tájt még nem tölti be az e téren később rá háruló feladatokat: késik a történész (tanár)képzés elindítása. A legtöbb európai országban nagyjából azzal egy időben vagy azután kerül rá sor, hogy az Akadémia és a tudományos társaságok már előzőleg felhatalmazva érzik magukat az öntörvényű tudományos élet legitimálására. Úgy és azáltal válik valakiből történettudós, hogy az akadémia tagjává választják, és/vagy alapítója és vezetőségi tagja valamelyik szakmai társulatnak. A 19. század második felében megindított szakmai folyóiratok hátterében is többnyire ezek a szerveződések állnak. A sok-sok példa felsorakoztatása helyett álljon itt egyetlen átlagos eset leírása.

Nagy Iván, a 19. század második felének neves történetírója (1824–1898) – számos szakmabeli társához hasonlóan – jogot végzett,[3] majd királyi táblai jegyzőként kereste a kenyerét.

[1] Bonnie G. Smith: *The Birth of the Amateur*. In: Uő: *The Gender of History. Men, Women, and Historical Practice*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1998. 37.; Ld. még: Stefan Berger with Christoph Conrad: *The Past as History. National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2015. 175–181.

[2] A kérdés fogalmi megközelítéséhez vö. Thomas F. Gieryn: *Határmunkálatok és a tudomány elhatárolása a nemtudománytól: feszültségek és érdekek a tudósok szakmai ideológiáiban*. Ford. Lukács Anikó. In: Kutrovácz Gábor – Láng Benedek – Zemplén Gábor, szerk.: *Határmunkálatok a tudományban*. L'Harmattan, Bp., 2010. 200–225.

[3] Vö. „Szakszerű történelmi képzést a felsőoktatás adott szerkezete miatt az első [történész] generációból még senki, s a másodikból is csak azok kaptak, akik 1850 után születtek. Az 1850-ig születettek túlnyomó többsége jogot tanult a pesti egyetemen vagy valamelyik vidéki jogakadémián, illetve líceumban, és ügyvédként, bíróként vagy a közigazgatásban helyezkedett el." Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris, Bp., 2011. 110. Általános jelenségről van szó. Arany János szakmai (akadémiai) karrierjét sem akadályozta az iskolai (az egyetemi, sőt a befejezett középiskolai) végzettség hiánya. „Az irodalom hivatásosodásának ebben a fázisában az irodalmi teljesítménynek tulajdonított fontosság minden egyéb szaktudást pótolni látszott." Szilágyi Márton: *Arany János társadalmi státuszának változásai*. In: Uő: *Hagyománytörések. Tanulmányok az 1840-es évek magyar irodalmáról*. Ráció, Bp., 2016. 58.

A szabadságharc bukása után, amikor az eseményekben játszott szerepe miatt állását vesztette, fordult érdeklődése a tudomány felé. Mint visszaemlékezésében írja: „[1850] Augusztus óta Balassa-Gyarmaton laktam [...] Foglalkozásom olvasás volt. Rendbe szedtem édesatyámról maradt könyveimet és családi írásainkat Megszűnvén nyavalyám [váltóláz gyötörte korábban] és megerősödvén, hozzákezdtem kedvenc tanulmányomhoz: a történelemhez. [...] A következő évre virradván, történeti tanulmányaimat folytattam, és e tekintetben némely könyvekért fordultam balassa-gyarmati ügyvéd és könyvgyűjtő Kalmár István könyvtárához, majd Bérczy Lajos (Károlynak bátyja) által báró Balassa Antalhoz. Ettől kapván meg Istvánf[fy] munkáját Budai Ferenc Historiai Lexiconát, melyeket akkor nem bírtam és rájok szükségem volt."[4] Ezt követően az olasz Velencébe távozott, majd onnan visszatérve döntötte el, hogy történész lesz. Miután megjelentek első történeti tárgyú munkái, a működését 1858-ban újra kezdő Magyar Tudományos Akadémia a levelező tagjai közé választotta: Nagy Iván ezzel egy csapásra tudós történetíróvá lépett elő.[5] Nem csodálkozhatunk tehát azon, ha – közel egy évtized múltán – Nagy Iván is ott bábáskodik a Történelmi Társulat megalakulásánál és egyúttal gyakori szerzője a társaság szakmai orgánumának,

[4] *Nagy Iván naplója (Visszaemlékezések)*. Szerk. Tyekvicska Árpád. Nagy Iván Történeti Kör, Balassagyarmat, 1998. 130, 131.

[5] Uo. 198.; R. Várkonyi Ágnes: *Nagy Iván, történetíró a polgári átalakulás korában*. In: Tyekvicska Árpád, szerk.: *Nagy Iván emlékezete*. Nagy Iván Történeti Kör – Nógrád megyei Levéltár, Balassagyarmat, 2000. 8–9.

az 1867-től megjelenő *Századok*nak. Az ő esetében az akadémiai tagság volt a professzionalizáció első és döntő lépcsőfoka, és ezt csak megerősíti a társulati (választmányi) tagság és Nagy Iván *Századok*beli szerzői elfogadottsága. Más esetben a sorrend ennek pont a fordítottja volt, ugyanakkor – legitimációként – mindig komoly szerephez jutott a tudományos professzionalizáció akkori folyamatában a szakmai egyesületi tagság, és a szaklapban való publikálás. További példa erre a *Századok* első szerkesztője, Thaly Kálmán, akiből annak ellenére lett 1864-ben 25 éves korában (!) az Akadémia történelmi osztályának levelező tagja, hogy nevezett még csak egyetemi diplomával sem rendelkezett, sőt nem sokkal korábban inkább költőnek, mint történetírónak tartotta magát. Így nem csoda, ha Thaly akadémikussá választása, amit jó nevű támogatóinak, elsősorban Szalay Lászlónak köszönhetett, sokakból ellenkezést váltott ki: „a történészek széles tábora körében ellenérzést vált ki [Thaly] könnyű sikere a feltétlenül nagyobb tudományos munkássággal rendelkező Kőváry Lászlóval szemben".[6] Az akadémiai tagság nélkül aligha lehetett volna Thalyból – három évvel később (!) – a Történelmi Társulat titkára és a társulat lapjának, a *Századok*nak a szerkesztője.

A *Századok* vitathatatlan tudományos rangját a hátterében megbújó Magyar Történelmi Társulat biztosította, amely országos szinten szervezte és képviselte a történeti stúdiumokat, magát a nemzeti történetírást. Az egyesület előzményeként szolgált az 1854-ben Magyar Tudományos Akadémián belül létesült Történettudományi Bizottság, valamint a Dunántúli Történetkedvelők Egyesülete, mely utóbbi a helyi (a helytörténeti), de még nem a nemzeti történet ígéretét rejtette magában. A szervezeti háttér mindig fontos, ha nem is elengedhetetlen feltétele egy szakmai folyóirat elindításának és huzamos fenntartásának. A *Századok* előtt is már történt kísérlet történeti folyóirat alapítására: a Dunántúli Történetkedvelők 1865 februári gyűlésén bejelentették a *Magyar Történelmi Szemle* címmel indítani tervezett, hetenként megjelenő szakfolyóirat tervét. A vállalkozás Pesty Frigyes (Temesvár) és Ráth Károly (Győr) közös munkálkodásának lett volna a gyümölcse, a kezdeményezés azonban végül elhalt. A lapalapítás sikertelenségét nem csak a megfelelő szervezeti háttér hiánya, hanem a kezdeményezők súlytalansága is előidézhette. „Az egyetlen központi szaklap szerkesztősége határozott vezető szerepet jelentett volna a kialakuló történész közéletben, márpedig erre Pestyt sem történetírói tekintély, sem a tudományos életben való tájékozottság, ismeretségi kör nem predesztinálta."[7] Amikor viszont már tekintélyes történészek közreműködésével létrejött az első országos történelmi egyesület, semmi sem állhatott többé a szakfolyóirat megindításának útjában.[8]

Ez akkor történt, amikor Európa több országában is, közel egy időben útjukra indultak a később nevezetessé váló *nemzeti* történész folyóiratok. A sort a *Historische Zeitschrift* nyitotta meg 1859-ben, a *Századok* másodikként követte, ezután következett a francia *Revue Historique* (1876), az *English Historical Review* (1886), a lengyel *Kwartalnik Historiczny* (1887), valamint a cseh *Česky Časopis Historicky* (1895). Kivétel nélkül mind nemzeti történeti orgánumok voltak, egy adott nemzeti történelem mint téma tudományos művelésére szolgáltak és persze a nemzeti gondolat erejét sugározták magukból. A felsorolt folyóiratok ugyanakkor az új tudományos történetírás kommunikációs eszközeiként kívántak és tudtak hatni.[9] Egy részüket magánkiadók jelentették meg, mint a német, a fran-

[6] R. Várkonyi Ágnes: *Thaly Kálmán és történetírása.* Akadémiai, Bp., 1961. 79.

[7] Glatz Ferenc: *Kísérlet történelmi folyóirat indítására 1865-ben.* Századok, 1966. 6. 1286.

[8] Glatz Ferenc: *A Magyar Történelmi Társulat megalakulásának története.* Századok, 1967. 1–2. 233–267.

[9] Claus Møller Jørgensen: *Scholarly Communication with a Political Impetus: National Historical Journals.* In: Ilaria Porciani – Jo Tollebeek, eds.: *Setting the*

cia és az angol esetben is; máshol társulatok, szakmai szervezetek álltak a lapok mögött, miként nálunk is történt. Ezeket a folyóiratokat tekintélyes, mindenesetre hivatásos történésznek számító szerkesztő szerkesztette, aki ilyen-olyan úton tehetett szert elismertségre, ahogy a magyar példa is mutatja. A lapok szakmai elhivatottságát bizonyítja, hogy nem voltak különösebben olvasóbarát kiadványok, jóllehet olvasótáboruk olykor túlnőtt a szakértők szűk körén. Végül: a dilettantizmus, az amatőrizmus elleni határozott fellépés jegyében ténykedtek, ami szintén fontos identitásképző erőnek bizonyult számukra. Így soha sem követtek „liberális", a különféle történész megközelítéseket egymással egyenrangúnak elismerő szerkesztői elveket: az számított egyedül megbízható tudománynak, amit a lap szerkesztője méltónak ítélt a megjelenésre, és a többi nyomban átkerült a nemtudomány kategóriájába. Ezért is élte át komoly sérelemként kéziratának elutasítását minden potenciális szerző, aki történésznek tekintette magát. Jól érzékelteti a problémát a *Historische Zeitschrift* szerkesztői gyakorlata. Heinrich von Sybel, alapító szerkesztő (1859–1895), majd pedig utódja, Friedrich Meinecke (1896–1935) ténykedése idején soha sem érvényesülhetett a lapban más tematika a politikatörténeti mellett.[10] Sőt, mi több: 1960-ig a historizmus egyeduralmát sem tudta semmi egyéb megkérdőjelezni ebben a nagy múltú történeti folyóiratban.[11] Ez azért fontos példa, mert hosszú időn át a *Historische Zeitschrift* számított példamutatónak a többi európai történeti folyóirat számára. Akadtak ugyanakkor ettől eltérő esetek is, amilyen a holland

Standards. Institutions, Networks and Communities of National Historiography. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2012. 70–71.

[10] Igaz ugyan, hogy a Karl Lamprechttel folytatott vita eredményeként a lap az 1900-as években némileg közel került a kultúrtörténethez. Vö. Georg G. Iggers: *A német historizmus. A német történetfelfogás Herdertől napjainkig.* Ford. Telegdy Bernát – Gunst Péter. Gondolat, Bp., 1988. 307.

[11] Claus Møller Jørgensen: i. m. 73.

Tijdschrift voor Geschiedenis, amely majd csupán a 20. század első évtizedeiben vesz irányt a tisztán szakszerű történetírás képviseletére.[12]

A *Századok* kapcsán is érzékelhető, hogy milyen komoly gondokkal járhatott a viszonylag fejletlen, a nem vagy alig professzionalizálódott tudományos világ körülményei között egy szakmai orgánum szakmai működtetése. Jóllehet a *Századok* – potenciális szerzőkként – elvileg a Társulatba tömörült hazai történészek körére támaszkodhatott, ennek ellenére kezdetben majdnem kudarcba fulladt a lap folyamatos megjelentetése. Glatz Ferenc ezt részben azzal magyarázza, hogy egyes jól felkészült történészek távol tartották magukat a laptól, a Társulatba sem léptek be, így a választmány tagjai sem lehettek (Salamon Ferenc, Szilágyi Sándor). Ehhez járult továbbá, hogy Thaly, az újdonsült szerkesztő bizonyos tekintetben tapasztalatlan volt. „Thaly korábbi lapszerkesztői tevékenysége folytán igen fiatalon jártasságot szerezhetett a sajtóvilágban, a szerkesztésben, a nyomda körül stb., mégis az első, havonként megjelenő történész-szaklap szerkesztése egészen más feladatok elé állította, mint előbbi lapjai."[13] Továbbá: bár a *Századok* látszólag versenytárs nélküli szakmai orgánum volt a maga korában, ennek ellenére is ki kellett vívnia azt a rangot, mellyel elhomályosíthatta a többi publikációs fórum vonzerejét: „amikor Thaly a szerzőkhöz fordul tanulmányokért, azok válaszleveleikben többször is azt hozzák fel mulasztásuk mentségéül, hogy korábbi ígéretek kötik őket már más munkákhoz, melyeket nem szakíthatnak félbe, nem tehetnek félre a Századok miatt."[14]

[12] Uo. 74.

[13] Glatz Ferenc: *Szerkesztőségi munka az induló Századoknál.* Századok, 1967. 3–4. 668. A témáról ld. még: R. Várkonyi Ágnes: i. m. (1961) 112–119.

[14] Glatz Ferenc: i. m. (1967/3–4.) 668.

Nem hiányzott ezen lapok szerkesztői gyakorlatából a történetírói kánon érvényesítésének a feltett szándéka sem, amely arra irányult, hogy meghatároztassék: mi számít ténylegesen tudománynak. Eklatáns példával szolgál erre nézve a Thaly vezette *Századok* között és a szerkesztő történész ellenlábasa, a szerkesztésben később őt követő Szilágyi Sándor közötti konfliktus. A nyilvánvalóan Thaly elvárásainak és szája-ízének megfelelő módon eljáró Pauler Gyula egy alkalommal tudománytalansággal vádolta meg Szilágyit, aki „elébb megírta a Rákócziak korát, mintsem a Rákóczi-ház levéltárát [...] áttanulmányozta volna".[15] Korabeli felfogás szerint egyedül az számított tudományos történetírásnak, amely szorgos levéltári kutatásokon alapult.

Újabb fontos kérdés, hogy milyennek kell lennie egy elismerten történeti dolgozatnak, ami szaklapba való. Kezdetben, amikor még kézirathiány is fojtogatta a szerkesztőséget, a lapba gyakran író szerzők közül többekben felmerült a kérdés: a szerkesztő szigorúan ragaszkodjon-e ahhoz, amit a lap az induláskor egyébként maga elé tűzött, hogy a közlemények „tartalmát inkább *kidolgozott czikkek,* mint anyagul szolgálandó puszta okmányközlések képezendik".[16] Ipolyi Arnold, a lap egyik állandó történész szerzője az 1867. október 5-én Thalyhoz írt levelében emel szót ezen idézett szerkesztési elv ellen. „Én épen nem osztom azt, hogy csupa kidolgozott értekezés sőt épen apró közléseket, kérdezősködéseket, s más gyűjteményekben fel nem vett okmányokat, igen helyén vélnék."[17] Ipolyi felvetésére senki sem reagált, a szerkesztő sem kommentálta azt.

Nem feladatunk ellenőrizni, hogy megvalósult-e az induló *Századok* elé kitűzött szerkesztői elv, miszerint „inkább kidolgozott cikkeket" kíván a lap közölni, ahelyett, hogy okmánypublikációkkal tömné meg a hasábjait. Ám puszta ránézésre is az a benyomásunk támad, hogy a lap nem tudott hiánytalanul megfelelni eme célkitűzésnek. Ez bizonnyal abból eredt, hogy a történetírás akkori forrásfetisizmusa mellett a dokumentumközlés gyakorlata nem is állt oly távol a tudományosságot illető korabeli elképzelésektől. Ezt a szintén Ipolyi Arnoldtól származó, a lapban közzé tett azon történészi óhaj is tanúsítja, mely szerint helye lenne a *Századok*ban a dialógus jellegű szakmai konzultációknak is. Mire gondolt Ipolyi ennek kapcsán? „Hányszor megesik, hogy történelmi vizsgálataink közt felmerülő egyes kérdések iránt nem vagyunk képesek a rendelkezésünkre álló összes történeti kútfők nyomán eligazodni: míg mások használatára álló levéltári készletek, okmánylevelek stb. felvilágosítást szolgálhatnak. – Hányszor hiányzik egy keresett adat, okmány, stb. melynek nyomában vagyunk, de melyet feltalálni nem vagyunk képesek. Egy egyszerű utalás azonban rávezethetne, ha alkalmunk volna nehézségeinket az illető szakférfiak tudomására juttatnunk."[18] Ez megfelelő alkalmat teremthetne szerinte arra, hogy a történész szakma felhívja a közgyűjtemények kezelőinek és minden forrásőrzőnek a figyelmét a birtokukban lévő, az általuk gondozott történelmi kútfők kivételesen nagy jelentőségére. Utóbbi észrevétele arra utal, hogy Ipolyi maga sem állít többet, mint hogy a forrásokkal való aprólékos történészi pepecselés jelenti az egyedüli szakmai feladatot. S minden bizonnyal a *Századok* (és a Történelmi Társulat) történészeinek a többsége is így gondolta ezt. De kik ők vajon, milyen összetételű szerzőgárda kapott legitim felhatalmazást arra, hogy ezen a módon művelje a tudományos rangúnak elismert történetírást?

A Magyar Történelmi Társulat és a *Századok* szoros összetartozása több volt annál, mint hogy a Társulat titkárának

[15] Idézi: Glatz Ferenc: i. m. (1967/3–4.) 672–673.

[16] Századok, 1867. 1. 81.

[17] A levelet közli: Glatz Ferenc: i. m. (1967/3–4.) 684.

[18] Ipolyi Arnold: *Nyílt levél.* Századok, 1868.1. 61.

jusson a lapszerkesztés feladata. Kapcsolatuk további fontos eleme volt, hogy a Társulat választmányának tagjai szinte saját maguknak tartották fenn a *Századok* szerzőségére való jogosultságot is. Jól mutatja ezt Horváth Mihály 1867. október 12-én kelt, a választmányi tagokhoz írt körlevele. „A »Századok« első füzetének tárczájában is hathatósan föl voltak kérve a t. választmányi tagok, mint e havi közlöny »legtermészetesebb munkatársai«: támogassák a vállalatot minél buzgóbban becses közreműködésükkel". Horváth ezzel csak megismétli azt a már idézett célkitűzést, hogy a *Századok* „nem okmánytár akar lenni" és „nekünk feldolgozott czikkek kellenének". Így zárul a hivatkozott felhívás: „Kérjük pedig [a választmányi tagok] becses közreműködését *minélelőbb*, s azutánra is *minél gyakrabban, folytonosan*."[19] Nem meglepő ezek után, hogy a szerzőgárda összetétele – legalábbis eleinte – többé-kevésbé a Társulatba tömörülő történészek viszonylag szűk csoportjának felelt meg. Ez pedig azt jelenti, hogy *az első években döntően a Társulat elsőként megválasztott 45 fős választmányából került ki a Századok szerzői törzsgárdája.*[20] Következésképpen, Thaly szerkesztői korszakában (1867–1875) a lapban közölt tanulmányok és recenziók valamivel több mint a felét 11 historikus írta, akik közel 200 publikációval gazdagították a lapot. Ők, mondani sem kell, mind tagjai voltak a választmánynak.

A *Századok* ekkoriban legtermékenyebb szerzője Pauler Gyula 30 közleménnyel, szorosan őt követi a szerkesztő a maga 28 írásával. Sok publikáció fűződik még Pesty Frigyes (20), Nyáry Albert (18), Garády Sándor (15), Botka Tivadar (14), Frankl (Fraknói) Vilmos (13), Ipolyi Arnold (12), valamint Nagy Iván és Nagy Imre (egyaránt 11) nevéhez. A felsorolt

[19] A levelet közli: Glatz Ferenc: i. m. (1967/3–4) 685.

[20] Az első választmány tagjainak a nevét közli: Horváth Mihály beszéde a történelmi társulat első közgyűlésén, 1867. május 15-kén. Századok, 1867. 1. 11–12.; ld. még: Glatz Ferenc: i. m. (1967/1–2) 267.

szűkebb szerzői törzsgárdában az 1820-as években születettek, a lap alapításakor a negyvenes éveikben járó történészek domináltak (Nagy Imre, Ipolyi Arnold, Pesty Frigyes, Nagy Iván, Szabó Károly, Nyáry Albert), a legidősebb nemzedéket ugyanakkor Botka Tivadar (65 éves) és a Társulat alelnöke, Horváth Mihály (58 éves) képviselte. A huszonévesek is hamar szóhoz jutottak azonban szerzőként: egyik képviselőjük, Thaly Kálmán ráadásul a lap szerkesztője is volt (1839-ben született), a nála is fiatalabb Pauler Gyula (1841) pedig a *Századok* kezdetben legtermékenyebb szerzőjének számított. A jogvégzett és rendszerint ügyvédként tevékenykedő Paulerről újabb historiográfiánk azt tartja, hogy „30 évesen megtartott székfoglalójáig kevés jelét adta történelem iránti érdeklődésének" és akadémiai székfoglaló előadása volt annak első érzékelhető megnyilvánulása.[21] A megállapításnak látszólag ellentmond, hogy 1867-től, tehát évekkel az 1871-es akadémiai székfoglaló előtt is Pauler Gyula volt a *Századok* egyik legtöbbet foglalkoztatott történész szerzője! Nincs sok csodálkoznivaló azon, hogy 1875-ben történetesen éppen őt kérik fel az Országos Levéltár megszervezésére és bízzák meg az intézmény igazgatásával. Pauler közel három évtizeden át vezeti majd ezután az Országos Levéltárat, és ezt a tevékenységét többnyire pozitívan értékeli az utókor is.[22]

Pauler személye azért érdekes, mert egyike volt azon kevés számú korabeli magyar történésznek, aki – kollégáihoz hasonlóan – szintén nem kapott egyetemi szintű történész kiképzést; ennek ellenére korán foglalkoztatni kezdték a történetírás szemléleti kérdései. Pauler figyelmét nem csak a primer források feltárása és tartalmi ismertetése kötötte le, hanem az is, hogy milyen értelmezési és fogalmi keretbe illesztve be-

[21] Romsics Ignác: i. m. 132.

[22] Lakos János: *A Magyar Országos Levéltár története.* Magyar Országos Levéltár, Bp., 2006. 155–156.

szélhetők el ezek a források történelem gyanánt. Az egyedüli Salamon Ferenc kivételével, aki viszont tüntető módon távol tartotta magát a Társulattól és a *Századok*tól is, ez teszi feltűnővé Pauler historikusi arcélét. A kizárólag csak forráskutató történész akkor uralkodó pozitivista ideálja nem biztosította, hogy más, ettől eltérő történetírói elvi megfontolások is érvényre juthassanak; az tűnt egyedül fontosnak, hogy hol milyen hiteles adatokra lelhet a történész a múltra vonatkozóan. Ez a beállítottság olvasható ki gr. Mikó Imrének, a Magyar Történelmi Társulat első elnökének abból az előadásából is, amely a tudományos történetírás mibenlétéről szól. Mikó sem jut tovább annak megállapításánál, hogy a valóban tudományos történetírás egyenértékű a dilettáns történetbúvárkodás visszaszorításával. „Első teendőnk, hagyományaink körül: a mondai elemet határozottan a költészet terére utalnunk. A történetírás építsen positiv alapokon. Kutfőinket szigoruan meg kell bírálnunk. A mi írva van, történész előtt nem mind hiteles; hitelességét ki kell mutatni. A történetírók közül meg kell különböztetnünk azokat, a kik hiteles adatokból, törvényekből, oklevelekből – és ismét a kik hallomás után dolgoztak; az előbbiek teljes figyelmet érdemelnek; utóbbiak óvatosan használandók, valamint a compilatorok is, kik mesét valóval, igazat regényessel, tényeket koholmánnyal, kutfőidézés, bizonyítás, bírálat és meggyőződés nélkül összevegyítenek. A nemzeti ábrándokat történetírásunkból zárjuk ki."[23]

Az idézetben szereplő utolsó mondat kommentálására később még visszatérünk. A magyar történetírás előtt tornyosuló feladatok meghatározásának ez a megfogalmazása a faktografikus történetírás krédóját visszhangozza; ehhez pedig semmilyen más történetszemléleti megfontolás sem társult akkoriban. Ami többé-kevésbé meg is felelt annak a „realista" tör-

[23] *Gr. Mikó Imre elnöki beszéde a Történelmi Társulat 1867. július 2-diki választmányi ülésén.* Századok, 1867. 1. 14.

ténetfelfogásnak, amely a századközép magyar történetírását, e történetírás legjavát mindenkor jellemezte.[24]

A *Századok* és a Társulat által közösen reprezentált korabeli magyar történetírás nem igazán vett tudomást a történetírás ezt meghaladó intellektuális problémáiról. Erre következtethetünk az elvi és historiográfiai reflexiók majdnem teljes hiányából is. Egészen 1875-ig kell arra várni, hogy egyvalaki, Wertheimer Ede közzé tegyen (a *Századok* hasábjain) egy Leopold von Rankéról szóló „Tanulmány"-t, és ezzel megtörje a hallgatás csendjét. Wertheimer is úgy tesz ugyanakkor, mintha felesleges dolgot művelne, amikor így indítja írását. „Ki ne ismerné Ranket, ha a történész nevére csak legkisebb igényt is tart? Ki ne állana szellemének varázsa alatt, ha nem közvetlen tanítványa is?"[25] A folytatásból azonban kiderül, hogy Ranke állítólagos közismertsége nem a magyar, hanem csupán a német, a francia és az angol történészek körében létezik. S bár a cikk szerzője nem egyedül csak Ranke tisztelőjének, de egyúttal a mester tanítványának is nevezi magát, ez inkább retorikai fogás, mint ténybeli valóság. Ami igazán fontos, az az, hogy Wertheimer szerint a tudós történésznek nincs köze kora politikai életéhez; nem ír róla, és nem avatkozik bele abba semmilyen módon. Ebből a megfontolásból kiindulva állítja szembe egymással Rankét és azokat a francia és angol politizáló (politikus) történészeket (Thiers és Macaulay az általa hivatkozott két példa), akik „forma-, és államférfiúi képzettség tekintetében sokkal fölülmúlják a német történetírókat; senkisem fogja azonban e műveket bizonyos gyanú nélkül olvasni, hogy nem tudják egészen levetkezni a pártot, melyhez tartoznak, míg Rankénál meg kell vallanunk, hogy: nála meg

[24] R. Várkonyi Ágnes: *A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban. A pozitivizmus gyökerei és kibontakozása Magyarországon 1830–1860.* Akadémiai, Bp., 1973. II. 423–456.

[25] Wertheimer Ede: *Ranke Lipót (Tanúlmány).* Századok, 1875. 9. 42. Megjegyzem: ekkor már nem Thaly Kálmán szerkesztette a Századokat.

van az igazság, a mennyire csak kipuhatolható. [...] Eszménye a tárgyilagosság, s napjainkban általában ő tekintetik annak képviselőjeül."[26] Az utóbbinak is van azonban ára: „Ranke gyenge oldala az előadás drámaiatlanságában rejlik". Mindamellett, amit ő művel, az tudomány és nem holmi irodalmi beszéd; Ranke „mester a reflexióban, midőn általános állapotokat jellemez, bonyolódott politicai helyzetet fed föl. E tekintetben fölülmúlhatatlan."[27]

Azért kellett ezt előre bocsátani, hogy érzékeltethessük azt a kontextust, melyben el lehet helyezni Paulernek a *Századok*ban közzé tett két történetelméleti és historiográfiai írását: közülük az egyik az akadémiai székfoglaló szövege volt.[28] Pauler három dolgot emel ki a történetírói elvi pozitivizmusról szólva: (1) a történészi tárgyilagosságnak előfeltétele a jelentől való elzárkózás, a jelen felől a történészt érő hatásokkal szembeni ellenállás; (2) a történészt munkája empirikus kutatásra készteti, ami a tényszerűség megállapítását követeli meg tőle, és ez vezeti el őt a törvények felismeréséig; (3) nem elegendő, ha kizárólag csak a politika történetét kutatja, be kell kapcsolnia a történeti kutatás lehetséges tárgyai sorába a gazdaság és a művelődés szféráját is.

Nyomokban korábban is létezett már Comte és egyik-másik angol pozitivista történész hazai recepciója, mindenekelőtt Ipolyi Arnold *Századok*beli emlékbeszédében találunk erre bizonyítékot.[29] Viszont Pauler nevéhez köthető az egyik legkoncepciózusabb korabeli történetelméleti eszmefuttatás, amely a magyar történetírás eme központi orgánumában látott napvilágot. A dolog jelentőségét az sem homályosítja el,

[26] Uo. 591.
[27] Uo.
[28] Pauler Gyula: *A positivizmus hatásáról a történetírásra.* Századok, 1871. 8. 527–545;1871. 9. 624–641.; Pauler Gyula: *Comte Ágost és a történelem.* Századok, 1873. 4. 225–241; 1873. 6. 391–406; 1873. 7. 462–481.
[29] Ipolyi Arnold: *Emlékbeszéd Ráth Károly felett.* Századok, 1869. 6. 378–396.

hogy a nem sokkal később a gyakorlati levéltárszervező- és vezető pozíciójába előlépő Pauler nem követte végül sem az angol, sem a francia pozitivista történetírás útját. Ahogy Romsics Ignác ezzel kapcsolatban helyesen megjegyzi: „A pozitivizmus jelentőségének fel- és elismerése ellenére Pauler egyetlen olyan munkát sem írt, amely elméleti szempontból pozitivistának lenne nevezhető, s akár a legkisebb mértékben is hasonlítható lenne Buckle vagy Taine szociológiai szempontokat érvényesítő, valamint törvényeket és törvényszerűségeket kereső attitűdjéhez."[30] Ha Pauler írását összevetjük a Rankéról szóló Wertheimer-írással, konstatálhatjuk, hogy kísértetiesen hasonlóan vélekedett a két historikus a történetírás tudományosságáról. Ezért nem is merő véletlen, ahogy Romsics is megállapítja, hogy Pauler későbbi gyakorlati történetírói munkásságára sokkal inkább a Ranke-féle historizmus, és nem pedig a francia-angol történetírói pozitivizmus nyomta rá a bélyegét.

„A filológusok mellett a történészek voltak saját ambiciózus nemzetük értelmi szerzői és a nemzet tulajdonságainak meghatározói" – idéztük már korábban is Anthony D. Smith találó kijelentését.[31] Ebből azonban önmagában még nem következik, hogy minden történész ugyanazt gondolja a nemzeti történelem fogalmáról. A romantikus ihletésű francia nemzeti történeti elgondolás szerint a nemzet az egyéni szabadság egyik, ha nem a legfőbb biztosítéka. Ezt az elvet vallotta Jules Michelet (1798–1874) is *A francia forradalom történeti szemlélete* című művében.[32] A fiatalon, már az 1820-as és 1830-as években tudós történészként jelentkező Michelet számára az ily értelmű nemzeti öneszmélés legfőbb történelmi forrását a 18. század

[30] Romsics Ignác: i. m. 134.
[31] Anthony D. Smith: *A nacionalizmus és a történészek.* Ford. Kuszing Gábor. Regio, 2000/2. 5.
[32] Uo. 8.

végi francia forradalom jelentette, amely pedig ekkor még jószerivel csak a kommunikatív emlékezet és nem a történelem tárgya volt.[33] Történetesen épp Micheletnek az e témát érintő történetírói ténykedése avatta a szóban forgó történelmi eseményt kulturális emlékezetté.[34]

Egészen mást jelent a nemzet mint történeti kategória a professzionalizáció folyamatának élén haladó német (porosz) tudományosság képviselői számára. Johann Gustav Droysen (1808–1884) 1860 januárjában írja a porosz kulturális miniszternek, hogy a történelem az, ami egyedül volt képes népet teremteni a megannyi különálló individuumból; a történelemnek köszönhető továbbá az is, hogy az állam polgárai egyetlen nemzetet alkotnak. Droysen meggyőződése szerint a történelem azonos a nemzeti, a nemzetállami egységesülés fel tartó szakadatlan folyamattal, ennélfogva a porosz történelem telosza a német egység valamikori beteljesülése.[35] Droysen fiatalabb történész kortársai, így Heinrich von Sybel, Heinrich von Treitschke, Hermann Baumgarten szintén ettől a hittől vezettetve fejtettek ki feltűnően buzgó aktivitást a német nemzeti egységmozgalom politikai előmozdítása végett.[36]

S mi vajon a helyzet nálunk ez időben? Horváth Mihály meghatározó szakmai szerepét kell kiemelni, aki azért is különösen fontos személyiség, mert a Magyar Történelmi Társulat alelnökeként – a beszédei révén – folyton jelen van a történészi közéletben és a *Századok*ban is. Ahogy Horváth újabb historiográfus értékelője hangsúlyozza, az a fajta nemzeti el-

[33] A fogalomról: Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Ford. Hidas Zoltán. Atlantisz, Bp., 1999. 51.

[34] Patrick H. Hutton: *History as an Art of Memory.* University Press of New England, Hanover – London, 1993. 131–133.

[35] Stefan Berger with Christoph Conrad: i. m. 145.

[36] Georg G. Iggers: i. m. 143.

kötelezettségű történész volt Horváth, aki 1867 után is sok mindent megőrzött a romantikus haladáspártiság korábban vallott ideáljából; ott munkált e mögött ugyanakkor az univerzalizmus gondolata is. Horváth szemében a nemzet nem önmagában vett érték, hanem a társadalmi haladás, a polgári fejlődés lehetséges kiteljesítője.[37] Azt kutatva, hogy mi módon járult hozzá a *Századok*ban megjelenő „hivatalos" magyar történeti diskurzus a nemzetállam-építés munkájához, Horváthnak a lapban közzé tett megszólalásaihoz érdemes fordulni elsőrendű forrás gyanánt. Már pusztán azért is, mert ezeken a szövegeken kívül nyoma sincs a *Századok* itt vizsgált periódusában hozzájuk fogható elvi megnyilatkozásnak. Horváth felfogása, ráadásul, reprezentatívnak is tekinthető, kifejezvén azt, amit a magyar történészek akkori mérvadó gárdája a történetírás nemzeti funkciójáról a magáénak tudhatott.

A Társulat 1867-es első közgyűlésén elhangzott beszédében Horváth négy pontban foglalta össze a történelem és a történetírás nemzeti funkciójáról vallott nézeteit. Elsőként az emelte ki, hogy mindenhol, így nálunk is újabban került csupán napirendre a kollektív *szabadság*nak nemzetek révén történő megvalósítása, ekként való kiterjesztése. „Az idegen uralomtól független népek felelős kormányok alatt igyekeznek szabadságukat megszilárdítani. Azon népek pedig, melyek különféle viszontagságok következtében, idegen kormány vagy más nép uralma alá jutottak, függetlenségök helyreállításával akarják megállapítani szabadságukat. Felkutatják történelmi jogaikat, s elévülhetleneknek kiáltják ki azokat. Csak bennök látják üdvöket, s a legkitartóbb küzdelemre kelnek értök. Felélesztik nemzeti viseletöket; fejlesztik, mivelik nyelvöket, és irodalmukat. Saját hagyományaik, erkölcseik, szokásaik, saját

[37] Mónika Baár: *Historians and Nationalism. East-Central Europe in the Nineteenth Century.* Oxford University Press, Oxford, 2012. 59. és passim.

egyéniségök természete szerint akarnak élni."[38] A folyamat átható mibenlétére utal szerinte, hogy „korunkat leghelyesebben a nemzetiségek századának nevezhetjük".[39] A nemzeti önrendelkezés vágya az a mozgatórugó, amely szinte magától értetődik. „Miként az egyénekben, ugy a népekben is azon ösztönök hatalmát látjuk működni, melyek az emberi természet mélyeiben lappanganak.[40]

Mindez elengedhetetlen ahhoz is, hogy egyre feljebb és előrébb tudjon lépni az emberiség a fejlődés, a civilizálódás során. „De a külön nemzetiség nem lehet czél önmagában; csak eszköz az egy magasabb czélra, mely a haladásban, tökélyesülésben, az emberiség eszménye felé való közeledésben keresendő. A fejlődés, a haladás a népek legközelebbi czélja; a külön nemzetiség csak ösztön arra, hogy a haladást egyéniségük sajátságos zománczában tüntessék fel, s az elsőbbségért versenyre keljenek a nemzetcsalád többi tagjaival."[41]

S mi köze van ennek a történelem magasztos eszméjéhez? Az úgyszólván ösztönszerűen érvényesülő nemzeti élet, amely az emberiség kívánatos haladását lehetővé teszi, kifejezetten történeti képződmény, részben legalábbis magából a történelemből ered. „A nemzetet nemcsak az élő nemzedékek alkotják: részei annak a letünt nemzedékek is egyiránt, s a holtak nagy befolyást gyakorolnak az élőkre. Mert vajjon nem az elhunyt nemzedékek törekvéseinek eredménye-e a mi öszszes állapotunk a jelenben? [...] Bizonyára csak egyik nemzedék a másik vállaira, egyik kor a másik vivmányainak alapjára hágva, emelkedhetett magasabbra, míg azon fokot elérte, melyen mai napság áll nemzetünk.[42] Ez adja meg a történe-

[38] *Horváth Mihály beszéde a történelmi társulat első közgyűlésén, 1867-iki május 15-kén.* Századok, 1867. 1. 3.

[39] Uo.

[40] Uo. 4.

[41] Uo.

[42] Uo. 5.

lem búvárlásának mélyebb értelmét, lévén, hogy egyedül a történelemből ismerhetjük meg az „igazságnak és társulásnak, a szabadságnak és míveltségnek ama gazdag örökségét, melyet a multtól vettünk, és hatványozva szállítani át a jövendőre, mint olyatén adalékot a mi részünkről, mely a mi mulékony létünket a nemzetünk, fajunk valamennyi nemzedékeit átövező lánczhoz kösse".[43]

A jelen és a jövő érdekében kell tehát kutatni a múltat, amely nem csak a közeli, hanem a távolabbi időkbe is visszavisz bennünket: erről az utóbbiakról nem az élő emlékezet, hanem egyes-egyedül az írott dokumentumok, a történelmi kútfők tudósítanak bennünket. Ami a történetírók kötelességévé teszi a források tanulmányozását, mert így lehet csupán „a nemzeti becsület követelményeinek megfelelni".[44]

Néhány évvel későbbi társulati beszédében mindezt azzal is kiegészíti Horváth, hogy megjegyzi: a történetírás ezen a tisztán diszkurzív feladatán túl érzelmi mozgósító erővel is bír. „De a mi különösen a történelmet illeti, van-e tudomány szorgalmas tanulmányozásának még több más indoka is. Hogy ezek közül itt csak egyet említsek: ez ébreszti leghatékonyabban keblünket a haza hű s kitartó szeretetére, ez ismertet meg bennünket a hazával, ennek egész terjedelmében."[45] Egy megnevezetlen „francia íróra" (feltehetően Jules Michelet-re) hivatkozik tanú gyanánt, aki szerint „a haza sem nem puszta fogalom, sem nem csupán azon föld, melyet bizonyos határok közt a nemzet jelenleg a magáénak nevez. A haza összetett lény, melynek van teste is, lelke is. Testét képezi a talaj, melyen születtünk, a faj, melyhez tartozunk, a nyelv, melyen első gondolatinkat s érzelmeinket kifejezni tanultuk. [...] Lelkét pedig

[43] Uo. 6.

[44] Uo. 10.

[45] *Horváth Mihály elnöki megnyitó beszéde a Magyar Történelmi Társulat Ipoly-Ságon 1869. sept. 20-dikán tartott vidéki gyülésén.* Századok, 1869. 8. 514.

teszik az emlékezetek, szokások, és erkölcsök, a mondák és regék [...]; más szóval: maga a haza történelme."[46] A döntő kérdés pedig így szól szerinte: „vajjon mily irányban, mi módon művelhetjük nemzetünk, hazánk történelmét legtöbb haszonnal?"[47] Horváth válasza az, hogy a történetírásunkban manapság túltengő politika- és hadtörténetírás mellett igen csak kívánatos lenne több figyelmet szentelni a művelődés, a gazdaság (a kereskedelem), valamint a társadalom (az erkölcsök és szokások) historikumának is. „S miután krónikáink s régibb történetíróink e tekintetben fölötte meddők, hallgatagok: e hiányt csakis az okmányokban szétszórt egyes vonások fölkeresése s egy organicus egészszé összeállítása által fogjuk pótolhatni."[48]

A Horváth Mihály társulati megszólalásaiból rekonstruált történeti-elméleti reflexiók némelyike később válik a hazai történész diskurzus hangsúlyosabb szólamává. Ez történt, egyebek közt, azzal az elképzelésével is, amely a történetírásnak a nemzeti identifikáció érzelmi megerősítésében játszott lehetséges szerepéről szólt. A Magyar Történelmi Társulat által az 1885-ös Országos Kiállításhoz kapcsolódva megrendezett Történelmi Congresszuson Rómer Flóris arra a kérdésre kereste a feleletet, hogy: „Miképp lehessen és kelljen a hazai történelemnek nagyobb kihatási tért szereznünk, és pedig nem az eredeti vagy már feldolgozott kútforrások tanulmányozása, hanem szemlélő érzékeknek segítsége által."[49] Rómer végül oda konkludált, hogy kizárólag „hathatós látványosságok" útján, s nem a történeti kutatási eredmények exkluzív körben

[46] Uo. Vö. Jules Michelet: *On the Unity of the Fatherland.* In: Hans Kohn: *Nationalism: Its Meaning and History.* Robert E. Krieger Publishing Company, Malabar., Fl., 1965. 97–102.

[47] *Horváth Mihály elnöki megnyitó beszéde,* 1869. 515.

[48] Uo. 516.

[49] Rómer Flóris: *A történeti érzék keltése a közönségnél, ünnepi menetek, színpadi előadások, nemzeti képek, történeti kiállítások és múzeumok által.* Századok, 1885. 114.

való közzé tételével lehet mindezt elérni, hiszen ezzel kelthetjük fel csupán széles néptömegek történeti érzékét és a múlt iránti érdeklődését. Ez azonban már egy másik történet, amely a millenniumi történelmi show majdani programját és projektjét vetíti előre.[50]

Horváth másik javaslata, amely az államtörténet-írásra szűkülő történészi érdeklődés tágítását érinti, majd csupán a századfordulón talál némi visszhangra a hazai történetírás berkeiben. Az 1895-ben megindult *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* programadó írásában Acsády Ignác programot fogalmaz meg, imigyen: „Ma, midőn a gazdasági ismeretekben iskolázva, úgyszólván gazdasági szemmel kutatja a tudomány a múltakat, azt a tapasztalást teszi, hogy minden nagy történelmi esemény mögött [...] ott lappang az addig észre nem vett, meg nem értett, nem méltányolt gazdasági érdek, mint első sorban mozgató rugó."[51] Számos magyar historikus fordult az idő tájt a társadalomtörténet-írás felé, közülük Tagányi Károly emelkedik ki történetírói munkásságával.[52] Ennek a későbbi historiográfiai fejleménynek azonban nincs közvetlen köze a *Századok* első évtizedéhez.

Szemernyi kétség sem fér azonban ahhoz, hogy a Társulat lapja, a *Századok* őszintén elkötelezte magát a nemzeti történetírás ügye mellett. Ez kevésbé a deklaratív kijelentésekben,

[50] Vö. Gyáni Gábor: *Történetírás: a nemzeti emlékezet tudománya?* In: Uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Napvilág, Bp., 2000. különösen 106–113.; Varga Bálint: *Árpád a város fölött. Nemzeti integráció és szimbolikus politika a 19. század végének Magyarországán.* MTA BTK TTI, Bp., 2017.

[51] Acsády Ignác: *A magyar gazdaságtörténet feladatai.* Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1895. 138–139.

[52] Romsics Ignác: i. m. 147–150.; Csíki Tamás: *Társadalomábrázolások és értelmezések a magyar történeti irodalomban (1945-ig).* DE BTK Néprajzi Tanszék, Debrecen, 2003. 20–24, 29–32.; Bognár Szabina: *A jogszokásgyűjtés és ami mögötte van. Egy nyitrai levéltáros család két generációja: Tagányi Imre (1808–1881) és fia, Tagányi Károly (1858–1924).* In: Nagy Janka Teodóra, szerk.: *Szokásjog és jogszokás I.* Pécsi Tudományegyetem, Szekszárd, 2016. 93–113.

a konceptuális megszólalásokban, sokkal inkább abban mutatkozott, hogy a lap kivételesen sem közölt olyan írást, amely nem a magyar történelmet tárgyalta volna. A *Századok* annak a korabeli általános európai szakmai kívánalomnak felelt meg, amely a szakszerű történetírói beszédet kizárólagos módon hozzákötötte a nemzeti ügy képviseletéhez. Az ekkoriban egymás után megindított akadémiai folyóiratok mindegyikét az a „tematikai nacionalizmus" hatotta át,[53] amely a *Századok* korabeli szerkesztési elveit is hiánytalanul megszabta.

[53] Vö. Claus Møller Jørgensen: i. m. 76.

Irodalom- és történetelméleti diskurzusok a két világháború között

Különös, hogy még olyan kitűnő eszmetörténész is, mint amilyen Lackó Miklós, mellőzi az irodalomtörténet-írás elméleti diskurzusát, amikor arról értekezik, hogy miként és hogyan vált a történet- és irodalomtörténet-írás a két háború között ideológiai „kulcstudománnyá". Szerb Antal mellett egyedül két író-kritikust, Németh Lászlót és Babits Mihályt említi csupán Lackó e tekintetben.[1] Hasonló szaktudományos bezárkózás jellemzi Lakatos Lászlót, a Hajnal Istvánról szóló könyv szerzőjét is, munkájában egyetlen szó sem esik – az írástörténész Hajnal kapcsán – Thienemann Tivadarról;[2] jóllehet, amint azt később igyekszem majd bizonyítani, kettejük szellemi kapcsolódása a lehető legszorosabbnak volt mondható ebben az időben. Igaz, Lakatos a könyv bibliográfiájában legalább szerepelteti Thienemann két írását.

Holott a szellemtörténet két háború közötti állítólagos dominanciája szinte tálcán kínálná az inter-, sőt a multidiszciplináris kontextus bemutatását. Ráadásul Thienemann folyóira-

[1] Lackó Miklós: *Szekfű-problémák.* In: Uő: *Korszellem és tudomány 1910–1945.* Gondolat, Bp., 1988

[2] Lakatos László: *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája.* Új Mandátum, Bp., 1996

ta, a *Minerva* adott leginkább helyet (a húszas és harmincas években) a szellemtörténet körébe vágó érdemi történetírói szövegeknek (is). Itt jelent meg, egyebek közt, Szekfű Gyula igazán szellemtörténetinek számító, szakmailag meglehetősen halvány tanulmánya, *A magyar bortermelő lelki alkata* címen.[3] Hozzá kell tenni: a Minerva Társaság jelentette meg Szekfűnek ezt a szövegét önálló könyvként is. Szekfű elsőként e munka bevezetőjében vallott arról, hogy mit gondol a szellemtörténetről. „Kultúrváltozásként", olyan történelmi mozgásként emlékezett meg róla, amit „az illető emberi közösségben nem külső erők hozzák létre, hanem épp ellenkezőleg az illető nép egész morális és szellemi konstitúciója változván meg, ennek egyes erői kell, hogy a változást eszközöljék. Az eddigi konstitúció egyes tényezői elhanyatlanak, meggyöngülnek, elhalnak, és helyükbe lépve, eddig elnyomott, gyönge, csekély szerepű tényezők veszik át az uralmat és a vezetést. Az egész szellemi és morális konstitúció így nyerhet, mélyreható változás esetén, egészen új, eddig nem is sejtett formákat és színeket."[4] Az idézett, nem túlságosan elmélyült argumentáció később sem egészült ki Szekfű tollán a szellemtörténeti irány pontosabb és teljesebb fogalmi megragadásával. *A magyar történetírás új útjai* című gyűjteményes kötetben közreadott historiográfiai cikkében is annyit állít csupán róla Szekfű, hogy az Ranke történetírói historizmusának a folyománya, melynek a „lényege abban áll, hogy az emberi történetben a kutatónak a vezető ideákat kell felismernie, melyek korszakok, századok szerint változnak s a történet bizonyos tendenciáival azonosak, melyek különböző korokban különböző formákban merülnek fel, anélkül, hogy megjelenésük okát emberi ésszel meg tudnók

[3] Újabb kiadása: Szekfű Gyula: *A magyar bortermelő lelki alkata. Történelmi tanulmány.* Utószó és szerk.: Kupa László. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Bp., 2002.

[4] Uo. 26–27.

magyarázni".[5] Szekfű szerint a Ranke-féle „ideatan" megszabadítja a történészt „a tények és események mindent elborító áradatától", miután rendszerező elvet ad a kezébe. Az ideatan e mellett „parancsolólag objektivitásra" is tanít, mert kizárja a történelem politikai célú felhasználását, valamint védelmet kínál a „pillanatnyi közösségérzések (ma úgy mondanánk: a kollektív emlékezet) behatásaitól, valamint „a klan-ösztönök kizárólagos uralmától".[6] Ez így, őszintén szólva, meglehetősen vérszegény elméleti platform egy olyan történész esetében, aki legfontosabb műveiben, mindenekelőtt a *Magyar történet* terjedelmes köteteiben a lélek, a magyar lélek szellemtörténetét kívánta adni.[7] Igazat adhatunk tehát Lackó Miklósnak, aki szerint meglehetősen laza gondolati viszony fűzte Szekfűt a szellemtörténethez, amit ő a klasszikus porosz-német historizmussal azonosított.[8]

Akkor sem járunk jobban, ha a másik vezető hazai szellemtörténész historikust, Hóman Bálintot faggatjuk saját elvi meggyőződéséről. Hóman szerint a szellemtörténet metodikai fo-

[5] Szekfű Gyula: *Politikai történetírás.* In: Hóman Bálint, szerk.: *A magyar történetírás új útjai.* Magyar Szemle Társaság, Bp., 1932. 410

[6] Uo. A Ranke által a szellemtörténet filozófusaira, és a szellemtörténet jegyében tevékedő historikusokra tett közvetlen szemléletformáló hatását már Mérei Gyula is észrevételezte. Mérei Gyula: *Szekfű Gyula történetszemléletének bírálatához.* Századok, 1960/1-3. 10–12.

[7] „Az emberi történet nem egyéb, mint az emberi lélek története, így tanítja ezt a modern történettudomány. És a magyar történet nem egyéb, mint a magyar lélek története, azoknak a formáknak leírása, melyekben a magyar lélek évezredek óta jelentkezik, azoknak a hatásoknak leírása, melyeket a magyarság aktivitása hozott létre s ezzel az emberiség történetében minden mástól különböző, új színt, új formát képvisel. […] Minden korszakban az egész magyarság lelkének, az egész magyar léleknek megrajzolására kell törekednünk." A szerzők előszava. In: Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1939. I. k. 10–11. A Hóman–Szekfű-féle mesterelbeszélés újabb értékelése: Dénes Iván Zoltán: A magyar nemzet története *és a Magyar történet kánonjai.* In: Dénes Iván Zoltán, szerk.: *A magyar történetírás kánonjai.* Ráció, Bp., 2015. Különösen 197–205.

[8] Lackó Miklós: i. m. 85.

galom, „minden tartalmi, vagy alaki értelem nélkül"; ez így arra vonatkozik, hogy a tények magyarázata nem materiális, hanem szellemtörténeti eszközökkel folyik. A szellemtörténet szerinte is a historizmusban gyökerezik, amely mint „igazi történeti módszer" szintetikus módon képes megragadni „az egyéni és kollektív lélekben rejlő s érzékeinknek közvetlen tapasztalással hozzáférhetetlen történetalkotó erők" munkáját.[9] Ez a kifejezetten „filozófiai értelmű és világnézeti értékű" történetkép ugyanakkor csak kiegészíti, de nem pótolja a pozitivista ténytudományként művelt történetírást; olyan kombináló és rekonstruáló műveletek sorából áll, amely a vizsgálódó rendelkezésére bocsátja azt a rendezőelvet, melynek birtokában a történész elvégezheti az oksági viszonyok egységes (szintetikus) képbe rendezését.[10]

A magukat a szellemtörténet híveinek és hű követőinek feltüntető történészek sohasem mulasztják el keményen kárhoztatni a koncepciótlan faktografikus történetírói gyakorlatot; egyszersmind a történelmi változások anyagi magyarázatával kirukkoló történetírói pozitivizmus ellen is hevesen kikelnek, amely a marxi elgondolásokon nyugvó történetírói gondolkodásban kerül idővel előtérbe.[11]

A korabeli hazai mainstream történetírás nem mutatott azonban túl nagy fogékonyságot a történetelméleti belátások iránt. Ha viszont túllépünk a fent idézett két vezető historikus ez irányú semmitmondó megszólalásain, rátalálunk Joó Tibor elméleti erőfeszítéseire. Joó nem szakfilozófus volt, mint Kornis Gyula vagy Dékány István, de nem is szaktörténész, még ha némi szerény teljesítménnyel dicsekedhetett is e téren. Joggal kijelenthető ugyanakkor vele kapcsolatban az, amit Rugási Gyula ekként fogalmazott meg: „a kialakított módszert

[9] Hóman Bálint: *A történelem útja.* In: Uő., szerk.: *i.m.* 43.
[10] Uo. 44–45.
[11] Uo. 20–27.; Szekfű Gyula: i. m. (2002) 14–17.

kétségtelenül jellemző érzékenység folytán az ő munkássága tekinthető a szellemtörténet mint átfogó filozófiai módszer egyetlen következetes végiggondolásának" hazai viszonylatban.[12] Ez kellő indok ahhoz, hogy futólag rekapituláljuk a *Bevezetés a szellemtörténetbe* című, 1935-ben publikált könyvének fő elképzeléseit.[13]

A szellemtörténet, fejtegeti Joó – mindenekelőtt Eduard Sprangert értelmezve –, elsősorban azt kutatja a múltban, amit nem az ok és a következmény, hanem a cél és az eredmény vonalán zajló cselekvés mutat meg számára a történelemből. A múltban elhatározott cselekedetek végbevitele azonban, ismeri el Joó Tibor is, az oksági (a naturális) viszonyok közegében történik. „Tehát a történeti jelenségeknek két oldaluk van. Két világhoz tartoznak, mint az egész emberi élet. Ám a történetiség lényege éppen az elhatározások pillanatában tör fel. S ezek a pillanatok szabadnak mutatják a szubjektív szellemet, még az objektív szellemmel szemben is."[14] Az igazi szellemtörténet individualista, hiszen „a történetben [a történelemben] nincs semmi eleven erő, amelyik ne individuumok tudatában élne".[15] A szellemtörténet ilyenformán soha sem lehet szociológiai irányultságú tudományos meggyőződés, mivel „a jelenségek igazi mozgatóit [nem] a kollektívum szellemiségében ismeri fel".[16] Ez annak ellenére így van, hogy a múlt historikus által megidézett szelleme holisztikus entitás, amely tehát mindig megelőzi a részeket. Következésképpen a szellem történeti létezését olyan individuális totalitásként lehet csupán elképzelni, amely nem az egyes adatok evidenciáiból, „hanem az

[12] Rugási Gyula: *Szellemtörténet és történetfilozófia.* In: Lackó Miklós, szerk.: *A tudománytól a tömegkultúráig. Művelődéstörténeti tanulmányok 1890–1945.* MTA TTI, Bp., 1994. 24
[13] Joó Tibor: *Bevezetés a szellemtörténetbe.* Franklin Társulat, Bp., 1935.
[14] Uo. 95–96.
[15] Uo. 119.
[16] Uo. 118.

ideális, szellemi léttel bíró vonatkozásrendszer struktúrájának" a felfedezésével válik mint megértendő tudottá.[17] A megértés ugyanis a megismerés egyedül üdvös módja, tekintve, hogy a totalitást egy középponti jelentés szervezi tökéletes egységbe, márpedig a jelentést mint olyat rendszerint nem megmagyarázzuk, hanem felfogjuk, vagyis megértjük.

Való igaz, Joó Tibor jóval többet tudott a német szellemtörténeti filozófiai elmélkedés velejéről, mint gyakorló történész kollégái. Tény azonban, hogy talán ennek folytán (is) reménytelenül távol állt a szellemtörténetírást a korban idehaza fémjelző történészektől. Szekfű egyszer állítólag azt mondta Joó Tiborról: „egy ablakon nézi a világot, monokliját Troeltsch gyártotta".[18] Valójában inkább Spranger, akinek a munkásságát azonban Szekfű bizonyára nem ismerte közelebbről.[19]

Ez tehát az a szellemi milió, ami azt a Thienemann Tivadart körülveszi, akit már egyes kortársai is, és legkivált marxista kritikusai (mindenekelőtt H. Lukács Borbála) az egyik legkomolyabb elméletalkotó *szellemtörténész* irodalomtörténészként könyveltek el.[20] De vajon valóban érvényes ez a megítélés?

Thienemann két írását veszem szemügyre ahhoz, hogy a kérdésben állást foglalhassak.[21] Az *Irodalom* című esszé alapján könnyen kvalifikálható lenne Thienemann a szellemtörténész rangjára, már pusztán azért is, mert írása történetesen

[17] Uo. 145.

[18] Idézi: Lackó Miklós: i. m. 110.

[19] Joó viszont Troeltsch tudományos (elméleti) munkásságát is behatóan ismerte, erről ugyanis 1931-ben terjedelmes dolgozatban adott számot. Joó Tibor: *A történetfilozófia feladata és Ernst Troeltsch elmélete.* Acta litt. ac sc. reg. univ. Hung. Franc.-Jos. Sect. Philos. IV. 1. Szeged, 1931.

[20] H. Lukács Borbála: *Thienemann Tivadar „Irodalomtörténeti alapfogalmairól".* Irodalomtörténeti Közlemények, 1965/4. 447–465.

[21] Thienemann egész tudományos és szellemi működéséről mélyenszántó áttekintést ad. Dávidházi Péter: *Menj, vándor. Swift sírfelirata és a hagyományrétegződés.* Pannonia Könyvek, Pécs, 2009.; Balogh Tamás: *Ő volt Thienemann.* Kijárat, Bp., 2013.

abban a Hóman Bálint által szerkesztett reprezentatív tanulmánykötetben látott napvilágot, amely a magyar humán tudományok szellemtörténeti irányvételét volt hivatva demonstrálni. Thienemann kötetbéli megszólalása részben valóban beleillik Hómanék e törekvésébe, hiszen – szellemtörténészhez illő módon – kemény kritikát mond a szerző a múltban szokásos filológiai pozitivizmusról, az irodalomtörténeti (és irodalomkritikai) faktográfiáról. Akkor is a szellemtörténet igényeihez látszik Thienemann igazodni, amikor a szintézisre való törekvést tűzi ki az irodalomtörténet-írás elé legfőbb feladatként. S akkor is a szellemtörténész hangja hallatszik ki írásából, amikor kijelenti: „az egész szellemtudományi irány az idealizmus filozófiájával áll vagy bukik".[22] Végül: már az maga is Thienemann szellemtörténeti beállítottságra vall, hogy szerinte: „A művészi formát le lehet fordítani világnézeti textusra és ez a textus jelenthet csupán öntudatlan homályos ízléstörvényt, de lehet tudatos állásfoglalás is. Az irodalomtörténetnek mindenképp tudatossá kell tenni ezt a kapcsolatot a művészi forma és a világnézeti tartalom között."[23] Az idézett gondolat Dilthey életfilozófiai felfogását visszhangozza, melyet a német filozófus így fogalmazott meg egy bizonyos helyen: „az életet magából az életből kell értelmezni – ez a gondolat köti öszsze az életfilozófusokat a világtapasztalattal és a költészettel".[24]

S noha Thienemann szerint „a dolgok változását az eszmék változására kell visszavezetni", ami képes megteremteni a közösséget az irodalomtörténet, a műtörténet és a filozófia története között, sőt ez még „az irodalom és a vallás csaknem ismeretlen egybefonódásait [is] megmagyarázza",[25] az esszé végén a gondolatmenet más irányba kanyarodik. Az előbb idé-

[22] Thienemann Tivadar: *Irodalomtörténet.* In: Hóman Bálint, szerk.: i. m. 73.

[23] Uo. 77.

[24] Wilhelm Dilthey: *A filozófia lényege.* Ford., utószó: Csejtei Dezső és Juhász Anikó. Attraktor, Máriabesnyő – Gödöllő, 2007. 47.

[25] Thienemann Tivadar: i. m. (1932) 78.

zett elgondolással szemben ugyanis Thienemann itt egy olyan műtörténeti alapozású irodalomtörténet-írás létjogosultságát hirdeti, amely a stílus változásaira és korszakolási kritériumként való használatára irányul. Tovább haladva pedig kifejti, hogy az előző két megoldással „csaknem tagadólag" áll szemben az a harmadik opció, melyet az irodalmi héroszkultuszban feloldódó irodalomtörténet képvisel. Ő maga végül egy negyedik paradigma mellett tör lándzsát, amely viszont határozottan szociológiai irányú szellemi törekvést példáz. Az utóbbiról megjegyzi: „a nemzeti és az európai fejlődés szempontjait egységesítő szempont magasabb nézőpontból magába olvasztani igyekszik az előbb említett fölfogások ellentétes elemeit is. Világnézetet vizsgál, mint az eszmetörténet, de a világnézetet nem elvont szellemi valójában vizsgálja, hanem az emberi érdekek történelmi-társadalmi szövedékébe szőtt ideológiát lát benne; stílust vizsgál, mint a műtörténet, és az irodalmi jelenségek legkülsőbb látható valójának alakváltozásaira figyel, mert egybelátja a külső formát és a szellemi lényeget, stílusmorfológiája azonban csak az irodalmi jelenségekre támaszkodik; a héroszkultusz irodalomfelfogását is elfogadja: de a nagy alkotókat nem önmagukban nézi, hanem a vezéreket látja bennök, akik akarják, hogy mások szellemben kövessék őket. *Irodalombölcseletnek* is nevezhetnők ezt a fölfogást, mert az irodalmat nem önmagából, saját szubstanciájából igyekszik megérteni és az irodalom legsajátabb adottságának, az »irodalmiság«-nak kifejlését keresi az irodalomtörténetben."[26]

Az irodalomtörténetírás e módja olyan, mondhatni magától értetődő, eddig azonban többnyire figyelmen kívül hagyott dolgokkal igyekszik foglalkozni, mint hogy az irodalmat vajon beszélik (hangzó szó) vagy inkább írják, leginkább hallgatják, vagy többnyire inkább olvassák. Akkor derülhet ki csupán, hogy miben rejlik az irodalom lényege, ha ezeket a kérdéseket

[26] Uo. 83.

tűzi napirendre az irodalomtörténetírás. Így tárhatja fel csupán azt a formaadást célzó szüntelen törekvést, ami a szellemet az élő nyelvben kiformálja, elérve ezáltal, „hogy [az irodalom] maradandó testet öltsön és formába rögzítve változatlan individuumnak megmaradjon az idő minden változatán keresztül".[27] Ha ebben állapítjuk meg az irodalomtörténetírás sajátszerű tárgyát, akkor az író, a mű és a közönség viszonyrendszerébe helyezett irodalmi jelenség történeti változásának a kutatását helyezzük előtérbe.

Ma már jól tudjuk, hogy az a néhány oldal, ami az esszé summázataként kerül a maga helyére, egy akkor már alaposan kiérlelt felfogást vetített előre, melyet– a maga egészében – a kötetbéli esszével egy évben megjelent opus magnum, az *Irodalomtörténeti alapfogalmak* című monográfiában adott Thienemann közre.[28]

Nincs ezúttal tér és idő, és talán szükség sincs arra, hogy beható rekonstrukciónak vessük alá a szóban forgó könyvet, ahol Thienemann a szellemtörténeti szaktudományi erőfeszítésekkel szemben meggyőző alternatívát kínál. Vitán felül áll, hogy az *Irodalomtörténeti alapfogalmak* az olyasfajta *Begriffsgeschichte*, amiről Reinhart Koselleck évtizedek múltán megjegyzi: „a legsokrétűbb fogalmak jelentéseit is képes tisztázni, származzanak ezek a jelentések akár a legkülönfélébb korokból". A fogalomtörténet ugyanis azt kutatja, amit a társadalomtörténet – elméleti premisszaként – készséggel a magáénak fogad el, amikor az igen eltérő időtartamokban végbemenő eseményeket és struktúrákat összeveti egymással. Koselleck fontos megállapítása, hogy sokat okulhat a szigorúan „tárgytörténeti" alapon művelt társadalomtörténet a fogalomtörténetből, mivel a fogalmak „történeti mélyszerkezete", amiről

[27] Uo. 84.

[28] Thienemann Tivadar: *Irodalomtörténeti alapfogalmak.* Danubia Könyvkiadó, Pécs, 1931.

egyedül a fogalomtörténet ad számot, magában rejti azt az elméleti rendszerbeli jelentőséget, „amellyel minden társadalomtörténeti kutatásnak szembe kell néznie".[29]

Thienemann munkája mélyreható elemzést kívánna, amire azonban itt és most nem vállalkozhatunk. Rá kell viszont mutatni, hogy Thienemann korántsem volt magányos harcos e tekintetben a maga korában.

Hóman és Szekfű csoportos jelleget szerettek volna adni a humántudományok teljes hazai spektrumát átszövő szellemtörténeti iránynak. Kétségtelen azonban, hogy e főirány mellett a szellemtörténet alternatívájának tetsző másfajta tudományos szemléletmód is létezett ez idő tájt, amely kellő szociológiai tudatossággal kereste a kiutat az új filozófiai idealizmus által megszabott szellemtörténeti ketrecből. Thienemann fogalomtörténeti kezdeménye is az utóbbi törekvést példázza. S hasonló indítékok jegyében fordult, Thienemannt időben meg is előzve, Hajnal István is ez irányba, midőn már az 1920-as évek elején kutatni kezdte az írás (az írásbeliség) történetét.[30]

Nem véletlenül jegyezte meg Hajnal a Thienemann említett könyvéről szóló recenziójában, hogy az *Irodalomtörténeti alapfogalmak*ban foglaltak „ezúttal nem tisztán irodalomtörténetiek, hanem közös bázist jelenthetnek egyáltalán az emberi kultúrfejlődés magyarázatára: s ez az, ami a történelem [a történetírás] számára is végtelenül érdekessé teszi T. nagyszabású kísérletét". Hajnal szerint a munka fő szemléleti újdonsága abból ered, hogy Thienemann sajátos tartalommal ruházta fel a fejlődés fogalmát, ami érdemessé teszi a könyvet akár még a történészi méltatásra is. A fejlődés e fogalma ugyanis, amely persze némiképpen a szellemtörténeti koncepció alapján áll, „nem zavarja meg [Thienemannt] a fejlődés fokozatainak valóságszerű megfigyelésében", hiszen: „A koncepció az ő vizsgálódásához végül is csak a fejlődés jellemvonásait nyújtja s nem egyedüli mozgató erejét, bármennyire is meg van győződve ez utóbbiról."[31] Annak bizonyítékául, hogy Thienemann maga sincs talán tudatában tudományos munkája nem szellemtörténeti irányának, Hajnal azt adja elő, hogy Thienemann a gyakorlatban revíziónak veti alá e munkájában a szellemfejlődés hegeli eredetű fogalmát. A fejlődési fokok leírása során ugyanis „nem az ideák, tartalmak, gondolatok dinamikájának, hanem az ember és ember s az ember és kultúrtermék kölcsönös alakító hatásának eredményeit értékeli. A hegeli alapgondolat csak a mélyek mélyén uralkodik", amely közvetlenül semmit sem képes megmagyarázni a történelem átfogó folyamataiból. Ez pedig azzal függ össze, hogy az utóbbiak „nem érthetők meg egy egységes szellem képletéből, alapjaikat ott kell keresnünk, ahol T. keresi, a közösségélet kitágulásában s ennélfogva egyre fokozódó aktivitásban".[32]

Thienemann koncepciójának ez a fajta hajnali recepciója korántsem a puszta véletlen műve. Hajnal a harmincas évek elején olyan programalkotó (írás)történészként tűnik szemünkbe, akinél az adott kutatási téma már egy bizonyos szemléleti pozíciót is kijelöl; ez pedig nem szellemtörténeti beállítottságról árulkodik. A szinoptikus vagy holisztikus történetszemlélet, amit a szellemtörténet olyannyira ambicionál, Hajnal szerint a szellemtörténettől eltérő módon is valóra váltható tudományos programként. „A közösség életjelenségei, formái, de nem egyszerű összetevődésük adja meg a közösség életét. Életerők formái; de csak egységes szempontból való megfigyelésük vezethet maguknak az életerőknek a felismerésére. Az ún. «szellemtörténeti» irány, szellemi áramlatok összefoglaló vizsgálata, rendkívül értékes eredményeket hozott, de inkább csak már ki-

[29] Reinhart Koselleck: *Fogalomtörténet és társadalomtörténet*. In: Uő: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Ford. Hidas Zoltán. Atlantisz, Bp., 2003. 142.
[30] Századok, 1934/1–3. 73.

[31] Uo.
[32] Uo. 74.

alakult szellemi erőket konstatál, mintsem azok genézisét adja."[33] A közösség fejlődésének alapját, írja az akkor kéziratban maradt írásában, „az emberek mind nagyobb tömegét összefogó, érintkezésüket lehetővé tevő eszközök, módok" léte és történeti alakulása jelenti. Az említettek sorában (legalábbis az európai kultúra alakulása szempontjából) kitüntetett helye van az írásbeliségnek, amely a társadalmi struktúrát alapjában kiformáló és átalakító eszköz gyanánt hat, s mint ilyen, az a szociális folyamat, amely „minden más szociális jelenség kezdeti feltétele" is egyúttal.[34] Az írás önmagában véve nem oka semmilyen, a történelemben végbemenő fejlődésnek (mozgásnak és változásnak). „Nem hatóerő. Önmagában nem idéz elő fejlődést. De nélküle lehetetlen az."[35] Másként szólva: „nem ok, nem tényező az írás; egyszerűen szövedék, amely szervez s vegyi folyamatot tesz lehetővé. [...] Ami fejlesztett, az a gazdasági erő volt csupán; ami lehetővé tette a fejlődést, az az írás volt."[36] E minőségében az írás legföljebb „szociológiai szervező tényező", aminek azonban döntő szerepe van az individualizmus, a racionalizálódás és a belőlük folyó fejlődés egész folyamatának a kibontakoztatásában. Ennek az összefüggésnek a belátása az, ami a történészt arra készteti, hogy érdekelje az írásos emlék, keletkezésének összes körülményeivel együtt, így mindenekelőtt maga az írás, továbbá az írásgyakorlat, az író és végül mindezek együttes szerepe a társadalmi élet szervezésében.[37]

Hajnal idézett elvi fejtegetéseit olvasva könnyen belátható, hogy az írásnak mint szociológiai „viszonyulás"-nak a fogalma mélyen egybevág azzal, amit Thienemann is állít az irodalom időben gyakran és mélyrehatóan átalakuló fogalmáról; és persze azzal is rokonítható, ahogy Thienemann belehelyezi az irodalom társadalmi jelenségét a mű, az alkotó és a befogadó hármasságának a viszonyrendszerébe. Az a szociológiai dinamika, amit Hajnal az újkori racionalizálódásban felfedezni vél, és amit egyébként közvetlenül az írásbeliség elterjedésével hoz összefüggésbe, annak látszik megfelelni, amit Thienemann a könyvkultúra (korábban a kéziratkultúra) új írásbeliségének a szoros velejárójaként tételez az *Irodalmi alapfogalmak* című munkájában. Ez a fejlődés, ami – legalábbis az alkotó oldalán – a szerző emancipálódását hozza magával, a mű vonatkozásában pedig megteremti a szövegalkotás eredetiségét és a szöveg kanonikus rögzítését. Mindezek pandantjaként, vagyis a befogadói oldalon pedig a „jelenvaló közönség", a „közeli közönség" és a „távoli közönség" időbeli hármassága követi egymást a történelmi idő szekvenciális rendjében. Mindez együttesen szükséges ahhoz, hogy végbemehessen az individualizálódás (fejlődési) folyamata, tekintve, hogy az egyéni alkotás és befogadás lehetőségét kizárólag csak a társas vonatkozások ezen időbeli rendjei képesek biztosítani.[38]

Olyan szociologizáló humántudományi törekvés jut ezáltal szóhoz Thienemann és Hajnal két háború közötti irodalomtörténeti és történetírói munkásságában, amely egyáltalán nem vág egybe a szellemtörténeti filozofálással megtermékenyíteni gondolt szaktudományi kánonokkal.[39] Újabban felismerés, hogy elsősorban Hajnal és Thienemann egymással párhuza-

[33] Hajnal István: [*Európai kultúrtörténet – írástörténet*] (1932). In: Hajnal István: *Technika, művelődés. Tanulmányok.* Vál., s.a.r., bev., jegyz. Glatz Ferenc. História, MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1993. 15.

[34] Uo. 16.

[35] Uo. 17.

[36] Uo. 18.

[37] Uo. 25.

[38] Árulkodó tény, hogy a társas vonatkozások (a szociabilitás) kifejezésére olykor mindketten használják a *szövedék* szót.

[39] Hajnalnak mint kánonrombolónak, helyesebben mint egy nyílt ellenkánon meghirdetőjének az úttörő szerepe a legújabb időben kap csupán nagyobb hangsúlyt a historiográfiai diskurzusban. Ld. erről jelen kötetben a Kánon, ellenkánon és politikai megfelelés című fejezetet. Továbbá: Balog Iván: *Hajnal István alternatív kánonja.* In: Dénes Iván Zoltán, szerk.: *A magyar történetírás kánonjai.* Ráció, Bp., 2015.129–163.

mos, egymásra ható szaktudományos munkássága képviseli a két háború között ezt a mondhatni kánonváltó tudományos törekvést. Kiséry Andrásé az érdem, hogy kommunikációtörténeti összefüggésben maradva bizonyította kettőjük tudományos úttörését.[40]

Hadd idézzem végül ennek a mind Thienemann, mind Hajnal által eminens módon képviselt szemléletmódnak egy-egy jellemző megfogalmazását. Hajnal a következőket írta 1933-ban: „nincs tulajdonképpen semmi önálló ok, csak az emberközi viszonyodás. [...] Az anyagi-szellemi kultúreredmények »hatása«, «átvétele» természetes oka a fejlődésnek, [...] de [...] az ilyen átvétel nem lehet mechanikus, az újat egy alulról jövő aktív tömegmunkának kell fogadnia. Ezt kell értékelnünk, ahelyett hogy bizonyos kész anyagi-szellemi alakulásoknak szinte misztikus hatóerőt tulajdonítsunk."[41] Thienemann pedig így adott hangot saját szakterületén ugyanennek a gondolatnak. „Az irodalomtörténetnek számolnia kell irodalom-kívüli erőkkel, melyek belejátszanak az irodalom spontán fejlődésébe. A szellemi fejlődés útját követi, de az eszmék isteni színjátéka pártharcok formájában zajlik le a földön. Világnézetek állnak egymással szemben: de a küzdelem kimenetelét igen sokszor nem az eszmék győzelme, hanem a társasélet íratlan törvénye dönti el [...,] a szellemi élet története úttörőknek és követőknek, szövetségeseknek és ellenfeleknek versengéséből és pártharcaiból tevődik össze."[42]

---

[40] András Kiséry: *Literacy Culture and History in the Work of Thienemann and Hajnal.* In: Steven Tötösy de Zepetnik – Louise O. Vasvári, eds.: *Comparative Hungarian Cultural Studies.* Purdue University Press, West Lafayette, Indiana, 2011. 34–47.; Kiséry András: *Hajnal és Thienemann láthatatlan kollégiuma. A tudomány hálózatai, a német szociológia és a kommunikáció egyetemi kutatása Magyarországon 1930 körül.* In: Neumer Katalin, szerk.: *Médiák és váltások.* MTA BTK Filozófiai Intézet – Gondolat, Bp., 2015. 246–305.

[41] Hajnal István: *Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés (1933).* In: Hajnal István: i. m. 53.

[42] Thienemann Tivadar: i. m. (1931) 241.

A kánonromboló Mályusz Elemér választásai

Mályusz Elemér tudománypolitikai megítélése éppannyira változatos, mint a történész tudományos munkássága. A marxista Mályusz-képből soha sem hiányzott a fasiszta minősítés. Szigeti József így kolportálta ezt az imázst, amikor Mályusznak *A magyar történettudomány* című könyvét kommentálta: „bármik voltak is a szerző szubjektív németellenes illúziói – a magyar történettudomány német mintára történő fokozott fasizálódását sürgeti" a szerző.[1] A kijelentést igazolni hivatott idézet azonban nem hitelesíti Szigeti mondandóját: az ugyanis arról szól, hogy a kizárólagosságra igényt tartó szellemtörténeti irány tanítása szerint a magyar történelem a nyugati fejlődési mintát követi: és „ebből a tényből művelődésünk másodrangúságára enged következtetést, meg arra is, hogy a külföld, ez vagy az a náció volt tanítómesterünk, magunknak pedig a tanítvány szerepe jutott évszázadokon keresztül. Aminek alapján ismét igényt emelhet a legtöbbet adó mester, nehogy a jövőben is pórázon vezessen bennünket".[2] S mi utal itt vajon a „nyilvánvaló" szemléleti fasizálódásra? Szerintem semmi. Ehhez képest

---

[1] Szigeti József: *A magyar szellemtörténet bírálatához.* Kossuth, Bp., 1964. 175

[2] Mályusz Elemér: *A magyar történettudomány.* Bolyai Akadémia, Bp., 1943. 52–53.

jóval reálisabb Romsics Gergely álláspontja, miszerint: Mályusznak ez a munkája „egyszerre őrzött [...] emancipatorikus tartalmakat, rendelkezett határozott németellenes éllel, és – az »idegen« és »dinasztikus« érdekeket azonosítva a nemzeti múltban – lándzsát tört a magyar népi tudatosság historiográfiai és politikai művelése mellett."[3] Romsics Gergely ebből arra következtet, hogy „Mályusz a népiségtörténet recepciójának korpuszán belül szemlélve nem szélsőséges olvasatot alakított ki".[4] Romsics Ignác szerint ugyanakkor a népiségtörténet meghirdetése Mályusz részéről a német *Volksgeschichte* ellensúlyozására szolgált volna: „Mályusz mindvégig úgy gondolta, hogy a német ideológiai expanzióra leginkább saját fegyvereinek kisajátításával, vagyis a magyar népiségtörténeti kutatásokkal adható adekvát nemzeti válasz."[5] Kérdés, valóban erre a célra szánta-e Mályusz a népiségtörténetet, ám ennek a megválaszolását hagyjuk egyelőre nyitva. Romsics később kiegészíti az általa előbb mondottakat, amikor Mályusznak a magyar történetírás szervezeti kereteit és személyi feltételeit is érintő elgondolásait ecseteli: „Ez az antiszemita felhangoktól sem mentes mű [...] a német történetírás náci gleichschaltolását jelölte meg követendő példaként (*A magyar történettudomány*, 1943)".[6]

Máig homály fedi, hogy ténylegesen mit recipiált Mályusz a német *Volksgeschichté*ből vagy más kortárs történetírói áramlatokból, és amit átvett belőlük, azt végül mire használta. Nem takaríthatjuk meg magunknak, hogy tisztázzuk végre a népiségtörténet genezisét, Mályusz ez irányú szellemi útkeresésének a személyes motivációját és nem utolsósorban a népiségtörténet-írás tulajdonképpeni értelmét.

Mályusz *kezdettől* ennek a majd csupán később népiségtörténetnek elkeresztelt történetírásnak a bűvkörében élt. 24 évesen publikált doktori értekezését is már egy ilyesfajta történetírói törekvés hatotta át. A *Turóc megye kialakulása* című munka[7] hamisítatlan „népiségtörténeti" vállalkozás, még ha nem is társul még ekkor hozzá a később meghonosodó brand. Roppant árulkodó, miszerint Romsics Ignác is azt emeli ki a munka egyik meghatározó szemléleti eleme gyanánt, hogy Mályusz beállításában a megye mint történeti-territoriális entitás, „nem valami felsőbb intézkedéssel és külföldi minták alapján életbe léptetett intézmény, hanem »fokozatos fejlődés« eredményeként, »önmagától« kialakult intézmény volt".[8] Miben tér el ez vajon attól, amit Mályusz a *Magyar történettudomány* című munkájában is állít az autonóm, a nem az európai mintát követő magyar történelmi fejlődésről? Semmiben.

És ez még csak a kezdet volt. A *Turóc megye* mezoszinten megírt régiótanulmány, és mint ilyen, a léptékek ezen lekicsinyítése folytán feltűnően különbözik a hangsúlyosan szintetikus beállítottságú szellemtörténet-írástól. A léptékváltás igénye azzal függ össze, hogy a népiségtörténész által vizsgált múlt nem az államhoz vagy a közhatalomhoz, hanem a népességhez (a köznéphez) és a társadalomhoz tartozik eltéphetetlen szálakkal. 1926-ban tette közzé Mályusz a helytörténeti kutatás kérdéséről szóló tanulmányát, melyben kifejtette: a territoriális történetírás (nálunk, de nem a németeknél, a megyetörténet) képezi a szakszerű (az autodidakta és amatőr történészek által korábban kisajátított) történetírás legitim módját, ahol „a társadalom- és gazdaságtörténeti szempontoknak kell elő-

[3] Romsics Gergely: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941.* Új Mandátum, Bp., 2010. 319.

[4] Uo.

[5] Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.* Osiris, Bp., 2011. 327.

[6] Uo. 329.

[7] Mályusz Elemér: *Turóc megye kialakulása.* Budavári Tudományos Társaság, Bp., 1922. Újabb kiadása: Attraktor, Bp., 2015.

[8] Romsics Ignác: i. m. 323.

térbe nyomulniuk és érvényesülniök".[9] Hiábavaló és felesleges itt szerinte a politikai történet erőltetése, viszont: „A gazdaság- és társadalomtörténet [...] olyan feldolgozható problémák százait nyújtja, amelyek tipikusan helyi jellegűek, csak az illető területen végzett kutatások révén oldhatók meg".[10] Soha egy percig sem volt kétséges Mályusz számára, hogy egy efféle történetírás nem szellemtörténeti beállítottságú. „Mivel szellemi mozgalomról, fejlődésről nagyon kevés szó eshet, [...] az anyagi állapot feltüntetése lehet csak a főcél."[11]

Mi magyarázza mégis, hogy oly hosszú időn át a szellemtörténet hazai reprezentánsai között tartották számon Mályuszt is? Részben talán az, hogy historikusunk sokáig sikerrel leplezte a szellemtörténettől való elvi különbözőségét, miközben a történészi pálya kezdetétől másmilyen történeti szemléletmód jegyében kezdett el munkálkodni. Mely szándékának olykor nyíltan is hangot adott, mint tette a szegedi egyetemen 1930-ban tartott székfoglaló előadásában. Ekkor kijelentette: szemináriumi órái tárgyaként elsősorban az Alföld és Erdély története kínálkozik számára, de semmiképp sem politikatörténeti alapon. A mimikri jegyében látszólag kitartott azonban a szellemtörténet mellett, például imigyen: „a *szellemtörténeti módszer* alkalmazása azt fogja mutatni, hogy műveltségünk ezer év óta a nyugati kulturális élet része volt ugyan, de viszont abban nem olvadt fel teljesen; mint a magyar lélek is mindenkor, minden idegen hatás dacára, megőrizte sajátos egyéni jellegét".[12] Tiszta, világos beszéd, csak éppen nem a szellemtörténet, hanem a népiségtörténet szellemében előadva.

[9] Mályusz Elemér: *A helytörténeti kutatás feladatai* (1923-1924). In: Uő: *Klió szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok.* Szerk.: Soós István. MTA TTI, Bp., 2003. 49

[10] Uo

[11] Uo. 497.

[12] Mályusz Elemér: *Irányelvek a magyar történelem tanulmányozásánál* (1930). In: Uő: i. m. (2003) 469.

Mi tartotta vissza Mályuszt attól, hogy nyíltan színt valljon történészi hitvallásáról? A tudósként befutható karrier utáni vágy dolgozhatott szerintünk e döntése mögött. Tőle magától tudjuk, hogy már a tudományos pályára kerülését is Szekfűnek köszönhette. „Ha rajtam múlik, soha többé nem találkozom Szekfűvel [, aki rövid ideig tanára volt a pesti egyetemen]. Településtörténettel, középkori történeti földrajzzal szerettem volna foglalkozni".[13] Emiatt fogadta szinte csapásként ható meglepetéssel az egyébként kitüntetésnek szánt felkérést, ami a Magyar Történelmi Társulat elnökétől, gr. Klebelsberg Kunótól érkezett: hármójukat, Hajnal Istvánt, Miskolczy Gyulát és Mályuszt ösztöndíjjal Bécsbe küldték levéltári Hungarikum-gyűjtés céljából. Egyikük sem nagyon örült a felkérésnek, de „vajon mit tehettem volna én szakvizsgálati bizonyítványommal? Készülhettem volna a pedagógiai vizsgára, közben instruktorkodással keresve kenyeremet."[14] Ezért tehát ő is beadta a derekát.

A helyzet érdemben később sem változott. Olykor még a publikálási lehetőségek is Szekfű közbejöttével nyílhattak meg csupán a fiatal historikus előtt. Így és ezért került be a nem kifejezetten a szellemtörténet jegyében írt Mályusz-tanulmány is a Hóman által szerkesztett, *A magyar történetírás új útjai* című kötetbe, amely programalkotó írásként hatott.[15] Sőt mi több, az olyannyira áhított pesti egyetemre kerülését

[13] Mályusz Elemér: *Legsikerültebb könyveim. Századok*, 2015/1. 216.

[14] Uo. 217.

[15] Mályusz Elemér: *A népiség története.* In: Hóman Bálint, szerk.: *A magyar történetírás új útjai.* Magyar Szemle Társaság, Bp., 1932. 237–268. *A vörös emigráció* címen a *Napkelet* folyóiratban folyamatosan közzétett, a tudós szerzőhöz méltatlan pamflet is Szekfű nagylelkűségének eredményeként kerülhetett ki Mályusz tolla alól. Könyv formában (nem számítva a német és angol nyelvű kiadásokat) csak jóval a szerző halála után látott a mű (magyarul is) napvilágot (Attraktor, Bp., 2005).

is egyedül csak ettől a két patrónusától remélhette Mályusz.[16] Ráadásul a népiségtörténet kutatására szakosodott kutatóintézet felállításának a megvalósítását is kizárólag Hóman juttathatta volna révbe, aki egy ideig valóban támogatta is a törekvést, később azonban visszakozott, és ezzel végzetesen megromlott kettőjük között a személyes kapcsolat (könyvünk egy korábbi fejezetében erről esett már szó).

De nem szellemtörténeti beállítottságú vajon maga a népiségtörténet is, szemben minden ezzel ellenkező állítással? Ahhoz, hogy a kérdést eldönthessük, közelről szemügyre kell venni a népiségtörténet-írás egész koncepcióját. A kiindulópont az e tudományos törekvést vallók, legalábbis Mályusz számára egy új nemzetfogalom meghirdetése volt, amely tematikai és módszerbeli váltást eredményez(het)ett a történetírásban. Ennek nyomán kerülhetett a liberalizmus korának jól megfelelő, a francia eredetű politikai (államközpontú) nemzetfogalom helyébe az etnikai gyökerű nemzet történeti fogalma. Közvetlenül Trianon sokkja késztette Mályuszt e döntő lépés megtételére. Saját felmenői révén, akik egy nagy múltú felvidéki családot képviseltek, személyes identitását szorosan együvé tartozónak érezte a kisebbségi sorba került magyarokéval. Ne feledjük, a Mályusz család majd csupán a történész apja révén, a 19. század végén került Makóra (majd Szegedre).[17] Mályusz Elemért feltehetően már a doktori témaválasztás során is családja felvidéki eredete motiválta a döntésben.

A Trianonnal keletkezett új helyzet, a Kárpát-medencebeli magyarság diaszpórává alakulásának megrázó élménye döbbentette rá Mályuszt a korábban domináns államnacionalista történeti identitáskonstrukció elavultságára. Hosszú időn át

[16] Pál Lajos: *Egy folyóirat a történész viták kereszttűzében,* Századok (1931–1943). *Századok,* 2015/1. 39–40.

[17] Mályusz Miklós: *A Mályusz család.* Levéltári Közlemények, 1999/1–2. 167–173.

jól szolgálta ugyan az államnacionalizmus a nemzeti államok kialakulásának ügyét, a megváltozott körülmények között viszont több kárt, mint hasznot hozott a magyarságra nézve. A nemzet olyan – történetileg kimunkált – fogalmára van szerinte égetően nagy szükség, amely képes orvosolni az utódállamokban elnyomott magyar nemzeti kisebbség ügyét. Erre a feladatra egyes-egyedül a kulturális nacionalizmus eszmevilága alkalmas, amely hozzásegítheti a kisebbségi sorban élő nemzetiségeket ahhoz, hogy némi kulturális szabadságra tegyenek szert itthon és a trianoni határokon kívül egyaránt. A 19. században a kultúrnemzetből államnemzetbe alakulás szerepelt a történelem napirendjén, a megváltozott helyzetben viszont – szögezte le Mályusz – az államnemzetből a kultúrnemzetbe való visszaalakulás tűnik időszerűnek. Egyedül így érhető el, hogy ne váljanak a diaszpórák, kivált a kisebbségi magyarok az állami asszimilációs politikák jövőbeli áldozataivá.[18]

Kifejezetten ennek a politikai célnak felel meg Mályusz szerint a népiségtörténet tudományos krédója, amely „az állam helyett a népet emeli ki".[19] De mit takar itt a nép fogalma? Erre irányuló fogalomtörténeti fejtegetésében Mályusz határozott különbséget tesz a nemzet, a nemzetiség és a nép fogalma között. Kezdjük a felsorolás utolsó tagjával. A népiség „egy egész nép öntudatlan élete és kulturális tevékenysége. Ebbe az öntudatlan életbe beletartozik a nép beszéde, amellyel lelki életének mozzanatairól is beszámol; gazdasági tevékenysége, amely a természeti viszonyokkal, elemi csapásokkal való folytonos küzdelmet jelent; a szokások, amelyekhez ragaszkodva vagy amelyeket kifejlesztve élik le a generációk életüket."[20]

[18] Mályusz Elemér: *Népiségtörténet.* S.a.r., jegyz. Soós István. MTA TTI, Bp., 1994. 30–31

[19] Uo. 32.

[20] Uo. 42.

A nemzetiség viszont magán az akaraton alapul. „Nemzetiséget alkotnak azok az embercsoportok, amelyek valamiféle irányban egységet jelentenek, s mint ilyen akarnak érvényesülni. [...] A nemzetiség tehát aktivizált népiség, viszont a népiség a látens nemzetiség egy fajának fogható fel, amely tudatos akaratérvényesítéssel emelkedik és nemesül nemzeti jellegűvé."[21] A nemzetközi hírű német orientalista és ókori vallástörténész, Eduard Meyer 1902-ben megjelent történetfilozófiai kézikönyvéből származik az idézett definíció, melynek értelmében a népiségtörténet számára a kizárólagos történelmi referenciát az *öntudatlan népiség* kínálja.[22] Különlegesen aktuális érdekek fűződnek a magyarság etnikai alapokon nyugvó történeti fogalmának a kidolgozásához, miután nem integrálja többé a magyar népet a birodalmi és kivált nem fűzi egybe a nemzetállami politikai kötelékek kohéziós ereje. Ráadásul a népiségtörténet Mályusz szerint a történeti valóság hívebb rekonstrukciójával is szolgál, hiszen oly gyakran megszakadt a közeli és a távolabbi múltban a magyar államiság folytonossága. „Újkori, Mohács utáni történelmünk sajnálatos alakulása folytán, szinte kényszeríteni lett volna hivatva a magyar történetírást arra, hogy ne az államot, hanem a nemzetet, a társadalmat tartsa a fontosabbnak, mivel ez, és nem az állam volt a magyar autarchia megszemélyesítője."[23]

A népiségtörténet ekként definiált fogalma szerint egyedül a népben férhető hozzá az a történelmi adottság, amely idővel akár „nemzetképző erővé" is válhat, bár nem mindig és nem feltétlenül aktivizálódik ez irányban; ha azonban aktív erővé lesz, nyomban átalakul nemzetiséggé azért, hogy államot építsen magának; így lesz végül nemzet belőle. A Kárpát-meden-

[21] Uo.

[22] Eduard Meyer: *Zur Theorie und Methodik der Geschichte. Geschichtsphilosophische Untersuchungen.* Verlag von Max Niemeyer, Halle, 1902. 33–35.

[23] Mályusz Elemér: i. m. (1994) 35.

cei diaszpóra magyarság ebben az értelemben újabb időkben megint néppé vált, és mihamarabb fel kell fedezni a benne látens módon létező kulturális önazonosságot. Enélkül a magyarság mint népiség utóbb sem válhat államnemzetté. „A magyar népiség ápolása, öntudatossá tétele is a nemzeti céljaink elérésének előkészítését jelenti, ami csak az lehet, hogy minden magyar egyetlen állam, a magyar állam határai közt egyesüljön."[24]

A látens állapotban lévő magyar népiség nemzetiségként való öntudatra keltését a népiségtörténetben összegzett történetírói szemléletmód hirdetésével lehet igazán elősegíteni. Ennek érdekében dolgozza ki Mályusz a harmincas években azt a módszertant, amely a népiségtörténetet egy *par excellence* struktúra- és mentalitástörténet talajára helyezi. Ezzel a tettével érdemli ki Mályusz a kánonrombolás címkéjét, mivel a népiségtörténet a „nyílt ellenkánon" erejével száll szembe a korabeli hazai szellemtörténet-írással.[25]

A népnek a népiségtörténet szemléleti keretei közt artikulált fogalma a közös nyelv és műveltség, és nem pedig az állam kötelékei által egybetartott közösség historikumát tételezi. Ez így már valóban nem emlékeztet a szellemtörténetre. Ennek az utóbbinak a képviseletében megszólaló Hóman Bálint kerek perec ki is jelenti: olyan fogalomalkotással rukkol ki a népiségtörténet, amely történetileg használhatatlan. Hóman szerint lehetetlen ugyanis éles vonalat húzni a tudatos, nemzetiséget generáló, és az öntudatlan, a népet teremtő tevékenységek közé, mint ahogy a szellemi és politikai szféra közötti határvonal feltételezése is felettébb „aggályos". A népiségtörténet ezért csupán résztudomány, afféle néptörténet.[26]

[24] Uo. 44.

[25] A „nyílt kánon" és a „nyílt ellenkánon" német tudományos terminusának a közelebbi jelentéséhez vö. Szajbély Mihály: *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon kialakulásában Világos után.* Universitas, Bp., 2005. 83–86.

[26] Hóman Bálint: *Történettudomány és politika.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1943. (Klny. a Századok című folyóiratból). 7. Egy évtizeddel korábban

A szellemtörténet egyedüli hazai történész-elméletalkotója, Joó Tibor is amellett kardoskodik, hogy egyedül csak a nemzet története méltó a tudomány figyelmére. Miért? Nem másért, mert a nemzet „végső értelmében *hivatásközösség*",[27] aminek van szellemi alkata, ami viszont teljesen hiányzik a népből. A nép olyasfajta individuális totalitás, aminek az alkatát egy középponti jelentés határozza meg; ez maga a nemzet, amely a népet is felölelő egész rendszer.[28] Következésképpen: „A nemzet és nép élete [...] át meg átszövi egymást, s ez, számtalan történeti jelenség magyarázatát adja. Bizonyos szempontból úgy is lehet tekinteni egy nemzet történetét mint küzdelmet a nép nemzetté emeléséért."[29] S mivel a „nemzet lényege merő szellemiség", a nép történeti képződményként ennek a szellemiségnek van alávetve.

Ezek után kijelenthetjük: aligha találkozhatott a szellemtörténet Mályusz népiségtörténetével, az abban foglalt történet- és társadalomszemlélettel.

Ennél fogósabb kérdés a népiségtörténet és a *Volksgeschichte* közti viszony jellege. Az ezzel összefüggő megfontolásokból ered a Mályusszal kapcsolatban oly gyakran hangoztatott fasizálódás, a völkisch szemléletnek való behódolás vádja.

Nézzük meg elsőként a recepció pőre tényeit: Mályusz, akinek semmi köze sem volt a nácizmushoz, és magához a völkisch ideológiához, akár még gondolati előzményként sem hozható az utóbbiakkal közeli kapcsolatba. Meyer nemzetfelfogása egyébként Max Weberre is ösztönzően hatott, még

már Szekfű Gyula is kifejtette a népiségtörténeti fogalomalkotással szembeni elvi aggályait, de akkor még nem Mályuszra, hanem Asztalos Miklós egy frissen megjelent, a nemzetiségek történetét ecsetelő munkájára reflektálva tette ezt. Szekfű Gyula: *Népiség, nemzet és állam.* Magyar Szemle, 1934, szeptember, 5–13

[27] Joó Tibor: *A magyar nemzeteszme* (1939). Universum, Szeged, 1990. 189.

[28] Uo. 186.

[29] Uo. 193–194.

ha Weber vitában állt is vele.[30] Továbbmenően: Mályusz több alkalommal ecseteli az etnicitást érintő húszas évekbeli német történeti kutatásokat, erősen támaszkodik rájuk, sőt követendő példaként is említi őket. 14 olyan történészre hivatkozik egyes írásaiban, akik mind a *Volksgeschichte* művelői voltak,[31] Herman Aubin, Erich Keyser, Theodor Frings, Adolf Helbrok és a szociológus Günther Ipsen közülük a legismertebb. Ez a recepció a húszas években, tehát még az irányzat náci gleichscahltolása előtt megindult. A diaszpóra németség iránt az első világháborút követően mutatkozó élénk, bár nacionalista, de nem a faji szemléletben fogant tudományos érdeklődés történeti és szociológiai kutatási eredményei kerülnek itt piedesztálra. Nem kizárólag csak a kutatási módszereket illetően, hanem a fogalomalkotás terén is sokat tanul historikusunk az akkori *Volksgeschichte* diskurzusából. Azzal egybehangzóan ő maga is vallja, hogy az osztály alapú, vagy az érdekcsoportok szerinti és felekezeti jellegű megosztottságoktól mentes egységes népben testesül meg a történelem cselekvő alanyisága, ezt az ágenst pedig kulturális egyöntetűség cementezi egybe.

A kultúra mályuszi fogalma nem a szellemtörténet, hanem az etnológiai (az antropológiai) és az etnográfiai szóhasználat szája íze szerint való. „A népiség az az életteljesség, amely minden korban kiárad a népből, mint a saját életét élő tevékeny mozgatóerőből."[32] E felfogásnak megfelelően a népiségtörténet nem a politikai történettől különválasztott önálló történetírásként (aldiszciplínaként), hanem a történelem átfogó látásmódját érvényesítő történeti szaktudományként azonosítja magát.

[30] Erdélyi Ágnes: *Max Weber és Eduard Meyer.* Kézirat.

[31] Mindenekelőtt *A helytörténeti kutatás feladatai, A népiség története* című írásokról, valamint Mályusz egyetemi előadásairól (*Népiségtörténet*) van itt szó. Lásd továbbá: *Mályusz Elemér feljegyzése egy Magyar Történeti Intézet felállításáról* (Közzéteszi: Erős Vilmos). Történelmi Szemle, 1998/1–2. 113–126.

[32] Mályusz Elemér: i. m. (1994) 43.

Ezek között a keretek között pedig semmilyen különbség sem állapítható meg állam és társadalom között.

A népiségtörténet és a *Volksgeschichte* egyívásúnak tűnik, ennek ellenére van közöttük különbség. Eltérésük abban rejlik, hogy korántsem azonos célok vezetik művelőiket. Amikor beköszönt a náci uralom, a *Volksgeschichte*, amit a hatalom nyomban instrumentalizál, készségesen átáll a faj fogalmát abszolutizáló tudományos alapokra. Mályusz azonban ezt teljességgel elfogadhatatlannak tartja, mert a nép, a népiség fogalma ezzel szerinte felolvad a (német) nemzet fogalmában, és olyan vonásokkal telítődik, amelyek már magát a nemzetet jellemzik. A nép fogalma sohasem cserélhet azonban helyet a nemzet történeti fogalmával: „Szükséges tehát, hogy állandóan különbséget tegyünk nemzet és nép, nemzetiség és népiség között."[33] Mályusz népiség fogalma, a historikus vitathatatlan antiszemita érzülete ellenére nem mosódhatott azonban egybe a későbbi *Volksgeschichte* történetfelfogásával, mert *nem náci politikai használatra készült.*

Utolsóként röviden szólni kell arról is, hogy az újabb német historiográfiai értékelés a *Volksgeschichté*t úgy tekinti, mint a struktúratörténet-írás – német földön – első megnyilatkozását, amihez hasonlót a francia *Annales* folyóirat körül tömörülő történészek képviseltek az idő tájt. Az 1950-es, és kivált az 1960-as és 1970-es években ez a kezdemény is hozzájárult valamiképpen a *Historische Sozialwissenschaft* kibontakozásához, amely nagy karriert futott be azután. Az utóbbi progresszív voltát pedig még soha senki nem kérdőjelezte meg. A *Volksgeschichte*, amely kétségkívül kiszolgálta a totalitariánus hatalom aljas eszmei kívánalmait, egyszersmind új utat vágott a történetírói diskurzus számára. Ennek kapcsán mutat rá Jürgen Kocka, hogy mennyire más valamely tudományos gondolat

[33] Uo. 41.

vagy törekvés értéke attól függően, hogy milyen politikai és eszmei közegben talál otthonra.[34]

Bármi is volt a Mályusz-féle népiségtörténet korabeli politikai és ideológiai konnotációja, vitathatatlan, hogy tudományos törekvésként előfutára lett a 20. század utolsó negyedében nálunk is szárba szökkenő társadalomtörténet-írásnak.[35] A népiségtörténet ekként való megítélése pedig feltétlenül pozitív előjelű fejlemény.

[34] Kocka, Jürgen: *Ideological Regression and Methodological Innovation: Historiography and the Social Sciences in the 1930s and the 1940s*. History & Memory, 2, 1990. 130–137. Különösen 137.

[35] A későbbi társadalomtörténet-írói látószögből így szokás értékelni a népiségtörténet. „A program az 1930-as években rendkívül korszerű, szinte minden elemében párhuzamba állítható például a francia *Annales* programjával. De kiindulópontja és indítéka más. A durkheimi társadalmi tény és társadalomkép helyett a nép és a népiség mint organikus képződmény – ez okozhatja a Mályusz szemléletére épülő politikai program eltérését, de nem kérdőjelezheti meg a tudományos szemlélet korszerűségét." Benda Gyula: *Történelem és szociológia. Mályusz Elemér történetírása a két világháború között.* In: Uő: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk.: Bácskai Vera, Gyurgyák János, Kövér György. Osiris, Bp., 2006. 79.

Szűcs Jenő, a magányos történetíró

„Az a konkrét kérdés, amelynek megválaszolására kísérletet kell tennem, így hangzik: mi késztette cselekvésre a jobbágyokat (szám szerint 20–40.000 parasztot), akik 1456 júliusában Nándorfehérvár alá sereglettek, hogy megvédjék azt az országot, amelynek politikai jogaiból ki voltak rekesztve?"[1] Szűcs kevéssé ismert tanulmányának idézett kezdő mondata pontosan mutatja, hogy milyen irányba fordult ez idő tájt historikusunk érdeklődése; az ezt követő negyedszázad során szinte mindvégig arra kereste a választ: mi lakozik, mi lakozhat a régmúlt (a középkor) embereinek fejében, ami cselekvésre készteti őket egyes dolgaikban. Kezdetben, a kor kívánalmai szerint, Szűcsöt is a struktúratörténet foglalkoztatta leginkább; ha nem is éppen az akkor szinte kötelező agrártörténet, hanem a csak keveseket foglalkoztató várostörténet.

Az 1953-ban történelem-levéltár szakos diplomát szerző, 1948 és 1950 között Eötvös kollégista Szűcs, aki 1952-től az Országos Levéltárban dolgozik, hihetetlen elánnal veti bele magát a középkor végi magyar városi múlt kutatásába. Néhány éven belül elkészül első jelentős monográfiájával, melyet a várostörténet-írás máig referencia értékű munkaként jegyez.[2] A tanulmány időtállóságát a benne feldolgozott primer (levéltári) adatok bősége és a dogmatikus marxista szemléleti béklyóktól mentes szemléleti frissessége biztosította. E történetírói ethosznak adott hangot Szűcs 1956 júniusában a Petőfi Kör által rendezett történészvitán elmondott hozzászólásában is, amikor a forráskritika, egyáltalán a szakmai erények gyakorlásának elsikkadását tette szóvá az új, a marxista történetírásban: „súlyos hiányosság, hogy az egyetemeken nem tanítják a forráskritikát, nincsenek forrástanulmányok, nem adunk alapvető módszerbeli, mesterségbeli tudást." Szűcs, emellett, a történetírásunkban tapasztalható azon primitív (sic!) eljárást is kárhoztatta, hogy „a szerző nem gyakorol forráskritikát, azokat a forrásokat, amelyek nem vágnak a koncepciójába, elhagyja, a többieket szó szerint átveszi. [...Mindez] oda vezetett, hogy a pártosság lassankint ferdítést, önkényességet, a források tudománytalan kezelését kezdte jelenteni".[3] Hamarosan témát váltott azonban;[4] azután, hogy 1960-ban átkerült az MTA Történettudományi Intézetébe, a nemzeti tudat historikuma kezdte érdekelni.

Nem tudjuk, hogy pontosan milyen szerepe volt (mert volt) a témaváltásban Molnár Eriknek, az intézet 1949-től hivatalban lévő igazgatójának, aki 1960-tól folyamatosan megjelenő cikkeivel kiprovokálta a Molnár Erik-vita néven elhíresült polémiát „történetszemléletünk nacionalista maradványairól". Tény, hogy Szűcs már 1962-ben bekapcsolódik a vitába, amit a *Nemzet, haza, honvédelem a parasztság és a nem nemesi katonáskodó réteg gondolkodásában (XV–XVIII. század)* címen 1962 nyarán az Intézetben rendezett tanácskozáson elhangzott, az

---

[1] Szűcs Jenő: *Nándorfehérvár és a parasztság.* Történelmi Szemle, 1963/1. 11.

[2] Uő: *Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon.* Akadémiai, Bp., 1955. Vö. „Szűcs Jenő 1955-ben kiadott kitűnő könyve..." Kubinyi András: *Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében.* Történelmi Szemle, 2004/1-2. 1.

[3] *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján III. Történészvita.* Szerk., összeáll. és jegy.: Hegedűs B. András–Rainer M. János. Kelenföld – ELTE, Bp., 1990. 117–118.

[4] Utolsó jelentős önálló várostörténeti tanulmánya: Uo: *Städtewesen in Ungarn im 15–17. Jahrhundert.* Studia Historica, 53 (1963) 97–164.

első jegyzetben idézett hozzászólása tanúsít. Inkább csak sejtjük, biztosan azonban nem állítjuk, hogy döntését a Kelet-Európa paradigma marxista kánonná emelése is motiválhatta, ami az Intézet Molnár melletti másik vezetőjének, Pach Zsigmond Pálnak ez időre eső kutatói tevékenységéhez kötődött.[5] Márpedig Szűcs várostörténészként aligha vallhatta maradéktalanul magáénak az elkanyarodás elméletben összegzett történetképet.

Nagyjából egyetlen évtizedre volt Szűcsnek szüksége ahhoz, hogy kiérlelje a nemzet történelmi fogalmáról vallott nevezetes felfogását, melynek empirikus magvát a pre-nemzeti, helyesebben a pre-nacionalista történelmi közösségtudat eszmetörténeti rekonstrukciója alkotja. Erről szól Szűcs egyik fő munkája, az 1970-ben írt *„Gentilizmus". A barbár etnikai tudat kérdése* című monográfia, amely jóval később, 1992-ben, négy évvel a szerző halála után jelent meg először teljes egészében.[6]

Nagyjából ez idő tájt vált Szűcs elsőként ismertté a szélesebb értelmiségi közvélemény előtt, miután a *Valóság* hasábjain közzétette később elhíresült esszéjét, amely hamarosan könyvként is megjelent.[7] Rövid időn belül Szűcs egy sor alapvető tanulmányt publikált erről a kérdésről különböző szakfolyóiratokban, tanulmánykötetekben, valamint a *Valóság* hasábjain, melyek egy része, kötetbe rendezve, később együtt is napvilágot látott.[8]

[5] Ld. Pach Zsigmond Pál: *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században.* Kossuth, Bp., 1963. A könyv „alapjául szolgáló tanulmányok, előadások 1958–1960. években íródtak", olvasható az előszóban, uo. 8.

[6] Szűcs Jenő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása. Két tanulmány a kérdés őstörténetéből.* S.a.r. Zimonyi István. JATE, Szeged, 1992.; Uő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása.* Balassi – JATE – Osiris, Bp., 1997.

[7] Uő: *A nemzeti ideológia középkori historikuma.* Valóság, 1968/6. 37–49; 1968/7. 49–66.; Uő: *A nemzet historikuma és a történetszemlélet nemzeti látószöge (hozzászólás egy vitához).* Akadémiai, Bp., 1970.

[8] Uő: *Nemzet és történelem. Tanulmányok.* Gondolat, Bp., 1974. (2. kiadás: 1984) A kötet német nyelvű kiadása: *Nation und Geschichte.* Studien. Akadémiai, Bp., 1981.

1968-ban döntés született a tízkötetes Magyarország története elkészítéséről; a munkát az MTA Történettudományi Intézet koordinálta. Szűcs Jenőt arra kérte fel a szerkesztőbizottság, hogy írja meg Magyarország tatárjárás utáni hat évtizedének, az Árpád-házi királyok kihalásáig tartó időszaknak a történetét. Ez kötötte le historikusunk energiáját a következő egy évtizedben. 1980-ra (más források szerint 1981-re) készült el Szűcs a maga részével, amely formai tekintetben megfelelt ugyan a kívánalmaknak (nem készültek hozzá például jegyzetek),[9] ám hosszabbra sikerült a kívánatosnál. Szűcs ezért tovább dolgozott a szövegen, és ahogyan közeli barátja és kollegája, Engel Pál a post fest kiadott kötet sajtó alá rendezője szerkesztői előszavában megjegyzi, „a fogalmazványnak kényszerű, drasztikus, ugyanakkor önmaga által is szükségesnek talált megnyírbálásával alkotta meg Szűcs 1984-re a monográfia végleges, jelenlegi változatát".[10]

A nyolcvanas években Szűcs Jenő idehaza szinte sztártörténésznek számított (s ekkor kezdik külföldön is nagyra becsülni), amit azonban nem a majd csupán a halála után kiadott nagy munkáinak, hanem a *Nemzeti látószög* melletti másik nevezetes esszéjének, a *Vázlat Európa három történeti régiójáról* című írásának köszönhetett. Amikor 1979-ben Bibó István meghalt, tisztelőinek szűk csoportja úgy határozott, hogy tanulmánykötetet jelentet meg a Kádár-rendszer által végig üldözött demokrata politikai gondolkodó emlékére. A szervezők közt találjuk Szűcs Jenőt is, aki *a korábban és hosszú időn át őt szintén magával ragadó marxista szemléletet* fokozatosan legyűrve ez időben jutott el Bibó befogadásáig. Az emlékkönyv 1981-re összeállt anyagát a szerkesz-

[9] A formai követelményekhez vö. *A Magyarország története szerkesztésének módszereiről.* Történelmi Szemle, 1969/1–2. 66–82.

[10] Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok.* S. a. r., bev., jegy. Engel Pál. MTA TTI, Bp., 1993. x. (Második kiadás: Bp., 2002.)

tők a Gondolat Kiadóhoz nyújtották be kiadás végett, amely azonban – a felsőbb pártszervek nyomására – nem vállalta a munka megjelentetését. A végül szamizdatként kihozott Bibó-emlékkönyv egyik legbecsesebb darabja Szűcs szóban forgó történeti esszéje volt.

A *Vázlat* különleges intellektuális erényeivel, s nem utolsósorban a késő Kádár-éra sajátos bel- és kultúrpolitikai viszonyaival magyarázható, hogy a szöveg rövid időn belül – előbb csak szűkebb körben – mégis megjelenhetett az MTA Történettudományi Intézet szakfolyóiratában, majd önálló kiadványként egy állami kiadó jóvoltából, végül angolul egy hazai idegen nyelvű akadémiai szakfolyóiratban.[11] Az esszé nemzetközi ismertségét, sőt elismertségét a kötet 1985-ös francia nyelvű párizsi kiadása hozta magával (Fernand Braudel írt hozzá előszót), melyet a tanulmány német, majd más világnyelveken történő megjelentetése követett.

A nemzeti látószög elméleti-történeti bírálata

Szűcs Jenő történetírói életművében a szerző nemzetfelfogása, a nemzeti tudat historikumáról – empirikus történeti anyagon – kidolgozott elméleti konstrukciója számít a legszámottevőbbnek. Már korai, 1963-as írása megelőlegezte markáns nézetét a nemzeti tudat történetiségéről. Szűcs ekkoriban is azt állította, hogy Nándorfehérvárt a töröktől megvédő parasztkatonákat nem a hazaszeretet motiválta, „mert ez a fogalomkör e kor parasztságának tudatvilágában nem volt jelen, feltételezése anakronizmus".[12]

[11] Uő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról.* Történelmi Szemle, 1981/3. 313–359; Magvető, Bp., 1983.; Uő: *The Three Historical Regions of Europe: An Outline.* Acta Historica, 29 (1983) 131–184.

[12] Uő: *Nándorfehérvár és a parasztság,* 14.

Ezen a vonalon haladt tovább később is, midőn megírta egyik legjelentősebb munkáját a magyarság Árpád-kori etnogeneziséről. Szellemi vállalkozásának nem több, de nem is kevesebb a tétje, mint annak tisztázása: hol a pontos helye és mi a szerepe a folytonossá tett etnikai tudatnak a modern nemzeti közösség, a nemzeti történelem fogalmi rendjében. Köztudott, hogy a modern történelmi-nemzeti tudat egyik döntő hivatkozási alapja az etnikai időbeli önazonosság kétségbevonhatatlansága, ami a nyelvi, leszármazási és kollektív emlékezeti (hagyományközösségi) „tényekben" mutatkozik meg. A késő középkori (vagy kora újkori) népi (jobbágyparaszti) közösségi tudat minőségét vizsgálva Szűcs kezdetben arra következtetett, helyesebben abból a posztulátumból indult ki, hogy ha létezett egyáltalán a rendi határvonalakat átlépő, a „nemzetet" általánosan integráló közös tudat és érzelmi kötőerő, az nem valamely időtálló (időtlen) etnikai tudatból, sokkal inkább a keresztény, vagyis a vallási univerzalizmus mozgósító hatásából eredt.

Ezt „fedezte fel" Nándorfehérvár védőinél, valamint Dózsa György háborgó parasztjainál egyaránt. Erről az utóbbiról írt nevezetes tanulmányában egyebek közt arra helyezte a hangsúlyt, hogy kimutassa: mi módon hasznosítja felettébb kreatív módon a keresztény világfelfogást egy eredetileg a pogány-keresztény összecsapásra készülődő népi sereg, hogy elérjen bizonyos szociális célokat. Szűcs ezt a különleges eszmei konstrukciót „népi keresztes gondolatkör"-ként azonosította. Nem mulasztotta el eközben feltárni, hogy milyen szociológiai mechanizmus hatott a folyamatban, kimutatva a „keresztes eszmekör aposztáziáját" a gyakorlatba átültető, a nép között széthintő obszerváns ferencesek kivételesen nagy súlyát a keresztes háború parasztháborúvá transzformálásában.[13]

[13] Uő: *Dózsa parasztháborújának ideológiája.* Valóság, 1972/11. 12–39. Újraközölve: Uő: *Nemzet és történelem,* 601–668. Fontos továbbá: Uő: *A ferences*

Szűcs azonban nem elégedett meg azzal, hogy a hosszúra nyúlt történelmi folyamat egyik közbülső stádiumába tekintsen be csupán; a genezis teljes spektruma foglalkoztatni kezdte őt. Ezért fordult érdeklődése a hatvanas években a magyar őstörténet felé, arra keresve a választ, hogy létezett-e egyáltalán 900 táján (vagy azt megelőzően) olyan, az egész népközösséget (a „népköteléket", ahogy írta) integráló tudatforma, amely nem nyomta el ugyan a primer „csoportkötelékek"-et, ám érzékelhetően jelen volt a korban. Erről a problémáról szól a *„Gentilizmus". A barbár etnikai tudat kérdése* című, több mint két évtizeden át kéziratban maradt monográfiája, melyből – a szerző életében – csupán egy rövid összefoglaló szöveget (*Vázlat*) ismerhetett meg az olvasóközönség.[14]

Szűcs biztos volt benne, hogy „számolnunk kell a középkor hajnalán (a korai Árpád korban) egy »gentilis« eszmei-csoporttudati faktorral, de hogy ez milyen mértékben hatotta át az adott társadalmakat, az forrásszerűen nem ragadható meg".[15] Ennek az az oka, hogy orális kultúráról van szó, a hagyományozásnak ez a gyakorlata pedig szorosan időhöz kötött jelenség, melynek kései lenyomatai, amilyenek a kora újkortól (és még inkább a modern korban) férhetők csupán hozzá folklór gyanánt, semmilyen alapot sem adnak a megbízható antedatálásra. Az orálisan emlékezetben tartott hagyomány egyre sorvad, illetve többnyire „átesztétizálódik", ezzel együtt elveszti a referenciáját. „A hagyomány elsorvadásának fokozatai: ami

obszervancia és az 1514. évi parasztháború: egy kódex tanulsága. Levéltári Közlemények, 43 (1972) 213–263; Uő: *Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és a reformáció hátterében.* Irodalomtörténeti Közlemények, 78 (1974) 409–435.

[14] Az 1970-ben elkészült monográfia „vázlata" is 1974-ben látott csupán napvilágot, Uő: *Nemzet és történelem,* 327–357. A monográfia vitájának a jegyzőkönyvét pedig egy akadémiai folyóirat zárta magába: Történelmi Szemle, 1971/1-2. 188–211. (Újraközölve: Uő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása,* 1997. 319–333.)

[15] Uő: *A magyar nemzeti tudat,* 1997. 74. A következőkben Z mindig a mű 1997-es kiadására utalok.

a 10. században még pontosan nyilvántartott valóság, az kétháróm évszázadon belül előbb valóságtartalmától fokozatosan eltávolodó mondai jellegű elbeszéléssé, majd összefüggéseit vesztő mesei motívummá halványul, hogy a következő fázisban végképp kihulljék az emlékezetből." Ilyenformán: „A kereszténység és az állam előttre visszanyúló hagyományanyag nem élte túl a 13. századot".[16]

Ezért sem bízhatjuk magunkat minden további nélkül a mondák valóságreferenciáira, noha számtalanszor éppen ez az őstörténeti és a néprajzi megközelítések kiindulópontja.[17] Az ezredfordulót követő századok hagyományt formáló, azt átalakító munkáját egyedül a magyarság ősi epikájának inkább csak az archaikus, a naiv történeti tudat formai jellegzetességei és műfaji keretei vészelték át, s nem annak főbb tartalmi jegyei és eszmei összefüggései. S ami talán ennél is fontosabb: új célokra új tartalommal kerültek újból felhasználásra, következésképpen nem, vagy alig emlékeztettek többé az eredeti eszmei töltésre. Az olyan ősi szimbólumok, mint például „a 10. században hadi jelvényként viselt turul, a fejedelmi nemzetség totemisztikus uralmi szimbóluma, mely a hatalmi szervezet felől fejezte ki a nép összetartozását [...,] annak arányában váltak [utóbb] *etnikus* jegyekké és kötőerőkké, ahogy a nép, mely sajátjának vallotta azokat és »értette« összefüggéseiket, egyebek közt éppen képzeletvilágának ezekkel az elemeivel is világosan érzékelte a környezetével való kulturális kontrasztokat." Miközben az „életforma, társadalmi szokásvilág, hit-

[16] Uo. 127. Megjegyezzük: Szűcs feltételezése az oralitás tartós hagyományt teremteni képtelen természetéről fényes igazolást nyer a szóbeliség (és írásbeliség) újabb keletű kommunikációtörténeti eredményeiben is. Walter J. Ong: *Szóbeliség és írásbeliség. A szó technologizálása.* Ford. Kozák Dániel. Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet – Gondolat, Bp., 2010. A könyv eredetileg 1982-ben látott napvilágot.

[17] Eklatáns példa: Diószegi Vilmos: *A pogány magyarok hitvilága.* Akadémiai, Bp., 1973.

világ és politikum szféráinak [...] sajátságos egybemosódása és összefüggése az etnikummal [...] a 10. század után egyre inkább érvényét vesztette [...,] a jelentésüket vesztő szimbólumok [későbbi] átértelmezésében még mindig ősi fogalmi mechanizmusok játszottak közre".[18]

A pre-feudális közösségi tudatformák megismerésének, megismerhetőségének mindeme történetírói korlátjait tételezve illette Szűcs súlyos kritikával az akadémiai történetírást. Mindenekelőtt a nemzetépítés eszmei és ideológiai szükségleteit kifejező, azt kiszolgáló igyekezetéért kárhoztatta, melynek érdekében a lineárisan elbeszélhető (elbeszélendő) nemzeti történelem fogalmát tette magáévá. A 19. század végi történetírás jóvoltából a „»nemzet« kategóriája, fogalma kezd ismét eloldódni azoktól a kötelékektől, amelyek az objektív történeti folyamatban is, a teóriában is a 18–19. századi fejlődéshez kötötték és kitágulva, a történelem korai századai irányában meghosszabbítva, mintegy híddá alakul, melyen kritikai fenntartások, disztinkciók nélkül lehet fel s alá közlekedni, elütő korok, struktúrák szakadéka felett."[19] A *Gentilizmus* címen írt tanulmány elemzései tükrében vált Szűcs számára is nyilvánvalóvá, hogy milyen abszurd vállalkozás kontinuitást teremteni az őstörténet (a tisztán orális múlt) és az írott magyar történelem között;[20] azon célból ráadásul, hogy a modern (magyar) nemzet időbeli folytonosságának magától értetődő képzetét sugallhassa.

Nem kívánunk elveszni a még oly izgalmas részletekben, ezért röviden érzékeltetjük csupán, hogy milyen gondolati eszközök, érvelési és bizonyítási módozatok segítségével rekonstruálja Szűcs az Árpád-kori feltételezett közös tudati állapotot,

[18] Szűcs Jenő: *A magyar nemzeti tudat*, 214.

[19] Uő: *A magyar szellemtörténet nemzet-koncepciójának tipológiájához*. In: Uő: *Nemzet és történelem*, 289. Eredetileg megjelent: Történelmi Szemle, 1966/9. 245-266.

[20] Szűcs Jenő: *A magyar nemzeti tudat*, 151.

valamint e tudatformának a primer (családi, nemzetségi, törzsi stb.) kötelékeken túlnyúló változatait. Távlatosan arra a kérdésre próbál Szűcs ezúttal választ adni, hogy megelőlegezi-e vajon ez a konstrukció a későbbi „fejlettebb", ha nem is éppen a modern nemzeti közösségi azonosságtudatot?

A 9. századot megelőzően kétségkívül létezett már egy, „a szűkebben vett politikai szférán, azaz az uralmi-szervezeti és települési kereteken kívül (pontosabban e szférán és kereteken kívül *is*)" érvényesülő közösségi tudatforma. Keveset tudunk róla, az a kevés viszont egy etnicitás jellegű hagyományközösséget sejtet, „még ha [ez a közösségtudat...] nem is a »nyelv« vagy »kultúra, hanem minden jel szerint a közös eredet képzete köré" épült. Ismereteink az ezredfordulót követő írásbeliségnek köszönhetően esetlegesen fennmaradt, akkor már anakronisztikusan ható töredékekből származnak, mely tudásra sziszifuszi munkával és komoly akríbiával tett szert a történeti kutatás. A végeredmény arra utal, hogy a „nép mint eredetközösség" fogalma ekkoriban a „vérközösség képzetén" nyugodott.[21] Ez az eredethit, amely éppúgy fikció, mint bármely más origo képzet, alkalmas volt arra, hogy egyetlen népbe olvassza a legföljebb csak „kutatástechnikai egységként" kezelhető „primitív vagy barbár csoportot".

S mi köze vajon mindennek a modern nemzeti közösséghez? Szűcs nem sok kétséget hagy az iránt, hogy minőségi különbséget lát a „nemzeti tudat" és az olyasfajta etnikai tudat között, melyet a vérközösség képzetére visszanyúló hagyományközösség „eszméje" alapoz meg. Ez a bizonyos „barbár etnikai tudat", amely a pogány hitvilág és a nomád jogszokások identifikációs erejével járul hozzá a közös uralmi keret által megteremtett és fenntartott közösség funkcionálásához, nem hozható genetikus kapcsolatba a nemzet modern kori eszméjével, magával a nemzeti identitással. A „nemzeti eszme" ugyanis olyan közösségi

[21] Uo. 128.

tudat, amely „többé-kevésbé immanens politikai kategóriává kezd válni", maga az „etnikai eszme" azonban nem létezik ebben az értelemben, lévén, hogy az „etnikai csoporttudat elemei a politikai lojalitás tudatnak nem konstitutív alkotóelemei, még ha adott esetben funkcionálisan támogatják is azt".[22]

Nem sokkal később fejti ki egy korábbi esszéjében[23] már megpendített elgondolását arról, hogy miért tekinti fikciónak a történészek nemzeti paradigmához igazított történelemképét. Írásának kulcskérdés így szól: „Minden »nemzetinek« minősül, ami valamiképpen történeti összefüggésbe hozható valamely mai nemzettel?" Válaszában elsőként kijelenti: „Valamelyes kritikai érzékkel rendelkező történészek régóta viszolyognak attól az ugyancsak régi képzettől", miszerint Európa modern nemzetei a Karoling birodalom felosztásából, a 9. században születtek volna meg. Széles körben elfogadják viszont, hogy a 13. században kibontakozó „nemzeti monarchiák" tekinthetők a mai nemzetek öntőformáinak, mivel „itt már valami közelebbi és közvetlenebb kapcsolat van e fogalom [a nemzet] modern tartalmával".

De elfogadható vajon ez az utóbbi feltevés? Szűcs feltételesen teszi magáévá ezt a posztulátumot, hiszen szerinte nem az *azonosság*, hanem a „*lényeges fogalmi jegyek* alapján" megállapított „*közelebbi rokonság* mutatkozik" ez esetben is. Azaz: legföljebb „kényszerű és szükséges fogalmi kompromisszumként" fogadhatjuk el az iménti feltevést, amely tehát pusztán egy „kutatástechnikai" kompromisszum, és „annyiban jogosult, minél kisebb a kompromisszum mértéke".[24] A modern nemzet

[22] Uo. 73. Megjegyzem: az etnicitás újabban elterjedt történeti és főként antropológiai fogalma teljes mértékben egybevág Szűcsnek a kérdést érintő itt idézett akkori elképzeléseivel. Thomas Hylland Eriksen: *Etnicitás és nacionalizmus. Antropológiai megközelítések.* Gondolat – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Bp., – Pécs, 2008.

[23] Szűcs Jenő: *A nemzet historikuma.*

[24] Uő: *„Nemzetiség" és „nemzeti öntudat" a középkorban. Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához.* In: *Nemzetiség a feudalizmus korában. Tanulmányok.* Akadémiai, Bp., 1972. 48. (Újraközölve: Uő: *Nemzet és történelem*, 189– 279.)

ugyanis érdemben különbözik minden azt megelőző hasonló formációtól, mivel a „lényege abban áll, hogy az újkori polgári átalakulás hatására és igényeinek megfelelően a nemzetiség a társadalmi és politikai szféra alapvető strukturális elemévé vált, a »nemzetiség«, a »társadalom« és a »politikum« kategóriái sajátos fúzióra léptek, ami idegen korábbi koroktól".[25]

Amikor pedig áthelyezi a kérdést egy másik kontextusba, úgy véli: az európai történelem – Ázsiával szembeni – specifikuma az, hogy itt mindig más a „nemzetiség" funkcionális helye, mivel Európában „a »nemzetiség« *bizonyos értelemben* – jóllehet a moderntől elütő formában és tartalommal – egyfajta szerves, *belső fúzióra* lép *par excellence* a »társadalom« és a »politikum« szférájával, következésképpen *bizonyos értelemben* »ideológiai« faktorrá is válik". Ilyen feltételek mellett fogadható el csupán azon álláspont, mely szerint a középkori európai fejlődés valamit „megelőlegez" az újkori nemzetből, ha mást nem, akkor „egyfajta modellt, meghatározott elemeknek sajátos képletét, amit majd a modern fejlődés oly módon halad meg, hogy a modellt kiteljesíti, és új tartalommal tölti ki". Így lehet és kell szerinte megragadni „azt a történeti és fogalmi *terminus post quem*et, amely terminológiai értelemben is feljogosít a »nemzeti« minősítés – mint »technikai fogalom« – alkalmazásához." Ami azt követeli a történésztől, hogy – a nemzeti paradigma mint fogalmi a priori által megszabott pozitivista történetírói hagyományt maga mögött hagyva – „az európai fejlődés szinkronikus összefüggéseit szemmel tartó politikai eszmetörténetet" kezdje vizsgálni; ennek a kutatásnak a „célja nem az [lenne], hogy a nemzeti lét »ősisége« mellett érveket sorakoztasson fel, hanem hogy az euró-

[25] Szűcs Jenő: *„Nemzetiség" és „nemzeti öntudat"*, 49.

pai történeti fejlődés sajátos belső szerkezetének megértéséhez nyújtson adalékokat".[26]

Ezúton egészül ki a *Gentilizmus* címen írt tanulmányba foglalt magyar etnikai közösségtudat genetikus vizsgálata az európai középkor hasonló átvilágításával, midőn „egy »reprezentatív« példán, a középkori történelemben is méltán »klasszikusnak« tekinthető francia fejlődés rövidre fogott *vázlatán*" át érzékeltetve mutatja be „hogy hol húzódnak [...] a »koordináták« lehetőségei".[27] Innen lép tovább Szűcs, midőn kimutatja a *Vázlat Európa három történeti régiójáról* című esszéjében, hogy: „Hol húzódnak Európa belső határai?".[28]

Miért fontos a modern nemzeti történelmi tudat szempontjából a lineáris történeti elbeszélés konstrukciója, különösen a modern nemzetek konkrét etnikai eredetének a megállapítása? Ez a kérdés foglalkoztatja Szűcsöt utolsó, a halála előtt nem sokkal írt és publikált, és akkor megcenzúrázva közölt izgalmas esszéjében.[29]

Szűcs egyik fő tézise így szól: a nemzeti tudat historizálása a középkorba, közelebbről a 18. század előtti korokba nyúlik vissza, ez él tovább, ez éled újjá a 19. századi nacionalizmus jóvoltából. Az a bizonyos „pre-modern tudatstruktúra" pedig az etnogenezis és az államgenezis mitizálásán, azon alapul tehát, hogy a „középkori Európa népei olyan fiktív »ősnépekben« tanultak meg hinni, amelyeket a késő antik történeti, geográfiai és néprajzi ismeretek középkori maradványaiból írástudóik konstruáltak meg számukra; az eredetteóriák aztán annak arányában váltak mítosszá, ahogy a hit meggyökeresedett".[30] Magyarországon a Kézai Simon 13. században keletkezett *Gesta Hungarorum* című munkája vetette meg ezen eszmei konstrukció alapjait a hun-magyar rokonság feltételezését propagálva.[31]

Ami a további posztulátumot illeti: a „másik genezisprobléma, az államé. [...] A középkor emberét nem annyira az »állam« mint olyan eredete, mint inkább az adott *regnum* mint »országterület« genezise foglalkoztatta."[32] A genezis imént említett két elképzelése néhol egybeolvadt egymással, máshol viszont (mint nálunk is) egymástól különállva kezdett el hatni. Magyarországon az ősfoglalás mozzanata került előtérbe, ami Pannóniának az Attila és hunjai által véghezvitt meghódítására vonatkozott; a hun-magyarok ezen első honfoglalását a második honfoglalás igazolta vissza és hitelesítette egyúttal.

A 18. századot követően időközben anakronisztikussá váló két genezismítosz kerül újból elő immár a nacionalizmus gondolati szerepében. Amikor ez bekövetkezik, állam és nemzet már távol áll egymástól, következésképpen „az államot csak a legnagyobb elvi és gyakorlati nehézségek árán lehetett »nemzetinek« deklarálni (vagy ilyen áron se)". A nemzet historizált fogalma tölti be ez alkalommal azt az ideológiai szerepet, amely – századokon és struktúrákon átívelve – „nagy ívű híd" gyanánt köti össze az állam és a nép eredetét a nemzetállami jelen legitimációs igényeivel.

A következtetés nem lehet más, mint hogy analógia, de nem azonosság kapcsolja egymáshoz a nemzet 18. század előtt

[26] Uo.
[27] Uo. 50.
[28] Uő: *Vázlat Európa három*, 1983. 8.
[29] Uő: *Történeti „eredet"-kérdések és nemzeti tudat.* Valóság, 1985/3. 31-49. Újraközölve: Uő: *A magyar nemzeti tudat*, 334-369. Mivel csak ez az utóbbi közlemény tartalmazza a szöveget csonkítatlan formában, rá hivatkozom majd a továbbiakban.

[30] Uo. 334.
[31] Vö. Szűcs Jenő: *Társadalomelmélet, politikai teória és történetszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumában. (A nacionalizmus középkori genezisének elméleti alapjai).* Századok, 107 (1973) 569–643, 823-878. Rövidebben újraközölve Uő: *Nemzet és történelem*, 413–555. A Kézai ügyben Szűcsöt érő támadásokra válaszol a megtámadott szerző egy, a halála után megjelent írásában Uő: *Egy vitairatról.* BUKSZ, 2003. Tél, 307–313.
[32] Uő: *A magyar nemzeti tudat*, 334.

historizált ideológiai képzetét, valamint a modern nacionalizmus nemzetállamot historizáló újabb felfogását. Különbözőségük mélyen fekvő oka a következőkben gyökerezik. Három, egymástól elváló fogalma létezett korábban a nemzetnek, a nemzethez tartozásnak: elsőként azt jelentette, hogy az illető (1) a magyar királyság alattvalója; (2) hogy eredete, nyelve és szokásai szerint egy adott csoporthoz tartozik; (3) hogy beletartozik a rendi-korporatív értelemben szerveződő *natio Hungarica* keretébe. A nemzetnek ezen alternatív fogalmai mindenkit automatikusan felruháztak valamilyen csoport identitással, miközben külön entitások maradtak: „a struktúra lényegéhez tartozott, hogy nem rejlett benne a döntés kényszere. Mindenki beleszületett a maga kettős vagy hármas »nemzeti« státusába, maguk a megosztott identitások pedig jól megfértek egymással".[33]

A nemzet modern nacionalizmus révén újraélesztett (vagy inkább újradefiniált) képlete viszont a három elem fúziójában és kötelezően előírt „választásában" kulminál. „Mindenki *egy bizonyos* nemzethez kellett hogy tartozzék; megszűnt a megosztott és egymásba áthajló »nemzeti« identitások archaikus kompromisszuma."[34]

A 19. századi magyar nemzet- és nemzetállam-építés számára ugyanakkor szinte megoldhatatlan gyakorlati problémát jelentett, hogy miként számol el – az etnogenezis historizálása során – a jelen túlzott etnikai-kulturális pluralizmusával; és hogyan képes kiküszöbölni az államgenezis historizálásának a történeti államélet valamikori nyilvánvaló megszakítottságából (török hódoltság, Habsburg birodalmi alávetettség) eredő buktatóját. Valamilyen megoldást kellett persze találni ezekre a problémákra, hiszen „a nemzeti tudat belső lényegénél fogva *azonosságtudat*, éspedig az aktuális identitás tudatának olyan

[33] Uo. 337.
[34] Uo. 337.

formája, amelynek fontos eleme a *történeti folytonosság* tudata. E tudat nélkül nemzeti tudat nincs, vagy van, de zavart."[35] A nacionalizmus leckéje abban állt tehát, hogy meg kellett keresnie a „nem azonosságokban" a jelent a múltba törésmentesen visszavezetni képes azonosságot, amely különösen alkalmas az identitás tényének tudatosítására.

Gondolatmenete e pontján Szűcs visszatér egy általa korábban már elfogadott, a Meinecke-féle megkülönböztetésen alapuló tipológiához, az államnemzeti és a kultúrnemzeti fejlődésnek a Nyugat- és Kelet-Európa történeti megosztottságával kapcsolatba hozott megkülönböztetéséhez.[36] Korábbi álláspontja szerint a magyar fejlődés egyik típushoz sem kapcsolható hozzá, mivel „bizonyos értelemben mindkettőhöz" tartozik.[37] Azt is sugallja egyúttal, hogy a 19. században az államnemzeti koncepció, a két háború között viszont a kultúrnemzeti felfogás játszott inkább meghatározó szerepet a nemzeti identitás megteremtésében és ápolásában.[38] Amikor pedig újra megfogalmazza a „kardinális" kérdést, „hogy mi az a *létező* magyar nemzet, mely önnön identitását tételezi, s éppen ennélfogva keresi a történeti folytonosságot és (a »nem azonosságban« is) az azonosságot", válaszában az állam- és kultúrnemzet fúziójára tett hiábavaló kísérletben jelöli meg a magyar nacionalizmus specifikumát. Hiszen: nem azok nemzeti közösségét tételezi az eszmekör, „akik Magyarországon élnek, és *politikai* értelemben alkotnak nemzetet", hanem a magyar nacionalizmus „azokkal együtt tételezi az identitást, akiknek történeti előképével együtt (a »nem azonossággal« együtt is) *történetileg* újkori nemzetté vált, s akikkel világos

[35] Uo. 346.
[36] Friedrich Meinecke: *Weltbürgertum und Nationalstaat. Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates.* R. Oldenbourg, München, 1911. Szűcs a munka hatodik kiadását használta.
[37] Uő: *A nemzet historikuma,* 19.
[38] Uo. 22.

jelenbeli objektív *nyelvi és kulturális* összefüggések s ezeken alapuló szubjektív »*Mi-tudat*« köti össze.[39]

Szűcs kidolgozatlanul hagyja ugyanakkor a fúzió pontos időbeli lefolyását. A millenniumi idők nacionalizmusát egy alkalommal „csonka történeti tudatként" jellemzi, mert az „nem tartja számon, hogy ez az állam eleve több etnikumon épült fel, majd idők során maga hozott létre javarészt új etnikai tartalmú nemzetiségeket, melyek a legújabb korban a nemzeti szeparáció útjára léptek".[40] Megfogalmazása az államnemzet korabeli dominanciáját sugalmazza anélkül azonban, hogy tézisszerűen is képviselné a jelzett álláspontot.

Korántsem jutottunk végére Szűcs nemzetfelfogásának. Az viszont talán az eddigiekből is kitetszett, hogy amikor Szűcs megpróbál elszakadni a modern történetírást uralma alá hajtó nemzeti paradigmától, akkor egy „nemzeti önismeret központú attitűd" vezérli őt. Ehhez az attitűdhöz, mint egy helyen megjegyzi, „nem kívántatik feltétlenül azonos politikai-világnézeti háttér [...]; még kevésbé holmi történész »szakfeladatról« van szó, bár nem árt, ha az attitűd kialakítását a történész is szakfeladatának tartja".[41] S amikor végül áttekinti a nemzeti múlt 20. század második felében jelentkező historizáló törekvéseit, kiviláglik, hogy nem csupán a közeli és távoli múltban, de a történész saját korában sincs túl sok esély ezen általa képviselt attitűd szakszerű képviseletére és széles körű elfogadtatására. Ezért is gondolja Szűcs, hogy a történetieredet-kérdéseket a nemzeti tudat alakulása szempontjából vizsgálva végeredményben egy betegség diagnózisát rögzíti.[42]

[39] Uő: *A magyar nemzeti*, 347.

[40] Uo. 346. István eredeti államkoncepcióját külön is elemzi Uő: *István király* Intelmei - *István király állama*. Valóság, 1970/10. 1-8. Újraközölve: Uő: *Nemzet és történelem*, 359-379

[41] Uő: *A magyar nemzeti*, 350.

[42] Uo. 369. Ezzel a felfogással mélyen összecseng a szintén középkortörténész Patrick J. Geary metaforikus nyelvhasználata, mely szerint az etnogenezis mo-

Determinista szemlélet és a racionális magyarázat dilemmája

Szűcs utolsó nagy monográfiája a tízkötetes magyar történelem számára írandó fejezet, *Az utolsó Árpádok* című munka, amely merőben új oldaláról mutatja be azt a történetírót, aki előbb a várostörténet, majd a nemzet historizált fogalmának a szenvedélyes vizsgálata után a nemzeti történelem egyik közbülső korszakának a szintetizálójaként alkot újból maradandót.

Az utolsó Árpádok implicit kérdésfölvetése, hogy milyen struktúra is valójában a feudalizmus néven számon tartott gazdasági-társadalmi és politikai rend, és hogyan változik az alakja a vizsgált időszakban? A szerző számára előre megszabott időkeret mondhatni önkényes, Szűcs ennek ellenére konceptuális értelmet tulajdonít neki: úgy tekint a tatárjárás megrázkódtatásaira, mint afféle kihívásra, amely kikényszerítette, legalábbis lehetővé tette a múltból örökölt politikai és szociális viszonyok radikális megváltoztatását, a struktúrába kódolt pályaív követését, a benne szunnyadó elvi lehetőségek kiteljesítését. A „feudalizmus növekedési szabályai" mindig magukban rejtik a dezintegráció lehetőségét is, mivel „egy bizonyos ponton elválaszthatatlan [tőlük] az állam szétesése".[43] Ez a dinamikus struktúra a tulajdonszerkezetben testet öltő, és az abba mélyen beleágyazódó függőségi kapcsolatok olyan mintázata, amely az (állam)hatalom bizonyos fokú rendezettségét, vagy éppen a rendezetlenségét egyaránt feltételezi. Az erős központi (királyi) hatalom léte, amely az uralkodó nagy kiterjedésű földbirtokain, valamint az uralmának különféle módokon kitett társadalmi csoportok alárendeltségén nyug-

dern kori nacionalista célú historizálása „mérgező hulladék". Patrick J. Geary: *A nemzetek mítosza. Európa népeinek születése a középkorban*. Ford. Duró Gábor. Atlantisz, Bp., 2014. 48.

[43] Uő: *Az utolsó Árpádok*, 118.

szik, kétségkívül a rendezett feudális struktúra ideálképét sugallja; ez az, ami a történész számára normaként, értékelési mérceként szokott szolgálni.[44]

A birtokadományozásokkal kiváltott feudális széttagolódás (az *anarchia*, ahogyan számon tartják) az állam meggyengülését, a külső (például a tatár, később a török) fenyegetésekkel szembeni folytonos védtelenségét eredményezi. Szűcs óva int a rendezett feudális struktúra ideálképének abszolutizálásától, mint viszonyítási pontnak a kritikátlan elfogadásától. Amikor például rámutat a királyi birtokok szétaprózódása, valamint a paraszti rétegek számára elérhető szabadság növekedése (az államilag elismert szabad költözés lehetővé tétele) közt fennálló szoros oksági összefüggésre, pregnáns példáját adja azon történetírói felfogásnak, amely szerint „bár az országmegoszlás valóban sok negatív vonást mutat fel, mégsem szabad azt egyedül a nyilvánvaló negatívumok, vagy akár kizárólag csak az államegység szemszögéből szemlélni".[45]

S nem kizárólag csupán az ekkoriban megszülető jobbágyság, hanem a rendi identitás talaján ezzel párhuzamosan színre lépő egyéb más társadalmi csoportok, például a nemesség és bizonyos értelemben a városi polgárság autonóm szereplővé válását is az „országmegoszlás" pozitív hozadékának tekinti. Az 1267. évi dekrétum tárgyalása kapcsán jegyzi meg: „egy önmaga identitását országos rendi csoportként felfogó sokaság igényelte [itt] a maga számára [a királyi elismerést, miután ez a] sokaság önmagát magától értetődő természetességgel nemesnek nevezte".[46]

A tatárjárás az a kihívás, amely ahhoz segíti hozzá Magyarországot, hogy előreléphessen, mintegy követve a feudalizmus

[44] A feudalizmus Szűcs által alkalmazott fogalmát némi kritikával illeti Klaniczay Gábor: *Utolsó Árpádok és utolsó kéziratok.* BUKSZ, 1994. Ősz, 325.

[45] Uő: *Az utolsó Árpádok,* 122.

[46] Uo. 126.

növekedési törvényeit, megfelelve egy tagoltabb társadalom követelményének; így kerül az ország közelebb a korabeli nyugatias fejlődéshez. Mint írja: „a tatárjárást követő évtizedekben rajzolódtak ki a társadalmi struktúra új konstitutív elemeinek nem kevésbé határozott körvonalai, amelyek ettől fogva a politikai erőtérben is figyelmen kívül nem hagyható tényezőként voltak jelen: a nemességé és a polgárságé".[47] Nem véletlen, hogy éppen ezeket a történeti kérdéseket dolgozza ki Szűcs oly alaposan, és hogy a róluk írt, jegyzetekkel ellátott, a könyvbeli fejezeteknél terjedelmesebb szövegeket szaktanulmányok formájában külön is megjelenteti.[48]

Olyan társadalomszemlélet talaján állva érlelődhetett mindez Szűcsnél fontos felismeréssé, amely holisztikus, vagyis túlnyúlik a politikum és az állam szféráján. Szűcsre mindig is fokozottan jellemző volt a struktúra-központú szemléletmód érvényesítése,[49] ami a halála után a munkásságával kapcsolatos egyes rosszhiszemű gyanúsításokkal szemben, nem kizárólag marxista ökonomista szemléletéből fakadt.[50] Egy ilyen feltéte-

[47] Uo. 143.

[48] Uő: *Megosztott parasztság – egységesülő jobbágyság. A paraszti társadalom átalakulása a 13. században.* Századok, 1981/1. 3-65; 1981/2. 263-319; Uő: *Háztartás és család a 13. századi Magyarország szolgai állapotú parasztnépességében.* Történelmi Szemle, 1983/1. 136–158; Uő: *Az 1267. évi dekrétum és háttere. Szempontok a köznemesség kialakulásához.* In: H. Balázs Éva–Maksay Ferenc, szerk.: *Mályusz Elemér Emlékkönyv.* Bp., 1984. 341–394.

[49] Ennek beszédes bizonyítéka, hogy mondhatni, ez a *Vázlat Európa történeti régiójáról* kulcskifejezése. „A *Vázlat* 126 oldalán 176 alkalommal fordul elő – főnévként vagy jelzőként – a »struktúra« és a »szerkezet«, valamint a szinonimájukként használt, Hajnal által is kedvelt »képlet«." Tóth Gábor: *Az elmélet szerkezete és a szerkezet elmélete. Szűcs Jenő középkorképéről.* Korall, 9. 2002. szeptember, 143. 28. jegyzet.

[50] Ld. „Szűcs... azon munkálkodott, hogy a marxista eszmeiség ne szenvedjen csorbát a történeti anyaggal való szembesülés esetén". Majd később: „Szűcs... egy következetes és egységes marxista fogalomrendszer érvényesüléséért szállt síkra." Kristó Gyula: *A magyar nemzet megszületése.* Kossuth, Bp., 1998. 26. Ezeket az elmarasztaló (jórészt bizonyítatlanul maradó) vádakat Szűcs nemzetkoncepciója kapcsán kockáztatja meg a korábban éppen saját határozott

lezésnek szögesen ellentmond *Az utolsó Árpádok* teljes gondolati vonalvezetése. Szűcs olykor explicit módon is kifejezi ez irányú törekvéseit. „Merő ökonomista alapon tehát nem fejthető meg a társadalmi – jogi képlet; gazdasági feltételekből még nem következtek automatikusan »jogok«."[51] Valamikori marxista beidegződéseitől eltávolodva Szűcs erősen fellazítja e munkájában az oksági viszonyok determinációs láncolatát. „A politikai felépítményt jellemző kontraszt jellegű színváltozás, éles törés azonban éppen nem mutatkozik a gazdasági és társadalmi fejlődés tényeiben. [...] A politikai zavarok hullámai jelentős részben a gazdasági és társadalmi fejlődés öntörvényei »felett« csaptak át."[52]

Ebből a nem egyirányúan determinisztikus történetfelfogásból fakad, hogy Szűcs feltételezi: a feudalizmus úgynevezett „növekedési törvényszerűségei" csak akkor valósulhatnak meg, ha működésbe lépnek azok a mozgatóerők, amelyek nemcsak kívül esnek a gazdasági vagy társadalmi struktúrákon, hanem olykor meg is előzik ezeket a struktúrákat. Ezért helyez Szűcs nagy súlyt a cselekvő individuumra, főként a királyra (jelesül IV. Bélára), és az átlagosnál valamivel nagyobb döntési és cselekvési potenciál birtokában lévő nagyurakra. Mindebből nem feltétlenül következik azonban a politikatörténethez való egyszerű visszatérés kényszere, hiszen Szűcs továbbra is úgy tartja, hogy a vizsgált „új korszak politikai története nem azonos a korszak történelmével".[53] Nem többre, de nem is kevesebbre vállalkozik tehát, mint hogy komolyan számol a 13. század körülményei közt valószínűsíthető racionális politikai cselekvés jelentőségével, az *emberi cselekvőség* (human agency) szerepével a feudalizmus növekedési törvényszerűségének az érvényesülési perspektíváit illetően.[54]

„marxista eszmeiségéről" közismert szerző. Kristó hamisítatlan marxista történetírói beállítottságáról még a historikus memoárja is önleleplezően árulkodik. Kristó Gyula: *Érték és értelem (Önéletírás korrajzzal)*. JATEPress, Szeged, 2016.

[51] Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*, 212.

[52] Uo. 281.

[53] Uo. 280.

A történész, különösen ha medievista, nem remélheti, hogy forrásadatokra támaszkodva közvetlenül megismerheti a valamikori cselekvők intencióit, tetteik rejtett (belső) mozgatórugóit. Milyen alapon tulajdonít akkor Szűcs konkrét motivációt hősei cselekedeteinek? A könyv gondolati építményének legkényesebb, legvitatottabb pontjához érkeztünk, amely a történészi aktualizálás, a visszavetítés, és az intuíció bizonytalan ismeretelméleti státusával kapcsolatos kérdések egész sorát veti fel.

Szűcs látszólag aktualizál, amikor határozott politikai (állam- és társadalomépítő) szándékot tulajdonít a reformpolitikus IV. Bélának. Feltételezi ugyanis, hogy az ország jövőbeli védelmi felkészítése, egy esetleges újabb tatár betörés esetére kíván az uralkodó intézkedéseket hozni, amelyek gazdasági-társadalmi reformokat és a hatalommegosztás rendjének az átalakítását írnák elő számára. Azzal a hipotézissel él tehát a történész ez alkalommal, hogy cselekvőképes hőse – hozzá hasonlóan – szintén átlátja a „helyzet logikáját", ráadásul éppúgy ítéli meg „a feudalizmus növekedési törvényszerűségeit" (az általa megkívánt cselekvést), mint az utólagos bölcselkedő.

Ennek a „belátás"-nak a jegyében beszéli el Szűcs a történet cselekvő szubjektumainak feltételezett motivációit. Ezért jut történetében kulcsszerep a korabeli „hű bárók", a nehézfegyverzetű sereg kiállítására (és várak építésére) képes nagybirtokosok király általi talpra állításának, ami – hosszú távon –

[54] A szubjektív cselekvőség történetszemléleti rendezőelvéhez ld. Gyáni Gábor: *Historical agency – a szubjektív cselekvő középpontba állítása a történettudományban*. In: Vonyó József, szerk.: *Személyiség és történelem. A történelmi személyiség. A történeti életrajz módszertani kérdései.* Magyar Történelmi Társulat – Kronosz – ÁBTL, Pécs – Bp., 2017. 46–56.

a központi királyi hatalom decentralizálódására, és arra vezet, hogy a királyi hatalom egyre inkább külső társadalmi támasztékokra szorul hatalma megerősítése érdekében. Az utóbbi városok telepítésének, valamint a nemesség rendi elismerésének a formájában nyilvánul meg. Ezek kapcsán – IV. Béláról szólva – Szűcs megjegyzi: „Az intézkedéssel [...] a királyt par excellence gazdaság- és telepítéspolitikai szempontok is vezették."[55] Később egyenesen „tervszerű királyi politikát" emleget Szűcs mindezzel összefüggésben,[56] miközben egyetlen dokumentum sem szól arról, hogy mit gondolt valójában IV. Béla saját politikája vonalvezetéséről.

Szűcs rendre nagy gondot fordít arra is, hogy a történet további, a maguk szűkebb körén belül cselekvőként fellépni képes szereplőit szintúgy felruházza bizonyos szándékokkal és akarattal, és ezáltal belehelyezze őket a történelemformáló erők sorába. A maga számára külön rendi identitást vindikáló nemességről írja: „Ez kézenfekvő módon megerősíthette azt az érzést, hogy ők nem egyszerűen csak egy királyi família »szolgái«, hanem egy országos méretekben létező és számottevő származási csoport (*genus*) tagjai, következésképpen egyfajta *ordo*t alkotnak."[57] Máskor felteszi a kérdést: „miféle motívumok sarkallhatták ezeket az arisztokratákat", hogy látszólag közvetlen anyagi érdekeik ellenében hozzanak meg bizonyos politikai döntéseket? A személyes motivációt közelről megvilágító források hiányában azonban mindez nem több puszta feltevésnél, egy múltbeli szituáció logikájából, a vele kapcsolatos ismeretekből levont következtetésnél. Mint egy alkalommal maga is megjegyzi: „A szituáció magyarázza", hogy így kellett az illetőknek határozniuk.

[55] Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*, 280.

[56] Uo. 42. Vagy: „A királyi prediálisok intézményében egy nagyszabású terv körvonalai kezdtek kirajzolódni." Uo. 26.

[57] Uo. 130.

De vajon mindig és feltétlenül egybeesik a történelmi szituáció kortárs értelmezése a valamikori helyzet történész által neki tulajdonított értékelésével, a szituáció történész szerint adott logikájával? Szűcs látszólag nincs tudatában a dilemma kivételesen nagy súlyának, nem utal erre explicit módon. Feltehető azonban, hogy ismeri mindazon veszélyeket, amelyek ott leselkednek a hipotetikus deduktív történelmi magyarázat ezen késő popperi változatára emlékeztető argumentumációban.[58] Ezért is lép talán vissza időnként annak következetes képviseletétől, hogy úgy térjen végül napirendre a dolog felett, miszerint: „Valójában az ifjú István [IV. Béla vele szembeforduló fia] és bárói – sőt hovatovább maga az öreg Béla és bárói is – inkább eszközei, mint irányítói voltak feltartóztathatatlan folyamatoknak: a feudalizmus növekedési szabályainak".[59] Miközben más alkalommal bátran épít a *historical agency* fogalmával kifejezett intencionalitás nagy szerepére a múlt meghatározott irányú alakulásának befolyásolásában.

Szűcs utolsóként bemutatott történeti munkája hallatlan gondolkodói képességekről és kísérletező történetírói törekvésekről tanúskodik. Olyan historikus műve, aki bőséges és szerteágazó forrásanyagon munkálkodva sem fetisizálja az empirikus evidenciák bizonyító erejét. Tudja ugyanis, amit a "rankeánus" történészek többsége máig sem hajlandó tudomásul venni, hogy: „egy adattömeg önmagában, mintegy automatikusan nem old meg semmit: még mindig csak nyersanyag, szövegek halmaza, amely első megközelítésben újabb és újabb megoldandó kérdéseket, sőt újabb ellentmondásokat vet fel".[60] Szem előtt tartja továbbá, hogy a történész alkotó mun-

[58] Karl Popper: *A historicizmus nyomorúsága*. Akadémiai, Bp., 1989. 153-157. A racionális történelmi magyarázat fogalmához vö. William Herbert Dray: *A cselekvések történeti magyarázatának újragondolása*. In: Gyurgyák János–Kisantal Tamás, szerk.: *Történetelmélet II*. Osiris, Bp., 2006. 688–708.

[59] Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*, 118.

[60] Szűcs Jenő: *Dózsa parasztháborújának*, 16.

kája során messzemenően ki van szolgáltatva az intertextuális hatásoknak, más történészek, és általában a történelmi hagyománytudat befolyásának. E felismerésére frappáns bizonyítékul szolgál a Dózsa parasztháború historiográfiája kapcsán tett kijelentése. Márki Sándornak a Dózsa parasztháború történetét feldolgozó, 1913-ban megjelent munkájában, írja Szűcs, olykor „a hiteles forrásokat is egy alapjában fiktív epikai alapanyagba gyúrt[a] bele" a szerző, abba, melyet a későközépkori humanista történetmondók örökítettek ránk.[61]

A mindig tekintélyes levéltári forrásbázison kutakodó Szűcsnek sikerült tehát elkerülnie a forrásfetisizmus csapdáját. Erre pedig az tette őt képessé, hogy már a hatvanas években felfigyelt az akkoriban születőben lévő nyugat-német *Begriffsgeschichte*, a fogalomtörténet-írás ténykedésére; azon nyomban be is építette azt saját történeti gondolkodásába amellett, hogy gyakran hasznosította a korabeli szociológiai és (amerikai) antropológiai fogalomalkotást is. Ez irányú törekvése szokatlannak hatott akkoriban idehaza, sőt a korabeli nyugati történetírásban sem volt általános vagy akár széles körben elfogadott gyakorlat. Hosszabb távon ez máig erősen gátolja Szűcs távolról sem konvencionális történetírói életművének, s ezen belül a nemzeti paradigmát relativizáló úttörő tudományos felismeréseinek az alkotó befogadását.[62]

[61] Uo.

[62] Megjegyzem, a német fogalomtörténet szintetizáló vállalkozása, az Otto Brunner, Werner Conze és Reinhart Koselleck által szerkesztett *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* hét vaskos kötetéből az első is csupán 1972-ben, az utolsó kötet pedig 1992-ben látott napvilágot. Szűcs a majdani lexikon egyes szócikkeit főként hatvanas évekbeli folyóiratközlésekből ismerhette.

Történetíró a diktatúra korában

Ránki György élete és munkássága

„Gyuri különleges tehetség volt. Tulajdonképpen minden szakmában kiváló lehetett volna. Hihetetlenül gyors volt. Mindenben, még az evésben is [...] Nagy áttekintése, hatalmas olvasottsága volt, és sohasem veszett el a részletekben. Gyengéi is erényeivel voltak kapcsolatosak. A gyorsaság következtében például nemegyszer a szükséges precizitás szenvedett csorbát. Kézírása emiatt volt olvashatatlan, tele kihagyott szavakkal, szótagokkal. [...] A későbbi években derült ki, hogy [...] kiváló szervező, gyors és eredményes ügyintéző is. [...] Odafigyelt az emberekre, tucatnyi fiatalabb történész szakmai útjának indulását egyengette. Nagyszerű kritikusként olvasta kézirataikat és beszélte meg az általa szükségesnek tartott és javasolt korrekciókat."[1]

A találó és tömör portré a pályatárstól, a legközvetlenebb baráttól származik, akivel Ránki György közösen írta gazdaságtörténeti könyveinek és tanulmányainak java részét. Kettőjük élete és szakmai pályafutása ezer szállal és oly mértékben

[1] Berend T. Iván: *A történelem ahogyan megéltem*. Kulturtrade Kiadó, Bp., 1997. 72–73.

kapcsolódott össze, ahogy legfeljebb ikrek esetében szokott történni – jegyzi meg Berend T. Iván a memoárjában.[2]

Ránki György Berend T. Ivánnal még egyetemistaként megkezdett és Ránki korai haláláig töretlen gazdaságtörténeti kutatómunkája nem meríti ki történészi életművét: az ötvenes évek végétől Ránki önálló kutatásokat folytatott a Horthy-kor politika- és diplomáciatörténetében, továbbá a II. világháború historikumában. A két téma idővel összekapcsolódott egymással: az utolsóként megírt, a szerző halála után publikált könyv a második világháború gazdaságtörténetéről szólt. A hetvenes évtizedben elméleti-módszertani, a nyolcvanas években pedig társadalomtörténeti kérdésekkel is önállóan, Berendtől függetlenül foglalkozott Ránki. Az előbbit életében megjelent tanulmányai is példázzák, az utóbbinak nincs már publikációs nyoma.

Gazdag és tematikailag roppant sokoldalú Ránki György történetírói munkássága, amely – magyar historikusnál ez különösen szokatlan – széles körű nemzetközi ismertséget és elismertséget szerzett számára. Ennek a nemzetközi tudományos közösségben elért kivételes helynek egyszerre volt előfeltétele és következménye, hogy könyveinek és tanulmányainak (beleértve a Berend T. Ivánnal közösen jegyzetteket is) jelentős hányada, élete utolsó egy-másfél évtizedében szinte mindegyike, legalább egy, ha nem több világnyelven is napvilágot látott; közülük némelyik kézikönyvként is szolgált Nyugat-Európában, az Egyesült Államokban, vagy éppen Japánban.

Az 1970-es évek végétől Ránki György a hazai történetírás egyik meghatározó, reprezentáns alakja volt. Életpályáját, szakmai pályafutását nyomon követve, történeti munkáit elemezve sokat megtudhatunk a historikus koráról is. A pályakép felvázolása, amivel e sorok írója valamikori tanára, majd intézeti igazgatója emlékének is adózik, lehetővé teszi, hogy bemutassuk: milyen lehetőségek nyíltak a tudós számára –, aki egyetemi oktató és befolyásos tudományszervező is volt egyúttal – az alkalmazkodáson túl, hogy némi autonómia birtokában alakítson helyzete kényszerű adottságain. Azt vizsgáljuk tehát ebben a fejezetben, hogy miként alakult Ránki György életében az államszocializmus politikai-ideológiai abroncsába zárt társadalomtudományos gondolkodás és szellemi beállítódás, milyen „termékeny" feszültség jött vagy jöhetett létre a külső körülmények, valamint az intellektuális önállósodás, a szellemi emancipálódás belső igénye között.

[2] Uo. 252.

A pályakezdet

Ránki György ahhoz a generációhoz tartozott (1930-ban született), amely kamaszkorában érte meg a világháborút, és melynek zsidó származású tagjai ritkán kerülhették el a holokauszt poklát. Ránki a fővárosban lakott ugyan, de mivel éppen vidéken volt iskolai kiránduláson, 1944 áprilisában ő is a deportálandók közé került. Útban Auschwitz felé egy cetlire, ceruzával írt (ma is őrzött) levelet dobott ki a vonatból, amelyben apjának üzenve életjelt adott magáról. Oly módon kerülte el Auschwitzot, pontosabban Majdaneket, tehát a szinte biztos halált, hogy a szelekció során munkavégzésre alkalmasnak ítélték és nyomban tovább szállították a németországi Braunschweigbe; itt dolgozott a háború végéig egy autóbusz üzemben, mint rabszolgamunkás. Amikor a megszálló amerikai csapatok felszabadították a tábort, a leromlott fizikai állapotú, flekktífuszos és tébécégyanús fiút a svédországi Berga Nykwarnba küldték gyógykezelés végett, ahol másfél évet töltött részben kórházi, részben szanatóriumi körülmények között, mígnem 1946 végén hazaérkezett Budapestre.

Ekkor még nem fordult meg Ránki fejében, hogy számos zsidó sorstársa példáját követve, akik útja Palesztinába, vagy

valamelyik nyugati ország felé vezetett, ő is elhagyja Magyarországot. Jóllehet az apja azt javasolta, költözzenek át együtt Angliába ott élő rokonaikhoz. A fiú azonban úgy döntött, hogy tovább folytatja a VI. gimnáziumban korábban kényszerűen megszakadt iskolai tanulmányait. Az osztálytárs utólagos emlékei szerint Ránki csendességével és a hihetetlen szorgalmával tűnt ki elsősorban.[3]

Ránki már az érettségi évében (Berend T. Ivánnal együtt) egyetemi órákat is látogathatott. Középiskolai történelemtanáruk, Pach Zsigmond Pál ugyanis ebben az időben került a Közgazdasági Egyetem gazdaságtörténeti tanszékének élére, ami szinte előre eldöntötte kettőjük pályaválasztását. Igaz, Ránki először gyakorlati közgazdásznak készült, és az iparszakra adta be felvételi kérelmét, de hamarosan „pályát módosított", és középiskolai tanárához fűződő szoros kötődése miatt végül a gazdaságtörténeti stúdiumot választotta.

A jobbára ideológiai képzést nyújtó, a marxizmus-leninizmust és a politikai gazdaságtant előtérbe helyező Közgazdasági Egyetem – új alapítású intézményként – óriási tanárhiánnyal küszködött. Jellemző, hogy a Gazdaságtörténeti Tanszéken két főállású tanár oktatott csupán abban az időben, amikor Ránki a tanulmányait végezte. A tehetséges, egyúttal politikailag megbízható diákokat oktatási feladatokkal is megbízták. Ránki György testi-lelki jó barátja, Berend T. Iván például már másodévesen fizetett állásba került a tanszék könyvtárosaként. Berend is, Ránki is – hallgatóként – szemináriumot vezetett, sőt az első évesek vizsgáztatását is rájuk bízták.[4]

A zsidó származású és a kommunista eszme, a kommunista párt mellett feltétlenül elkötelezett egyetemistáknak ahhoz a köréhez tartozott Ránki (és Berend T. Iván), akik mielőtt még egyetemi diplomát szereztek volna, egyetemi oktatóként, sőt tudományos kutatóként is „a pályára kerültek".[5] Hiszen az oktatás mellett hamarosan önálló kutatási feladatokkal is ellátták őket. A Teleki Intézet átalakítása (gleichschaltolása)[6] nyomán 1949 végén megalakult az akadémiai Történettudományi Intézet, melynek élére Molnár Eriket nevezték ki. Molnár helyettese az a Pach Zsigmond Pál lett – Molnár helyett ténylegesen Pach tartotta kézben az intézet irányítását egészen 1956-ig –, aki gimnázium évei óta egyengette Ránki György életútját. Az Intézet különféle munkacsoportokat állított fel egy adott korszak marxista feldolgozására. „Ránki Gyurival együtt – emlékezik Berend T. Iván – az 1867–1914 közötti periódust kutató munkaközösséghez kapcsolódtunk. Egy-két tapasztalt, idősebb történész mellett, akikre majd a megfelelő fejezetek megírása hárult, a mi feladatunk a levéltári kutatómunka volt. Első, s majd minden további egyetemi nyári szünetünket – az egyetemisták rendszeres, egyhónapos tartalékos tiszti katonai kiképzési szolgálata után – a levéltárakban töltöttük. Az Országos Levéltár tiszteletet parancsoló olvasóterme mellett szorgosan bújtuk az éppen ekkor megnyíló új Gazdasági Levéltár állagait, melyeket kutató előttünk még nem látott. Az államosítások nyomán közlevéltárrá vált vállalati és bank irattári állagok még jórészt eredeti helyükön tornyosultak. A Budapesti Kereskedelmi Bank – később a Belügyminisztériumnak otthont adó – Roosevelt téri épületének kupolája alatt sorakoztak az értékes iratok. Az Ó utca egyik házának pincéjében

[3] Uo. 45. Az életrajzi információkért özv. Ránki Györgynének tartozom hálás köszönettel.

[4] Uo. 68.

[5] A kérdéshez általában vö. György Péteri: *Academia and State Socialism. Essays on the Political History of Academic Life in post-1945 Hungary and Eastern Europe.* Columbia University Press, New York, 1998, 182–186.

[6] Vö. Kosáry Domokos: *„Kárpát-Európa"-kutatás a Teleki Intézetben. Tóth János interjúja.* Valóság, 1983/9. sz. 39. p.; Huszár Tibor: *A hatalom rejtett dimenziói. Magyar Tudományos Tanács 1948-1949.* Akadémiai, Bp., 1995. 90.; Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.* Osiris, Bp., 2011. 356–377.

jegyzeteltük a Magyar Általános Hitelbank bombázások elől pincékbe menekített, csak részben megmaradt iratanyagát."[7]

A korabeli egyetemi képzés alacsony színvonalát mutatja, hogy a történész pályára készülő Ránki – többedmagával – 1951-ben átiratkozott a Bölcsészkar történelem szakára, ahol elsőként az első két év alapvizsgáját abszolválták, majd úgy végezték el a következő két évet, hogy a hét két napjának délutánjára zsúfolva (!) látogatták csupán az órákat.[8] Emellett Berend és Ránki folytatta a már megkezdett levéltári kutatásokat; miután a kutatói munkaközösség időközben elkészült a kitűzött munkával, és Sándor Vilmos gazdaságtörténeti szintézise 1954-ben könyvként meg is jelent,[9] a két egyetemista önállósította magát: „Ránki Gyurival összefogtunk, hogy az általunk gyűjtött anyag alapján megírjuk a magyar ipar 1900–1914 közötti történetét".[10] Mire kezükbe vették a diplomájukat, már készen is voltak a művel, amely egy évvel később könyv formában is napvilágot látott.[11] Ránki György ekkor még mindig csak huszonöt éves volt.

A korán elért tudományos teljesítmény tökéletesen megfelelt a tudományos kutatásra szocializáló akkori gyakorlatnak, ráadásul a korabeli „tudományos" standardokat is kielégítette az elkészült munka. Kései, egyben önkritikus visszatekintésében Berend T. Iván meg is jegyzi: a mű erősen „magán viselte tapasztalatlanságunk gyermekbetegségeinek, képzésünk súlyos hiányosságainak és a kor deformált ideológiai sztereotípiáinak jegyeit. [... Mivel] a munka elméleti vonatkozásai a vulgármarxista leegyszerűsítéseket tükrözik. A »függőség«

[7] Berend T. Iván: i. m. 67–68.

[8] Uo. 71.

[9] Sándor Vilmos: *Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867–1900.* Szikra, Bp., 1954.

[10] Berend T. Iván: i. m. 71.

[11] Berend T. Iván – Ránki György: *Magyarország gyáripara az imperializmus első világháború előtti időszakában 1900–1914.* Szikra, Bp., 1955.

és »félgyarmati helyzet« akkor általánosan elfogadott tézisei csakúgy megjelennek, mint a »monopolkapitalizmus» leegyszerűsített gondolatrendszere. Mindez torz »díszítés« egy szolidan pozitivista ipartörténeti munka hatalmas forrásanyagot feltáró és feldolgozó talapzatán".[12]

Ahogy a középiskolával párhuzamos egyetemi tanulmányok előre eldöntötték, hogy hol képezi tovább magát Ránki, úgy az egyetemistaként megkezdett egyetemi oktatói és tudományos kutatói tevékenység is automatikusan előre megszabta Ránki (és Berend) további szakmai pályafutását és életútját. A diákból egyetemi oktatóvá való formális előrelépést szinte nem is „érzékelték", hiszen: „Ugyanazt a munkát folytattam, [...] ugyanabban az intézményben, ugyanabban a szobában és íróasztal mellett."[13] Így volt ez Ránki esetében is, holott őt időközben osztályidegennek minősítették az apja miatt, aki nem sokkal az államosítások előtt vásárolt az Egyesült Izzó részvényeiből. Emiatt nem kaphatott Ránki egyetemi oktatói állást. Pach Zsigmond Pál vette őt pártfogásába, 1953 júliusától az MTA Történettudományi Intézetében alkalmazva kutatói státusban.

Ránki Györgynek az ötvenes évek elejétől töretlenül kibontakozó szakmai pályafutását 1956 sem akasztotta meg. Nem vett részt a forradalom eseményeiben, melynek leverése után ennek ellenére minden korábbinál komolyabban foglalkoztatta a kivándorlás gondolata. „A kilátástalanság sugárzott mindenből" – emlékezik a barát. „Vajon mi lesz itt? Mikor lehet ebből újból talpra állni? Ránki Gyuri is javasolja, hogy üljünk le és beszéljük meg, hogy elmenjünk-e. Elsétáltunk Gyuriék józsefvárosi lakására megbeszélni a dolgot. Ő erősen hajlott rá. Feleségem, Rózsa is. Én elleneztem."[14] Végül itthon ma-

[12] Berend T. Iván: i. m. 74–75.

[13] Uo. 102.

[14] Uo. 136.

radt, és beletemetkezett a kutatómunkába. Berenddel egy folytatta gazdaságtörténeti vizsgálódásait a 20. századi ház „monopolkapitalizmus" és főként a gyáripari fejlődés múl illetően, aminek eredményeként 1958-ban a szerzőpáros két újabb könyve jelent meg.[15] Ettől fogva a gazdaságtörté mellett a második világháború politika- és diplomáciató nete is foglalkoztatni kezdte Ránkit.

1956 azonban nem múlt el egészen nyomtalanul a mag történetírásban. Hamarosan kiderült, hogy az 1956-os Pe fi-köri viharos történészvita[16] után nem lehet többé csak egyszerűen visszatérni a Révai József eszmei égisze ala Andics Erzsébet gyakorlati irányításával működtetett „tö nészfront"-hoz. Az 1957 után újjászerveződő honi tört írásnak égetően nagy szüksége volt új szemléleti orientá pontokra, amihez megújult szemléletű historikusok is kel tek. Úgy tűnik, a még mindig feltűnően fiatal, jóllehet könyvek sorával büszkélkedő, 1960-ban éppen a negyedik zös könyvüket megjelentető Ránki György és Berend T. kiválóan megfelelt az aktuális elvárásoknak.

Megkönnyítette számukra az egyre sokasodó lehetősé megragadását, hogy a szigorúan alkalmazott pozitivista mód szertan segítségével szakmai hírnevet szereztek maguknak korra. A módszertani pozitivizmus ugyanis a műveikben rej ideológiai (és a nemegyszer nyíltan politikai) tézisek törté írói igazolása ellenére a valódi szakszerűség benyomását kel hette. Mint egyik későbbi kritikusuk utalt is rá: „a pozitiv mus progresszív elemei (a tények, adatok precíz összegyű se és feldolgozása, a kvantifikálásra irányuló józan törek igen fontos kellékei a tudományos munkának; s [...] éppen

---

[15] *Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában 1933–1944.* Akadémiai, Bp., 1958; *A monopolkapitalizmus kialakulása és ura ma Magyarországon, 1900-1944.* Kossuth, Bp., 1958.

[16] Hegedűs B. András – Rainer M. János, szerk.: *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyző könyvek alapján. III. Történészvita.* Kelenföld Kiadó – ELTE, Bp., 1990.

ményes történelemhamisítással *szemben* lehetnek hatá szközök".[17] Márpedig 1956 után már nem lehetett köny félresöpörni és ideológiai magyarázatokkal helyettesíteni szerűségre való törekvést. Ennél is fontosabb, hogy a tör írás továbbra sem lankadó ideológiai funkciói szintúgy zásokon estek át ebben az időben.

Révai-Andics-Mód-féle „kurucos-marxista", hamisítat dogmatikus történetkép nem felelt meg az új, a konszo óra törekvő kádári kurzus ideológiai igényeinek, amely a nemzeti kérdésről, vele együtt a nemzeti hagyomá ól addig vallott kommunista felfogás átértékelésére. dalom sokkoló élményének hatására 1956 továbbélő terhesnek érzett eszmei örökségét a nacionalizmusban k meg, és fel is vették ellene a harcot. A népi írókról ban született pártállásfoglalásnak is ez a legfontosabb i eleme: „a népi írók – szabta meg követelményként munista párt – küzdjék le helytelen világnézetüket, el ban nacionalizmusukat".[18]

politikai vezetés által kinyilvánított új (negatív) nemzet ásnak ment elébe az ötvenes években historikusként fel en passzív (sőt kifejezetten defenzív) Molnár Erik, ami meghirdette a kora újkori függetlenségi küzdelmek átér ésének a koncepcióját. Ez robbantotta ki végül az 1960-as Molnár Erik-vitáját. A sokakat megmozgató történész odalomtörténész-) polémia, hosszabb távon megosztot szakmát, élesen szembefordította egymással a nem fel

---

[17] ly László kritikája: *Egy tanulmánykötet margójára. Berend T. Iván – Ránki gy:* Gazdaság és társadalom. Szociológia, 1976/3-4. 606.

[18] ó Miklós: *Magyar nemzettudat-problémák a huszadik század második fe* In: Uő: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Válogatott tanul yok.* Atlantisz, Bp., 1989. főként 236. Az „állásfoglalást" az a Király István almazta, akitől pedig soha sem volt egészen idegen a „nemzeti" kérdés né g megértő kommunista befogadása. Vö. Király István: *Napló 1956–1989.* rk.: Soltész Márton. Magvető, Bp., 2017. Különösen 54–55.

tétlenül Révai és Andics módjára kurucos, valamint a labanc (a Habsburgiánus), noha nem kifejezetten katolikus, inkább kozmopolita-osztályharcos történetszemlélet buzgó híveit.

Ebbe az ideológiai kontextusba illeszkedett Ránki (és Berend) hivatalosan jobban megbecsült, sőt látványosan támogatott történetírói működése. Gazdaságtörténészként és a 20. századdal foglalkozván is nyilvánvaló volt, hogy ők ketten a Molnár Erik-féle szemlélethez húznak – ennek számos jelét adták tudományos munkáikban. A politikai hatalom korán kifejezésre juttatta, hogy az általuk művelt történetírás áll közel hozzá. Nyomban megnyitotta a két fiatal historikus előtt a korlátlan szakmai érvényesülés útját: harmincéves korában nevezték ki Ránki Györgyöt az MTA Történettudományi Intézet osztályvezetőjévé, egyúttal rábízták a Horthy-kor kutatásának megszervezését, és harmincegy éves volt, amikor Berend T. Ivánnal együtt Kossuth-díjban részesült addigi gazdaságtörténeti munkásságának méltánylásaként, harminckét évesen pedig megbízták az Intézet igazgatóhelyettesi teendőinek ellátásával.

Szakmai beérkezés: a kánon rombolása és kánonteremtés

Ezzel a politikai hátszéllel korán révbe ért tehát Ránki György, aki harmincnégy évesen szerzett akadémiai nagydoktori fokozatot,[19] és 1964-től a debreceni egyetemen professzori katedrához is jutott; történészként pedig több területen egyszerre fogott hozzá az ötvenes évek dogmatikus történetírásának rombolásához. Horthy-kort kutató történészként és olyasvalakiként, mint aki az e területen folyó kutatások szervezéséért is

[19] Ez volt egyúttal az első önálló könyve: *Magyarország gazdasága az első 3 éves terv időszakában (1947–1949).* Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp., 1963.

felelős, elsők között nézett szembe a Horthy-fasizmus kérdésével. Egy 1962-ben publikált, utóbb gyakran idézett tanulmányában Ránki társadalomtörténeti alapon kezdte ki a kérdés akkoriban mértékadó (hivatalos) szószólójának, Nemes Dezsőnek a Horthy-rendszert fasisztaként megbélyegző történeti tézisét. Bár *expressis verbis* nem mondta ki, hogy a rendszer nem volt fasiszta, de végig azt bizonygatta, hogy a rendszer a legitimitását (önnön társadalmi elfogadottságát) nem csak egy vékony elit, valamint a neki alárendelt, hozzá lojális szűk középosztály biztosította. A Bethlen-rendszerrel kapcsolatban megállapította: „Nem kétséges ugyan, hogy a proletárdiktatúra bukását a külföldi intervenció katonai túlereje döntötte el, de már a Tanácsköztársaság bukását megelőzően az ellenforradalmi megmozdulások gyarapodása jelezte, hogy a kispolgárság jelentős tömegei a forradalom táborából az ellenforradalom táborába mentek át."[20] Ezért sem nevezhető tehát „népelnyomó fasiszta rendszernek" az a politikai berendezkedés, melynek a „szilárd társadalmi bázisá"-ból nem hiányoztak a kis- és középrétegek – sugallta Ránki. Az általa adott új értékelést alátámasztandó nemzetközi összehasonlító vizsgálódásokat kezdeményezett az európai fasizmusokról, melynek első eredményei a folyóirat ugyanazon számában voltak olvashatók.[21]

Az Osztrák-Magyar Monarchia (és vele együtt a kiegyezés) történetírói átértékelése is ez idő tájt indult meg,[22] világosan jelezve a historiográfiai frontok akkori átrendeződését. A 19.

[20] Ránki György: *Gondolatok az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisának kérdéséhez az 1920-as évek elején.* Történelmi Szemle, 1962 3–4. 3.

[21] Ránki tollából található itt írás az olasz fasizmusról is: Ránki György: *Az olasz fasizmus útja.* Uo. 529–535.

[22] Bővebben Gyáni Gábor: *A Habsburg-múlt emlékezeti kánonjai.* In: Uő: *Relatív történelem.* Typotex, Bp., 2007. különösen 117–119.; Kövér György: *Az Osztrák-Magyar Monarchia gazdasági teljesítménye. Lépték és tempó.* In: Gerő András, szerk.: *A Monarchia kora – ma.* Új Mandátum, Bp., 2007. 44–79.

század végi, 20. század eleji tőkefelhalmozás ütemének, a nemzeti jövedelem mértékének számszerű meghatározása nyomán Ránki és Berend cáfolta az ország dualizmus kori gyarmati vagy félgyarmati helyzetéről addig vallott, marxista kánonnak számító tézist.[23]

A 19. század végi függetlenségi politika által áthagyományozott történeti felfogással szemben Ránki arra hívta fel a figyelmet, hogy a közös vámterület kifejezetten nagy haszonnal járt a modernizálódás által megkövetelt tőkeimport serkentése, a folyamat zavartalansága szempontjából.[24] Mindketten kezdeményező szerepet játszottak a dualista korszak hatvanas években zajló gazdaságtörténeti újraértékelésében, amire a Molnár Erik-vita egyik mellékágaként került sor. A Hanák Péter, Katus László és Gyimesi Sándor szakmai támogatását élvezve Ránki éles vitába keveredett e kérdésben Mód Aladárral és a körülötte tömörülő történészekkel.

A polémia tulajdonképpeni tétje az volt, hogy ki képviseli az igazi tudományosságot az ideologizálással szemben. Legalábbis ezt az érvelési stratégiát részesítette előnyben Ránki a vita során, magának vindikálva az autentikus tudományos beszédmód jogcímét. A Tolnai Györggyel vívott pengeváltás során vitapartneréről kijelentette: nem tudományos diskurzust folytat. „Tolnai állításai, módszerei s még inkább következtetései nem tudományos vitába illőek, hanem attól meglehetősen távol eső műfajba tartoznak."[25] Végül a „tudományos hozzáállást és tudományos felkészültséget" kérte számon rajta, amely nem helyettesíthető „két kiragadott Lenin- és egy Marx

[23] Ezek a tanulmányok együtt is napvilágot láttak. Berend T. Iván – Ránki György: *Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX–XX. századi történetéről.* Magvető, Bp., 1974. különösen 9–142.

[24] Ránki György: *Az Osztrák-Magyar Monarchia gazdasági fejlődésének néhány kérdéséhez.* Valóság, 1968/5. 28–37.

[25] Ránki György: *Sémák és hamis alternatívák. Megjegyzések Tolnai György vitacikkéhez.* Valóság, 1968/7. 89.

idézettel", hanem a nyugati polgári tudomány beható ismeretét követeli és feltételezi. Utóbb is azon a véleményen volt, hogy kettejük (és mások) által kezdeményezett gazdaságtörténeti kutatások eredményeként mozdulhatott ki a Monarchia történeti megítélése arról a holtpontról, ahová azért jutott, mert korábban az „alapvető gazdasági folyamatok végső soron csak politikai oldalról nyertek megközelítést, s az idevonatkozó ismeretanyag mind tárgyilag, mind elméletileg az első világháború előtti szinten rekedt meg".[26]

Ettől kezdve szabta meg Ránki és Berend a legitim történetírói kánont, a „hivatalos történeti felfogás"-t (a gimnáziumi tankönyvet is Ránkival íratták meg ebben az időben). Ránki és Berend a liberalizálódó, majd a reformok irányában elmozduló kádárista hatvanas évek, mondhatni, hű tudományos reprezentánsai lettek.[27] Ennek elengedhetetlen feltétele, egyszersmind logikus következménye volt vitathatatlan szaktudományos felkészültségük. Ehhez hozzájárult, hogy egyre inkább bekapcsolták történetírói működésükbe a nyugati (akkor polgárinak nevezett) tudományosság eredményeit is. Kétségkívül új helyzet állt elő akkoriban Magyarországon: megnyíltak a lehetőségek a külföldi (a nyugati) tudományos kapcsolatok ápolására, a „polgári" tudományosságból származó gondolatok és eredmények ideológiai szűrőn áteresztett s megfelelően adagolt adaptálására.

Ránki György ezen úttörők egyike volt, mivel azon szerencsés tudósok közé tartozott, akik az elsők között élhettek a feltáruló lehetőségekkel. Tagja volt az első, 1965-ben szervezett (a politikai hatalom által engedélyezett) Ford-ösztöndíjas tur-

[26] Ránki György: *A Monarchia gazdasági fejlődésének kérdései.* Világosság, 1974/6. 333.

[27] Berend T. Iván ráadásul „hivatalosan" is reformközgazdásznak számított, miután ő töltette be a gazdasági reformok kidolgozásáért felelős bizottság vezetői posztját. Vonatkozó munkája: Berend T. Iván: *A magyar gazdasági reform útja.* KJK, Bp., 1988.

nusnak, melynek eredményeként egy évet tölthetett a New York-i Columbia Egyetemen. Az egyre gyakoribb nyugati konferenciameghívások mellett idővel nyugati egyetemen is oktathatott: elsőként még az 1970-es évtized elején az angliai Cambridge-ben tanított egy teljes szemeszteren át.

A történészi beszéd lehetőségei a Kádár-korban

Ránki György és néhány tudós kollégájának látványos (és sikeres) integrálódása a nyugati tudományos közösségbe nem nélkülözte az ellentmondásokat sem. Tény, hogy az itthon már beérkezettnek számító kutatók e nemzedéke valóságos szellemi újjászületésként élte át első nyugati tanulmányútját. Egyikőjük utólag megvallotta. „Olvastam és olvastam. Valami különlegesen lázas mohósággal igyekeztem pótolni azt, ami addig kimaradt, amihez nem juthattam hozzá: a modern közgazdasági, növekedéselméleti irodalmat, a nemzetközi gazdaságtörténeti munkákat és a Közép- és Kelet-Európáról szóló szakirodalmat. […] Ekkor léptem igazán ki azokból a szűk keretekből, melyekben felnőttem, s melyekben felnőtt és szakmai életemet az ötvenes években megkezdtem."[28] Az érem másik oldala, hogy ez a kiválasztott keveseknek fenntartott kegy, sőt privilégium a tudományos elit gondosan kiválasztott tagjainak járt. Amihez külső megerősítésként társult, hogy a hetvenes években jelentkező nagyhatalmi enyhülés, a *détente* kedvező feltételei között a nyugati tudományos világnak is szüksége volt a kommunista blokkból kikerülő párbeszédképes partnerekre. Az utóbbival az itt érintett tudósok is tisztában voltak. „Gyors befogadásunk, gyakori meghívásaink előadások tartására, konferenciákra [… vagyis s]ikerünk mögött – jegyzi meg Berend – nemcsak saját kemény munkánk húzódott meg, hanem az a különbség is, ami Magyarország és a szovjet blokk más országai között fennállt. A nemzetközi tudományosságban a hidegháború kényes egyensúlyának évtizedeiben, amikor a különböző nemzetközi rendezvényeken a »Keletnek« is bizonyos kontingenseket kellett adni, nyugati kollégáink örömmel fordultak a lengyel és magyar kutatókhoz, akikkel egy szakmai nyelvet beszéltek, akik nem politikai propaganda előadást akartak tartani, s akikkel ugyanúgy működhettek együtt, mint nyugati kollégáikkal. Erről nem keveset beszélgettünk Gyurival."[29]

[28] Berend T. Iván: i. m. 172.

Mindez egyaránt hatott Ránki politika- és diplomáciatörténeti kutatásaira, valamint a Berenddel közös gazdaságtörténet-írói munkásságára. A hatvanas évek közepi egyesült államokbeli ösztöndíj eredményeként tudatosabban kezdték elméletileg vizsgálni a nem túl távoli múltat. Csökkent tehát a munkáikat addig uraló leíró pozitivizmus, hogy helyet adjon az elméleti paradigmákhoz igazított megközelítési módoknak. A hatvanas évtizedben az akkor virágkorát élő *növekedéselmélet* ejtette őket rabul: a W. Rostow-féle gazdasági növekedéselmélet alkalmazásával új alapokra fektették a dualizmus kori hazai gazdasági fejlődés történeti képét;[30] ez már az első gazdaságtörténeti országtörténeti szintézisükben is manifesztálódott.[31] Olykor még a témát is külföldi kapcsolataiknak köszönhették. Így 1965-ben a New York-i Columbia University Press kérte meg őket arra, hogy készítsenek egy, a 19–20. századi Közép- és Kelet-Európa egészét átfogó gazdaságtörténeti áttekintést.[32] A felkérésnek rövid időn be-

[29] Uo. 167.

[30] Ebből a tevékenységből, rajtuk kívül, Katus László, kisebb részt Hanák Péter is kivette a részét.

[31] Berend T. Iván – Ránki György: *A magyar gazdaság száz éve.* Kossuth – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1972. A könyvet két év múlva az Egyesült Államokban angolul is kiadták.

[32] Berend T. Iván: i. m. 153.

lül eleget is tettek: a könyv előbb magyarul, utóbb angolul is megjelent.[33] Az összehasonlító európai regionális gazdaságtörténeti érdeklődés újabb elméleti támpontok keresésére indította a Berend-Ránki szerzőpárost: a hetvenes években ez irányban kiteljesedő kutatásaikat hamarosan a neomarxista közgazdasági teóriából átvett *centrum-periféria* fogalompár orientálta.[34]

Ha korábban Berend és Ránki pozitivista gazdaságtörténetírói gyakorlatával szemben merültek fel szórványosan aggályok, szóvá téve az elméleti megalapozás hiányát,[35] az idő múltával amiatt érte őket kritika, hogy nem a történetiség kívánalmainak megfelelően alkalmaznak absztrakt közgazdasági fogalmakat.[36] Mindamellett az 1980-as évekre Ránki György (Berend T. Ivánnal együtt) a „kelet-európai elmaradottság" és a „periféria-lét" nemzetközi téren elismert vezető szakértőjévé vált. Méltó kifejezése volt ennek, hogy Ránki Györgyöt kérték fel a 8. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus budapesti megrendezésére (1982).

Ránki emellett folytatta a még az ötvenes évek végén megkezdett politika- és diplomáciatörténeti kutatásait és a II. világháború historikumában merült el. A szívéhez különösen közel

[33] Berend T. Iván – Ránki György: *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19-20. században*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1969, A könyv amerikai kiadása 1974-ben látott napvilágot és ez lett a szerzőpáros kétségkívül legsikeresebb külföldön megjelent könyve.

[34] Ld. könyvüket: *The European Periphery and Industrialization 1780–1914*. Akadémiai, Bp., 1982. A mű több nyugati kiadást is megért.

[35] Pl. „a szerzők *vagy* túlságosan könnyen fogadták el a rendelkezésükre álló teoretikus kereteket, *vagy* egyszerűen nem gondolták konzekvensen végig a társadalomtudományi megismerés problematikáját; s ezért nem szentelnek kellő figyelmet a szabatos fogalomhasználat, a típusalkotás igen lényeges kérdéseinek". Bélley László: i. m. 606.

[36] Lengyel László: *Kölcsönös társadalmi-gazdasági függőség a XIX. századi európai gazdasági fejlődésben. Gondolatok Berend T. Iván és Ránki György ürügyén*. Valóság, 1978/9. 100–107.

álló témát összefoglaló módon is feldolgozta: magyar historikusként először írt átfogó munkát a II. világháború történetéről, és ez lett a szélesebb olvasóközönség előtt legismertebb, három kiadást megért könyve.[37]

A második világháború mint történetírói téma politikailag kényesnek számított nálunk ez idő tájt. Komoly kihívást jelentett Ránki számára úgy elbeszélni a háború teljes történetét, hogy a kánonná emelt szovjet felfogástól lehetőleg elrugaszkodva akként írjon a témáról, hogy ne veszélyeztesse műve hazai megjelentethetőségét. S bár a szerző fokozottan figyelt a *Nagy Honvédő Háború története* című, a hivatalos szovjet álláspontot reprezentáló mű koncepciójára,[38] sokat merített ugyanakkor a nyugati memoár- és történeti irodalomból is, mindenekelőtt Winston Churchill hatkötetes emlékiratából. Kényszerű önkorlátozásokra kényszerült így is, mindenekelőtt a jaltai nagyhatalmi tanácskozásról szóló fejezet kapcsán. A cenzurális akadályok miatt szinte a haláláig lankadatlanul dolgozott a könyv egyes „javított" fejezetein, amelyek azonban soha sem kaphattak helyet a könyv újabb kiadásaiban.[39]

A hetvenes és különösen a nyolcvanas évtizedben Ránki György kutatóként egyre inkább „önállósította" magát. Ennek egyik előfeltétele volt, hogy a reformpolitizálásban elmerülő Berend T. Ivántól eltérően Ránki távol tartotta magát a közvetlen politikai ténykedéstől; a másik pedig az, hogy 1980-tól az

[37] Ránki György: *A második világháború története*. Gondolat, Bp., 1973.

[38] Ezt historiográfiai áttekintésében is regisztrálja. Ránki György: *Kelet-Közép-Európa második világháborús történeti irodalmának kérdései*. Történelmi Szemle, 1973/3–4. 292.

[39] Valójában így sem kímélték a baloldalról érkező bírálatok, azt állítva, hogy semmibe veszi a második világháború szovjet szakirodalmát, az abban érvényesített szemléletmódot. Ld. Ránki György jegyzetét in: Glatz Ferenc: *A második világháborús historiográfiai konferencia főbb vitakérdései*. Történelmi Szemle, 1973/3–4. 487.

Egyesült Államokban vállalt tartós oktatói munkát. Felkérték az Indiana Egyetem bloomingtoni campusán kialakított magyar oktatási program vezetésére, egyúttal megbízták a magyar történelem szak oktatási feladataival. Mindkét körülmény közrehatott abban, hogy a Berend T. Ivánnal közös gazdaságtörténeti vizsgálódásait sem feledve,[40] sőt tovább folytatva, Ránki ez idő tájt a maga útját kezdte járni. Gazdaságtörténészként a Kelet- és Délkelet-Európa két háború közötti, végül nagyhatalmi függőségbe torkolló történelmi pályáját mutatta be magyarul, majd angolul kiadott könyvében.[41] Élete utolsó munkájában pedig a második világháború gazdaságtörténetének feldolgozására vállalkozott.[42]

Hasonló kérdések foglalkoztatták a politika- és diplomáciatörténet körén belül is. 1981-ben jelentette meg *A vonakodó csatlós – vagy az utolsó csatlós?*, 1983-ban pedig a *Mozgástér és kényszerpálya* című, máig mérvadó tanulmányait. Azért emeltük ki e két írását, mert fellelhetők bennük Ránki legfontosabb történetírói erényei: a kérdésfelvetés merészsége, a tágabb európai, valamint az elméleti kontextus érzékeltetése, végül a higgadtan érvelő történetírói ábrázolásra való törekvés. Hanák Péter is e megfontolásból helyezte ezeket az írásokat gondolatmenete középpontjába Ránki történetfelfogását elemezve, röviddel halála után. Hanák szerint Ránki a múlt lehetséges mozgástereit és sajnálatos kényszerpályáit felderítő historikusként önnön életpályája dilemmáit gondolta végig a múlt kapcsán. „Ránki ebben a tanulmányban [...] a dogmatikus tilalomfák által szigorúan behatárolt kényszerpályáról való kitörés s egy új mozgástérre való átállás előharcosa volt" – állította a részbeni pályatárs és közeli munkatárs.[43]

Ránki szüntelenül azon fáradozott, hogy bővítse saját „mozgásterét". Az 1970-es évek során egyre gyakrabban foglalkoztatták elméleti-módszertani kérdések. Eleinte az összehasonlító történetírás műveléséhez kívánatos fogalmi kereteket igyekezett Berenddel együtt megteremteni. Utóbb az is érdekelte, hogy mit jelent az interdiszciplinaritás: először a közgazdaságtannak és a történetírásnak a gazdaságtörténet-írásban megvalósuló fúziója, majd a szociológia és a történelem gazdaságtörténetként megvalósuló egymásra találása keltette fel az érdeklődését.[44] Valamivel később a szociológia és a történelem konvergenciája foglalkoztatta.

Az utóbbi egyúttal jelezte, a nemzetközi történetírói diskurzusban ekkoriban előtérbe kerülő társadalomtörténet irányába fordult az érdeklődése. Intézeti vezetőként a nyolcvanas években is erősen szorgalmazta egy 18–20. századi hazai társadalomtörténeti összefoglaló elkészítését, melynek Horthy-kori fejezeteit ő kívánta megírni, a korábbi korszakok szerzőinek pedig Vörös Károlyt és Hanák Pétert nyerte meg.[45] A tervezett kiadványból végül nem lett semmi, Ránki azonban elkészült a mű két alfejezetével (az egyik a népesedéstörténetről, a másik a parasztságról szól), amelyek kéziratban maradtak. A polgárság (a középosztály) társadalomtörténetét kutatva jutott csupán érdemlegesen előre: a témának szentelt tanulmá-

[40] Utolsó együttes munkájuk nem sokkal Ránki halála előtt látott napvilágot: Berend T. Iván – Ránki György: *Európa gazdasága a 19. században 1780–1914.* Gondolat, Bp., 1987.

[41] Ránki György: *Gazdaság és külpolitika. A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemóniáért (1919-1939).* Magvető, Bp., 1981.

[42] Ránki György: *A II. világháború gazdaságtörténete.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1990. A könyv azóta már angolul is megjelent.

[43] Hanák Péter: *Mozgástér és kényszerpálya. Ránki György történeti felfogásáról.* Világosság, 1989/10. 757–758.

[44] Ránki György: *Közgazdaság és történelem – a gazdaságtörténet válaszútjai.* Akadémiai, Bp., 1977.; Uő: *Jegyzetek a társadalomtörténetről.* Századok, 1978/4. 775–799. Az előbbit kommentálja Kövér György: *A magyar gazdaságtörténetírás régi útjai. John Komlos: Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac című könyve apropóján.* In: Uő: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok.* Új Mandátum, Bp., 2002. 363.

[45] Ránki György: *Javaslat a MTA Történettudományi Intézet tudományos programjához (1986–1990).* Történelmi Szemle, 1994/3–4. 3.

nya a Jürgen Kocka által az 1980-as évtized derekán szervezett nemzetközi Bürgertum projekt számára íródott, és a projekt eredményeit közreadó kötetek egyikében (a szerző halála után) németül, majd angolul is napvilágot látott.[46]

Közel hat évtizedet átfogó élete során az 1988-ban meghalt Ránki György terjedelmes, tartalmában sokrétű, és nemzetközi kisugárzását tekintve jelentős életművet alkotott. Történetírásának magját a struktúratörténet képezte, amely a korabeli marxista kánonnak megfelelően a gazdaság múltját állította előtérbe. Ránki érdeklődése idővel a társadalomtörténet felé fordult, korai halála azonban már nem adott neki lehetőséget a társadalomtörténeti stúdiumok kibontakoztatására. A kezdetben szűken nemzeti (gazdaságtörténeti) tematika hamarosan transznacionálissá tágult Ránki és Berend kezén. A hatvanas, hetvenes és nyolcvanas évtizedekben az összehasonlító struktúra-történetírás felelt meg ennek a törekvésnek, amely a különállóként szemlélt nemzetállami múltak egybevetésén alapult. A pőre összehasonlítás is megköveteli azonban egyes elméleti premisszák tisztázását; egy következő lépcsőben a történelem holisztikus megragadását biztosító elméleti paradigmák, elemzési sémák nyomulnak előtérbe, mint amilyen a Wallerstein-féle világrendszer elmélet. Az utóbbi figyelembe vétele nélkül meg sem születhettek volna Ránki és Berend kései történeti munkái, amelyek Kelet-Közép- és Dél-Európa, valamint az Európa egészére kiterjedő összegző gazdaságtörténeti munkákban valósultak meg.

[46] György Ránki: *Die Entwicklung des ungarischen Bürgertums vom späten 18. zum frühen Jahrhundert.* In: Jürgen Kocka, hrg.: *Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich.* Deutscher Taschenbuch Verlag, München 1988. 247–265; György Ránki: *The Development of the Hungarian Middle Classes: Some East–West Comparisons.* In: Jürgen Kocka – Allan Mitchell, eds.: *Bourgeois Society in Nineteenth-Century Europe.* Berg, Oxford, 1993. 439–455.

Ránki György történetírói életpályáját nyomon követve megfigyelhető volt az eseményközpontú hagyományos történeti tematika fokozatos átváltódása a struktúratörténetbe, és hasonló jelentősége volt munkásságában a nemzeti paradigmába zárt történetírást meghaladó igénynek is. Ez a két tudományos törekvés szorosan összefonódott egymással Berend T. Iván és Ránki György együtt művelt gazdaságtörténet-írói munkásságában.

Miért és hogyan született meg a Hajnal István Kör?

A magyarországi társadalomtörténet-írás mint önálló történeti diszciplína megszületése és majdani intézményesülése szorosan a Hajnal Kör létrejöttéhez kapcsolódik. Ennek a szakmai szervezetnek a keletkezése a nemzedéki önszerveződés, és egy merőben új szakmai identitás érlelődésének a körülményei között ment végbe. A folyamat áttekintésével bemutatható és megmagyarázható, hogy miért is nőtt meg a társadalomtörténet-írás hazai vonzereje a 20. század utolsó néhány évtizedében.

A hetvenes évek is már hozott bizonyos változást a hazai akadémiai történettudományi gondolkodásban. A struktúratörténeti beállítottság, mint ahogy az előző fejezetben is láttuk, korábban sem volt teljesen ismeretlen idehaza: az olykor deklaráltan sem marxista gazdaságtörténet-írás kivívott magának bizonyos akadémiai megbecsülést. Ez mindenekelőtt Ránki György és Berend T. Iván nemzetközileg elismert modern kori gazdaságtörténeti munkáinak volt köszönhető.[1] A szilárdan ökonomista felfogás mellett, annak alternatívájaként a társadalom- és mentalitástörténeti érdeklődés, egy ilyen tematika és érzékenység is feléledt ugyanakkor; főként a francia *Annales* történészek munkái számítottak nálunk is példamutatónak

[1] Ehhez ld. az előző fejezetet.

e tekintetben.[2] Az MTA Történettudományi Intézete, a hazai történetírás korabeli fellegvára töltött be kezdeményező szerepet ezen a téren. Az Intézet a hetvenes évek derekán kutatási programként hirdette meg a 19-20. századi hazai társadalom történetének szigorúan forrásalapú feltárását. Az Intézet vezetése, korában esett már róla szó, kutatási tervezetet dolgozott ki ebből a célból,[3] ezt azonban nem követte módszeres feltáró munka. Ránki György, akinek a figyelme ekkor fordult a társadalomtörténet felé,[4] meggyőződéssel jelentette ki: teljes joggal lehet beszélni egy külön társadalomtörténeti aldiszciplínáról is, ami nem független ugyan a gazdaságtörténettől, de önálló stúdium, mert „kikutatja és feldolgozza a társadalom bizonyos, a gazdasági fejlődéstől alapjában, de nem kizárólagosan meghatározott folyamatait".[5] A gazdaság, Ránki véleménye szerint, legföljebb csak „ontológiai elsőbbséget" élvez a társadalomhoz képest „ami nem jelent mindig közvetlen oksági viszonyt".[6] Ezért is szorgalmazta volna a modern kori magyar társadalomtörténeti szintézis megírását, ami azonban akkor nem valósult meg.

Társadalomtörténet a mélyben

Az akadémiai törekvésektől függetlenül, és annak szintje alatt ekkor is létezett azonban hazánkban társadalomtörténet-írás, aminek ténylegesen a KSH Könyvtára mellett működő törté-

[2] Czoch Gábor: *Az* Annales *történetírásának magyarországi recepciója.* In: Erdősi Péter –Klement Judit (szerk.): *Vis-à-Vis. Tanulmányok az Atelier fennállásának 25. évfordulójára.* Atelier – Korall, Bp., 2015. 115–143.

[3] Vörös Károly – Orbán Sándor – Sándor Pál: *Az új- és legújabb kori társadalomtörténeti kutatásokhoz (Tervezet).* Történelmi Szemle, 1976/4. 582–607.

[4] Ránki György: *Jegyzetek a társadalomtörténetről.* Századok, 1977/4. 775–799.

[5] Uo. 778.

[6] Uo. 778.

neti demográfiai kutatócsoport volt a „műhelye". Marginális helyzetben lévő történészek dolgoztak itt (Perjés Géza, Fügedi Erik, és egy ideig Sándor Pál); a hetvenes évek elején azonban ez a kis kutatócsoport fiatalok egy csoportjával egészült ki (Benda Gyula, Faragó Tamás), hogy idővel a társadalomtörténeti mozgolódások egyik alternatív „szervezeti" centruma kerekedjék ki belőle. A kutatócsoport vezetőjének, Dányi Dezsőnek a szavai szerint „a nagy magyar történetírás [...] háta mögött [...] valahol ott volt egy olyan kvantitatív történetírás, ami a különböző gazdasági, társadalmi folyamatok politikai események mögötti összefüggések nagyságrendjét és számszerűsítésének feltárását tűzte a zászlajára".[7] Dányi elmondása szerint rájuk is elsősorban az *Annales* folyóirat körüli történetírás hatott, de – fűzte hozzá nem leplezett keserűséggel – a „magyar hivatalos történettudomány nem vette észre, amit csináltunk".[8]

Az említett kutatóműhely mellett számos további „kis kör" alakult még ebben az időben, ahol szintén folyt társadalomtörténeti kutatómunka. Veres Éva és Perjés Géza agrártörténeti adatbank létrehozásán fáradozott, Bácskai Vera és Nagy Lajos kvantitatív várostörténeti kutatásokba kezdett, Hofer Tamás pedig az antropológiai társadalomtudományi érzékenység felkeltését szorgalmazta.[9] Hofer Tamás szervezésében ebből az utóbbiból nőtt ki az 1980-as évek elején az a történelmi antropológia égisze alatt megrendezett konferencia, amely

[7] Huszár Tibor– Kovács I. Gábor: *Emlékezés Dányi Dezsőre (1921–2000). Interjú Dányi Dezsővel (1993. november).* Korall, 3-4. (2001) Tavasz-Nyár, 18.
[8] Uo. 19.
[9] Veres Éva: *Számítógépes agrártörténeti archívum. (Kutatási jelentés).* In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1978–1980. Bp., 1980. 413–435.; Gyáni Gábor: *Mai várostörténet-írásunk: teljesítmény és irányzatok.* In: Uő: *Történészdiskurzusok.* L'Harmattan, Bp., 2002. 67–77.

a hazai társadalomtörténészek első hazai seregszemléje is volt egyúttal.[10]

Az említett egyéni kutatói törekvések mind hozzájárultak ahhoz, hogy idővel, a hetvenes évek derekát követően létrejöjjön egy sor informális szakmai szerveződés. Az interdiszciplinaritás lázában égő, zömmel saját kutatói pályájuk elején álló történészek, néprajzosok és szociológusok alkották az 1975-ben alakult első informális vitaklubot, melynek a KSH társadalomstatisztikai osztálya adott menedéket. Az osztályvezetőként itt dolgozó Benda Gyula állt a kezdeményezés élére, és egyebek közt Andorka Rudolf is aktív szerepet vállalt benne; ő maga akkoriban már élénken érdeklődött a családrekonstitúciós történeti vizsgálatok iránt, és a téma hazai kutatásának az egyik úttörője is lett.[11] Hamarosan tovább nőtt ezeknek az informális műhelyeknek a száma, a társadalomtörténet-írás ennek ellenére sem tudta áttörni az akadémiai tudományosság falát. A kezdeti időszakra visszatekintve Benda Gyula utóbb joggal meg is jegyezte: „Az 1970-es években a nagy [történetírói] fordulatból nem lett semmi, de a fiatal kutatók sora fordult társadalomtörténeti témák felé."[12] Közelebbi okként azt hozta fel Benda, hogy: „Az 1975-höz köthető látványos fordulat ellenére a nemzedéki váltás nem következett be, a tényleges társadalomtörténeti kutatás marginális maradt: az úttörő kutatások mindegyike az akadémiai kutatóintézeten és az egyetemeken kívül indult el, a társada-

[10] Hofer Tamás, szerk.: *Történeti antropológia. Az 1983, április 18-19-én tartott tudományos ülésszak előadásai.* MTA Néprajzi Kutatócsoport, Bp., 1984.
[11] Ez irányú kutatásainak eredményei együtt olvashatók a következő tanulmánykötetben: Andorka Rudolf: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok.* Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Bp., 2001. 147–279.
[12] Benda Gyula: *A társadalomtörténet-írás helyzete és perspektívái. Századvég,* Új folyam 4 (1997) Tavasz, 35.

lom története iránt érdeklődő ifjabb nemzedékek levéltárakban, múzeumokban dolgoztak.[13]

A társadalomtörténet hazai művelése – ezeknek az alulról induló kezdeményezéseknek a hatására – az 1980-as években komolyabb lendületet vett, sőt ez időre már követendő példaként is szolgált az új utakat kereső megannyi hazai társadalomtudományi törekvés számára. Szemléletmód és metodika tekintetében ez az „új" stílusú társadalomtörténet-írás többnyire makroszintű vizsgálódásokat irányzott elő, igaz, a történeti demográfia kifejezetten mikro jellegű kutatásokat követelt. Fontos továbbá, hogy ez a történetírás a mérést, a kvantifikációt helyezte előtérbe mint ideális kutatási módszert. Különösen nagy hatással volt a jelzett törekvésekre a nyugati, akkoriban polgárinak minősített struktúratörténet, az a manapság klasszikus társadalomtörténetként számon tartott törekvés, melyet nemegyszer a nyugati marxizmus ihletett. A lassanként kibontakozó magyarországi társadalomtörténet-írás hamar utat talált a két háború közötti hazai struktúratörténeti és szociológiai gondolkodáshoz is: főként a korábbi fejezetekben ecsetelt Hajnal István, Mályusz Elemér, továbbá Erdei Ferenc frissen felfedezett szellemi öröksége hatott rá különösen inspiratív módon.[14] A társadalomtörténet korabeli hívei zömmel a hatvanas évek „generációs lázadásának" a szocializációs útját járták. A „68-as nemzedékként" is megnevezni szokott, egyetemi tanulmányaikat a hatvanas évek közepe és a hetvenes évek eleje között elvégző történészek adták ugyanis ennek a társadalomtörténeti mozgolódásnak a döntő hajtóerejét: ők szinte

[13] Uo. 36.

[14] Ezt alkalomadtán még a véletlen is segítette. Ekkoriban látott (először) napvilágot a *Valóság* hasábjain Erdei Ferenc addig kéziratban lappangó, a magyar társadalom történeti és szociológiai fogalmáról az 1940-es évek közepén papírra vetett szövege, amely máig nagy hatással van a hazai szociológiai és társadalomtörténeti gondolkodásra. Erdei Ferenc: *A magyar társadalom a két háború között.* Valóság, 1976/4. 22–53; 5. 36–58.

beleszülettek a tudományos paradigmaváltás akkor épp zajló folyamatába. (Az „új történetírás" nyugati, mindenekelőtt angol, amerikai és nyugatnémet képviselői maguk is az 1968-as diáklázadások által teremtett lázas szellemi útkeresés folyományaként „leltek rá" a struktúratörténeti paradigmára.[15]) Az „új" hazai társadalomtörténészek egyik csoportját az ELTE-n a hatvanas évek végén végzettek jelentették, másik csoportját a KLTE-n (a debreceni egyetemen) a hetvenes évek első éveiben végzettek adták. Ezek a fiatal kutatók – ritka kivételektől eltekintve – többnyire nem a központi kutatóhelyeken, hanem közgyűjteményekben dolgoztak, ily módon könnyebben távol tarthatták magukat a mainstream történetírástól. Egzisztenciális meghatározottságuk szintén erősítette szakmai függetlenségi törekvéseik állhatatosságát.

Az 1980-as években Magyarországon is megindult a társadalomtörténet-írás *nyilvános* szakmai diskurzusa, amit részben a szakmai identitáskeresés, részben egy új politikai és társadalmi önazonosság igénye motivált. „A társadalomtörténet szemléletváltása ígéretesen összefonódott az 1980-as években az ideológiai, politikai életben zajló változásokkal, s kimondatlanul is élt az a lehetőség, hogy a széles értelemben vett társadalomtörténeti szemlélet egy új civil társadalom alapvető beszédmódjává, diskurzusává válhat, s leváltja az állam, a politika, az eseménytörténetre épülő nemzeti történelmet. A polgárosodás fogalma egyszerre vált a politikai nyelv részévé és

[15] Stefan Berger: *The Rise and Fall of 'Critical' Historiography? Some Reflections on the Historiographical Agenda of the Left in Britain, France and Germany at the End of the Twentieth Century.* European Review of History – Revue Europeenne d'Histoire, 3, 2 (Autumn 1996) 213–232.; William H. Sewell, Jr.: *The Political Unconscious of Social, and Cultural History, or, Confessions of a Former Quantitative Historian.* In: Uő: *Logics of History. Social Theory and Social Transformation.* University of Chicago Press, Chicago, 200522–80.; Geoff Eley: *A Crooked Line. From Cultural History to the History of Society.* University of Michigan Press, Ann Arbor, 2007. különösen 13–60.

a társadalomtudományok, a történettudomány vitáinak tárgyává."[16] Az idézett megállapítást számos korabeli történeti kutatási program is fényesen igazolja.[17]

Egyesületalapítási próbálkozások

Nincs tehát azon semmi csodálkozni való, hogy az egymással laza kapcsolatokat ápoló „körök" tagjaiban az 1980-as évek derekán megérlelődött az intézményesülés vágya. Elhatározásukhoz járult továbbá, hogy többen önálló folyóirat indítására is gondoltak, amely szintén szakmai intézményesülést követelt, hiszen lapot akkoriban csak legális szervezet indíthatott és adhatott ki. Viszont: egyetlen szakmai szervezet működött csupán ekkor tájt, amely elvi lehetőséget adott, vagy adhatott volna lap alapítására, úgymint a Magyar Történelmi Társulat. 1984 őszén ez okból öten (Gyáni Gábor, Klaniczay Gábor, Lackó Mihály, Pajkossy Gábor és Rév István, az utóbbi kivételével mindannyian az MTA Történettudományi Intézetében dolgoztak ekkor) javasolták a Társulat elnökségének, hogy járuljon hozzá a testület kebelén belüli Fiatal Történészek Szekció létrehozásához. A Közgazdasági Társaság keretein belül működött már egy ilyen szekció, és ez jelentette számukra a követendő példát.[18] 1985 májusában az elnökség megtárgyalta és azon nyomban el is vetette a javaslatot. Makkai László társulati elnök tájékoztatása szerint a javaslattal szemben a fő ellenérv

[16] Benda Gyula: i. m. 36.

[17] Bácskai Vera, hrg.: *Bürgertum und bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Osteuropa*. Bp., 1986. I-II.; Hanák Péter ,összeáll., bev.: *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. MTA TTI, Bp., 1992. Ennek az utóbbi projektnek a kéziratai már 1985-re elkészültek, nem akadt azonban hazai kiadó, amelyik akkor megjelentette volna a könyvet.

[18] Vö. Klaniczay Gábor: Társadalomtörténeti Hírlevél, 1988. No. 0, 5. A saját emlékeimre is támaszkodom egyúttal az itt bemutatandó fejlemények rekonstruálása során.

így szólt: nem helyes, ha nemzedéki alapon szerveződik szakmai társaság. Az elutasító döntés hatására a javaslattevők vitát rendeztek 1985 júniusában a Történettudományi Intézetben, ahol a történész szakma megjelent rangos képviselői előadták a javaslattal kapcsolatos véleményüket. A javaslattevők, ennek ellenére, tovább folytatták a próbálkozást. 1985 őszén pályázatot nyújtottak be az MTA Soros Foundationhöz Történelem és társadalomtudományok – Szakmai Műhely létrehozására. Vitadélutánok és konferenciák szervezését, valamint egy szakmai hírlevél megjelentetését jelölték meg a tervezett műhely feladatául. A Soros Alapítvány – a lektorok kedvezőtlen véleménye miatt – nem támogatta a pályázatot.[19] Így sem tört meg azonban a kezdeményezők lendülete.

A nyolcvanas évek informális szakmai köreinek Benda Gyula körül tömörülő csoportja, miután megunta a huzavonát, elhatározta, hogy megszervezi az első országos társadalomtörténeti konferenciát. Benda Gyula, Faragó Tamás, Gyáni Gábor, Kövér György és Varga László, vagyis a valamivel később megalakuló Hajnal István Kör „alapító atyáinak" ez a szűkebb köre közzétett egy konferencia felhívást. Á. Varga László, aki a Nógrád Megyei Levéltár igazgatója volt ekkor, magára vállalta, hogy megteremti a tervezett rendezvény megtartásához szükséges tárgyi feltételeket. Így kerülhetett sor 1986 szeptember végén Salgótarjánban arra a *Rendi társadalom – polgári társadalom 1. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok* címen rendezett tudományos eszmecserére,[20] ahol 50 előadás hangzott el. A tanácskozás szervezői kettős célt tűztek maguk elé: egyrészt körképet kívántak adni a 18-20. századi hazai társadalomtörténeti kutatások helyzetéről, az alkalma-

[19] Az egyik lektor, Szabad György ugyanakkor pártolta a kezdeményezést. *Helyreigazítás*: Társadalomtörténeti Hírlevél, 1988. No. 1. 2.

[20] A tanácskozás anyaga egy év múlva önálló kötetben látott napvilágot. Á. Varga László, szerk.: *Rendi társadalom – polgári társadalom 1. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 1987.

zott módszerekről, a lehetséges forrásokról és az előtérben álló kutatási témákról. Másrészt, nem titkolt célkitűzésük volt a társadalomtörténet iránt érdeklődő történészek – zömmel az ország közgyűjteményeiben dolgozó kutatók – összefogása, számukra kommunikációs fórum teremtése.[21]

Komoly erőfeszítések történtek eközben a szervezeti keretek létrehozására is. Néhány héttel a salgótarjáni konferencia előtt Gyáni Gábor és Klaniczay Gábor újabb javaslattal fordult a Magyar Történelmi Társulathoz: Társadalomtörténeti Szekció megalakításához kérte a szervezet hozzájárulását. A szervezet programjaként konferenciák rendszeres szervezését, szakmai bulletin kiadását, egy adatbank-építő csoport felállítását, társadalomtörténeti információs kiadványsorozat megjelentetését és vitadélutánok szervezését irányozták elő; arról is szó esett a kérelemben, hogy a létesítendő szekció kapcsolatba kíván lépni a hasonszőrű nemzetközi szakmai szervezetekkel.[22]

Az indítványt támogatandó hét történész külön javaslatot fogalmazott meg 1987 februárjában a Társulat számára, melyben erőteljesen kérelmezték a szekció megalakítását. Ez utóbbi kezdeményezést idősebb és nagy tekintélyű társadalomtörténészek, Bácskai Vera, Puskás Julianna és Vörös Károly írták alá, a javaslat szövegét Benda Gyula, Gyáni Gábor, Klaniczay Gábor és Tóth Zoltán öntötte írásos formába.[23] A Társulat igazgatóválasztmánya is támogatta a kezdeményezést, ezért Glatz Ferenc vezetésével bizottságot küldött ki a szakosztály megalapításá-

[21] Kövér György beszélt erről a konferencia megnyitó beszédében, ahol arról is szólt, hogy milyen út vezetett a tanácskozás létrejöttéhez. Kövér György: *A konferencia megnyitása*. In: Á. Varga László, szerk.: i. m. 15–16.

[22] Gyáni Gábor – Klaniczay Gábor: *A Magyar Történelmi Társulat Társadalomtörténeti Szekciója. Programtervezet.* Társadalomtörténeti Hírlevél, 1988. No. 0. 8–9. 1988: 8–9.

[23] Bácskai Vera et al 1988: *Javaslat a Magyar Történelmi Társulat Társadalomtörténeti Szekciójának létrehozására*. Társadalomtörténeti Hírlevél, 1988. No. 0. 9–10.

nak az előkészítésére. A javaslattevők képviseletében Bácskai Vera, Gyáni Gábor és Vörös Károly lett a bizottság tagja, a Társulatot Godó Ágnes, Kállay István és Sipos Levente képviselte, további tagként bekerült még Pajkossy Gábor.[24] A bizottság az 1987 júliusában és novemberében tartott ülésein jóváhagyta a leendő társadalomtörténeti szakosztály programját és működési rendjét. A tervezet kimondta: cél az, hogy a „minden szervezeti keret nélkül megrendezett 1986. évi salgótarjáni és az 1987. évi gyulai társadalomtörténeti konferenciák eredményeiből kiindulva és ezekre támaszkodva a társadalomtörténet területén működő kutatókat összefogja, [és] segítse az önállósodni akaró diszciplína megszerveződését".[25] Az előkészítő bizottság nem társulati tagjai, érzékelve a megalakulás előkészítés körüli bizonytalanságokat, menet közben elhatározták, hogy: „[a]mennyiben a Társulaton belül mindezek megvalósítására nincs mód, úgy megfontolandó az önálló egylet létrehozása." Ugyanakkor leszögezték: „Azonban akár szekció, akár más formában működnének is a társadalomtörténetet művelők, szervezetük alapelvévé kell tenni: – a teljes nyitottságot; – a nem céhszerű érdekképviseletet; – különböző szintű fórumok kialakítását a vidéki és központi intézményeknél dolgozó kutatók rendszeres találkozására; – a kritika becsületének viszszaállítását, az érdemi viták biztosítását, párbeszéd és iskolák teremtését."[26] Olyanokat javasoltak a szekció vezetőiül, akik az eddigi szerveződéseket is mozgatták; elnöknek Bácskai Verát, a MKKE Közép- és Kelet-Európai Kutatási Központ kutatóját, alelnöknek az ellenzéki tevékenysége miatt korábban a Néprajzi Múzeumba száműzött Benda Gyulát, titkárnak az első

[24] Pajkossy Gábor: *A MTT Igazgatóválasztmánya által kiküldött bizottság összefoglaló véleménye a Társadalomtörténeti Szekció ügyében.* Társadalomtörténeti Hírlevél, No. 0. 1988: 10–11.

[25] Á. Varga László: *Tervezet a Magyar Történelmi Társulat Társadalomtörténeti Szekciójának programjára.* Társadalomtörténeti Hírlevél, 1988. No. 0. 11–12.

[26] Uo. 12–13.

konferenciát megszervező Á. Varga Lászlót jelölte a bizottság. A 22 tagú választmány „népfrontos" jelleget öltött: az „alapító atyák" mellett helyet kaptak benne a „nagy öregek" (Hanák Péter, Hofer Tamás, Katus László, Orosz István), a társtudományok társadalomtörténészekkel szimpatizáló képviselői (Kis Gy. Csaba, Lengyel György, Lengyel László, Somlai Péter) is, a vidéki „közgyűjteményi" kutatók közül Bán Péter, Erdmann Gyula, Praznovszky Mihály, Szabó László lett tag; a Társulat által delegált, a hivatalos történetírást képviselő Sipos Péter és Szakály Sándor szintén a választmány tagjává lett (volna).[27]

A társulati szekció ügye végül megfeneklett (ennek közelebbi okát jelen sorok szerzője máig sem ismeri); ezzel automatikusan életbe lépett a másik forgatókönyv. A kört évek óta buzgón szervezők, akik annak idején elindították az intézményesülés folyamatát, úgy határoztak, hogy élnek az *önálló* egyesületalapítás lehetőségével. *1988. március 22-én a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem egyik előadótermében – több mint 100 taggal – megalakult a Hajnal István Kör.* Az alakuló ülés résztvevői megválasztották a kör vezetőségét, a tanácsadó testületként működő választmányt, és útjára indították az egyesületalapítás jogi procedúráját. Az alapszabályba foglalt egyleti tevékenység „nem egyéb, mint a már sok éve szűkebb és tágabb körökben folytatott szakmai tevékenységünk új kerete". Az önálló egyesületként felálló szakmai szervezet a már korábban javasolt elnökséggel (Bácskai Vera, Benda Gyula, Á. Varga László), a választmányt illetően pedig egy-két kiegészítéssel (Bibó István, Harcsa István, Márkus István, Szabad György, Vörös Károly) terjesztette be egyletalapító szándékát az állami szervekhez.[28]

[27] *Javaslat a Magyar Történelmi Társulat Társadalomtörténeti Szekciója vezetőségére:* Társadalomtörténeti Hírlevél, 1988. No. 0, 14.

[28] A vonatkozó dokumentumokhoz vö. *A „Hajnal István Kör" 1988 március 22-én megválasztott Választmánya:* Társadalomtörténeti Hírlevél, 1988. No. 1. 3–11.

A Hajnal Kör első évei

A Hajnal István Kör, az állami engedélyeztetés lezárulását követően, 1989 márciusában jött létre jogi értelemben Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület néven. A sikeres egyletalapítás időpontjából visszatekintve a kör alapítói számot vetettek az addig történtekkel. A „miért is kellett egy új társaság" kérdését latolgatva hangot adtak azon meggyőződésüknek, hogy csak így lehetett megvalósítani a kör eredetileg kitűzött célját. „Utólag szemlélve magunk is nehezen értjük, miért vesztegettünk annyi időt azzal, hogy – hívatlanul – csoportos bebocsáttatást kérjünk a szakma legpatinásabb intézményébe. A Történelmi Társulat keretei közé való »beilleszkedés« eredeti terve még abból az időből való, amikor – rövid távon – a tudomány berkeiben is változtathatatlannak, bővíthetetlennek tűnt a monolitikus jellegű hazai intézménystruktúra. 1987-88-ban azonban a körök, egyletek, egyesületek társaságok hirtelen és örvendetes elszaporodása, s az egyesülési törvény közeljövőbeli változása e téren új helyzetet teremtett. Mi sem természetesebb, mint hogy egy új szakmai csoportosulás, amely már képesnek mutatkozott arra, hogy a tudományos közéleten belül önálló rendezvényeket (vitákat, konferenciákat) szervezzen és kiadványokat adjon ki – egy idő után új szakmai társulatként intézményesül."[29] S miért Hajnal István nevét vette föl az új szervezet? Nem másért, hanem azért, mert „úgy éreztük, hogy az ő életműve pontosabb iránytűt ad szakmai törekvéseinkhez, mint valamely tárgyszerű megjelölés".[30] Az „illegalitásból" kikecmergő tudományos ambíciókhoz egyébként is „jól illett" a magyar társadalomtörténeti gondolkodás egyik hazai előfutárának, az 1940-es évek végén a szakmai életből kitagadott

[29] Klaniczay Gábor: *Miért egy új társaság?* Társadalomtörténeti Hírlevél, 1988. No.1. 1–2.

[30] Uo.

historikusnak az emblematikus alakja (Hajnalról egy korábbi fejezetben már részletesen beszéltünk).

A Kör ezt követően intenzív munkába fogott. A Soros Alapítvány három éven át évi 100 ezer forinttal támogatta a Hajnal Kört (HIK); ez volt az egyesület egyedüli anyagi forrása. Az évi országos konferenciák szervezése és a konferenciák anyagának önálló kötetben, a *Rendi társadalom – polgári társadalom* című könyvsorozatban való megjelentetése képezte a kör egyik meghatározó tevékenységét. Kezdetben azonban, nagyjából az 1990-es évek elejéig, a HIK nemcsak szorosabban vett szakmai műhelyként játszott komoly szerepet, de a tágabb közvéleményt érintő kérdésekben nyilvános véleményt formáló társadalmi egyesületként is működött. A második és szintén Salgótarjánban rendezett konferenciáját például a társadalmi konfliktusok témájának szentelte, ahol az előadók a kommunista korszakkal is behatóan foglalkoztak. A konferencia időpontjában, 1989. június 16-án került sor a budapesti Hősök Terén Nagy Imre és mártírtársai ünnepélyes újratemetésére. A szervezők hivatalosan felkérték a HIK-et, hogy képviseltesse magát az eseményen és helyezze el a szervezet koszorúját a szimbolikus koporsók előtt. A felkérés annak szólt, hogy a HIK azok közé az új civil társadalmi szervezetek közé tartozott, melyek tevőlegesen kivették a részüket a politikai rendszerváltás eseményeiből.[31] Hadd említsek néhány példát a HIK ez irányú aktivitásának dokumentálására. A HIK vezetősége 1988 decemberében azzal a kéréssel fordult az MTA Történeti Bizottságához, hogy tegyen meg mindent az 1949-ben akadémiai tagságuktól megfosztott tudósok rehabilitálása érdekében.[32] 1989 februárjában a Kör Nyilatkozatot bocsátott ki az 1945 és 1962 között lezajló politikai perek felülvizsgálatának tisztességes megoldása érdekében.[33] 1989 márciusában a Nyilvánosság Klub, a Történelmi Igazságtételi Bizottság és a Független Jogász Fórum, valamint a HIK közös nyilatkozatot adott ki, melyben sürgették egy, az 1956 történetének kutatására létrehozandó intézet felállítását.[34] S végül: 1989. május 6-án az MKKE egyik nagy előadójában *Elhallgatások és torzítások avagy hogyan kutatható a közelmúlt magyar történelme* címmel a Nyilvánosság Klub, a Történelmi Igazságtétel Bizottság és a Hajnal Kör vitát rendezett; jelen sorok írója tartotta a rendezvény egyik főreferátumát.[35] Érdemes bővebben is szólni arról, hogy mit tett a Kör a levéltári kutatási feltételek „normalizálása" érdekében.

Azután, hogy a Németh Miklós által vezetett kormány – engedve a nyilvánosság nyomásának – 1989 novemberében rendeleti úton újraszabályozta a levéltári kutatások rendjét,[36] a HIK további kezdeményező lépéseket tett ezen a téren. 1990 januárjában felállított egy eseti bizottságot Varga János elnök (A Magyar Országos Levéltár akkori főigazgatója), valamint Bácskai Vera, Gyáni Gábor, Karsai László, Litván György, Ortutay András, Pető Iván, Varga László és Vonyó József tagokkal, és azt tűzte ki célul a bizottság elé, hogy foglaljon állást az új kutatási szabályokról, egyúttal tegyen a kormány számára javaslatot az „állampárt iratanyaga jogállásának, továbbá

[31] Ezért is kapott a HIK önálló szócikket az új civil társadalmi szervezetek ekkor kiadott katalógusában: Gyáni Gábor: *Hajnal István Kör.* In: Bányai Gábor – Bercsi János (szerk.): *Lel-tár. Új társadalmi szervezetek katalógusa II.* Tudósítások, Bp., 1989. 67–68.

[32] *Beszámoló a Hajnal István Kör 1988. évi működéséről.* Társadalomtörténeti Hírlevél, 1989. No. 2. 4.

[33] *A Hajnal István Kör részvétele a koncepciós perek felülvizsgálata körüli vitákban.* Társadalomtörténeti Hírlevél, 1989. No. 2. 21–22

[34] Társadalomtörténeti Hírlevél, 1989. 23.

[35] Vita a kutatások nyilvánosságáról. Vö. Gyáni Gábor: *Láthatási jog. HVG*, 1989. XI, 19 (520) május 13. 4–6.; Gyáni Gábor: *A levéltárak és a kutatás szabadsága.* Hiány, 1990. március 13. 3–5.

[36] *A Minisztertanács 118/1989. (XI. 22.) MT rendelete a közgyűjteményekben folytatható kutatások egyes kérdéseiről.* Magyar Közlöny, 1989. 85. szám, 1401.

a megyei volt MSZMP archívumok elhelyezésének kérdésében". 1990. január 15-én a bizottság meg is kezdte a munkáját, és úgy határozott, hogy olyan javaslatot terjeszt a kormány elé, amely kizárhatja „a múlt feltárásától elzárkózó pártpolitikai törekvések további kiszolgálását".[37] Mivel azonban 1990 tavaszán szabad parlamenti választásokra került sor az országban, ebben az új helyzetben a bizottság munkája végül abbamaradt.

A Kör tevékenységének középpontjában a szorosan vett szakmai munka állt. Havi gyakorisággal rendezett műhelyvitákat a MKKE előadótermeiben; állandó jelleggel kutatóműhelyeket működtetett; 1988–1989 folyamán Kövér György szemináriumot szervezett a Széchenyi István Szakkollégium keretében a társadalomtudományok elméleti-módszertani kérdéseit tárgyalandó. Kutatóműhelyek (tematikai szekciók) indultak a következő témákban: oral history, számítógépes adatbank, népesedés-, család- és háztartástörténet, várostörténet és biográfiatörténet.[38]

A külvilággal való szakmai kapcsolattartás érdekében szoros együttműködés jött létre a HIK és néhány könyvkiadó között. A Magvető Kiadó Klaniczay Gábor sorozatszerkesztőre bízta a *Mikrotörténelem* című, újonnan indított sorozatának a szerkesztését, ahol elsőként Bácskai Verának, a kör elnökének a prozopográfiai munkája látott napvilágot;[39] ezt később több más társadalom- és mentalitástörténeti munka megjelenése is követte. Gyümölcsöző együttműködés jött létre a Századvég Kiadó és a HIK között is: *Metamorphosis Historiae* címmel könyvsorozat indult fontos külföldi társadalom- és mentalitástörténeti monográfiák magyar nyelvű kiadására. Az egyik

[37] A bizottsággal kapcsolatos dokumentumok lelőhelye: Társadalomtörténeti Hírlevél 1990. 15–19.

[38] *Kutatói műhelyek, kutatási és képzési programok*. Társadalomtörténeti Hírlevél, 1989. No. 2. 42–68.

[39] Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten*. Magvető, Bp., 1989.

sorozatszerkesztő Benda Gyula, a kör alelnöke volt.[40] A Kör nem gondolt önálló folyóirat indítására, az egyesület alapítását kezdeményezők egy másik csoportja viszont (Gyáni Gábor, Klaniczay Gábor, Lackó Mihály, Pajkossy Gábor és Rév István), összefogva számos humán- és társadalomtudományi kutatóval, 1989 őszén megindította a mai napig megjelenő *Budapesti Könyvszemle* (*BUKSZ*) társadalomtudományi kritikai negyedéves periodikát.[41] Idővel felmerült egy angol nyelvű szakfolyóirat kiadásának az igénye. Bak János és Bácskai Vera közös erőfeszítésének eredményeként 1991-ben látott napvilágot a *History and Society in Central Europe* című angol nyelvű társadalomtörténeti folyóirat, amely azonban, pénz hiányában, két szám után megszűnt. Több mint egy évtized múlva született meg az „alapító atyák" tanítványi körének kezdeményezéséből a rég óhajtott hazai társadalomtörténeti szakfolyóirat, a *Korall*, melynek kezdetben Horváth Gergely Krisztián, 2006-tól máig Czoch Gábor a főszerkesztője. A *Korall* pontosan beleilleszkedik a HIK eredeti programjába: szakmai fórumot biztosít a társadalomtörténet-írás számára. A lap szerkesztői újabban társadalomtörténeti könyvsorozattal is bővítik a publikációs kínálatot; ebben a sorozatban a *Korall* a HIK-hez szorosan kötődő társadalomtörténészek fiatalabb nemzedékének a tagjai által írt monográfiákat ad leginkább közre.[42]

[40] A sorozatban megjelent: Richard van Dülmen: *A rettenet színháza. Ítélkezési gyakorlat és büntetőrituálék a kora újkorban*. Századvég Kiadó – Hajnal István Kör, Bp., 1990.; Peter Burke: *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Századvég Kiadó – Hajnal István Kör, Bp., 1991.; Alan Macfarlane: *Az angol individualizmus eredete. A család, a tulajdon és a társadalmi átmenet*. Századvég Kiadó – Hajnal István Kör, Bp., 1993

[41] *Budapesti Könyvszemle (BUKSZ)*. Társadalomtörténeti Hírlevél, 1989. No. 2. 74–75.

[42] Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Korall, Bp., 2012.; Sasfi Csaba. *Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében*. Korall, Bp., 2013.; Nagy Ágnes: *Harc a lakáshivatalban. Politi-*

Szólni kell végül a műhely jellegű megbeszélésekről és a plenáris vitákról is. A Kör számos idősebb és rangos történészt is meginvitált, hogy beszéljenek szakmai problémáikról és külön az életútjukról. Így sor került Szabad György, Fügedi Erik, Glatz Ferenc, Bak János, Marosi Ernő, Puskás Julianna, Natalie Zemon Davis, Király Béla, Deák István és mások vitával egybekötött előadásaira. Ezeken az összejöveteleken a HIK tagjai is felléptek időnként egy-egy előadással. A rendezvények alapvető funkciója volt, hogy segítsék az akkora meglehetősen szétesett állapotba került, nemzedéki tekintetben is megosztott magyar történésztársadalom belső szellemi integrációját. A Közgazdaságtudományi Egyetemen tartott rendezvények roppant népszerűek voltak, nagy számban vettek rajtuk részt a kör vidéken élő tagjai is.

Korán felmerült, hogy kapcsolódjon be a HIK az egyetemi történészképzés esedékesnek tűnő átalakításába, egyúttal vesse meg a lábát az egyetemi történészoktatásban. A Kör vezetősége és több tagja külön is kidolgozott néhány társadalomtörténeti egyetemi kurzustematikát, és felajánlották azokat az egyetemi karok vezetőinek. A legkimunkáltabb tervezet 1990-ben az ELTE BTK számára készült, melynek elvi alapvetésében volt olvasható: „A társadalomtörténetnek, mint önálló diszciplínának (programnak) a tantervbe illesztése nem egyszerűen egy új tantárgy bevezetését jelenti, hanem [...] jelentős hatást gyakorolhat a bölcsészkari oktatás korszerűsítésének egész folyamatára." Elsősorban úgy, hogy a kronológiai tanítási rend helyébe problémacentrikus, a *longue durée* kereteit kitöltő történelmi folyamatok oktatását kiemelő tematikát állítaná. A tervbe vett tanügyi reform múlhatatlanul fontos

kai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés a fővárosban, 1945–1953. Korall, Bp., 2013.; Szegedi Péter: *Riválisok. Debrecen futballtársadalma a 20. század első felében.* Korall, Bp., 2014.; Farkas Gyöngyi: *Lázadó falvak. Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon, 1951–1961.* Korall, Bp., 2016.

célja lett volna továbbá az új történetírás egyes áramlatainak oktatása, az interdiszciplinaritás kultiválása és az összehasonlító módszertan széles körű alkalmazása. A tervezet készítői gondoltak arra is, hogy kiket, mely történészeket (és szociológusokat, statisztikusokat) javasolják, akik bevonása nélkül nem volna lehetséges ennek a curriculumnak a tanítása; ők zömmel a HIK tágabb köréhez tartoztak.[43] Hasonló oktatási programmal rukkolt elő Faragó Tamás a Miskolci Egyetem újonnan létesített bölcsészkara számára.[44]

Igazi áttörést e területen az hozott, hogy 1991 tavaszán az ELTE BTK-n – a Politikai Gazdaságtan Tanszék szervezeti helyén – felállt végre a Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék, melynek élére az idén elhunyt Bácskai Vera kapott tanszékvezetői kinevezést, a tanszék oktatói közé pedig számos hajnalkörös történész is bekerült (Benda Gyula, Halmos Károly és átmeneti időre Vári András); évek múlva Kövér György is csatlakozott a tanszék oktatói állományához. Ezzel egy csapásra egyetemi otthonra lelt a hazai társadalomtörténet-írás. Ez utóbbi fejleménnyel közel egy időben az egyetem másik oktatási egységében, a Szociológiai Intézetben is társadalomtörténeti tanszék létesült. A szociológusok évek óta kísérleteztek a modern kori magyar társadalomtörténet tanításával, végül úgy döntöttek, hogy a társadalomtörténészek kezébe adják a dolgot. Ez okból került a Történeti Szociológia tanszékre 1992-ben Kövér György, majd – félállású oktatóként – 1993-ban Gyáni Gábor.[45] A szociológia (és szociálpolitika szakos) hallgatóknak szóló, három féléves magyar társadalomtörté-

[43] *Társadalomtörténeti programtervezet:* Készítette a Hajnal István Kör az ELTE Bölcsészettudományi Kara számára. Társadalomtörténeti Hírlevél, 1990. No. 3-4. 64–74.

[44] Faragó Tamás: *Tervezet a Miskolci Bölcsész Egyetemen folyó történelem oktatására.* Társadalomtörténeti Hírlevél, 1990. No. 3– 4. 83–95.

[45] Ennek történetéhez ld. Kövér György: *Volt egyszer egy társadalomtörténet...* BUKSZ, 2013. Ősz-Tél, 213–219.

neti egyetemi kurzus – mindmáig – a hazai társadalomtörténet egyik legszisztematikusabb oktatási programja. Ezért sem tekinthető merő véletlennek, hogy az itt tartott főelőadásokból nőtt ki végül az 1990-es években az első magyar társadalomtörténeti szintézis, amely betetőzte a HIK égisze alatt egy ideje folyó hazai társadalomtörténeti kutatásokat.[46] Ezt a munkát gyorsan követte a 20. század második feléről szóló társadalomtörténeti szintézis.[47] S ha hozzávesszük ehhez, hogy a társadalomtörténeti historiográfiai és módszertani kézikönyv szakmai hátterét (a szerzőgárdát) szintén a HIK adta, továbbá, hogy a HIK-tag és a Kör jelenlegi elnöke, Tomka Béla időközben megírta a 20. századi európai társadalomtörténeti szintézist,[48] akkor nyugodtan kijelenthetjük: röpke másfél évtized alatt megvalósult a HIK egyik legfontosabb eredeti célkitűzése, a társadalomtörténeti mesterelbeszélés megalkotása.

A Kör fő tevékenységi területe – az idő előrehaladtával – egyre inkább az évente sorra kerülő országos konferenciák rendezésére, valamint arra korlátozódott, hogy kiadja kötetben ezeknek a tanácskozásoknak az anyagát. Szinte minden évben sor került ilyen tanácskozásra, 2018-ig összesen 30 konferenciát szervezett a HIK. A vidéki városokban rendezni szokott, többnyire a levéltárak vagy más közgyűjtemények és vidéki egyetemek által rendezett tanácskozások tematikus jellegű összejövetelek, melyek szerteágazó témákat fognak át, szorosan követve a társadalom- és mentalitástörténet aktuális

[46] Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Osiris, Bp., 1998. A munka hat kiadást ért meg, és utóbb angolul is napvilágot látott az Egyesült Államokban.

[47] Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Osiris, Bp., 2001. A munka folytatása: Valuch Tibor: *A jelenkori magyar társadalom.* Osiris, Bp., 2015

[48] Bódy Zsombor – Ö. Kovács József, szerk.: *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Osiris, Bp., 2003 (Második javított kiadás: 2006.); Tomka Béla: *Európa társadalomtörténete a 20. században.* Osiris, Bp., 2009. Az utóbbi könyv egy neves angol könyvkiadónál angolul is megjelent.

toposzait, és figyelve az előtérben álló tudományos problémákra is. A konferenciák anyagából 21 vaskos kötet látott eddig napvilágot a *Rendi társadalom – polgári társadalom* sorozatcím alatt. Erről és a Kör aktuális tevékenységéről az egyesület honlapja tájékoztat (*hajnalkor.hu*).

A kezdetben Bácskai Vera, majd rövid ideig Tóth Zoltán, később Kövér György, Gyáni Gábor, Valuch Tibor és végül Tomka Béla által elnökölt HIK egyesületi tagjainak a száma kezdetben 175 fő volt, manapság is hasonló létszámmal működik a szervezet (ld. http://hajnalkor.hu – Tagnévsor). A tanácskozásokon kezdetben 45-50 előadó adott elő, újabban 60-90 előadás is elhangzik. Ez olykor szét is feszíti a meghitt és bensőséges, a vitáknak bő teret adó eszmecsere kereteit.

Mi ma a társadalomtörténet?

Nem lenne teljes ez a beszámoló a tartalmi, a tudományos szemléletet érintő kérdések felvetése nélkül. A hetvenes és nyolcvanas évek nemzetközi és hazai tudományosságát uraló beállítottsággal összhangban eleinte a társadalomtudományos (a struktúraorientált) társadalomtörténeti tematika, metodika és megközelítés dominált a Kört alkotó történészek tudományos munkásságában, és ez fejeződött ki leginkább a HIK tanácskozásain. Mindez pedig azzal a pozitivista ethosszal párosult, amely a forrásközpontú társadalomtörténet-írás programjának felelt meg. Idővel nagyobb teret nyertek a lágyabb megközelítésmódok is, ami a történeti antropológiának, a mikrotörténetnek és általában a kulturális paradigmának a társadalomtörténet-íráson belüli növekvő súlyát tükrözte vissza. Ez a szemléletváltás olykor és egyesekben válsághangulatot idézett elő,[49] mások viszont az új tájékozódás, a fris-

[49] Benda Gyula: i. m. 38–39.

sebb szellemi orientáció jelét vélték benne fölfedezni. Erre az utóbbira példa Kövér György, aki a „Hogyan reagált a Hajnal István Kör élcsapata a társadalomtörténet legújabb fejleményeire?" kérdésére a következő feleletet adta. „A társadalomtudományos irányzat oldalvizén haladó Hajnal István Kör-ös avantgard maga is némi fáziskéséssel vette tudomásul a választott bárka réseit, repedéseit. [...] A maga idejében a kör újszerűségét jelentő sokrétűség csorbulását, s a működési zavar jelét látom abban, hogy az eredeti intenciók szerint a *recepciónak* és *adaptációnak* szisztematikusnak és naprakésznek kellene lennie, és szemlátomást mégsem az. [...] Különösen szembetűnő, hogy a [...] nyelvi, nyelvészeti fordulatként aposztrofált áramlat szinte teljesen reflektálatlan maradt általunk." [50]

A 2000-es években a korábban hiányolt önreflexió is megszólalt időnként. Elérkezettnek látta ekkor az időt Kövér György arra, hogy kijelentse: a társadalomtörténet lassanként elveszíti hagyományos és jól megszokott tárgyát, a társadalmi csoportot. Ezzel szükségképpen együtt jár bizonyos fokú elbizonytalanodás is azt illetően, hogy lehetséges-e egyáltalán a múlt objektív megismerése. „Az eltűnt főszereplő" helyét mindinkább az individuum foglalja el (az egyes csoportok helyett), a pőre történelmi tények helyébe pedig a történelmi tapasztalat kutatása kerül, egyszóval: az egyéni identitás (a szubjektum, a szubjektivitás) válik a társadalomtörténészek mind döntőbb kutatási problémájává. Ez sokak megrökönyödését is nyomban kiváltja azonban.[51]

[50] Kövér György: *Milyenek vagyunk? A „Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület" – tíz év múltán.* Századvég, Új folyam, 1997/4. Tavasz, 51, 52.

[51] Uő: *A társadalomtörténet „refigurációja", avagy eltűnt főszereplők nyomában.* Történelmi Szemle, 2006/3–4. 235–260.; Továbbá: Uő: *Az élet sokféleségе, a rajz egysége?* In: Vonyó József, szerk.: *Személyiség és történelem, a történelmi személyiség. A történeti életrajz módszertani kérdései.* MTT – Kronosz – ÁBTL, Pécs – Bp., 2017. 25–45.

A magam részéről e megállapítással teljes mértékben egyetértek.[52] Legföljebb azzal toldom meg, hogy a történetírás mint interpretatív szellemi tevékenység utólag ruházza fel történelmi jelentéssel (és olykor jelentőséggel) a vizsgálni kívánt múltat. Ebben a minőségében nem feltétlenül önálló diszciplína ma már; ráadásul nem kizárólag csupán a nemzeti, hanem egyre gyakrabban transznacionális léptékben tárja fel és beszéli el a múlt historikumát.[53] S hadd fűzzem még hozzá ehhez, hogy Tóth Zoltán posztumusz megjelent, a társadalomstatisztikai fogalmak történetiségéről szóló munkájában is amellett kardoskodott, hogy elvi értelemben sem lehetséges az „objektív" megismerés, akkor sem, ha szigorúan a mérés, a kvantifikáció szakszerű használatát helyezzük előtérbe.[54]

Ennek tudatában a társadalomtörténész sem érzi többé magától oly távol esőnek örök ellenlábasa, a politikatörténész szellemi horizontját. Az e téma külön vitatásának szentelt 2008. évi HIK-konferencia plenáris előadóinak egybehangzó véleménye szerint „a lehetőségek itthon is adottak a politikatörténet és a társadalomtörténet közelítésére, ám erre eddig csak kevéssé került sor".[55] Kövér György előadása puszta címével is ezt a meggyőződését kívánta érvényre juttatni: *A politikatörténet „visszavétele".*[56] A politikatörténeti narratíva képviseleté-

[52] Gyáni Gábor: *Történelmi esemény és struktúra: kapcsolatuk ellentmondásossága.* Történelmi Szemle, 2011/2. 145–161.; Uő: *Historical agency – a szubjektív cselekvő középpontba állítása a történettudományban.* In: Vonyó József, szerk.: i. m. 46–56.

[53] Uő: *A történetírás újragondolása.* In: Uő: *Az elveszíthető múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem.* Nyitott Könyvműhely, Bp., 2010. 12–31. Ld. továbbá jelen kötetben A nemzeti versus transznacionális történetírás dilemmái című fejezetet.

[54] Tóth Zoltán: *Társadalomfogalmak az osztrák és magyar társadalomstatisztikában.* Balassi, Bp., 2015.

[55] Cieger András: *A 19. századi politika társadalomtörténet hazai kutatása – ahogy én látom.* Aetas, 2009/3. 141.

[56] Kövér György: *A politikatörténet „visszavétele".* Aetas, 2009/3. 147.

ben a konferencián megszólaló Sipos Balázs szintén értelmetlennek minősítette a társadalom és a politika fogalmának merev szembeállítását, mivel: „a társadalom és a politika nem ugyanaz »volt«, nem ugyanazt jelentette az elmúlt évszázadokban".[57] Állam és társadalom elkülönülése – fejtegette Sipos – maga is történeti fejlemény, amely időnként változik, sőt alkalmasint meg is szűnik. Napjaink rohamléptekben változó körülményei között is egy ilyen átalakulásnak lehetünk a tanúi.

Itt tartunk tehát ebben a pillanatban a Hajnal Kör történészeinek szellemi tájékozódását tekintve, miközben a tudományos élet szervezeti verklije megállás nélkül forog tovább. Az a fajta társadalomtörténet, melynek igézetében valamikor az 1960-as és 1980-as évtizedek során egy vagy talán másfél generáció megmozdult, manapság újabb meghatározást kíván. Ma még nem lehet pontosan tudni, hogy mit vallanak majd magukénak a HIK mozgalmát tovább éltető újabb és újabb történész nemzedékek az „alapító atyák" hajdani elveiből és gyakorlatából. Egy viszont biztosnak tűnik: a Hajnal Kör által képviselt tudományos gyakorlat ténylegesen megújította az utóbbi évtizedek magyarországi történetírását.[58]

[57] Sipos Balázs: *Van-e a politikának társadalomtörténete? A politológia, a szociológia és a történetírás viszonya. Aetas*, 2009/3. 166.

[58] Ezt a megállapítást az újabb historiográfiai áttekintések szerzői is többé-kevésbé mind nyugtázzák. Balázs Trencsényi – Péter Apor: *Fine-tuning the Poliphonic Past: Hungarian Historical Writing in the 1990s.* In: Sorin Antohi – Balázs Trencsényi – Péter Apor, eds.: *Narratives Unbound. Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe.* CEU Press, Bp. – New York, 2007. 12–19.; Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.* Osiris, Bp., 2011. 484–485.; Erős Vilmos: *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története.* Ráció, Bp., 2015. 399–400, 404, 427.

UTAK A TRANSZNACIONÁLIS TÖRTÉNELEMHEZ

Kollektív erőszak és társadalmi mozgalmak

Fogalmi és historiográfiai vázlat

A fejezetcímben foglalt történeti téma történetírói vizsgálata az 1960-as évekre megy vissza és minden bizonnyal az 1970-es és 1990-es évek között volt a tetőpontján. Nem sokkal a hatvanas évek nyugati diákmozgalmai után vált a kollektív erőszak kutatása divatossá a nyugat-európai és kivált az egyesült államokbeli történetírásban. Nem állíthatjuk viszont, hogy a történészek ma elhanyagolnák a tárgy vizsgálatát,[1] jóllehet azok hajdan volt frissessége mára kissé megkopott. A hatvanas évektől kezdve – több évtizeden át – a kollektív erőszak történeti problémaként az újdonság erejével hatott és felvillanyozó erővel járult hozzá a történetírói szemléletmód akkori gyökeres megújításához. Az angol marxista Eric J. Hobsbawm számít a téma kutatásában az egyik előfutárnak, aki a társadalmi banditizmusról szóló esszéje után 1959-ben jelentette meg később híressé vált könyvét, a *Primitív lázadók*-at.[2] A Hobsbawm mel-

[1] Egyetlen példa bizonyság gyanánt: a European Review of History tematikus száma: *Popular Protest and Violence in the 19th Century Europe. Perspectives from Current Historiography*. Vol. 20, No. 6 (2013).

[2] A könyv magyar kiadása: Eric J. Hobsbawm: *Primitív lázadók. Vázlatok a társadalmi mozgalmak archaikus formáiról a XIX. és XX. században*. Ford. Tandori Dezső. Kossuth, Bp., 1974.

letti másik kiemelkedő korabeli nyugati marxista historikus, a szintén angol Edward P. Thompson korszakalkotó munkája – az angol munkásosztály születése – is közvetlen hozzájárulás volt a modern, a kapitalizmus kori munkásmozgalmak új alapokon nyugvó történeti felfogásához.[3]

A kollektív erőszaknak, nem kizárólagosan mint munkásmozgalmi jelenségnek, a történeti vizsgálata az amerikai történetszociológus, Charles Tilly tudományos munkássága révén került a nemzetközi tudományos érdeklődés előterébe. Az iskolateremtő és kivételesen nagy hatást gyakorló Tilly szinte egész, módfelett gazdag történetírói működését a téma kutatásának szentelte.[4] Tillynek és tanítványainak a kollektív erőszakra irányuló kiterjedt vizsgálódásai párhuzamosan folytak a téma angol (és némiképp a francia) társadalomtörténeti hagyományokba illeszkedő megközelítésével, melyeknek a kanadai George Rudé volt az egyik kimagasló képviselője. Rudé korán belevágott a kollektív erőszak összehasonlító történeti vizsgálatába, amely csak valamivel később nyert Tillyék munkásságában központi jelentőséget.[5]

Mi tekinthető vajon kollektív akciónak, kollektív erőszaknak, mi módon definiálható a jelenség az empirikus kutatások számára? Charles Tilly közkeletűvé vált meghatározása szolgálhat számunkra iránytű gyanánt. A feleségével és a testvérével közösen jegyzett összehasonlító történeti munkájában Charles Tilly abból a feltevésből indult ki, hogy a kollektív viselkedés, a kollektív akció új funkciókra, előzőleg ismeretlen új megnyilatkozási formákra tett szert a modern nemzetállam megteremtésének eredményeként. Közülük a legfontosabb az volt, hogy ezek a kollektív ténykedések közvetlenül a hatalom megragadására, annak meggyengítésére vagy megkérdőjelezésére irányultak. Ezzel együtt változott a kollektív akciók jellege is: egyre gyakrabban kapcsolódtak össze erőszakkal. „A csoport(os) erőszak rendszerint a kollektív akciókból bomlik ki, ezek azonban nem már eleve erőszakos események – fesztiválok, gyűlések, sztrájkok, tüntetések és így tovább. Nélkülük elő sem fordulhatna kollektív erőszak."[6] Marxistaként Tilly a csoportérdekekhez köti ezt a megnyilvánulást és azt állapítja meg róla, hogy: „egy bármilyen szinten megnyilatkozó kollektív akció azt a koordinációt, kommunikációt és szolidaritást kívánja meg, amely meghaladja az akció pillanatnyi hatókörét."[7] Elsősorban a modern városfejlődés és az iparosodás felel mindezért, amely lehetővé teszi az újonnan keletkező társadalmi csoportok számára a hatékony kollektív akciók kezdeményezését, lévén, hogy az érintett társadalmi kollektívák azon érdekek mentén szerveződnek, amelyek kollektív fellépésre teszik őket képessé.

Azért, hogy tisztán lássuk abban kérdésben, mi a kollektív szinten megnyilatkozó erőszak *differentia specificumá-ja*, el kell kissé mélyednünk a Tilly által felállított történeti tipológiában. A nemzetállami politika, valamint a tőkés gazdaság és társadalom létrejöttének a körülményei között a kollektív erőszak *három* történeti alapformáját lehet szerinte megkülön-

[3] E. P. Thompson: *The Making of the English Working Class.* Penguin, Harmondsworth, 1968. A könyv elsőként 1963-ban jelent meg, a munka 1968-as megjelenése javított kiadásként látott napvilágot. A munka magyarul évtizedekkel később kerülhetett csupán az olvasók kezébe: E. P. Thompson: *Az angol munkásosztály születése.* Ford. Andor Mihály. Osiris, Bp., 2007. A könyv első hazai recepiójához vö. Gyáni Gábor: *Közösség és munkásradikalizmus (Történeti antropológiai problémák).* Valóság, 1984/7. különösen 81–83.

[4] Marcel van den Linden: *Charles Tilly's Sociology.* International Review of Social History, 54, 2. (August 2009) 237–274.

[5] George Rudé: *Forradalmárok, zendülők.* Ford. Zinner Judit. Kossuth, Bp., 1985. Rudé említett munkája, *Tömeg a történelemben. Tanulmány a népi mozgalmakról Franciaországban és Angliában, 1730–1848* címmel elsőként 1964-ben jelent meg.

[6] Charles Tilly – Louise Tilly – Richard Tilly: *The Rebellious Century 1830–1830.* Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1975. 46.

[7] Uo.

böztetni. Ezek a típusok beilleszthetők egy kronológiai sorba, bár egyik sem múlik ki azon nyomban, amikor egy új domináns erőszakforma lép a helyébe.[8] Az időben legkorábbi típust *kompetitív* kollektív akciónak keresztelte el Tilly, amely szintén nem szűkölködik erőszak alkalmazásában. Az ebbe a kategóriába sorolt megnyilatkozások a helyi közösségek között vagy az egyes közösségek határain belül jelentkező ellenérzések, ellenségeskedések és viszályok hatására, azok levezetéseként szolgálnak vissza-visszatérő módon a mindennapok világába beleszövődve. A francia nyelvben a *rixe*, az angolban a *brawl* fejezi ki ezt a jelenséget, ami annyi mint civakodás, verekedés. Az egyének egymás közti feszültségei nem szűnő alkalmat teremtenek minderre, ami többnyire szűk társas körben, de mindig a nyilvánosság színe előtt zajlik; kisebb csoportok között robbannak ki, és partikuláris konfliktus rejlik a dolog mélyén. Jellegzetes megnyilatkozása ennek az erőszakformának a lakóhelyi közösségeken belül a csoportok egymás közötti folytonos összetűzése.

Az állami centralizáció kibontakozása és a modern bérmunkarendszer rögzülése magasabb szintre emeli az időnként nyílt erőszakba is átcsapó kollektív fellépéseket. Tilly *reaktív* jellegűeknek nevezi az utóbbiakat, melyek jellegzetes megnyilatkozása az adószedés elleni egyéni és tömeges fellépés, az éhséglázadás, a katonai összeírásokkal szembeni csoportos szembeszegülés, a géprombolás, a területkisajátítások (*enclosure*) elleni erőszakos ellenállás. A lényeg az, hogy a korábbi jogok elvesztése elleni heves, erőszakba torkolló fellépés kollektív szinten nyilvánul meg; ezek a zendülések különösen gyakoriak a modern politikai, gazdasági és társadalmi körülmények kialakulása, a nagy átmenet idején. Végül külön tartja számon Tilly a szabadságjogok bővítéséért, az újabb jogok megszerzéséért kezdeményezett, az érdekükben kirobbantott erőszakos

[8] A tipológia kifejtéséhez ld. Uo. 50–51.

tömegmegmozdulásokat, melyeket *proaktív* tiltakozási formának nevez. A forradalmat, az államhatalom erőszakos megragadásának a törekvését is a proaktív kollektív erőszak egyik eseteként tárgyalja. Heves proaktív megnyilvánulások kísérik és jellemzik a piaci gazdaságon nyugvó modern tőkés társadalmi és politikai berendezkedést, amelyek nemzetállami keretek között jelentkeznek.

Tilly röviden ecsetelt fogalmi rendszere a kollektív erőszaknak azt a felfogását idézi, amelyben kulcsszerepe van a forrásmobilizáció elméletének (resource mobilization theory).[9] E szerint az osztályérdek marxi fogalma önmagában elégtelen magyarázat arra, hogy mi az, ami bizonyos embercsoportokat együttes, olykor erőszakos fellépésekre késztet. A fő kérdés annak megvilágítása, hogy milyen erőforrások rejlenek ennek a cselekvésnek a mélyén. A proaktív erőszaktípus esetében Tilly a következő megoldást javasolja a problémára. A konfliktusok reaktív fajtájától eltérően a proaktívként számon tartott erőszak előidézésében nem vagy csak kevéssé éreztetik hatásukat a természetes módon ható egyesülések (congregations), amilyenek az utcai piacok, a vallási események vagy a fesztiválok; azok ugyanis a tudatosan szervezett közösségek kifejeződései, melyek mobilizációs erőforrásai *nem* valamely természetes, az életvilágokból spontán módon kibomló kollektív késztetésben rejlenek. Ennek a kollektív akciónak további attribútuma, hogy viszonylag rövidebb ideig tart, ellenben sokakat, olykor nagy tömegeket hoz mozgásba, szemben a reaktív kollektív akciókkal, melyek kevés számú embert késztetnek cselekvésre. Az utóbbiaknak, ráadásul, többnyire vezetőik sincsenek, olyanok tehát, akik gyors fellépésre késztethetnének másokat, és egyúttal – a megegyezések révén – nyugvó-

[9] Vö. Ronald Aminzade: *Capitalist Industrialization and Patterns of Industrial Protest: A Comparative Urban Study of Nineteenth-Century France.* American Sociological Review, 49. (August 1984) 437–438.

pontra tudnák juttatni az általuk mindvégig szorosan kézben tartott tömegmozgalmat. A reaktív megmozdulások ellenben időben elhúzódhatnak, mert időről-időre fellángolva éreztetik nem szűnő hatásukat, anélkül, hogy eredményre vezetnének, holott szinte mindig erőszak társul hozzájuk. Az egyesületi (az önkéntes egyesülési) alapokon nyugvó proaktív kollektív cselekvéshez, ezzel szemben, ideológia párosul, és fentről koordinált tömegakcióként nyilvánul meg, noha nem feltétlenül ölt erőszakos jelleget. Sok múlik azon, hogy a tömegmozgalom milyen ellenállásba ütközik, hogyan viszonyul hozzá az állam, amely a társadalmi béke fenntartására lenne egyébként hivatott. Amikor pedig Tillyék – hosszabb időtávon (száz év) – empirikus vizsgálatnak vetik alá a nyugat- és dél-európai országok (angol, francia, olasz) kollektív erőszaktörténetét, előfeltételként azt szabják meg a kollektív esemény fogalmát illetően, hogy legalább ötven ember nyilvános, erőszakkal párosuló fellépéseként történjen meg az esemény, ami nem pillanatnyi, hanem legalább egy-két napos időtartamban zajlik le.[10]

A kollektív akciók, a kollektív erőszak így definiált történeti alakulását Tilly nem csupán komparatív eszközökkel vizsgálta, de olykor egy-egy országra vonatkozóan longitudinális módon is rekonstruálta.[11] A továbbiakban arról adok számot, hogy mit mond ez az elméleti és történetszociológiai diskurzus a reaktív és a proaktív tiltakozási formák szociológiai (és lélektani) mozgatórugóiról.

Már Charles Tilly tipológiájából is kitűnt, hogy a reaktív és a proaktív formák elkülönítésében döntő szerepe van annak: *minek* az elérésére vesz irányt a közösségi cselekvés. A valamikori és az időközben elvesztett jogokhoz való görcsös ragaszkodás, a visszaszerzésükre irányuló tömegakció, amelynek az „éhséglázadás" (*food riot*) volt paradigmatikus megnyilvánulása,[12] egy hagyományos jogi és erkölcsi rend megsértésének a reakciójaként fogható fel, ami a veszteséktől, a veszélyeztetett helyzetben lévőktől indul ki. Az éhséglázadások mélyén a gabonatartalékoknak az aszály, a háborúk stb. miatti elapadása áll egy olyan helyzetben, amikor a spekulatív közvetítő kereskedelem kezén felhalmozott élelmiszer közrebocsátása ténylegesen enyhíthetne a közellátási gondokon. Az éhséglázadást kirobbantó helyi közösségek erőszak alkalmazásával szeretnék rátenni kezüket az élelmiszerraktárakra, de nem azért, hogy elprédálják vagy egyszerűen ellopják azok tartalmát, hanem azzal a feltett szándékkal, hogy „igazságos" vagyis nem piaci árakon árusítsák ki az éhezéstől sújtott települések népei között. Ezért fejezi ki Edward P. Thompson az éhséglázadás motiváló erejét a „morális gazdaság" fogalmával, amin konkrétan azt érti, hogy a lázadó közösség a nem az árképző piaci cserén nyugvó mechanizmus visszaállítását célozza mindenki teljes egyetértésével. Egy ilyen erőszakos kollektív fellépés a megszentelt hagyományok erejét élvezi, amely morális közösségként fűz össze egy-egy adott lokalitást vagy közösséget, ami tehát a legkevésbé sem kíván külön szervezőmunkát a mobilizáció érdekében. „Természetes" ösztön hat az irányban, hogy ha kell, a közösség affirmatív fellépésének hatására visszaálljon a régi és jól bevált, az egyedül igazságos és erkölcsileg is igazolható társadalmi rend.

Thompson mellőzi ugyanakkor a *morális gazdaság* fogalomtörténeti vizsgálatát, amely arra vet egyébként fényt, hogy egy, már a 18. században széles körben ismert, sűrűn taglalt fogalomról van szó. A kifejezéshez akkoriban többnyire vallási (teológiai) jelentés társult. A fogalom jelentése az azóta

[10] Charles Tilly – Louise Tilly – Richard Tilly: i. m. 52–53, 56.

[11] Charles Tilly: *The Contentious French. Four Centuries of Popular Struggle.* Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1986.; Charles Tilly: *Popular Contention in Great Britain, 1758–1834.* Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1998.

[12] A jelenség klasszikus leírása: E. P. Thompson: *Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century.* Past and Present, No. 50. (1971) 76–136

eltelt időben többször is változott: a 19. században leginkább a bűnözési statisztika szinonimájaként került be a közbeszéd áramába, később viszont a civil társadalom és a humanizmus megjelölésére és fogalmi meghatározására szolgált.[13] Thompson, ezekhez képest, jóval szűkebb jelentéssel ruházta fel a morális gazdaság fogalmát, mert számára ez azt fejezte ki, hogy egy adott történelmi korban, a tőkés átmenet idején nem tűnt elfogadottnak széles népi tömegek számára az árképző piac „erkölcstelen" képzete. A morális gazdaság erre utaló tudományos fogalma az antikapitalista, a nem piaci világnak, a patriarchális hatalmi berendezkedésnek és elosztási rendszereknek leginkább megfelelő mentalitás adott helyen és időben érvényes megnyilatkozását fejezi ki. Thompson (és egyes követői, például a Tilly-k) a fogalomnak ezzel a fajta használatával rendre azt sugallják, hogy a morális gazdaság ethosza egyedül a népi politikai mobilizáció kovászaként jutott a történelemben bizonyos fokú szerephez. Holott a morális gazdaság eszméje (ideálja), a patriarchális hatalmi szerkezettel egybevágó társadalmi imagináció gyanánt akkor is hat, amikor (még vagy már) nem a nemzetállam és a piacgazdaság szabja meg az emberi életkörülményeket.[14]

A morális gazdaság védelme, megrendült helyzetének ekként való reparálása állandó eleme a 18. század végi, a 19. század eleji népi mozgalmak szinte mindegyikének Nyugat-Európában és különösen Angliában. Ez olyasvalami, aminek a gazdaság (a gazdasági érdek) tisztán árközpontú felfogása, azt kifejező morális ethosz felel meg, amely lassan adja át csupán a helyét a bérközpontú gazdasági érdek fogalmának azzal együtt, ahogy a proletarizáció folyamata mind többeket bérmunkás helyzetbe sodor. A lényeg az, hogy az elveszített, vagy csupán megkérdőjelezett korábbi jogok és szabadságok védelme és a visszaszerzésükre irányuló, különösen heves tömegmozgalmak időszaka nem a fejlett osztályviszonyok között „természetes" proaktív tömegmozgalmak előtt egyengeti az utat.

[13] Norbert Götz: *'Moral Economy': Its Conceptual History and Analytical Prospects.* Journal of Global Ethics, 11, 2 (2015) különösen 150–151.

[14] Uo. 155.

Ehhez a típusú kollektív akcióhoz, mint ahogy Tilly is kiemeli, nem feltétlenül társul a külső, a felülről való megszervezés, a koordináció és az ideológiai igazolás igénye, így külön vezető apparátusra sincs szükség a mobilizáció erőforrásainak sorában. Egy sor kitűnő történeti kutatás bizonyította már eddig is empirikus módon, hogy a reaktív típusba utalható ellenállási formák és kollektív erőszakesemények a hagyományos, még nem modern osztályviszonyokat reprodukáló közösségi adottságoknak veszik igazán nagy hasznát a mobilizáció erőforrásaiként. Nincs itt mód a vonatkozó történeti szakirodalom részletes ismertetésére, és talán szükség sincs rá: futólag említem meg csupán, hogy a már E. P. Thompson által megelőlegezett szemléleti kereteket egyre inkább kitöltve, majd tovább tágítva W. H. Sewell, Ronald Aminzade, Craig Calhoun és számosan mások kimutatták, hogy nem mindig és nem feltétlenül az osztályantagonizmusok szolgáltatják a legoptimálisabb mobilizációs erőforrás-potenciált a modern kor társadalmi küzdelmeihez. A piacellenes, de nem a modern proletár osztályerők által képviselt ellenállás leghevesebb és legradikálisabb megnyilvánulásait a tőkés átalakulás abszolút vesztesei, az önálló árutermelők, a birtokukat vesztő parasztok és kivált a kézműves műhelytulajdonosok jelentik az átalakulás viszonylag korai stádiumában. Az általuk fémjelzett „populista" mozgalmak, szemben a tisztán proletár élethelyzetű tömegek későbbi kollektív akcióival, korántsem elégedtek meg a reformista, a jogbővítő megoldásokkal, hanem a küszöbön lévő vagy a részben már végre is hajtott változások teljes visszafordítását ambicionálták erőszakos és tömeges fellépéseik során. Ilyenformán nem új helyet követeltek maguknak egy új helyzetben, hanem magának az új helyzetnek

a teljes tagadásával szerették (volna) visszaszerezni elvesztett előjogaikat, természetesnek gondolt és érzett addigi (korábbi) élethelyzetüket.[15]

Miért fontos számunkra, magyar történészek számára ez a főként Nyugat-Európára kidolgozott történeti fogalmi séma és magyarázó modell? Nem másért, mert például ötvenhat elvi (történetelméleti) értelmezése szintén felveti a forradalomként tisztelt történelmi esemény fogalmi pontosítását. A kérdést illető felfogásom kétségeket támaszt az iránt, hogy a magyar ötvenhatot könnyen be lehet illeszteni a modern forradalmak fogalomtárába, elhelyezve tehát abba a sorba, amely a francia 1789-el vette kezdetét és talán az 1917-es orosz „forradalom"-mal, vagy a hosszan tartó kínai „forradalom"-mal folytatódott a 20. században.[16] Hadd idézzem ez alkalommal a kérdésről korábban kifejtett tézisemet. „Az 1956-os magyar szabadságküzdelem (amely persze egyúttal nemzeti felkelés is volt) nem minősíthető [...] minden további nélkül forradalomnak a kifejezés modern (ideologikus) értelmében, legföljebb *revolutionak*. Hiszen inkább tekinthető restaurációnak, mint a modern forradalom továbbvitelének és magasabb szintre emelésének. Ebben, szigorúan csak ebben a fogalmi rendben maradva inkább volt ellenforradalom, mint forradalom, mivel a *revolutio* (a körforgás) dinamikájának megfelelően a visszatérést, nem pedig a további előre haladást (a forradalmi permanenciát) célozta."[17] Ha így nézzük a dolgot, akkor nem áll talán túl távol ötvenhattól egy olyan fogalmi minősítés elvi lehetősége, persze csak a megfelelő történeti kontextus figyelembevételével, amit Craig Calhoun használt a korai iparosodás angol antikapitalista (géprombolό) mozgalmak fogalmi megjelölésére: „reakciós radikalizmus".[18]

[15] Néhány munka a szóban forgó történészdiskurzusból. Ronald Aminzade: i. m.; W. H. Sewell, Jr.: *Work and Revolution in France. The Language of Labor from the Old Regime to 1848.* Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1980.; Ronald Aminzade: *Class, Politics, and Early Industrial Capitalism. A Study of Mid-Nineteenth-Century Toulouse, France.* State University of New York Press, Albany, 1981.; Craig Calhoun: *The Question of Class Struggle. Social Foundations of Popular Radicalism During the Industrial Revolution.* Basil Blackwell, Oxford, 1982. A diskurzust részletesen tárgyalom: Gyáni Gábor: i. m. 80–90.

[16] Vö. Barrington Moore, Jr.: *Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World.* Beacon Press, Boston, 1966.

Már Charles Tilly is kiemelt jelentőséget tulajdonított a modern kori kollektív erőszakesemények tárgyi feltételei sorában az urbanizációnak, felismerve, hogy a modern tömegakciók szinte kivétel nélkül mind városi események voltak. A 18. század végi francia forradalom tömegjelenetei kizárólag Párizshoz kötődtek, és még azon belül is akadtak színterek, amelyek szinte magukhoz vonzották a nyilvános erőszak ezen megnyilvánulásait, a kivégzést, a pogromot, a tömeggyűlést stb. Ilyen hely volt a párizsi városháza előtti tér, a Place de Grève, amelynek külön is nagy figyelmet szentelt Tilly a francia elégedetlenkedésekről írott munkájában.[19] A forradalmi, de nem feltétlenül erőszakos tömegmegnyilvánulások (a fesztiválok) történetét előadva Mona Ozouf szintén hangsúlyozta a jelenség külön térbeliségét, hogy érzékeltesse, miszerint a „modern" fesztivál jellegzetesen városi tömegesemény volt.[20]

Ezekben az esetekben az országos politika által keltett viharok lecsapódásaiként került a nyilvános városi tér az összecsapások kereszttüzébe, nem pedig lokális városi konfliktusok színtereként játszott a hely valamilyen szerepet. Más a helyzet, amikor a városi tér, a nagyvárosi tömegtársadalom saját belső csoportszerkezete okán válik konfliktusok színterévé. Nem

[17] Gyáni Gábor: *Forradalom, felkelés, polgárháború. 1956 fogalmi dilemmáiról.* In: Gyáni Gábor – Rainer M. János, szerk.: *Ezerkilencszázhatvanöt az újabb történeti irodalomban. Tanulmányok.* 1956-os Intézet, Bp., 2007. 34–35.

[18] Gyáni Gábor: i. m. (1984) 84.

[19] Charles Tilly: i. m. (1986) 50–56.

[20] Mona Ozouf: *Festivals and the French Revolution.* Trans. Alan Sheridan. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1988. 126–157.

csoda, hogy a végletes jövedelmi, vagyoni és kulturális megosztottság körülményei között egymással összezárva élő (még ha térbelileg kiterjedt, egyszersmind szegregált viszonyok által strukturált) nagyvárosi emberi világban gyakoriak a súrlódások, sok a feltűnő normaszegés és szakadatlanok a társadalmi mozgolódások. Vitathatatlan, hogy a gyakorta erőszakba is torkolló, de nem feltétlenül erőszak formájában megnyilvánuló nagyvárosi kollektív akciók hosszú sora (sztrájkok, tüntetések, és persze a bűnözés, a prostitúció stb.) olyan határátlépésként (transgresszióként) is értékelhetők, amelyek a polgári etikett és viselkedési norma, a neki megfelelő „rend" elveibe és gyakorlati követelményeibe ütköznek.[21]

A város a szüntelen kollektív akciók világa, mivel a nagyvárosi erőszak a 19. századi Európa (és Észak-Amerika) gyorsan növekvő, olykor metropoliszokká váló városaiban mindennaposnak számít. Mindez pedig csak lassan adja át a helyét a konszolidált, a pacifikált nagyvárosi együttélés napi gyakorlatának.[22] A nagyvárosi erőszak ráadásul a nyilvánosság fokozott érdeklődését is kiváltja, mely utóbbi jóvoltából az a sztereotípia rögzül, amely a veszélyes, a bűnös, a romlott és kaotikus nagyváros képzetét ülteti el a korabeli köztudatban.[23] Ez a negatív városi imázs talán nem is mindenben felelt meg a valóságnak, hiszen korántsem biztos, hogy relatíve mindig nagyobb volt, nagyobb lehetett az erőszak gyakorisága a tömegek által sűrűn lakott városi központokban, mint szerte az ország

[21] Vö. Wofgang Maderthaner – Lutz Musner: *Unruly Masses. The Other Side of Fin-de-Siécle Vienna.* Berghahn Books, New York, 2008. 102–118.

[22] Néhány összefoglaló áttekintés: David R. Johnson: *Policing the Urban Underworld. The Impact of Crime on the Development of the American Police, 1800–1887.* Temple University Press, Philadelphia, 1979.; Andrew Lees – Lynn Hollen Lees: *Cities and the Making of Modern Europe, 1750–1914.* Cambridge University Press, Cambridge, 2007. 70–99, 146–167.; Friedrich Lenger: *European Cities in the Modern Era, 1850–1914.* Brill, Leiden, 2012. 239–255.

[23] Jerzy Jedlicki: *A Degenerate World.* Trans. Tristan Korecki. Peter Lang, Frankfurt am Main, 2016. 57–77.

egyes vidéki tájain. Az viszont egészen bizonyos, hogy nagyvárosokban jött létre és adódott tovább egyik nemzedékről a másikra a kollektív akciók, a kollektív erőszak idővel állandósuló megszokott repertoárja, amely akár a mai napig élő mintaként szolgál a városi emberek számára. Ez is egyik fontos oka annak, hogy alkalomadtán, mint az 1956-os forradalom esetében is történt, magától értetődő módon, tehát egyik pillanatról a másikra életre kel(het)tek az egy ideje már alvó kollektív megnyilatkozási formák, a tömegdemonstráció, a nagygyűlés és számos más nyilvános gesztus. Olyan nyilvános viselkedésformák galvanizálódtak ekkor új életre, amelyek a 19. század közepéig (1848. március 15.) visszanyúló élő hagyományt alkottak a tényleges és potenciális nyilvános városi és politikai kultúrában. Ha időlegesen betiltották is őket az ötvenes évek első felében, ilyen rövid idő alatt, de akár még hosszabb idő eltelte után sem lehet egykönnyen vagy egyáltalán elfelejteni őket, mert szinte a *habituális emlékezet* módjára beépültek a nagyvárosi ember ösztön- és értelmi világába.[24]

Komoly magyarázó ereje lehet e ténynek az ötvenhatos nyilvános (városi) tömegakciók és erőszakos megnyilatkozások rekonstruálása és azok értelmezése során. Ami pedig ez utóbbi kérdést illeti: a tömegben való cselekvés egyéni motiváltsága, a viselkedési repertoár önkéntes „megválasztása", és nem utolsósorban a kollektív akciókban való részvételhez társított jelentés egyaránt ebben a nagyvárosi kulturális és morális történelmi dimenzióban leli önnön magyarázatát.

[24] Paul Connerton: *How Societies Remember?* Cambridge University Press, Cambridge, 1989. főként 34–36.

A család története és a történészek

A család, nem tekintve a genealógiai vizsgálódásokat, Philippe Ariés 1960-ban megjelent könyvével vált igazán legitim történeti témává.[1] Philippe Ariés markáns megfogalmazását adta ebben a munkájában a család történeti fogalmának: rámutatott és bizonyítékokkal is szolgált arra nézve, hogy a gyermekkor értelme időben szakadatlanul változott. Ariés tézise nyílt és látványos szakítás volt a család addigi mérvadó történetietlen, elsősorban a szociológiában és az antropológiában képviselt fogalmával.[2] A családot taglaló elméleti gondolkodás is hamarosan reagált erre az Ariés által kezdeményezett tudományos szemléletváltásra, mely utóbbi sugalmazása szerint a középkori és a kora újkori család szöges ellentétét jelenti a család modern képződményének. Modern időkben, szól a közkeletű szociológiai tézis, a család privatizálódik, mivel az individualizáció körülményei között és annak hatására elveszti korábbi termelési és közfunkcióinak nagy részét, hogy az érzelmi

[1] Philippe Ariés: *L'Enfant et la vie Familiale sous l'ancien regime.* Libraire Plon Párizs, 1960.; Philippe Ariés: *A gyermek és a családi élet az ancien régime korában.* Ford. Szapor Judit. In: Uő: *Gyermek, család, halál. Tanulmányok.* Gondolat Bp., 1987. 7–317.

[2] C. C. Harris: *The Family. An Introduction.* George Allen and Unwin Ltd., London, 1969.

életnek és a fogyasztási vágyak kielégítésének váljék egyedüli menedékévé.[3]

Ha akár csak futó pillantást vetünk is arra, hogy milyen tematikai körben indult meg Ariés megtermékenyítő hatására a család történeti kutatása, azt találjuk, hogy: 1. a történészek vizsgálni kezdték a család és a háztartás méretét és struktúráját, melyhez anyakönyveket és adójegyzékeket hasznosítottak. Ez a téma, amely a történeti demográfia külön vadászterülete lett, Louis Henry kezdeményezésére vette kezdetét és a Peter Laslett által vezetett Cambridge Group for the History of Population and Social Structure ténykedésével vált nemzetközi történetírói áramlattá. 2. A családi funkciók és szerepkörök időbeli változásainak témakörében is megindultak a történeti kutatások, ami a szorosan vett társadalomtörténeti családkutatásnak felelt és felel meg napjainkban is. Az e területen ténykedő történész közvetlen szellemi kapcsolatokat ápol a szociológiával és az antropológiával, de az ott szokásostól eltérően történeti mibenlétében vizsgálja a család intézményét. 3. Kezdetét vette végül a családnak mint mentális és lelki entitásnak a történeti kutatása is, amely a freudista pszichológiai fogalomalkotással állt és áll szoros kapcsolatban. Nem választja el egymástól kínai fal ezt a három tematikát és szemléletmódot: már azért sem, mert például a család és a háztartás történeti demográfiai jelenségként elválaszthatatlan a család közösségi funkciójától, valamint az egyéni és a családi életciklus kérdésétől, és ugyanakkor ezer szálon kötődik a felnőttek és a gyerekek, továbbá a felnőttek egymás közötti érzelmi viszonyának a vizsgálatához. S a sort tovább folytathatnánk

[3] Eli Zaretzky: *Capitalism, the Family, and Personal Life.* Harper and Row, New York, 1976.; Christopher Lasch: *Haven in a Heartless World. The Family Besieged.* Basic Books, New York, 1977.; Mark Poster: *Critical Theory of the Family.* Seabury Press, New York, 1978.

Nem szükséges egyforma részletességgel ecsetelnünk a szóban forgó három fő kutatási területet. Nincs szükség erre már azért sem, mert a történeti demográfiáról kimerítő szaktudományos áttekintéssel szolgált a közelmúltban Faragó Tamás.[4] Nem áll rendelkezésünkre magyar nyelven ehhez hasonló beszámoló a szorosabban vett társadalomtörténeti családkutatásról, melynek művelői a család termelési funkcióját és reprodukciós feladatkörét rekonstruálják a szüntelenül változó történelmi és az egyidejűleg is sokrétű szocio-ökonómiai körülmények között.[5] A termelési, a szocializációs és a fogyasztási családi funkciók mellett az életkori szerepkörök (a gyerekkor, az öregség) szintén nagy figyelmet kapnak a vizsgálódásokban. A család társadalomtörténete több ponton érintkezik ugyanakkor a nőtörténettel, továbbá a korosztályokra fókuszáló történeti érdeklődéssel és belevág a család és a társadalmi munkamegosztás kapcsolatának a kérdéskörébe is, eközben több ponton is érinti a szocializáció családon kívüli intézményes színtereit (az iskolát, a kórházat, a szociális gondoskodás megannyi más intézményét).

S ne feledkezzünk meg végül a pszichotörténetről és a mentalitástörténetről sem, melyek átfogják a gyermeki létből a felnőtté válásig tartó, folytonosan változó történeti folyamat egészét, de amiknek a nemek közötti viszony történetéről, vagy a szexualitás historikumáról is van mondanivalója. Volt idő, amikor az utóbbiak számítottak a családtörténet intellektuálisan legizgalmasabb ágának, ahol Erik H. Erikson, David Hunt, Edward Shorter, Jean-Louis Flandrin, Lawrence Stone, Peter Gay, Randolph Trumbach, David Sabean, Leonore Davidoff,

[4] Faragó Tamás: Történeti demográfia. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József, szerk.: *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Osiris, Bp., 2006. 304–342.

[5] Vö. Elisabeth H. Pleck: *Two Worlds in One: Work and Family.* Journal of Social History, 10, 2 (Winter 1976) 178–195.

Catherine Hall, Philip Greven és további mások munkái okoztak szellemi izgalmakat.

A fejezet ezt követő részében két történeti munka részletes bemutatásával érzékeltetem a család transznacionális történeti kutatásában rejlő páratlan gondolati lehetőségeket. Michael Mitterauer és Reinhard Sieder *Vom Patriarchat zur Partnerschaft: Zum Strukturwandel der Familie* című könyve az egyik bemutatandó munka, melynek angol nyelvű kiadása – címe szerint is – európai léptékű áttekintést ígér erről a témáról.[6] Mitterauer és Sieder szintézise határozott törekvés a szociológia történetietlen szemléletmódjának tételes cáfolatára. A szerzőpáros kitűzött célja, hogy bizonyítsa az *örök család* tudományos fogalmának tarthatatlanságát. Ezért olyan duális családmodellel dolgoznak, amely a család monolitikus fogalmának a történelmi idő kronológiája szerinti tagolásával szolgál. A termelő és önellátó család jelenti a korábbi időbeli formaváltozatot, és a modern fogyasztói családmodell képezi a következő időbeli alakváltozatot. Szembetűnő módon különbözik itt és ott a családi funkciók köre és jellege. A családi életviszonyok időbeli változásainak fő oka, ezek szerint, az egyik típusból a másikba történő átalakulás puszta ténye. Ennek belátása alapján adható csupán meggyőző magyarázat például a neolokalitás előtérbe kerülésére, a rokonsági-vérségi kötelékek fokozatos lazulására, az öregséggel, az életre való neveléssel, a nemi élet módosulásával, a párválasztással, és a házassági gyakorisággal összefüggő kérdések további hosszú sorára, és nemkülönben a családi funkciók más téren is megfigyelhető változásaira. Az utóbbi a családnak a vallási, jogi és a tagjai gondozásával együtt járó különleges szerepkörét érin-

[6] Michael Mitterauer – Reinhard Sieder: *Vom Patriarchat zur Partnerschaft: Zum Strukturwandel der Familie.* C. J. Beck, München, 1977.; Uők.: *The European Family. Patriarchy to Partnership from the Middle Ages to the Present.* Trans. Karla Oosterveen – Manfred Hörzinger. Chicago University Press, Chicago, 1982.

ti közvetlen közelről. Nem hagyja azonban ez változatlanul a családnak a tágabb közösségen belül megváltozó szerepkörét sem, és arra is van némi hatással, hogy mi ténylegesen a súlya a családnak az egyén megélhetésében. Perdöntő kérdésként vetődik fel ezúttal a történész számára, amit a szociológia többnyire adottnak vesz, sőt kész tényként kezel, hogy elveszíti-e vajon a család – a modernizáció eredményeként – a fennállását hosszú időn át igazoló gazdasági-társadalmi funkcióját? A történetíró válasza az így megfogalmazott kérdésre úgy szól, hogy nem funkcióvesztésről, hanem a funkciók cserélődéséről, egyes szerepkörök kimúlásáról és mások belépéséről van vagy lehet szó csupán.

A család történeti entitásként való létezésének az egyik fontos indikátora, hogy kik, milyen személyek alkotják a családi kisközösséget? A korábbi történelmi modell azt sugallja, hogy a család határozottan *háztartás jellegű* alakulat volt; kevésbé a szoros értelemben vett vérségi kötelékek, inkább az együttélés egzisztenciális kényszerei adták a közösség összetartó erejét. Ez főként abból eredt, hogy a távoli múltban a mainál sokkal gyakoribb volt a csecsemő- és gyerekhalálozás, sőt a felnőtt mortalitás is összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint napjainkban.[7] Ez olyan élettény, amely szüntelen újraházasodásra késztette az özvegyeket. Ennélfogva a történelmi idők átlagos család-háztartása – személyi összetételét tekintve – meglehetősen kaotikus képet mutatott. A helyzet pontos érzékeltetése végett fel szeretném idézni egy konkrét család-háztartás longitudinális életútját a kora újkori Európából. „A Välte portán ekkor, háromszáz évvel ezelőtt, Valentin Hoos volt a gazda. [...] Valentin 1626-ban, tehát a harmincéves háború időszakának közepe táján jött a világra, mely háború 1618 és 1648 között

[7] J. D. Chambers: *Population, Economy, and Society in Pre-Industrial England.* Oxford University Press, London, 1972.; E. A. Wrigley: *Népesedés és történelem.* Ford. Benda Gyula. Kossuth, Bp., 1973.

a Schwalm falvait is többszörösen próbára tette. 1635-ben elvesztette apját, egy évre rá meghalt 12 éves, Johannes nevű fivére, másfél éves húga, Guda és édesanyja is az akkor dúló pestisjárványban. A portán három kiskorú árva: egy 10, egy 5 és egy 4 éves fiúcska maradt hátra. A kettővel odábbi faluban, Ascherodéban élő nagybátyjuk, valamint a Hans-Curt-porta gazdája együtt vállalták a gondnokságot, és intézték tíz éven át a gazdaság ügyeit. 1646-ban, az akkor 20 éves Välte aztán maga vette kezébe a dolgokat. Mégis, az 1648-ban beköszöntött béke után még több mint tíz év igyekezetébe tellett, hogy megfelelő állapotú házzal és gazdasággal a házasulásra gondolhasson, s 1659-ben elvette a 23 éves Elisabeth Kaufmannt, akivel saját családot alapított. Ők a szülei a mi Johannes Hoossunknak, akivel kezdeni szeretnénk a történetet. [...] Johannes még 1677-ben félárvaságra jutott, miután édesanyja meghalt. [...] Már ennek előtte, 1673-ban, 1674-ben, 1675-ben és 1676-ban vitt el embereket a halál a Välte-portáról [...] ez Johannes harmadik, negyedik, ötödik, hatodik életévére esett, és mindig testvérekről volt szó, akik nálánál is fiatalabbak voltak. [...] Édesanyja halála azonban mást kellett jelentsen az akkor hétéves fiúnak, mert ővele fiatal élete egyik legfontosabb személyes vonatkoztatási pontja tűnt el, de az is lehet, hogy személyes kapcsolatrendszerének a közepe. Hiába foltozta meg apja a szétszakadt hálót tizenöt hónapos özvegység után, 1678 nyarán, amikor is elvette [...] a 28 éves Elisabeth Stumpfot."[8]

Az idézett leírásból kiviláglik, hogy a kora újkori családok élete nem éppen úgy alakult, mint napjaink nukleáris családjaié. A döntő különbség közöttük az, hogy akkor még ismeretlen volt a családi életciklus mai fogalma (és tapasztalata), ami

[8] Arthur E. Imhof: *Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen...* Ford. Gellériné Lázár Márta. Akadémiai, Bp., 1992. 31, 41.

pedig különösen nagy hatással van a modern korban a nukleáris család kötelékei közt élő egyének életútjára. A történelmi múltban nem alakulhattak ki tartós jelleggel nemzedéki csoportok (kortárs csoportok), sőt még maga a család sem alkotott – nemzedéki tekintetben – belülről világosan tagolt együtt élő közösséget. Hiszen, egymástól olykor nagyon is eltérő életkorú, egymással még csak vérségi kapcsolatban sem álló kis- és nagykorú egyének életviteli közösségeként működött a család mint háztartás.

Mitterauer és Sieder szóban forgó munkája, amely egyike a kevés számú európai családtörténeti szintéziseknek, meggyőző módon cáfolja a szociológia történetietlen családfogalmát. Felróható ugyanakkor ennek a munkának, hogy nem tűnik ki belőle világosan: milyen mechanizmusokon keresztül érkezett el végül a hagyományos családháztartás a modern családformáig. A kérdésre Joan Scott és Louise A. Tilly szolgált egy lehetséges válasszal. A francia és az angol történelem anyagán kimunkált hármas történelmi tipológiájuk értelmében a kora újkori „családi gazdaság" helyébe egy főként a 19. századra jellemző „családi bérgazdaság" lépett, amit a 20. században térhódító „családi fogyasztói gazdaság" váltott fel végül.[9] Az általuk ekként bevezetett stadiális családtörténeti séma ugyanakkor csak meghatározott földrajzi (regionális) térségben igazolható, de például a magyarországi családfejlődésre már semmiképp sem alkalmazható minden további nélkül.[10]

A család mentalitástörténeti megfontolások szerinti kutatásának volt kimagasló képviselője az amerikai Philip Greven, akinek az egyik fő műve a gyerek családon belüli szocializá-

[9] Joan W. Scott – Louise A. Tilly: *Women, Work, and Family.* Holt Rinehart and Winston, New York, 1978

[10] Gyáni Gábor: *Patterns of Women's Work in Hungary 1900–1930.* European Review of History, 5, 1. 1998. 25–36.

cióját tárgyalja a 17. századtól a 19. század elejéig (közepéig) tartó időszak Amerikájában.[11] Greven maga is egy hármas tipológiát állított fel, és ezt alapul véve elsőként az evangélikus (evangelical) gyermeknevelési gyakorlatot tárgyalta. A fogalmon azt érti egyébként a szerző, hogy a gyerekhez fűződő szülői viszonyt a szélsőségesen puritán etika és ethosz hatja át, amely az Istennek maradéktalanul megfelelni képes felnőtt életre készíti fel a gyerekeket. A cél érdekében a szülők a lehető legszigorúbb nevelési (fegyelmezési) eszközöket vetik be, és azok könyörtelen alkalmazásától remélik a hőn óhajtott sikert. Ez képezi a forrását a gyermekek fizikai és lelki bántalmazásának is, amely arra irányul, hogy a lehető legmélyebben megszilárdítsák a feltétlen gyermeki fegyelmet, nyilvánvaló téve ily módon, hogy a gyermek akarata semmit sem számít a szülői akarathoz képest. A szülők – a lelki terror eszközét is latba vetve – gyakran keltenek gyermekeikben például szégyenérzetet, és bűntudatot. Mindez pedig a *belső* gyermeki fegyelem megteremtésére szolgál. Ez olyan szocializációs stratégia, melynek hátterében kivétel nélkül mindig a nukleáris család áll, amely annyira zárt egység, hogy akár még a legközelebbi rokonok (a nagyszülők) sem nyerhetnek beleszólási lehetőséget a gyereknevelés égető kérdésébe.

Ennek a modellnek valamivel enyhébb változatában sem szakítanak a szülők végérvényesen az ideális felnőtté nevelés rideg családi célmeghatározásával, jóllehet nem feltétlenül a brutális fizikai és lelki fenyegetés és erőszak kíméletlen gyakorlásával próbálnak célhoz érni. Nagyobb hangsúlyt helyeznek az előzőhöz képest a gyermeki szeretet kikényszerítésére, mert nem annullálni, hanem kizárólag csupán meghajlítani (puhítani) szeretnék a szülői szándékokkal szembeszegülő

[11] Philip Greven: *The Protestant Temperament. Patterns of Child-Rearing, Religious Experience, and the Self in Early America.* Meridian Book, New York, 1977.

gyermeki akaratot. A szülő hatalma sem olyan korlátlan tehát ez esetben, és a tágabban megvont családi közösségi életnek sincs többé akadálya ott, ahol több generáció is együtt él egy fedél alatt; mindegyik aktívan kiveszi a maga részét a gyereknevelésből.

Greven harmadik szocializációs modellje a nemesi (genteel) gyermeknevelési módszer lenne, melynek fő jellemző jegye, hogy a szülőknek a gyermek iránti feltétlen odaadása már nem a nyíltan követelődző, hanem a reciprocitásra irányuló szeretet maga. S ezzel az engedékeny szülői magatartás válik mérvadóvá, sőt mi több: a túláradó szülői szeretet számít immár domináns szülői beállítottságnak. Mindez a gyermeki akarat számára is meglehetősen tág teret enged, melynek eredményeként lazul a szülők és a gyermekek közvetlen személyes érintkezésén nyugvó meghitt és zárt családi élet rendje. Amire jó példa, hogy a dadák, a családon belüli nevelői feladatokat ellátó cselédek közvetítenek a szülők és a gyerekeik között.

Ez utóbbi szocializációs stratégiának a folyományaként kivételesen nagy jelentőségre vergődnek a korcsoportok szerint létesülő társas kapcsolatok, melyek szocializációs szerepe nemegyszer a családi nevelés jelentőségét is felülmúlja. Nem feltétlenül és nem csupán a szülői szocializációs eszmények diktálnak tehát ez esetben, hanem olyan – családon kívüli külső – hatások, amelyek nyíltan ellent is mondhatnak az előbbieknek. Egy szó mint száz: itt már nyitott szocializáció zajlik, amely arra (is) irányul, hogy elültesse a gyermekek tudatában a szüntelenül és gyorsan változó társadalmi követelményekkel és elvárásokkal szembeni rugalmasságot és alkalmazkodási képességet.[12] További fontos ismertetőjegye ennek a családmodellnek, hogy a szülők érzékelhető különbséget tesznek

[12] A középosztály által intenzíven kultivált ezen utóbbi családi szocializációs stratégiát tárja fel: Richard Sennett: *Families Against the City. Middle Class Homes of Industrial Chicago 1872–1890.* Harvard University Press, Cambridge, 1970.

a fiúk és a lányok szocializációja között: a fiúkat leginkább a gentleman szerep betöltésére, a modern (a modernizálódó) nyilvános társadalmi életben való érvényesülésre készítik fel, a lányokat ellenben az úriasszony szerep betöltésére szocializálják. Az utóbbi a meglehetősen zárt polgári magánéleti univerzumban való eligazodásra tenné őket képessé. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy ez a szocializációs családi stratégia elsősorban a felső társadalmi csoportok polgárosulásra kész tagjait hatja át.

Nagy tömegű szubjektív dokumentum elemzése alapján posztulálja Greven a most rekonstruált háromtagú családmodellt, nem állítja ugyanakkor, hogy merev kronológiai menetrend szabná meg azok valamikori érvényesülését. Nem tagadható persze, hogy fellelhető ebben némi evolúciós logika is. Valójában azonban egymással párhuzamosan ható családi szocializációs stratégiákról van elsősorban szó, amelyek nem is ugyanazokban a társadalmi csoportokban érvényesülnek, ráadásul egyik-másik idővel elhalványul, hogy valamely másik mintázat kerülhessen ezáltal előtérbe. Fontos továbbá, hogy nem kizárólag csupán a társadalom anyagi (vagyoni és jövedelmi) rétegződése szabja meg, hogy ki melyik szocializációs mintát követi, lévén, hogy a kulturális értékek választásának is nagy szerepe van ezen a téren.

Mind a Mitterauer és Sieder szerzőpáros által felrajzolt európai családfejlődési modell és történelmi dinamika, mind a Greven által rekonstruált múltbeli amerikai családi szocializációs stratégiai repertoár arra vall, hogy hamis a család antropológiai alapokon állva kifejtett fogalma, melyet a családszociológia is átvett a múltban. A transznacionális léptékben folyó és ekként általánosítható történeti kutatás eleven cáfolatát adja az örök természeti mivoltában tételezni szokott család ideologikus képzetének. A történetírás ezen rendszerezett tapasztalati bizonyítékok birtokában rávilágít, hogy a család (és a háztartás) hamisítatlanul történeti képződmény.

A „fogyasztás forradalmától" a fogyasztói társadalomig

A kezdet: a francia táplálkozástörténet

Az *Annales* történészei voltak azok, akik annak idején kezdeményezték a fogyasztás történetének mint legitim történetírói témának a kutatását. A francia történészek ezen köre 1961-ben tűzte elsőként napirendre a táplálkozás múltjának a feltárását. Eleinte az élelmiszerfogyasztás múltja állt érdeklődésük homlokterében, ami azzal függött leginkább össze, hogy a gazdaságtörténet-írás felől merült fel a kérdés tárgyalásának sürgető igénye. Hamarosan a fogyasztás szélesebb spektruma is bekerült azonban a kutatás áramkörébe. Ennek a törekvésnek volt pregnáns megnyilvánulása, hogy Fernand Braudel, az *Annales* ez időben vezető történésze (a folyóirat főszerkesztője) a hetvenes évek végén publikált nevezetes munkájának közel a felét a fogyasztás témájának szentelte.[1] Külön figyelemben részesítette Braudel az alapvető fogyasztási javak (a búza, a rizs, a kukorica) gazdaságtörténetét, érintette a 18. századi „táplálkozási forradalmak" kérdését, majd önállóan foglalkozott az étkezéssel, az italfogyasztással, az otthonokkal, valamint az öltözködéssel. Fontos megjegyezni, hogy az utóbbiakról írt fejezetek főcíme így szólt: „A felesleg és a legszükségesebb". Braudel a fogyasztás kora újkori historikumát azon kettősség fogalmi keretei között ragadta meg, írta le, amely – rögzült szokás szerint – a fényűzés és a nyomor, a túlzott bőség és az áruhiány feszültségében értelmezi a fogyasztás társadalmi gyakorlatát. Ez mindmáig általánosnak tetsző történetírói eljárás, amely a felső osztályok, valamint az alsó társadalmi csoportok társadalomtörténeti kontextusában helyezi el a kifejezetten rosszul dokumentált, hiányos és többnyire megbízhatatlan források bizonyságaira alapozott fogyasztástörténeti beszámolót. Így és ezért tartja fontosnak a hazai táplálkozástörténet egyik jeles hazai képviselője is kijelenteni a szintén a kora újkort érintő vizsgálatait összegezve: „Elmondhatjuk a különböző társadalmi rétegek étkezésével kapcsolatban, hogy minél előkelőbb rangú volt valaki, annál változatosabban étkezhetett, mind az alapanyagot, mind a fűszerezést tekintve."[2]

A francia történészek kezdeményezte élelem- és táplálkozástörténet hamarosan két kutatói stílus kívánalmainak megfelelően terebélyesedett tovább: egyik a kvantitatív, másik a kvalitatív eszközök használatát részesítette előnyben.[3] Ezt a kettős irányvételt tükrözte a francia gazdaságtörténészek szövetségének 1973. évi kongresszusa is, ahol önálló szekció keretében foglalkoztak az élelmiszer-fogyasztás kérdésével.[4]

[1] Fernand Braudel: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen.* Gondolat, Bp., 1985.

[2] Benda Borbála: *„Ételnek idején, aki mely asztalhoz rendeltetett, oda menjen." A magyar főúri udvarokban élők étkezése a kora újkorban.* 2000, 2007. augusztus, 18.

[3] Vö. Maurice Aymard: *Táplálkozástörténet és gazdaságtörténet.* Világtörténet, 27. 1977. 66.

[4] Bernard Benassar – Joseph Goy: *A 14-16. századi élelmiszerfogyasztás történetéhez.* Világtörténet, 27, 1977. 33–64.

Társadalomtörténeti paradigmaváltás

Kis idő elteltével a fogyasztástörténet a társadalomtörténet integráns részévé vált. Nehéz vagy lehetetlen pontosan meghatározni a helyet és időpontot, amikor a fogyasztás jelensége a termelés fogalmi köréből, a gazdaságtörténetből a társadalmi gyakorlatok átfogóbb gondolati kontextusába került át. Minden bizonnyal az 1970-es évek vége és az 1980-as évek eleje volt e tekintetben perdöntő. Ezúttal már nem csak a francia, hanem az angolszász tudomány is tevőlegesen hozzájárult a fordulathoz, amelynek előkészítésében óriási szerepe volt a kulturális antropológiának és a szociológiának.

Még mielőtt konkrét történeti munkák láttak volna napvilágot, amelyek szerzői a társadalomtörténeti értelmező keretet fogadták el a fogyasztás múltbeli mintáinak leírása során, az antropológia képviseletében Mary Douglas (Baron Isherwood közgazdásszal karöltve), a szociológia részéről Pierre Bourdieu segített abban, hogy a fogyasztás ökonómiai jelenségből társadalmi entitássá válhasson a történész szemében.[5] E két munka felszabadító hatásáról a legkevesebb, amit elmondhatunk, hogy szerzőik a fogyasztás nem kifejezetten közgazdasági, tehát a hasznossági, illetve a határhaszon elméletben megfogalmazott megközelítését helyezték előtérbe. Ahelyett, hogy a fogyasztási döntéseket az egyén racionális választásához kötötték volna – ahogy a közgazdászok teszik –, kulturális és csoportfüggő jelenségként igyekeztek azt beállítani. Miként Douglas és Isherwood fogalmazott: „a fogyasztási döntések az adott kultúra éltető forrásaivá válnak. Az adott kultúrában felnőtt emberek a saját életük változásaként értékelik: új szavak, új gondolatok, új módszerek. […] A fogyasztás az a terrénum,

[5] Mary Douglas – Baron Isherwood: *The World of Goods. Towards and Anthropology of Consumption.* Basic Books, New York, 1979; Pierre Bourdieu: *La distinction: critique sociale du jugement.* Minuit, Paris, 1979.

ahol kikovácsolják és formába öntik a kultúrát." A fogyasztási döntések – folytatják – „azt illető morális ítéletek, hogy mi a férfi, mi a nő, hogy kell az embernek idős szüleivel bánnia, mennyi segítséget kell nyújtania fiainak és lányainak az élet megkezdéséhez; hogyan kell megöregedni, méltósággal vagy anélkül stb." Következésképpen: „Olyan fogyasztói döntések ezek, amelyek nagy költségekkel járhatnak, és amelyek, miután meghozták őket, egyúttal meg is szabják a kultúra fejlődését."[6]

Bourdieu felfogása szerint a fogyasztási döntési helyzetek a társadalmi valóság relációinak felelnek meg az adott társadalmi tér körülményei között. Miként saját koncepciójáról ő maga írja: „minden társadalmat minden pillanatban társadalmi pozíciók összességének kell tekintenünk, amelyek egyenként megfeleltethetők bizonyos tevékenységek (golfozás vagy zongorázás) és javak (nyaraló vagy nagy értékű festmény) együtteseinek (homológia). E tevékenységek és javak már maguk is egymáshoz képest határozódnak meg (relacionálisak)." Ez azt jelenti, hogy „a *társadalmi pozíciók* (relacionális fogalom), a *diszpozíciók* (vagy *habitusok*) és végül az *állásfoglalások* (a társadalmi ágensek »választásai« a legkülönbözőbb gyakorlati terepeken, az étkezésben vagy a sportban, a zenében vagy a politikában) közötti kapcsolatok" teremtik meg a szociológus vizsgálati tárgyát, azt a társadalmi teret vagy mezőt, melynek tagoltságát a „megkülönböztetés képessége, kifinomultsága", az a viselkedés és modor irányítja, amely különbségeket hoz létre ember és ember között; ez a megkülönböztető jegy „csak egyéb tulajdonságokhoz való viszonyában és viszonya által létezik".[7]

[6] Mary Douglas – Baron Isherwood: i. m. 37. A fogyasztás antropológiai diskurzusának mai állásához vö. Patricia Lysaght, ed.: *Time for Food. Everyday Food and Changing Meal Habits in a Global Perspective.* Åbo Akademi University Press, Åbo, 2012.

[7] Pierre Bourdieu: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről.* Napvilág, Bp., 2002. 15. és 16.

A „fogyasztás forradalma" mint koncepció

A történészek nem sokkal ezután jelentkeztek a közvetlenül már nem a közgazdaságtan fogalmaihoz igazított, hanem társadalomtörténeti kontextusba illesztett fogyasztástörténeti elbeszéléseikkel. E munkák sorában kivételes hely illeti meg a fogyasztói társadalom 18. századi megszületéséről írt nagyhatású kötetet.[8] McKendrick, Brewer és Plumb egy immár hosszabb múltra visszatekintő gondolkodási hagyomány uralmát kívánta megtörni, amely a termelési szférát feltétlen prioritásként kezelte a társadalmi dinamika magyarázata szempontjából. Ez a legalább a 18. századig visszanyúló paradigma a fogyasztással összefüggésben három klasszikus társadalomelméleti munkának köszönheti, köszönhette páratlan vonzerejét: Thorstein Veblen, Max Weber és Georg Simmel egy-egy művének.[9] A bennük kifejtett koncepciókkal szemben a McKendrick, Brewer és Plumb történeti narratívájával meginduló fogyasztástörténet-írói diskurzus azt emeli ki, hogy a fogyasztás nem pusztán függeléke, nem egyszerű derivátuma a termelésnek, vagy valamilyen eszmei (Weber), netán szociológiai (Veblen) determinánsnak. Nem intézhető el tehát olyanformán, ahogy Weber teszi a protestantizmusban fogant „aszkétikus racionalizmus" mint kapitalista szellem (vagy ethosz) konceptualizálása során; vagy ahogy Veblen jár el, amikor a „tüntető fogyasztást" és a dologtalanságot, magyarán: mások munkavégzésének elfogyasztását a hírnév és a társadalmi pozíció előfeltételeként definiálja. „A jelenlegi pénzügyi kultúrában az egyén hírneve, következésképpen a sikere is, nagymértékben attól függ, hogy mennyire járatos azokban a viselkedési formákban és fogyasztási módszerekben, amelyek az idő és a javak pazarló szokásáról árulkodnak."[10]

McKendrick, Brewer és Plumb leszögezik: a 18. század második felében az ipari (a nagyban termelő) társadalom felemelkedése mellett – legalábbis Angliában – a fogyasztói társadalom is teret hódított, ami újabb forradalom alakját öltötte magára, a fogyasztás forradalmáét. A tömegtermelésnek közvetlen következménye az áruk korábbiaknál könnyebb hozzáférhetősége, ami olcsóságuk és könnyű megvásárolhatóságuk eredménye. Ez éppoly fontos, mint az ipari termelés intézményesülése a gyárak formájában. Sokat köszönhet a fogyasztás forradalma a reklámtechnika kialakulásának és rohamos fejlődésének is, ami kézzelfogható tudással vértezi fel a potenciális vásárlókat a számukra elvileg immár korlátlanul hozzáférhető árukról, főbb jellegzetességeikről; s persze döntőnek számított e tekintetben a bolti nagy- és kiskereskedelem modernizálódása, hatékonyságának az ugrásszerű emelkedése is. A fogyasztás forradalma – sugallják a szerzők – nem egyszerűen következménye, legalább annyira oka is a termelési szféra forradalmasodásának, az ipari tömegtermelés kultúrájának.[11]

A fogyasztás társadalomtörténeti megragadásának fontos, McKendrickék művéhez képest azonban ritkán számon tartott produktuma a francia historikus Daniel Roche „várostörténeti" monográfiája.[12] Roche ebben a munkájában a fogyasztás kate-

---

[8] Neil McKendrick – John Brewer – J. H. Plumb: *The Birth of a Consumer Society: The Commercialization of Eighteenth-Century England.* Europa Publications, London, 1982.

[9] Thorstein Veblen: *A dologtalan osztály elmélete. Válogatás Veblen műveiből.* Ford. Berényi Gábor. KJK, Bp., 1975. 29–347; Max Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások.* Gondolat, Bp., 1982. 7–290.; Georg Simmel: *A pénz filozófiája.* Ford. Berényi Gábor. Osiris. Bp., 2004.

[10] Thorstein Veblen: i. m. 303–304.

[11] A munka fogadtatásáról, és főként annak szerteágazó kritikájáról ld. Colin Campbell: *A 18. századi angol fogyasztói forradalom okai*, továbbá Zentai Violetta: *A fogyasztás kultúrája és a történelem.* Replika, 21–22, 1996. május, 99–115 és 143–147.

[12] Daniel Roche. *Le peuple de Paris.* Aubier Montaigne, 1981. A könyv angol kiadása: *The People of Paris. An Essay in Popular Culture in the Early 18th Century.* Trans. Marie Evans with Gwynne Lewis. Berg, Leamington Spa, 1987.

góriájára alapvető társadalomtörténeti elemző kategóriaként támaszkodik; több teret szentel ezért a lakásviszonyok, a használati tárgyak birtoklása, a ruházkodás, sőt az olvasási szokások tárgyalásának, valamint a szociabilitás társadalmi rétegződés meghatározásában betöltött szerepének, mint a tulajdon- és jövedelmi viszonyoknak, holott ez utóbbiakat szokás a priori kiindulópontul venni egy-egy történeti struktúra rekonstruálása során.

A fogyasztói ethosz mint történelmi probléma

A fogyasztói forradalom kifejezés, sőt immár történeti koncepció meghonosítása olyan felfogás gyors elterjedése előtt egyengette az utat, amely különbséget tesz a fogyasztás modern és premodern (hagyományos) gyakorlata és eszméje között. Ez viszont a fogyasztói magatartás, a fogyasztói ethosz mibenlétének, történelmi szerepének a kérdését veti fel. A Weber- és Veblen-féle gondolati örökség felülvizsgálata, kritikája, valamint a helyettesítésükre hivatott elmélet megalkotása kerül ezáltal középpontba, egyebek közt Colin Campbell munkásságának a jóvoltából.[13]

A főként Veblen versengés- és utánzásorientációjú fogyasztási elméletével szemben kifejtett új felfogás a modern fogyasztói ethoszt nem a dologtalanság (a fényűző fogyasztás) demonstratív társadalmi hasznosságához (kivételes presztízst és magasabb társadalmi státuszt teremtő funkciójához), hanem az aktív élvezethez, a megelégedettségre törekvéshez köti. Arra a kérdésre, hogy mi motiválja az embert, a modern személyiséget a folytonos (többlet)fogyasztásra, mely tapasztalati tény kétségeket támaszt a szükséges és a luxusfogyasztás (és fogyasztói javak) közkeletű fogalompárosa iránt, Campbell így válaszol: „a modern fogyasztás olyan tevékenység látszatát kelti, melynek legjellemzőbb tulajdonsága a vágyak látszólag véget nem érő, telhetetlen hajszolása."[14] A modern fogyasztás, amit a divat diktál,[15] Campbell szerint nem abból ered, hogy a társadalmi csoportok folytonos versenye utánzásra készteti őket avégett, hogy lépést tartsanak a többiekkel. A vágyak eme kifogyhatatlansága, mint a fogyasztás motorja, a vágy és az annak végső beteljesülése közötti soha nem csökkenő és egyúttal megszüntethetetlen távolságból következik. Ez pedig nemcsak a modern, hanem minden fogyasztói beállítottságnak is az egyik döntő oka.

Campbell épp csak jelzett elgondolása a modern fogyasztói ethoszról messzemenően egybevág a Mary Douglas és Baron Isherwood szerzőpáros, valamint a Pierre Bourdieu által korábban kifejtett nézetek néhány fő vonásával. Douglas és Isherwood maguk is Veblent cáfolva jelentik ki: „Ahelyett, hogy feltételeznénk, miszerint a dolgokra mindenekelőtt az önfenntartás plusz a versengő megmutatkozás végett van szükség, feltesszük, azért tartunk rájuk igényt, hogy láthatóvá tegyük és megszilárdítsuk a kultúra kategóriáit. Megszokott néprajzi eljárás feltételezni, hogy minden birtokolt tárgynak megvan a maga társadalmi jelentése, célszerű tehát a kulturális elemzést zömmel a tárgyak használatára mint közlési aktusra koncentrálni."[16]

Bourdieu elméletének is egyik központi mondanivalója, hogy konkrét társadalmi térben (mezőben) a mindennapi emberi tevékenység, többnyire a fogyasztás, nem a hasonu-

[13] Colin Campbell: *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism.* Basil Blackwell, Oxford, 1987; a könyv egyik fontos fejezete magyarul is hozzáférhető: Uő: *A modern fogyasztói étosz rejtélye.* Replika, 21–22. 1996. május, 117–137; továbbá Uő: *Understanding Traditional and Modern Patterns of Consumption in Eighteenth-Century England: A Character-Action Approach.* In: John Brewer – Roy Porter, eds.: *Consumption and the World of Goods.* Routledge, London, 1993.

[14] Colin Campbell: i. m. (1996) 118.

[15] A divat klasszikus szociológiai elemzéséhez vö. Georg Simmel: *A divat.* In: Uő: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok.* Ford. Berényi Gábor. Gondolat, Bp., 1973. 473–507.

[16] Mary Douglas – Baron Isherwood: i. m. 38.

lást, sokkal inkább az elkülönülést, a távolságtartást célozza. Bourdieu azonban, el kell ismerni, szociológiai nézőpontjának megfelelően nem mindenben veti el Veblen versengés- és utánzáselméletét; jóllehet, tőle eltérően nem állítja, hogy mindenki, aki lejjebb áll a társadalmi hierarchiában, feltétlenül hű követője kíván lenni a felette állók fogyasztási mintáinak. Hiszen – sugallja – az elkülönülési törekvés a lejjebb állóktól legalább olyan erős, mint a felzárkózás vágya.

Az 1990-es évtizedben ezen utóbb ecsetelt szemléleti alapelv kezdi áthatni főként az angolszász (angol és amerikai) fogyasztástörténeti kutatásokat. Ezek leginkább a 18-20. századi európai és észak-amerikai modern városi központokat választották vizsgálataik tárgyául. Változás abban mutatkozik csupán, hogy a kérdés felvetésének a súlypontja a fogyasztásról magára a fogyasztóra kezd idővel áttolódni. Ebből is ered, hogy a fogyasztásnak tulajdonított jelentés sem kizárólag a történetírói fogalomalkotás gyümölcse többé, mivel azt is kezdik abba beleérteni, ami egykori feltételezett jelentésének felelt meg. A kívánatos rekonstrukció egyáltalán nem könnyű vállalkozás azonban, hiszen honnan tudhatjuk ma teljes bizonyossággal, hogy milyen jelentést tulajdonított egy- kétszáz évvel ezelőtt a vásárló a saját fogyasztásának, és milyen imázs felelt meg akkor tájt az alkalmanként birtokába került tárgynak vagy élvezeti cikknek. Különösen nehéz erre felelni, ha egyedül a hagyatéki leltárak segítségével tájékozódunk a fogyasztó valamikori attitűdjéről. Márpedig a téma empirikus kutatásának ez az egyik legmegbízhatóbb és legelterjedtebb forrásanyaga.

Lorna Weatherill a 17–18. századi angliai hagyatéki leltárak összegyűjtésével és elemzésével írta be magát a fogyasztástörténet historiográfiájába.[17] Utóbb viszont maga is arra vett irányt,

[17] Lorna Weatherill: *Consumer Behaviour and Social Status in England, 1660–1750.* Continuity and Change 1 (2), 1986. 191–216; Uő: *Consumer Behaviour and Material Culture in Britain 1660–1760.* Routledge, London, 1988.

hogy megpróbálja kideríteni: milyen értékek vezérlik az egyént és az egyes háztartásokat fogyasztásuk során. A leltárakban feltüntetett tárgyak társadalmi rétegek szerinti eloszlása nyomán – közvetett módon – arra következtetett, hogy ez esetben sem a vebleni értelemben vett utánzási aktusról van szó. Nem a hierarchia csúcsán állók birtokolták (szerezték be) ugyanis a divat által diktált használati- és értéktárgyakat. És hogyan lehet – merül fel a kérdés – leltárak vizsgálatával következtetni a fogyasztást vezérlő értékekre? Nem többre, csupán nem verbális bizonyítékokra támaszkodhat a történész ennek során, a birtoklás pőre tényéből von le következtetéseket a tárgy beszerzésének lehetséges jelentésére, a fogyasztási prioritásokra. A mindennapi élet elemzése, így mindenekelőtt az otthoni tér használata (berendezése) képezi a másik kézenfekvő lehetőséget, amikor a praxisból azonosítja a történész a mögöttes értékeket.[18]

Létezik persze másmilyen út is a fogyasztói preferenciák, általánosabban a fogyasztói mentalitás rekonstruálására; az, amelynek során naplók, levelek és egyéb szubjektív források megszólaltatásával jutunk a valamikori értékek közelébe, feltárva a múltbeli ember saját használati tárgyaihoz fűződő érzéki viszonyát, fogyasztásának a napi tapasztalatát.[19]

Már talán az eddigiekből is kitűnt, hogy a fogyasztói forradalom mint történelmi fordulópont történetírói „felfedezése" a későbbiekben nagy mértékben a fogyasztói társadalomra irányuló történeti vizsgálódásokat helyezte előtérbe. Ez a 18. századi Anglia paradigmatikus jelentőségét bizonyítja, a fogyasztói társadalom történeti útja azonban egy sor nehezen

[18] Lorna Weatherill: *The Meaning of Consumer Behaviour in Late Seventeenth- and Early Eighteenth-Century* England. In: John Brewer – Roy Porter, eds.: i. m. 206-227.

[19] Christine Adams: *A Taste for Comfort and Status: A Bourgeois Family in Eighteenth-Century France.* Pennsylvania University Press, Pennsylvania, 2000; Amanda Vickery: *Women and the World of Goods: a Lancashire Consumer and Her Possessions, 1751–81.* In: John Brewer – Roy Porter, eds.: i. m. 274–304.

megoldható periodizációs kérdést támaszt.[20] Korántsem biztos ugyanis, hogy a fogyasztási forradalmat Anglián kívül máshol is a 18. századhoz lehet vagy kell kötni (sőt: biztos, hogy nem); valamint, hogy a 18. századtól kezdve egyenes vonalú fejlődés vezet a modern fogyasztói társadalom mai világához; továbbá, hogy mindaz, ami a 18. századi fogyasztási szokások és minták tekintetében egykoron újnak számított, hasonló jelentőségre tarthat számot az utóbb történtek során is. Így egy pillanatra megmaradva ennél a kérdésnél: a 18. századi (19. század eleji) Angliában és az ancien régime korabeli Franciaországban a ruházkodás és a háztartási eszközök beszerzése álltak a megélénkült fogyasztás középpontjában;[21] a 19–20. század fordulójától ellenben a tartós fogyasztási cikkek vásárlása, illetve a szabadidő „fogyasztása" (utazás és turizmus) kerül a fogyasztói prioritások élére.

A periodizáció fontos kérdések hosszú sorát veti fel ezen kívül is, mint például a fogyasztói magatartás befolyásolása (reklám), a nagyvárosi szociabilitás (a vásárlás, mint szórakozás és a szabadidő eltöltésének kedvelt módja), a kereskedelmi intézmények és a technika modernizálódása (nagyáruházak, bevásárló központok), valamint a fogyasztásnak az egyes társadalmi csoportok, főként a középosztály identitásában betöltött egyre nagyobb jelentősége.[22] Meggyőző érvek szólnak amellett,

[20] Vö. Peter N. Stearns: *Stages of Consumerism: Recent Work on the Issues of Periodization.* The Journal of Modern History, 69 (March 1997) 102–117.

[21] McKendrick, Brewer és Plumb, valamint Daniel Roche korábban idézett munkáin kívül Franciaországra vonatkozóan ld. Jean-Yves Grenier: *Fogyasztás és piac a 18. században.* In: Czoch Gábor – Sonkoly Gábor, szerk.: *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években.* Csokonai, Debrecen, é. n. 183–190; Sarah Maza: *The Myth of the French. Bourgeoisie. An Essay on the Social Imaginary 1750–1850.* Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2003. 43–53.

[22] Ez utóbbiról ld. Lisa Tiersten: *Redefining Consumer Culture: Recent Literature on Consumption and the Bourgeoisie in Western Europe.* Radical History Review, 57, 1994.

hogy a fogyasztói beállítottság (konzumerizmus) merőben új formát öltött a 19. század végén az északi félteke minden fejlett társadalmában. Az új fejlemények szinte emblematikus intézményi megnyilvánulása a nagyáruház, amelynek „a 19. század fővárosa", Párizs az igazi szülőhelye.[23] A nagyáruház, a „fogyasztás katedrálisa" különös módon sűríti magába a modern fogyasztói társadalom szinte minden lényeges kellékét, láthatóvá és egyszersmind kézzelfoghatóvá téve ily módon a modern fogyasztói ethosz és életvilág mint kultúra és társadalmi gyakorlat mibenlétét.[24]

A fogyasztói társadalom 20. századi egyre rohamosabb kibontakozása, ami a keynesizmus gazdasági rendszerének köszönhető, nyilvánvalóvá teszi, hogy nincs sok értelme a fogyasztás elszigetelt, önmagában vett (történeti) vizsgálatának. A fogyasztási forradalom egyik meghatározó következményeként az idő maga is áruvá lett, ami pedig oda vezet, hogy a modern vagy inkább posztmodern (posztindusztriális) társadalmakban nem a termelés, hanem a fogyasztás játssza a főszerepet a társadalmi élet újratermelésében. Sőt, ezen túlmenően a „fogyasztás vált a posztindusztriális társadalom civilizáló erejévé".[25]

Ez éppúgy jelenti, hogy a fogyasztás nem csupán egy szigorúan lehatárolt szegmens a társadalom életében; de azt is jelenti egyúttal, hogy itt egy kifejezetten transznacionális fejleménnyel állunk szemben, amit komparatív értelmezési keretben érdemes kutatni.

[23] Michael Miller: *The Bon Marché: Bourgeois Culture and the Department Store, 1869–1920.* Princeton University Press, Princeton, N. J., 1981.

[24] Bill Lancaster: *The Department Store. A Social History.* Leicester University Press, London, 1995; Geoffrey Crossick – Serge Jaumain, eds.: *Cathedrals of Consumption. The European Department Store, 1850–1939.* Ashgate, Aldershot, 1999.

[25] Arjun Appadurai: *Fogyasztás, időtartam, történelem.* Replika, 1996. május, 93.

A fogyasztás mint történeti jelenség kutatása kifejezetten segítheti a historikust abban, hogy tisztába jöjjön a modern kor értelmével. A fogyasztástörténet művelése ugyanakkor nem „a fogyasztói társadalom" történetének a teleologikus elbeszélésével jár együtt; nem követeli meg tehát a történésztől, hogy bemutassa, hogyan ment végbe a mai fogyasztói társadalom irányába tartó fejlődés kezdve az itáliai reneszánsz korától,[26] a 17–18. századi holland aranykoron át,[27] és a korábban emlegetett 18. századi angliai nagy átalakulásig és tovább. A fogyasztói forradalmak egymástól elváló két fázisának, a 18 századnak és a 19. század végével meginduló új kornak az összefüggései maguk is komoly vitákat gerjesztenek a történészek körében. Egy biztos: olyan témát ad a fogyasztás historikuma a történész kezébe, amely szinte kiköveteli magának a transznacionális megközelítést.

[26] Peter Burke: *Az olasz reneszánsz. Kultúra és társadalom Itáliában.* Osiris–Századvég, Bp., 1994. különösen 100–148; Richard A. Goldthwaite: *Wealth and the Demand for Art in Italy, 1300–1600.* Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1993.

[27] Simon Schama: *The Embarrassment of Riches. An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age.* Fontana Press, 1988.

A művelődés-, kultúra-, és mentalitástörténeti paradigmaváltás dilemmái

A művelődéstörténet hazai diskurzusa – a múltban

Folyamatos elvi eszmecsere folyt a hatvanas évek végétől kezdve a magyar történetírás berkein belül a kultúr- és kivált a művelődéstörténet fogalmáról, művelésének gyakorlati módjáról.[1] A diskurzus szemléltetésére elegendő, ha felidézzük azt az összeállítást, melyet a *Történelmi Szemle* 1974-ban közölt. Négy mérvadó hazai történész (Niederhauser Emil, Makkai László, Kosáry Domokos és Hanák Péter) fejtette ki elképzeléseit arról, hogy mit kell szerintük érteni a művelődéstörténet fogalmán.[2] R. Várkonyi Ágnes harminc évvel később mégis úgy vélte, hogy: „A művelődéstörténet rendszerezett fogalmi és elméleti újragondolására ösztönző munkák elszigeteltek vagy

[1] A diskurzus felelevenítéséhez kellő apropóul szolgál a *Magyar művelődéstörténeti lexikon* eddig megjelent 15 kötete.

[2] Niederhauser Emil: *A kultúrtörténet kérdéséhez.* Történelmi Szemle, 1974/3. 421–429.; Makkai László: *Művelődéstörténet mint értékrendszerek története.* Történelmi Szemle, 1974/3. 429–436.; Kosáry Domokos: *A művelődéstörténet helye a történelmi szintézisben.* Történelmi Szemle, 1974/3. 436–446.; Hanák Péter: *A kultúrtörténeti szintézis problémái.* Történelmi Szemle, 1974/3. 447–453.

hiányoznak."[3] Ez némi problémát okoz szerinte, mert: „A magyar művelődéstörténetet ma főleg a nagyfokú extenzivitás jellemzi. Az adaptációs készség is többnyire megreked a tény-gyűjtés, a leíró jelleg szintjén."[4] Továbbra is nyitott tehát a kérdés, hogy milyen szemléletmód jegyében folyt, folyik és folyjék tovább a művelődéstörténet kutatása?

Kosáry Domokosnak, a legismertebb művelődéstörténeti monográfia szerzőjének[5] a felfogása számított mérvadónak hosszú időn át e téren is. Kosáry álláspontja szerint: „a felépítmény ideológiai spektruma, a szemléletmód, világnézet, mentalitás, a társadalmi tudat, a műveltség, a tudás és a művészet minden ága, a társadalom különböző szintjein" megnyilvánuló művelődés az, ami a művelődéstörténet külön tárgyának tekintendő.[6] Egy néhány évvel későbbi eszmefuttatásában szintén az alap és a felépítmény viszonyához igazította a művelődési (kulturális) szféra értelmét; homályosan utalt ugyan eközben kapcsolatuk áttételes voltára. „A társadalmi modell [úgymint az alap által determinált felépítmény] és a művelődési funkciók közbeiktatásával *talán* egy lépéssel tovább juthatunk, de még sok lépés van hátra" ahhoz, hogy ne zárjuk rövidre alap és felépítmény „nagy összefüggését", ne tekintsük a valóságnál közvetlenebbnek.[7] (Kiemelés tőlem – Gy.G.) Nem meglepő tehát, ha Kosáry végül ezzel a vitathatatlanul marxista fogalmi alapozással készítette el saját művelődéstörténeti monográfiáját is. Könyve bevezetésében külön hangsúlyozta, hogy

[3] R. Várkonyi Ágnes: *Vázlat a művelődéstörténet helyzetéről*. In: Monok István, szerk.: *A művelődéstörténet problémái*. Magyar Tudományos Akadémia Művelődéstörténeti Bizottsága Bp., 2003. 33–34.

[4] Uo. 33.

[5] Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Akadémiai, Bp., 1980.

[6] Kosáry Domokos: i. m. (1974) 438.

[7] Kosáry Domokos, *A művészetek (irodalom, zene, képzőművészet) történeti diszciplínái és a művelődéstörténet*. Századok, 1979, 597.

mindenképpen kerülendő a szemléleti eklekticizmus (a kifejezést nem használja egyébként Kosáry), mivel így lehet csupán „a történelmi folyamat által létrehozott struktúrát" figyelembe venni. Amin bizonnyal azt értette a jeles historikus, hogy magunkévá kell tenni „a marxizmus képét e történelem folyamatáról és struktúrájáról", azzal együtt is, hogy „egyidejűleg, az elvek hierarchiájának ugyanazon szintjén [!] az anyagi–szellemi vagy a politikai–művelődési metszésvonalakat *is* megpróbáljuk alkalmazni".[8]

Hanák Péternek az 1970-es években ettől némileg különböző véleménye volt a művelődés és a kultúra történeti fogalmáról. Megállapítása szerint „a kultúrtörténet nem – nem kizárólag – egy szerkezetileg is elkülönített fejezet tárgya, hanem *látásmód*, amely a történelmet nem pusztán releváns politikai cselekedetek sorának, hanem az alkotó tevékenység kifejtésének is tekinti."[9] Javasolt témakatalógusa egyformán felölelte az anyagi kultúrát (a lakást, az öltözködést, a táplálkozást, a szabadidő történetét) *és* a társadalmi tudatot. Az előbbi alapjában az életmód történetének megfelelő tematikát sejtet, amiből nem hiányzik azonban a technika historikuma sem, amennyiben a technikát nemző szükségletet, gondolkodásmódot, ízlést, és a technika használatának az adott módját teszi górcső alá a művelődéstörténész. A társadalmi tudat ugyanakkor az oktatás, a művelődés, a tudomány, az irodalom, a művészetek, a társadalmi-politikai eszmék (az ideológiák) múltját jelenti e fogalomhasználat értelmében.

Mitől specifikus szerinte az ez irányú történetírói érdeklődés? Attól, hogy a kulturális alapon definiált részjelenségek szinoptikus látása, ekként való bemutatása a cél, ami arra készteti a historikust, hogy kimutassa az egyes részjelenségekben rejlő „korszellem"-et. „A »korszellem« megragadása:

[8] Kosáry Domokos: i. m. (1980) 12.

[9] Hanák Péter: i. m. 447.

ez az a többlet, amelyet a történész a sokféle, *a külön létükben öntörvényű részterületek és ágak* szinoptikusan látott körképéből, a kultúra egészének rekonstruálásából felmutathat." Mindezt azonban, fűzi hozzá Hanák talán óvatosságból, össze kell „kapcsolni a történeti folyamat egészében közremunkáló tendenciákkal". Ebből persze nem derül ki, hogy ténylegesen honnan erednek és miért képesek egyszerre hatni mindenhol, mitől holisztikusak ezek a tendenciák.[10]

Köpeczi Béla, aki a témáról szóló szintézisét franciául tette közzé,[11] többnyire eszmetörténeti alapon járt el; Kosáryhoz hasonlóan szintén a marxista társadalomkép duális logikáját tekintette kiindulópontnak, amikor a szellemi javak termelésére, terjesztésére és befogadására igyekezett korlátozni a művelődéstörténeti elbeszélés illetékességét. „Végső fokon azt javasoljuk, hogy a kultúra széles fogalmát fogadjuk el, amelyik elismeri a szoros és kölcsönös kapcsolatokat az alap és a felépítmény, az anyagi és a szellemi kultúra között.[12] Köpeczi kiemelte a „világnézet" kivételesen nagy szerepét is, valamint „a mindennapi kultúra megnyilvánulásainak" és „a kulturális termékek befogadásának" a vizsgálatát. Az anyagi kultúrát illetően viszont, ahogy egy későbbről származó megállapítása is tanúsítja, elutasító módon gondolkodott: csupán az tartozik belőle a művelődéstörténethez „ami hat a szellemre".[13] Köpeczi nem részletezi ugyanakkor, hogy mi az a bizonyos valami, ami az anyagi életviszonyokból valamiképpen hat a kultúra teremtésére és a kultúra befogadási folyamatára.

Különös dolog, hogy az 1945 után született eddigi legteljesebb magyar művelődéstörténeti szintézishez, a Kósa László

[10] Uo. 451.

[11] Béla Köpeczi: *Histoire de la culture hongrois.* Akadémiai, Bp., 1994.

[12] Köpeczi Béla: *A művelődéstörténet tárgyáról és módszertanáról.* Századok, 1979/4. 691.

[13] Uő: *A művelődéstörténet tárgya és módszertana.* In: Monok István, szerk.: i. m. 120.

által szerkesztett és nyolc szerző által írt munkához nem járult semmilyen deklarált elvi alap. A kötet szerzői korszakonként egymástól elválasztva meglehetősen eltérő tematika és szemlélet jegyében szólnak benne a művelődés múltjáról, bár időnként visszaköszön néhány közös téma az egyes fejezetekben, amilyen az ember természethez fűződő viszonya, a hétköznapi élet vagy az érintkezési formák és az azokat szabályozó intézmények története. Nincs viszont a vállalkozásban egyetlen olyan elvi zsinórmérték sem, amely koherenssé tehetné a művelődéstörténeti mesterelbeszélés gondolati ívét. A kötet domináns témája kétségkívül az életmód története.[14]

Nem csoda ezek után, ha Fried István parttalan tudományos gyakorlatként jellemzi a hazai művelődéstörténet-írást, melyre „afféle *köztesség*" jellemző igazában: „több tudományág találkoz(tat)ására épít, fogalmi rendszerét szintén a rokon diszciplínákkal jórészt összhangban alakítja ki, [...] olykor [pedig] megelégszik azzal, hogy kutatja mindazt, ami a más tudományszakok, -ágak peremére szorult". Továbbra sem megoldott azonban az a kérdés, hogy mi voltaképpen a művelődéstörténet tárgya, amihez külön metodikát és fogalmi nyelvet lehetne hozzárendelni?[15]

A kultúra analitikus fogalma a mai történetírói diskurzusban

Arra a kérdésre, hogy mi a művelődéstörténet tárgya (és sajátos kutatási módszere) úgy adható érvényes felelet, ha megnézzük, hogy milyen gyökeres változásokon esett át az utóbbi néhány évtizedben a kultúra fogalma a történetírói gondolko-

[14] Kósa László, szerk.: *Magyar művelődéstörténet.* Osiris, Bp., 1998.

[15] Fried István: *A művelődéstörténet lehetőségei/lehetségessége* In: Monok István, szerk.: i. m. 53.

dásban és a kutatói gyakorlatban. A kultúrtörténet – a 19. századi biztató kezdeteket követő apály után – az 1970-es években éledt újjá, hogy napjainkban izgalmas történetírói szellemi útkeresések melegágyául szolgáljon. Mindez szorosan összefügg a *nyelvi fordulat* bekövetkeztével, ami kulturális fordulatként is éreztette hatását a szaktudományokban. Peter Burke szerint ugyanis a kultúra antropológiai fogalma játszik ebben döntő szerepet, amely átfogja az élet teljes spektrumát, kiiktatva ezáltal a gazdaságra, a társadalomra, a politikára, és a kultúrára való tematikai tagolás logikai (és tematikai) rendjét.[16] A szemléletváltást előmozdító történetírói áramlatok élén a történeti antropológia (beleértve a mikrotörténetet és az Alltagsgeschichte-t is) halad és ott sorakozik mellette az új kultúra történet (*new cultural history*) is. Ez alkalommal a *new cultural history* jelenségére figyelek elsősorban, mert ez érinti legközvetlenebbül a hazai szóhasználatban művelődéstörténetként megnevezett történeti stúdiumot.

Mihail Bahtyin, Norbert Elias, Michel Foucault, Clifford Geertz és Pierre Bourdieu – ők ennek a szemléleti orientációnak a vezérlő csillagai; az ő nevükhöz köthető a karnevál, a dialogicitás, a civilizálódási folyamat, a diskurzus, a sűrű leírás, a habitus és a kulturális tőke fogalma, melyek valósággal megtermékenyítették az utóbbi évtizedekben a történetírói gondolkodást. Roger Chartier, az *Annales* történészeihez kötődő historikus közvetlenül inspirálta az *új kultúra történet*et. Chartier egy 1980-as évek eleji programadó tanulmányában leszögezte: tarthatatlan ma már az a nemrég még az *Annales* történészeit is átható felfogás, mely szerint a kultúra a társadalmi totalitás alsó szintjeit alkotó gazdaság és társadalom felett álló fokozatnak felel meg, mint ezen alap függvénye. Chartier szerint „azt kell értelmezni, hogy miként szervezik meg a viszonyok összességét az egyes társadalmi alanyok értékelési és

[16] Peter Burke: *What is Cultural History?* Polity Press, Cambridge, 2004. 30–48.

érzékelési sémáit működtető változatos logikák, beleértve ebbe a társadalmi, illetve a gazdasági viszonyokat is; azokat a reprezentációkat kell értelmezésnek alávetni, amelyek magukban rejtik azt, amit »kultúrának« szokás nevezni, és amelyek a társadalom egésze, vagy egy adott partikuláris csoportja számára egyaránt közösek."[17] A kultúra mint végső determináns ekként definiált fogalma komoly ösztönző erővel hatott a történetíráson belüli „kulturális fordulatra".

A *new cultural history* hangadói, mindenekelőtt az amerikai Lynn Hunt amellett áll ki, hogy az emberi ésszerűség rendszerint kulturális kontextusban fejti ki hatását, tekintve hogy az ember a számára történetileg adott mentális univerzumok keretei között él, gondolkodik és cselekszik. Ez a belsőleg koherens, ha nem is homogén, kulturális univerzum a forrása a történelmi ágensek cselekvőképességének (historical agency). A kultúrának, ami nem más, mint jelek termelése és befogadása, olyasfajta nyelvi konstruktivitás felel meg, amely szöveges, legalábbis szövegszerű minőséget kölcsönöz múlt világának. A nyelv így nem csupán valamely szövegen kívüli valóság kifejezésére és megragadására szolgál, hanem a beszédaktus[18] mintájára maga teremti a tárgyias valóságot. „A szavak – jegyzi meg Hunt – nemcsak tükrözték a társadalmi és politikai valóságot, de egyúttal a valóság átalakulásának

[17] Roger Chartier: *A szellemi élet története vagy szocio-kulturális történet. A francia irányzatok*, Történelmi Szemle, 1984/. 422. A fordítást módosítottam. Ehhez ld. Uő: *Intellectual History and the History of Mentalities. A dual Reevaluation.* In: Uő: *Cultural History. Between Practices and Representation*, Trans. Lydia G. Cochrane, Polity Press, Cambridge, 1988. 46.

[18] Vö.: „szemügyre vettünk néhány esetet, ahol valamit *mondani* annyit jelent, mint valamit *tenni*; vagyis ahol valami mond*va* vagy valaminek mondása *révén* teszünk valamit". John L., Austin: *Tetten ért szavak. A Harvard Egyetemen 1955-ben tartott William James előadások*, S. a. r. K. O. Urmson. Ford., és bev. Pléh Csaba. Akadémiai, Bp., 1990. 38. Továbbá: John R. Searle: *Elme, nyelv és társadalom. A való világ filozófiája.* Ford. Kertész Balázs. Vince, Bp., 2000. 137–161.

az eszközei is voltak."[19] A *new cultural history* azáltal, hogy az elit- és a tömeg (népi) kultúra egységében (és teljességében) gondolkodik, egy lépéssel közelebb kerül a kultúrának mint mentalitásnak a fogalma felé, amely a kulturális szférát univerzális, mindenható társadalmi valóságként tételezi.

Azt követően, hogy amerikai historikusok meghirdették az új kultúra történeti paradigmáját, egyesek máris bírálták annak főbb elvi kiindulópontjait. Richard Biernacki fordított determinizmusként határozta meg az érintett elgondolást és azzal az ellenvetéssel élt vele szemben, hogy a társadalmi gyakorlatot ezek szerint pusztán csak a hozzá rendelt jelentések konstruálják. „Ahogyan a régebbi történészek az »osztály«, a »társadalmi közösség« és hasonló fogalmak meghonosításával igyekeztek ügyüket előre vinni, az új kultúrtörténészek is oly módon alkották meg a maguk fogalmait (például a »jelet«), mintha azok az emberi világ természetes berendezései, nem pedig a megfigyelő által kitalált kategóriák lennének. A kultúrtörténet oly zajosan ünnepelt paradigmaváltása valójában el nem ismert folytonosság."[20] Ha megelégszünk azzal – folytatja Biernacki –, hogy a történelmi ágensek cselekvése kimerül jelek létrehozásában és felismerésében (a jelentésük megfejtésében), akkor egész egyszerűen beléptetjük a kultúrát az anyagi determináns számára korábban fenntartott helyre, anélkül, hogy tüzetesen vizsgálnánk, mi módon működik maga a kultúra.

Mielőtt továbbhaladnánk, tegyük hozzá gyorsan: az új kultúratörténészek és a történeti antropológusok nem kizárólag csupán a társadalmi gyakorlathoz szorosan kapcsolódó reprezentációkat vizsgálják, hanem azokat a gyakorlatban alkalmazott implicit (nem feltétlenül tudatos) kulturális sémákat is igyekeznek felderíteni, amelyek a múltbeli magatartásformák közvetlen mozgatórugói lehettek. Különösen nagy hatást gyakorol rájuk e tekintetben a kulturális vagy szimbolikus antropológia, mindenekelőtt Clifford Geertz, Victor Turner és Marshall Sahlins. Biernacki szerint azonban így is komoly veszélyek leselkednek ezekre a történészekre. Azzal ugyanis, hogy a kultúra mint tovább nem bontható entitással kiváltjuk az anyagi viszonyok fogalmát, komoly engedményt teszünk a minimális, a mondhatni magától és könnyen adódó magyarázatok csábításának; így pedig visszajutunk oda, ahol valamikor az ökonomizmus volt az úr. Holott a kultúrának ez az elemző által megkonstruált fogalma nem feltétlenül azt tükrözi vagy írja le, amilyen a világ valóban volt. Ezért – szól javaslata – a kultúrát ne posztuláljuk végső instanciaként, fogjuk fel inkább úgy, mint egyikét az alapvető konstitutív mozgatórugóknak. Ne gondoljuk tehát, hogy egyedül a kultúra (mármint a korabeli képzetek, fogalmak, az akkori múltból örökölt értékek és szimbolikus formák készletei) irányítják vagy tartják fogva a mindenkori cselekvőt. Azzal a feltevéssel éljünk inkább, hogy a történelmi ágens főként saját cselekvése *indokaként* támaszkodik a kultúrára. Az lenne tehát a vizsgálandó kérdés: „hogyan működtetik a kultúrát az ágensek", amely a többi tényezővel együtt, velük karöltve hat a cselekvőre.[21] Biernacki sem tagadja viszont, hogy mennyire nagy haszon származik a kulturális paradigma középpontba állításából. Nem többre, arra figyelmeztet csupán ezúttal, hogy „nem kizárólag a jelrendszeren belüli szemantikai kapcsolatok határozzák meg" a jel fogalmában megnyilatkozó kultúrát, amely az élet mindennapi gyakorlatát szervező sémaként hat.[22] Nem egy teljességgel autonóm, önmagában álló kulturális konstrukció dönt

[19] Lynn Hunt: *Introduction: History, Culture, and Text.* In: Uő, ed.: *The New Cultural History.* University of California Press, Berkeley, 1989. 17.

[20] Richard, Biernacki: *Módszer és metafora az új kultúrtörténet után.* In: Kisantal Tamás, szerk.: *Narratívák 8. Elbeszélés, kultúra, történelem.* Kijárat, Bp., 2009, 78.

[21] Uo. 106.

[22] Uo. 95.

tehát afelől, hogy mikor, hol és hogyan kerül sor adott cselekedetre.

Ehhez sok tekintetben hasonló felfogást fejteget William H. Sewell Jr. is, aki a paradigmaváltások sorozatos tapasztalatain okulva a hogyan tovább dilemmájára igyekszik megoldást találni. Össze szeretné kapcsolni egymással a „társadalom" szemiotikus modelljét és annak kvantitatív alapokon nyugvó magyarázatát.[23] A poszt-társadalomtörténetként kidolgozott elméleti opció sem áll nagyon távol az előbbiekben tárgyalt felfogástól, melyet Miguel A. Cabrera fejtett ki: „a társadalmi valóságot továbbra is a gyakorlat anyagi, de nem a valóság objektív alapjának tekintjük." Már csak azért sem, mert „az a sajátos mód, ahogyan az emberek a kontextusból következő nyomásra válaszolnak, mindig attól a jelentéstől függ, amit a kontextus nyer, amikor egy sereg feltevés jóvoltából értelmet tulajdonítanak neki. Ezek a feltevések pedig arról szólnak, hogy miként működik vagy működhet a társadalom és mi az, ami ennek nyomán helyes vagy normális viselkedésnek számít az egyes helyzetekben".[24]

[23] William H. Sewell, Jr., *Refiguring the „Social" in Social Science: An Interpretivist Manifesto.* In: Uő.: *Logics of History. Social Theory and Social Transformation.* Chicago University Press, Chicago, 2005. 318–372.

[24] Miguel A. Cabrera: *Postsocial History. An Introduction*, Trans. Marie McMahon. Lexington, Lantham, 2004 102. és 103. A történelmi cselekvőség problémakörét teljesebben áttekintem: Gyáni Gábor: *Historical agency. A szubjektív cselekvő középpontba állítása a történettudományban.* In: Vonyó József, szerk.: *Személyiség és történelem. A történelmi személyiség. A történeti életrajz módszertani kérdései.* MTT – Kronosz – ÁBTL, Pécs – Bp., 2017. 46–56.

A magyar művelődéstörténet kívánatos paradigmaváltása

Mit kezdhetünk mindezzel a magyar művelődéstörténet mai állapotában? Azok a szemléleti kiindulópontok, melyek eddig megfogalmazódtak vagy csupán implicit módon tételeződtek a pőrén leíró történetírói beszédmód burkában, meglehetősen távol esnek attól, amit a *new cultural history*, és egyáltalán: a kulturális paradigmát előtérbe helyező mai történetírói áramlatok programként hirdetnek. Egyedül Hanák Péter egykori elképzelései és a témát érintő empirikus tanulmányai emlékeztetnek valamiképpen arra a művelődés-, vagy inkább kultúrtörténetre, amely *nem* az anyagi létviszonyok tükreként, mechanikus következményeiként veszi számba a szellemi, a tudati, a mentális szférát. Ő sem azt az utat járta azonban annak idején, amit a kultúra történet és a többi hozzá fogható történetírói beszédmód képvisel manapság.

Hanák éles különbséget tett az „anyagi kultúra" és a „társadalmi tudat" fogalmai közé; az utóbbi történészi megközelítésétől pedig azt várta volna el, hogy feltárja „a részjelenségekben benne rejlő »korszellemet«, ami – mihelyt az alappal összekapcsoljuk – marxista módon értelmezhető jelenséggé válik".[25] Amellett, hogy Hanák – alig leplezett módon – szellemtörténeti fogalomként közelített a tudati szférához, nyomban visszakapcsolt az alap-felépítmény fogalmi rendjére, feltehetően azért is, hogy ne vádolhassák holmi szellemtörténeti beidegződéssel (ami ekkor igen súlyos megbélyegzésnek számított). A *Kert és a Műhely* című munkájában ellenben, ahol megpróbálta egyes elvi elképzeléseit empirikusan is kidolgozni, az elméleti premisszákhoz képest finomabb kultúrtörténeti elemzésekkel szolgált. Bár még ebben a számos hazai és

[25] Hanák Péter: i. m. 451.

külföldi kiadást megért munkában sem adja a tanújelét annak Hanák, hogy meg lenne győződve az ágensek cselekedeteinek tisztán kulturális indíttatásáról. Számos példával bizonyítható, hogy a szerző továbbra is foglya az anyagi eredetű determinizmus redukcionizmusának.

Lássunk néhány példát erre nézve. „A bürokratizálódás, az üzletszerűség, a nagyvárosi élet és a tudományos alapozású racionalizmus tehát megváltoztatta a civilizált ember viszonyát a halálhoz."[26] Vagy: az agrárszocialista „egalitariánus programnak a kelet-európai régióban volt akkor egy konkrét realitása: az egyenlőtlenségeket konzerváló, elavult nagybirtokrendszer elleni forradalmi fellépés. [... A]z egyenlősítés gondolatát a létfenntartás racionalitása kényszerítette ki".[27] A lakáskultúra egyébként Hanák által kezdeményezett úttörő vizsgálatát szintén áthatja az a fajta modernizációelméleti felfogás, amely rendszerelméleti feltevéseken nyugszik, és emiatt normatív szempontokkal él a múlt világát értékelve „Az ország s a főváros a modern urbanizáció terén és főként a lakáskultúrában nem a vállalkozói kedv szűkössége, nem a tőkehiány miatt maradt el a szerencsésebb sorsú országok mögött [...]. Úgy vélem, nem az alkotásban, hanem a befogadásban, közönségben, a társadalom ízléskultúrájában mutatkozott meg az elmaradottság."[28] A bizonyító erejű példákat tovább lehetne még sorolni.

E. P. Thompson hatvanas-hetvenes évekbeli történetírói munkásságát felidézve az idézett és a további hasonló megfogalmazások mind az ortodox, legalábbis a konvencionális marxista szemlélet kifejeződései. Ennek az felel meg, hogy egyirányú anyagi meghatározottság rejlik a mentalitás történeti alakulása mögött is. Ugyanakkor sajnálhatjuk, hogy Hanák Péter ígéretes, még ha csak kezdetnek is tekinthető próbálkozása nem gyakorolt a későbbiek során érezhető befolyást a művelődéstörténet-írás hazai gyakorlatára. S bár hat évtizeddel a Domanovszky-féle monumentális vállalkozás után született végül egy új reprezentatív összefoglalás, a *Magyar művelődéstörténet*, a munka megalkotói nem vetettek számot azzal az időközben végbement paradigmaváltással, amit kulturális fordulat (cultural turn) néven tart számon a történetírói diskurzus. Holott csak a kultúra fogalmát középpontba állító, a kultúrát eminens történelemformáló erőként tudatosító történetírás hozhatná új helyzetbe a hazai művelődéstörténet-írást.

[26] Hanák Péter: *A Kert és a Műhely.* Gondolat, Bp., 1988. 72.

[27] Uo. 221.

[28] Hanák Péter: *A polgári lakáskultúra szakaszai a XIX. században, 1815–1914.* In: Hofer Tamás, szerk.: *Történeti antropológia.* MTA Néprajzi Kutatócsoport, Bp., 1984. 190.

Flânerie (kószálás): a várostörténet kulcsfogalma

Amikor múltban készült képeket (fényképeket) nézünk, nyomban feltűnik a modern (a 19. századi) európai nagyvárosok utcai életét ellepő tömeg látványa, a kószálók korabeli nagy serege. A kószálás, ahogy az eredeti francia kifejezés (flâneur) is sugallja, a középosztályi férfi (és olykor a családi) nyilvános élet cselekvő megnyilvánulása. A nyilvános városi élet, az újfajta térhasználat modern kori tapasztalatát Charles Baudelaire, a nagyvárosi élet „festője" öntötte versprózai formába.[1] Walter Benjamin, a 20. századi filozófus társadalom- és mentalitástörténeti értelmet kölcsönzött a jelenségnek.[2] Évtizedekkel később Richard Sennett és Marshall Berman beszélte el a modernitás és a nagyvárosiasság jellemző paradigmájaként a flânerie problémáját, melyhez Walter Benjamin biztosította számukra a döntő inspirációt.[3]

---

[1] *Charles Baudelaire versei.* Európa, Bp. 1973.

[2] Walter Benjamin: *Párizs, a XIX. század fővárosa.* In: Uő: *Kommentár és prófécia.* Magvető, Bp., 1969. 75–93; Walter Benjamin: A második császárság Párizsa Baudelaire-nél. Ford. Bence György. In: Uő. Angelus Novus. Helikon, Bp., 1980. 819–931.

[3] Richard Sennett: *A közéleti ember bukása.* Ford. Boross Anna. Helikon, Bp., 1998.; Marshall Berman: *All That is Solid Melts Into Air. The Experience of Modernity.* Simon & Schuster, New York, 1982.

A fejezet címében szereplő francia kifejezés (flânerie) elsőként Charles-Louis D'Hautel 1808-ban kiadott szótárában (*Dictionnaire du bas-langage*) szerepelt: akkori értelme szerint a lustaság kifejezésére szolgált.[4] Ezt követően, kivált Honoré de Balzac, Charles Baudelaire és mások jóvoltából vette fel a szó a kószálás jelentést.[5] Végül Walter Benjaminnak a *PassagenWerk*, a *Passzázs projekt* néven elhíresült jegyzetei révén vált a kifejezésből a modernitás, a kapitalizmus, valamint a 19. századi nagyvárosi urbanizáció értelmezésének egyik kulcsfogalma; ezzel együtt a flâneur mint metafora híven kifejezi a nagyvárosi ember fogalmát, amely a modernitás szubjektív tapasztalatának felel meg.[6]

Elgondolkodtató, hogy miért épp a gyalogos, a járókelő alakjából, a nagyvárosi járkálásból keletkezik az az analitikus fogalom, amellyel kellőképpen leírható és racionális jelentéssel felruházható a modern kapitalizmus teljes világa. Látszólag részkérdésről van szó, mégsem mellőzhető annak tisztázása, hogy mitől kifejezetten városi jelenség (időtöltés) a kószálás. Kezdjük ez utóbbival.

A modernitás elsőrendű megnyilvánulása az urbanizáció, azon belül is a modern nagyváros, a metropolisz létrejötte.[7]

---

[4] Laurent Turcot: *The Rise of the* Promeneur: *Walking the City in Eighteenth-Century Paris.* Historical Research, 88, 239 (February 2015) 68.

[5] Keith Tester, ed.: *The Flâneur.* Routledge, London, 1994; Victoria E. Thompson: *Telling „Spatial Stories"? Urban Space and Bourgeois Identity in Early Nineteenth-Century Paris.* Journal of Modern History, 75 (September 2003) 523–556; Mary Gluck: *The Flâneur and the Aesthetic Appropriation of Urban Culture in Mid-19th Century Paris.* Theory, Culture & Society, 20, 5 (2003), 53–80.

[6] Simon Gunn: *History and Cultural Theory.* Pearson Longman, Harlow, 2006. 120–127.

[7] Donald J. Olsen: *The City as a Work of Art. London, Paris, Vienna.* Yale University Press, New Haven, 1986; Andrew Lees – Lynn Hollen Lees: *Cities and the Making of Modern Europe, 1750–1914.* Cambridge University Press, Cambridge, 2007; Richard Dennis: *Cities in Modernity. Representations and Productions of Metropolitan Space, 1840–1930.* Cambridge University Press, Cambridge,

Ahogy Vanessa R. Schwartz írja, a modern élet szorosan a városhoz kötődik, mivel egyedül a modern nagyváros képes biztosítani a testek forgalmához, az árucikkek forgalmazásához, a tekintetek (a látvány) tömeges cseréjéhez és a tömegfogyasztás kultiválásához kívánatos (fizikai és társadalmi) színteret.[8] A járkálás, a csatangolás olyan teremtő erő, melynek döntő szerepe van a modernitás tapasztalati világában. Ez okból nevezi Michel de Certeau a sétát, a járkálást „megnyilatkozási térnek", mellyel a járókelő néhány dolgot aktualizál a város térbeli rendjéből, ebből a számára készen kapott lehetőségből és tilalmak alkotta világból. A járókelő teszi láthatóvá a várost, sőt a járókelő létesíti magát a várost, miután megváltoztatja a már kész térbeli rendet: olykor kimozdítja megszokott helyéből, más alkalommal új térbeli rendet hoz belőle létre: „a járás kitérői, sodródásai, rögtönzései néhányat kiemelnek, másokat elhanyagolnak, megint másokat átalakítanak a tér összetevői közül".[9]

Az a tér, amire itt gondolunk, a szorosan vett nyilvánosság tere, amely a 18. század során elsőként Londonban és Párizsban keletkezett ebben a formában, hogy az iparosodás és a polgári fejlődés impulzusainak hatására, a teljesen új viselkedési és világnézeti normarend keretei között a 19. században bontakozzék ki önnön teljességében.[10] Richard Sennett szavaival szólva: „A városok növekedésével és fejlődésével a társas érintkezés hálózata az udvar közvetlen befolyásától függetlenül terjeszkedett, és kialakultak olyan helyek, ahol idegenek rendszeresen találkozhattak. Ez volt az a korszak, amelyben hatalmas városi parkok létesültek, és ekkor került sor az első kísérletekre, hogy a kikapcsolódás egyik formáját jelentő sétára alkalmas utcákat alakítsanak ki. E korszakban a kávézók, majd a kávéházak és fogadók váltak a társadalmi élet központjaivá, amelyben a színházak, az operaházak megnyíltak a nagyközönség előtt [...]. A városi élet kellemes velejárói egy szűk elit birtokából a szélesebb társadalmi rétegekbe áramlottak ki, úgy hogy még a dolgozó osztályok is felvettek bizonyos társasági szokásokat. Ilyen volt például a parkokban való sétálás, ami korábban kizárólag a kiváltságos réteg kedvtelései közé tartozott, amelynek tagjai saját kertjeikben sétálgattak vagy este »megjelentek« a színházban."[11]

Eleinte a promenád felelt meg ennek az újfajta városi nyilvánosságnak, ami egyszersmind megteremtette a *promeneur* alakját. Ő az, aki már kellően nagy élvezettel veszi birtokba az újonnan épített városi környezetet, hogy zavartalanul átadhassa magát a városi nyilvánosság látványosságainak, élvezve annak minden kényelmét, beleértve a város fizikai higiéniáját is. A *promeneur* számára a város nem csupán individuális örömök forrása, hanem egyúttal a változatos és nagyszámú társas kapcsolatok és kommunikációs formák színtere is. Amikor a *promeneur* színre lép, nyomban bekövetkezik a nyilvános városi tér szubjektivizálódása, mivel az egyén, amikor sűrűn érintkezik a többiekkel a nyilvánosság tágas városi terében, szükségképpen individualizálódik. Különösen szembeötlő ez a 18. századi Párizs körútjain, Champs-Élysées jellegű tereiben, ahol – adott lévén a szabad és biztonságos mozgás lehetősége – a járókelő, a gyalogos mindenkor elsőbbséget élvez a tér használatában; korábban a lovas hintó és a lovas szekér sajátította ki a nyilvános teret, hogy utóbb a motorizáció fog-

2008; Friedrich Lenger: *European Cities in the Modern Era, 1850–1914.* Brill, Leiden, 2012; Michiel Wagenaar: *Városépítészet és polgári szabadság. Hat európai főváros fejlődésének összehasonlító elemzése.* Ford. Bérczes Tibor. Terc, Bp. 2012.

[8] Vanessa R. Schwartz: *Walter Benjamin for Historians.* The American Historical Review, 106, 5 (December 2001) 173.

[9] Michel de Certeau: *A cselekvés művészete. A mindennapok leleménye I.* Kijárat, Bp. 2010. 123.

[10] Az, amit a *promeneur* művel a 18. századi Párizsban és Londonban, a flânerie prototipikus megnyilatkozása. Laurent Turcot: i. m.

[11] Richard Sennett: i. m. 28.

lalja le magának. Mindez azt jelenti tehát, hogy az individualizmus nem elhanyagolható mértékben a nyilvánosság terében artikulálódik.

Ezt az itt röviden vázolt folyamatot a modern urbanizáció teljesíti ki; az a Párizs játszik kulcsszerepet a folyamatban, melyet Walter Benjamin a 19. század fővárosának nevezett. A passzázsok, illetve a tervezett nagyváros sugár- és körútjai a 19. századi nagyvárosban a piaci tömegtermelés és a tömegfogyasztás empóriumaként a tömegtársadalmat foglalják magukban. A flânerie, a kószálás ennek a nagyvárosnak vált mondhatni paradigmatikus megnyilvánulásává A metropolisz a férfi középosztálybeli kószáló, a flâneur életgyakorlata által ölti magára a láthatóság, az érzékelhetőség, az átélhetőség alakját. Benjamin és nyomában haladva a flânerivel kapcsolatos tudományos diskurzus egésze szerint ez a fogalom fejezi ki legtisztábban – a kifejezés minden metaforikussága ellenére is – a modern metropoliszban tárgyiasuló modernitás tapasztalati világát.

Benjamin úgy jeleníti meg a flâneurt, aki elsőként a passzázsok világát tölti meg élettel, hogy annak a nagyvárosi fizikai környezetnek a cselekvő hőseként képzeli maga elé, aki (ekkor még) „otthonra" lel a városi nyilvánosságban. A passzázs átmenetet képez az utca és a szobabelső, az enteriőr között. A passzázsokban otthonosan forgolódó nagyvárosi ember, a flâneur, a járókelő (csatangoló, flangáló) intim bensőséggel mozog ebben a még senki számára sem teljesen idegen nyilvános térben. A szóban forgó nagyvárosi környezet a 19. század első felének Párizsát és Londonát idézi elénk, azt a nagyvárost, ahol a köz- és magánszféra metszéspontjában álló passzázs a kószáló mindennapos élettere. A passzázs ugyanis az a fajta utca, ahol az üzletek és a kávéházak félnyilvános helyek gyanánt kínálják magukat a nagyvárosi nyilvánosságban elmerülő járókelők számára. Ráadásul közvetlen rálátás nyílik rájuk a középosztály lakásaiból.

Ennek a térbeli rendnek lényegi velejárója, hogy a benne sűrűn megforduló ember minden további nélkül átadhatta magát a nézelődés, a látás örömének, amely kezeskedett azért, hogy kellőképpen tájékozódhasson a nyilvánosság sokféle dolgában. A flâneur éber megfigyelőként elvegyült a többiek társaságában, és olyan detektív alkatú emberként forgolódott közöttük, aki a legapróbb látható jelekből próbálta kiolvasni, megfejteni a rejtett jelentések valós értelmét. Honoré de Balzac volt ennek a modern nagyvárosi személyiségnek az első hű (irodalmi) megszólaltatója, aki érzékletesen dokumentálta ennek a sajátos városi fiziognómiának az egyes szembeszökő emberi megnyilvánulásait. Peter Brooks ezzel kapcsolatos gondolatmenetét idézem. „Balzac fikciójában gyakran ismétlődik az a pillanat, amikor a megfigyelőnek unos-untalan a valóságra szegezett tekintete rendszerezni kezdi a valóság jeleit, és amikor a felszíni formákat elhagyva beléjük hatol, végül eljut a jelek által kifejezett valós üzenetekig, a társadalmi és lelki jelentés azon együtteseiig, amelyek az egyének, a társadalmi csoportok rejtett szövegeit alkotják, és amelyek így tehetők csupán olvashatóvá."[12]

Ahogy azonban Párizsban idővel fölváltotta a passzázst a sugár- és körutak egész várost behálózó új térbeli rendje, úgy került az élet felszíni formái által homályba borított értelem szakadatlan kifürkészésén fáradozó balzaci megfigyelő helyébe a baudelaire-i flâneur. Erről az új Párizsról, a George Hausmann által átépített nagyvárosról jegyzi meg Benjamin: „urbanisztikai eszményképe a hosszú utcasorok perspektivikus látványa".[13] Ami tökéletesen megfelelt a 19. század azon kivé-

[12] Peter Brooks: *The Text of the City*. Oppositions, 8 (1977) 9.

[13] Walter Benjamin: i. m. (1969) 90. Ld. még: Anthony Vidler: *The Scenes of the Street: Transformations in Ideal and Reality, 1750–1871*. In: Stanford Anderson, ed.: *On Streets*. Cambridge University Press, Cambridge, Mass., 1978. 83–107; Anthony Sutcliffe: *Architecture and Civic Design in Nineteenth Century Paris*. In: Ingrid Hammarström – Thomas Hall, eds.: *Growth and Transformation of*

teles igényének, hogy – művészi célok végett – megnemesítse a tisztán technikai szükségességet. „A polgárság világi és vallási uralmát biztosító intézményeinek apoteózisához az utcasorok szolgáltak keretül."[14] A dolgot magyarázandó Benjamin a tőkés gazdasági-társadalmi rend, a piaci kapitalizmus gyors térhódítását említi, azt, aminek eredményeként: „A tőzsdejáték háttérbe szorítja a hazárdjátéknak a feudális társadalomtól örökölt formáit. Ahogy a csatangoló [a flâneur] a tér fantazmagóriájának, úgy a játékos az idő fantazmagóriáinak adja át magát".[15]

A 19. század derekától tervszerűen átépített Párizs egy, a bulvárok által uralt metropolisz lett, amely ezzel immár az elidegenedett tömegtársadalom tárgyi-fizikai keretéül szolgált. A városlakó menthetetlenül individualizálódik, sőt atomizálódik ebben a kaotikus környezetben, egyvalaki csupán a tömegbe beékelődő járókelők között. A nagyvárosi ember e minőségében élvezi ugyan az emberek társaságát, ugyanakkor magányosnak is érzi magát az idegenek között. „Baudelaire szerette a magányt, de a tömegben akart magányos lenni" – jegyzi meg Benjamin.[16] A flâneur számára a nagyvárosi nyilvánosság afféle látványosság, amitől elkábul ugyan, de ezzel nyomban el is felejtkezik önmagáról. A flâneur, ennek a szeme elé táruló színjátéknak a hatására válik azzá a személytelen lénnyé, akiről a kortárs Fournel találóan írta: „nem is ember többé: közönség lesz belőle".[17] Az idegenségre mint nagyvárosi jelenségre könyvünk egy későbbi fejezetében, más összefüggésben, még visszatérünk.

the Modern City. Swedish Council for Building Research, Stockholm, 1979. 89–100.

[14] Walter Benjamin: i. m. (1969) 90.

[15] Uo.

[16] Walter Benjamin: i. m. (1980) 868.

[17] Idézi: Walter Benjamin: i. m. (1980) 892.

Georg Simmel a 19-20. század fordulóján papírra vetett nevezetes esszéjében regisztrálja a valamikori tetterős (cselekvőképes) nagyvárosi személyiség átváltozását. A pénzgazdaság központjaiként és tárházaiként ki- és továbbfejlődő nagyvárosok lakói – állítja Simmel – rendszerint elfásulnak az ingergazdag és túlzottan racionális tömegélet körülményei között. Így végül a blazírtság lesz az itt élő emberek uralkodó jellemvonásává, ami megfelel annak, hogy: „A nagyvárosban élő ember [...] védőszervet hoz létre az elgyökértelenedés ellen, amellyel külső környezetének áramlatai és diszkrepanciái fenyegetik: ezekre a kedély helyett lényegében az értelemmel reagál, amely lélekben a tudat fokozása, s az ezt létrehozó okok következtében előjogokra tesz szert."[18] Az élet átható intellektualizáltsága, az ezzel szükségképpen együtt járó érzelmi szenvtelenség nyomán eluralkodik a tartózkodó magatartás a nagyvárosi tömegéletben és az emberek társas kapcsolataiban. Belülről viszont nem a közömbösség felel meg ezen külsődleges tartózkodásnak, hanem „valamiféle csendes ellenérzés, kölcsönös idegenség és taszítás, amely egy bármely alkalomból létrejövő közelebbi érintkezés pillanatában gyűlöletbe és harcba csapna át."[19]

Mindaz, amiről eddig beszéltünk, hiánytalanul beleágyazódik a szabadságelvű és individualizált modern társadalmi létfeltételekbe, melyek első számú öntőformája maga a nagyváros. „A rejtett ellenszenv felhangját hordozó tartózkodás", amely a nagyváros általános szellemi lényege, „a személyes szabadság olyan mértékét és fajtáját biztosítja [...] az egyénnek, amelyre más viszonyok esetében nem találunk analógiát".[20] Ennek folyományaként általános életérzéssé lesz az elmagányosodás

[18] Georg Simmel: *A nagyváros és a szellemi élet.* In: Uő: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok.* Ford. Berényi Gábor. Összeáll., bev. Somlai Péter. Gondolat, Bp. 1973. 545.

[19] Uo. 550.

[20] Uo. 551.

és az idegenség. „Nyilvánvalóan e szabadság visszája csupán, hogy éppen a nagyvárosi tumultus körülményei között érezzük magunkat a legmagányosabbaknak és a leginkább elhagyatottaknak – hiszen itt, csakúgy mint másutt, semmiképp sem szükségszerű, hogy az ember szabadsága érzelmi életében jó közérzetként tükröződjék."[21]

A flâneur Benjamin által leírt fogalma, továbbá az Idegen simmeli paradigmája, és Richard Sennet fogalompárosa a nagyvárosi személyiség kettős arculatáról, a szereplőről (actor) és a szemlélőről (spectator) mind az egyén síkján ragadja meg a modern nagyvárost mint történelmi tapasztalatot. Ezen analitikus fogalmak használatával hatol be a történész a korabeli emberi fogalomalkotás, az emberi tudatvilág és percepció felettébb rejtelmes világába. A léptékek és a nézőpontok ilyetén radikális megváltoztatása, lekicsinyítése másféle tudást ígér arról a „nagy átalakulásról" (Karl Polányi), melyet rendszerint makroszintű vizsgálódások strukturális fogalmai szoktak megjeleníteni. Ezek az utóbbiak többnyire arról tudósítják a historikust, amit egy magaslati pontról le- és széttekintő történelmi ágens (a várostervező, a várospolitikus, a munkáltató, vagy a háziúr) érzékel és tud önnön világáról, ahol a „hivatásának" megfelelően cselekszik és hoz létre utóbb történelmi forrásként is jól hasznosítható nyomokat. A városi tér épített környezetként, a városi lakosok teljessége, mint tömegtársadalom, a városi élet mint bonyolult funkciók összehangolásának adminisztratív közege, netán a város mint hatalmi konstrukció, illetve a képzelődés és az intellektuális élet közege és tárgya – mind-mind külön kutatási problémaként kínálja magát a várostörténésznek. Gyakorta mondják, hogy a várostörténetírás a legösszetettebb történészi vállalkozások egyike, mivel a hely sűrítettsége folytán szinte minden beletartozik szűken

[21] Uo. 554. A simmeli felfogáshoz ld még. Rob Shields: *Fancy Footwork. Walter Benjamin's Notes on Flânerie.* In: Keith Tester, ed.: i. m. 68.

vett tárgyába, ami ott helyben történik egy adott időben. Ritkán születnek azonban ténylegesen holisztikus várostörténeti elbeszélések: a legtöbb várostörténeti elbeszélés legföljebb egymás mellé helyezett, jó esetben egymással komplementer viszonyban lévő résztörténetek halmazát nyújtja. Ennek fényében bátran ki lehet jelenteni, hogy a flâneur, az Idegen, vagy Sennett fogalmi párosa olyan elemzési kategóriák, amelyek hozzásegíthetik a történészt ahhoz, hogy egyazon fogalmi keretben mutassa be a városépítészetet, a köz- és magánélet városi alakulását, a hatósági kompetencia (a várospolitika) történetét, vagy azt, hogy milyen valójában a város korabeli imázsa és a városlakók identitása. Ráadásul transznacionális, de legalábbis komparatív várostörténet-írás kerekedhet ki mindebből.

A flâneur fogalma eredetileg a státuszában, nemi identitásában egyaránt partikuláris városlakó alakját idézte fel, aki a társadalmi állásában független (jómódú, gondtalan életet élő) férfi középosztály tapasztalatainak volt a birtokosa. A flâneur fogalmával ekként kifejezett emberi minőség, mintegy a modernitás paramétere – egy bizonyos idő eltelte után – szociálisan is kezd kitágulni, amikor a nagyvárosok középosztályi nőlakóit is beleértik már e kategóriába, sőt az alsóbb társadalmi rétegek körével tovább bővül a flâneur szociológiai tartalma. A nők kószálóvá válása a nagyáruházak megjelenésével egy időben indul meg, valamikor a 19. század végén, a 19-20. század fordulóján.[22] A középosztály szintje alatti, még nem modern, a modernitást belülről nem vagy alig ismerő, ilyen

[22] Bonnie G. Smith: *Changing Lives. Women in European History since 1700.* D. C. Health and Company, Lexington, 1989. 317–363; Lisa Tiersten: *Marianne in the Department Store: Gender and the Politics of Consumption in Turn-of-the-Century Paris.* In: Geoffrey Crossick – Serge Jaumain, eds.: *Cathedrals of Consumption. The European Department Store, 1850–1939.* Ashgate, Aldershot, 1999. 116–134. Ld. továbbá könyvünkben a A fogyasztás forradalmától a fogyasztói társadalomig című fejezetet.

tapasztalatokkal hiányosan felvértezett alsó társadalmi csoportok, a kispolgárság és a nagyvárosi proletariátus jóval később idomul az új modern világhoz. Amire leginkább akkor kerül majd sor, amikor egyszeriben felrúgják a polgári szokásrendet, a nagyvárosi modernség által előírt illemkódexet. Beszédes bizonyítékkal szolgál erre nézve a polgári Bécs, az ún. „Ringstrasse kultúra"[23] tagadásának az esete egy bizonyos fajta ellenkultúra jegyében, amit a proletár Bécs is kifejleszt a 19. és 20. század fordulóján.

A Másik Bécs saját külön nyilvános élete *nem* a flânerie kötetlen kibontakozása előtt egyengeti az utat, mert nem olyan életgyakorlat, amilyent az arisztokrata bécsi belváros, az azt fizikai keretbe foglaló burzsoá Ringstrasse nyilvánossága fémjelez ez idő tájt.[24] A munkások által benépesített Bécs valójában az a nagyvárosi hely a 19-20. század fordulóján, ahol „a közvetlen szomszédság kontextusában [...] az emberek anélkül kerülnek kapcsolatba egymással, hogy teljesen idegenek lennének egymás számára."[25] Ez úgy lehetséges csupán, hogy az utca, a semleges nyilvános nagyvárosi tér egyszerre tölti be a köz- és magántér funkcióját a proletár külvárosban. Ezáltal egyidejűleg fogadja magába a „normálist", a polgári konvencióknak és viselkedési kódoknak megfelelő viselkedésmódot, valamint az „abnormálist", a neki szögesen ellentmondó magatartásformákat.[26] Ez az a másság, amely szükségképpen határátlépéssel, transzgresszióval jár együtt.

[23] Carl. E. Schorske: *Bécsi századvég. Politika és kultúra.* Ford. Györffy Miklós. Helikon, Bp. 1998.

[24] Charlotte Ashby: *The Cafés of Vienna: Space and Sociability.* In: Charlotte Ashby – Tag Gronberg – Simon Shaw-Miller, eds.: *The Viennese Café and Fin-de-Siécle Culture.* Berghahn, New York, 2013. 9–31.

[25] Wolfgang Maderthaner – Lutz Musner: *Unruly Masses The Other Side of Fin-de-Siécle Vienna.* Berghahn, New York, 2008. 102.

[26] A kérdéshez ld. még: Reinhard Sieder: *„Vata, derf i aufstehen?" A gyermekkor tapasztalata 1900 körül a bécsi munkáscsaládokban.* In: Gyáni Gábor, szerk.: *A modern város történeti dilemmái.* Csokonai, Debrecen, 1995. 171–198.

Helyesebb tehát ezek után a modern nagyvárosi nyilvánosságot olyan kettős természetű társadalmi helyként magunk elé idézni, ahol egymással párhuzamosan létezik és hat a polgári normalitás flânerie által (is) kifejezett emberi világa, és a proletár nagyváros életvilágában megtestesülő informális tradicionalizmus. Így válik fogalmilag teljessé a nagyvárosi modernitásban benne rejlő történelmi valóság egésze, melyet találónak gondolt metaforikus fogalmakkal írnak le, hogy értelmet adjanak ennek a különleges múltnak.

Nemzet, nacionalizmus és a vándorlás

Hosszú időn át az anyagi ösztönzők motivációjával magyarázták a tömeges vándorlás jelenségét. A közbeszédben és a tudományos gondolkodásban egyaránt a szegénység kimozdulásra, helyváltoztatásra késztető erejét hangsúlyozták, elismerve, hogy elsősorban az anyagi életviszonyok alakulása felel mind a tömeges városba áramlásért, mind az interregionális vándorlásért, beleértve az európaiak tömeges amerikai exodusát is. Újabban némi szemléleti változás tanúi lehetünk e téren is. Megérlelődött egy olyan felismerés, hogy jóllehet erősek a gazdasági késztetések a vándorlási elhatározások hátterében, közvetlenül mégis az anyagi érdekeket tudatosító motivációk szabják meg (és szabták meg már a múltban is) a vándorlási folyamatok intenzitását, és főként azok irányát és hatókörét. Midőn egyre differenciáltabban kezdték értékelni azt a hatást, amit a *push* és a *pull* tényezők a vándormozgalmakra gyakorolnak, nyomban kiderült, hogy sohasem csak valamely anyagi természetű taszítóerő (a szegénység vagy az elszegényedés) készteti a sokaságot a térbeli helyváltoztatásra.

A közgazdászok – a történészeket megelőzve – már az 1920-as és 1930-as években éltek a push és a pull tényezők közötti disztinkció elvi lehetőségével.[1] A történészek majd csupán az 1960-as évektől vették igazán hasznát e két fogalomnak,[2] melyek közgazdaság-tudományi eredete magyarázza, hogy történeti alkalmazásuk implicit, sőt olykor explicit módon is a költség-haszon (cost-benefit) elemzés szempontrendszerét vetítette rá a vándorlás társadalomtörténetére. Ez később oda vezetett, hogy a láncmigráció (*chain-migration*) fogalma vált közkeletű magyarázó elvvé, amely azt sugallja, hogy ha kezdettől nem is, egy bizonyos idő eltelte után feltétlenül az adott vándorlási célpontok indukálják a vándorlást. A pull tényező szerepe csupán ennek folyományaként vált döntővé a vándorlás egész folyamatában. Amikor pedig a láncmigráció hivatott magyarázatot adni a vándorlási folyamat dinamikájára, ez óhatatlanul azzal jár, hogy már nem (vagy nem elsősorban) anyagi természetű késztetések hatására vezetik vissza a vándorló magatartást. Így kerül előtérbe – Rudolph Vecoli 1960-as évekbeli kezdeményezését követően[3] – a migráns hálózatok elmélete, melyet Charles Tilly az áthelyezett hálózatok névvel illet;[4] évtizedekkel később John Bodnar történészként is alkalmazza a fogalmat.[5] A hálózatelmélet szintúgy a költség-haszon elvre megy vissza, erre vall a fogalom egy újabb definíciója is. „A migráns hálózatok olyan interperszonális kapcsolatoknak a láncolatát jelentik, amelyek a migránsok, korábbi migránsok

[1] Sune Åkerman: *Theories and Methods of Migration Research.* In: Harald Runblom – Hans Norman, eds.: *From Sweden to America. A History of the Migration.* University of Minnesota Press – University of Uppsala, Minneapolis – Uppsala, 1976. 56.

[2] Puskás, Julianna: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940.* Akadémiai, Bp., 1982. 20–32.

[3] R. J. Vecoli: *Contadini in Chicago: A Critique of the Uprooted.* Journal of American History, 51 (1964) 404–417.

[4] Charles Tilly: *Transplanted Networks.* In: Virginia Yans-McLaughlin, ed.: *Immigration Reconsidered.* Oxford University Press, New York – Oxford, 1990. 79–95. Magyarul: Charles Tilly: *Áthelyeződött hálózatok (részletek).* In: Sík Endre, vál., szerk.: *A migráció szociológiája.* Szociális és Családügyi Minisztérium, Bp., 2001. 89–105.

[5] John Bodnar: *The Transplanted: A History of Immigrants in Urban America.* Indiana University Press, Bloomington, 1985.

és a nem migránsok között szövődnek a származási és a célországok, a rokonsági, baráti kötelékeken és a kibocsátó, eredeti közösséghez fűződő szálakon keresztül. [...] A hálózati kapcsolatok a társadalmi tőke egyik formájává válnak, amelyre támaszkodhatnak azok az emberek, akik külföldi foglalkoztatási lehetőséget kívánnak szerezni. Ha a migránsok száma elér egy kritikus mértéket, akkor a hálózatok terjedése csökkenti a mozgás költségeit és kockázatait. Ez növeli a migráció növekedésének a valószínűségét, tehát újabb mozgáshoz vezet, ami viszont tovább szélesíti a hálózatot és így tovább."[6]

Ennek nyomán a vándorlás alanyának idővel nem a tömegeket, hanem az egyéneket kezdik inkább tekintetbe venni. A vándorló személyisége válik elsőrendű kutatási problémává a vándorlók közösségeinek, a hozzájuk köthető makrocsoportoknak (mint a szegényparasztok) az általános gazdasági-szociális viszonyai helyett. A szemléleti perspektíva ebből adódó leszűkítése a szociológiai, és főként a pszichológiai magyarázó elméletek alkalmazásának kedvezett. A vándorlás szociológiai indíttatású magyarázatakor a kutatók rendszerint abból indultak ki, hogy semmiképp sem az elszigetelt egyén, hanem a vándorlás folyamán egymással közvetlen kapcsolatban álló szereplők jelentik a történelmi aktort. Minden egyén, aki így vagy úgy részese a vándormozgalomnak, olyan társas kontextusba ágyazódik be, ahol a vándorlásra késztető erők többnyire és közvetlenül kulturális és társadalmi síkon fejtik ki a hatásukat, és leginkább a személyes kapcsolathálók burkán belül érvényesülnek.[7]

A Talcott Parsons által hirdetett strukturális-funkcionális szociológiai szemlélet[8] adaptálása során kiemelt hangsúlyt kapott a norma, a státusz és az intézmény fogalma. E felfogás szerint a norma, a státusz és az intézmény változása önmagában is képes megmagyarázni a vándorlási jelenségek tendenciaszerű mozgását mind a kibocsátói, mind a befogadói oldalon.

A vándorlásra hatással lévő multiplikátor effektusok pszichológiai értelmezése sem tűnt többé elképzelhetetlennek. A fogalmi kiindulópont ez esetben az, hogy ki, mikor, hogyan dolgozza fel a vándorlásra késztető, vándorlásra csábító külső hatásokat. A vándorló (egyszersmind potenciálisan mobil) egyén személyiségjegyei kerülnek ily módon a kutatás előterébe, ami a vándorlás szelekciós mechanizmusainak a magyarázatával is szolgálhat. Ekkor sem lehet azonban maradéktalanul kiiktatni a lehetséges okok köréből a gazdasági és társadalmi struktúrában rejlő mozgatórugókat, melyek az egyéni cselekvőségen (agency) kívül és felett hatva működnek közre a történések előidézésében. Ennek ellenére a ma leginkább elterjedt elképzelés szerint a tisztán és elsődlegesen kulturális (olykor mondhatni lelki) hatótényezőket kell elsősorban tisztázni a vándorlás közvetlen okait kutatva.[9]

Ha feltételezzük, hogy a fizikai helyváltoztatást tekintve a kulturális hatótényezőknek van kulcsszerepe, akkor súlyának megfelelően kell foglalkoznunk a vándorlás által teremtett társadalmi sokféleség kultúra- és mentalitástörténeti összefüggéseivel is. Az annak eredményeként előálló társadalmi kevertség az etnikai sokszínűségre éppúgy vonatkozik, mint a nagyvárosi tömegtársadalom polarizált társadalmi összetételére. Ezekkel a kérdésekkel foglalkozunk a továbbiakban.

[6] Douglas S. Massey – Joaquin Arango – Graeme Hugo – Ali Kouaouci – Adela Pellegrino – J. Edward Taylor: *Theories of International Migration: A Review and Appraisal*, Population and Development Review, 19, 3, (1993) 448–449.

[7] Sune Åkerman: i. m. 64–71.

[8] Talcott Parsons: *Essays in Sociological Theory*. The Free Press, New York, 1964.

[9] Kjell Söderberg: *Personal Characteristics and Selective Migration*. American Studies in Scandinavia, 9, 1-2 (1977) 127–155.

Különösen élénknek mutatkozik a belső és interregionális (sőt interkontinentális) vándormozgalom a 19. században, midőn a modern európai nemzetek és nemzetállamok is létrejönnek és megszilárdulnak. Ernest Gellner volt, aki szorosan összekötötte egymással a modern kori nemzetfejlődést és a piacgazdaságban, az osztálytársadalomban, valamint az alkotmányos-liberális államban testet öltő modernitást. Erről könyvünk egy korábbi fejezetében már hosszan szóltunk, elégedjünk meg ezúttal annak konstatálásával, hogy a modern nemzet konstrukciója – Gellner szerint – a kulturális egyneműségben gyökerezik, mely utóbbi többek közt a nacionalizmus által életre segített modern nemzetállam eredménye is egyúttal. „A modernitás általános megjelenése a sokféle kis helyi szerveződés felbomlásától, valamint attól függ, hogy azokat mozgékony, névtelen, írásbeliségen nyugvó és identitást kölcsönző kultúrák váltják-e fel."[10] A modern (nemzeti) társadalmak a szüntelen növekedés lázában égnek, és ez a hajtóerő a hagyományok szakadatlan megtagadására ösztökéli őket. Az ebből sarjadó példátlan dinamizmus logikus velejárója, hogy nagy tömegek kelnek útra, ami majdani társadalmi mobilitásuknak is az egyik fő forrása és eredménye.

Gellner hatásos, bár időnként vitatott nacionalizmus- és nemzetelmélete[11] szorosan egybefűzi a modern (az ipari, a városi, a polgári) társadalom fogalmát a kulturális (a szimbolikus szférában lezajló) nemzeti homogenizálódással. Ennek kapcsán arra a sajátos időbeli egybeesésre figyelhetünk fel, amely a gazdasági, társadalmi és politikai modernitás kívánalmai szerinti nemzeti homogenizálódás (uniformalizálódás) és az intenzív belső- és interkontinentális vándorlás között állt fenn a korabeli Európában. Kettőjük szoros belső összefüggése több mint nyilvánvaló, tekintve, hogy a gyors ütemű urbanizáció, a féktelen iparosodás és a fokozott individualizáció heves és állandó bevándorlás nélkül úgyszólván elképzelhetetlen. A vándorlás nélkülözhetetlen motorja, alapvető mechanizmusa a modernizáció folyamatának. Felettébb érdekes, hogy milyen tényleges vagy lehetséges hatást fejt ki ugyanakkor a migráció a nemzeti homogenizáció modernizációs folyamatára, amikor folytonos rendetlenséget, dezorganizáltságot, diverzitást (hererogenitást) teremt. Ez a kérdés rendszerint homályban marad azonban a vándorlás és a nemzetfejlődés külön vágányokon haladó tudományos diskurzusaiban.

Talán ezért is felejtődhetett el Franciaországban (is), hogy a modern kori francia nemzet népességének nem csekély hányada bevándorlókból és/vagy azok leszármazottjaiból áll. Holott az első világháborút követően legalább annyi volt itt az új bevándorló, mint a korabeli Egyesült Államokban; és persze korábban is létezett franciaországi bevándorlás.[12] Az egységes (a bevándorlóktól mentes) francia nemzet mítosza a képzelet szüleménye, amely nem a társadalmi valóság tapasztalatából, hanem a nemzetfelfogás francia konstrukciójából következik. A modern francia nemzettudat, amit gyakorta a „politikai nemzet" paradigmatikus fogalmaként határoznak meg, azzal járt együtt, hogy a bevándorló kategóriája nyom nélkül felszívódott a francia nemzeti közösség osztatlan fogalmában. A modern nemzetté átalakuló francia népen *belüli* osztályozás kérdése legföljebb a munkamegosztás és a társadalmi egyenlőtlenségek rendje által előírt módon merülhe-

[10] Ernest Gellner: *A nemzetek és a nacionalizmus.* Ford. Barabás András. Napvilág, Bp., 2009. 113.

[11] Vö. Gyáni Gábor: *Nemzetelméletek és a történetírás.* In: Uő: *Nép nemzet, zsidó.* Kalligram, Pozsony, 2013. 90–94.

[12] Gérard Noiriel: *The French Melting Pot. Immigration, Citizenship, and National Identity.* Trans. Geoffroy de Laforcade. University of Minnesota Press, Minneapolis, 1996. 6.

tett fel ezáltal. A francia szociológiai és társadalomtudományos gondolkodás mondhatni a közelmúltig ezeket a fogalmi kereteket tekintette egyedül mérvadónak.[13] Ami közvetlenül abból fakadt, hogy kizárólagos jelentőséget tulajdonítottak az „intézményes nemzeti dimenziónak mint gyakorlati kategóriának";[14] következésképpen szó sem lehetett többé különálló nemzetiségi kisebbség(ek)ről, amely bevándorlással keletkezik. Ez a „gyakorlati kategória" pedig maga az állampolgársági jog, a neki megfelelő státusz, amely a 18. század végi forradalom óta könyörtelenül maga alá gyűrt Franciaországban minden más, hivatalosan elismert (jogi természetű) csoportidentitást.

Olyan történelmi körülmények között került előtérbe a nemzet belső (politikai, jogi és kulturális) integrációja, amikor korábban elképzelhetetlen méreteket öltött a vándorlás, melynek eredményeként megsokasodtak a dezintegráció lehetséges társadalmi forrásai. A modern kori tömeges vándormozgalom említett következményét a gyökértelenség metaforájával kezdték tudatosítani, ami olyan magyarázóelvként szolgált (és szolgál olykor ma is), amelynek nemegyszer narratíva-képző funkciót tulajdonítanak. Az egész dolog hátterében az áll, hogy a modern nemzetállam szigorúan territoriális hatalmi képződmény. Korábban sem volt teljesen ismeretlen az egy adott területhez és a vele összefüggő hatalmi kötelékek bizonyos rendjéhez fűződő, érzelmileg átszínezett lojalitás érzése (és ideológiája), amit akár nemzettudatnak is nevezhetünk, bár a patriotizmus kifejezés illene rá inkább. A helyzet mégis az, hogy a prenacionalista nemzettudat (a patriotizmus) nem ismeri (el) teljes mélységében az adott, uralmi értelemben kompakt területhez való *feltétlen* odatartozás emberi állapo-

[13] Uo. 1–44.

[14] Ld. Rogers Brubaker: *A nemzet mint intézményesült forma, gyakorlati kategória, esetleges esemény.* Ford. Sisák Gábor. In: Kántor Zoltán, szerk.: *Nacionalizmuselméletek (Szöveggyűjtemény).* Rejtjel, Bp., 2004. 390.

tát. Az utóbbinak egyszerre alapja az egyéni identitást bizonyító okmányokkal megerősített intézményi odatartozás (az állampolgárság),[15] valamint a nemzeti érzület, és öntudat.[16] A patriotizmus és a nacionalizmus közötti döntő különbséget, tárgyunk vonatkozásában is kifejező módon írja le Simone Weil: „Amit patriotizmusnak nevezünk, bár létezett már néha igen intenzív formában, de a tárgya nem volt földrajzilag körülírva. Ez az érzés a körülményektől függően más-más földterületre vonatkozott. [...] Korunkig [a szöveg az 1940-es évek elején keletkezett] a patriotizmus érzésének nem volt állandó, kikristályosodott tárgya. A patriotizmus bizonytalan, változó tartalmú volt, vonzódások és veszélyhelyzetek bővítették és szűkítették tárgyát. Többféle lojalitást fejezett ki emberek, földesurak vagy királyok iránt, de városokhoz is kapcsolódott. Mindezek valami nagyon zavaros, ugyanakkor nagyon emberi érzésre utaltak. Gyakran a 'köz', a 'közjó' szót használjuk, amikor a szülőföldünk iránt érzett kötelezettségről beszélünk, s ez a szó tetszés szerint jelenthet falut, várost, vidéket, Franciaországot, a kereszténységet, az emberiséget."[17]

Merőben más értelmet nyer a haza földrajzi, (állam)hatalmi és kulturális (nyelvi) entitásként, miután a nacionalizmus már elvégezte a maga dolgát, amit a nemzetállam társadalomszervező ténykedése teljesít ki végül. Az így előálló európai, majd világméretekben is elterjedő nemzeti, nemzetállami univerzumok „természetes" világából így vagy úgy kiszakadó (elvándorló) egyén (egyének tömegei) kerülnek a gyökértelenség állapotába, amikor maguk mögött hagyják a nemzet minden-

[15] Gérard Noiriel: i. m. 45–90.

[16] Anthony D. Smith: *National Identity.* Penguin, London, 1991. 71–99.; Richard Handler: *Is „Identity" a Useful Cross-Cultural Concept?* In: John R. Gillis, ed.: *Commemorations. The Politics of National Identity.* Princeton University Press, Princeton, N. J. 1994. 27–40.

[17] Simone Weil: *Begyökerezettség. Előhang az emberi lénnyel szembeni kötelességek nyilatkozatához.* Ford. Gutbrod Gizella. Gondolat, Bp., 2012, 112, 113.

oldalú kötelékeit. Olykor bizony a tudományos megismerés is minden további nélkül magáévá teszi ezt a szóhasználatot, és ezzel reflektálanul átveszi a nacionalista beszédmódot, amely az elvándorlással szemben rendszerint tartózkodó, sőt nemegyszer ellenséges álláspontot foglal el. Ami érthető is, hiszen a vándorlás nem éppen a „képzelt közösség" (*imagined communities*) létrejöttét és megerősítését szolgálja; miközben bomlasztja (mert apasztja) az elhagyott nemzeti közösséget, aközben káoszba taszítja, legalábbis összezavarja az egységesülésre törekvő befogadó nemzeti társadalmat.

A helyzet paradox voltát jól mutatja, hogy miután a nemzet – „elképzelt közösségként" – a belefoglalás és a kirekesztés egyidejű alkalmazásával valósul meg, az el- és bevándorlók kemény próba elé állítják a belefoglalás és a kirekesztés nemzeti ágenseit, magát a liberális nemzetállamot is. E tekintetben semmilyen érdemleges különbség sem áll fenn az ún. államnemzeti és az ún. kultúrnemzeti, újabb fogalmi megközelítésben: a polgári (civic) és az etnonacionalista nemzetépítési stratégiák között. Mindkettő egyaránt él a belefoglalás és a kirekesztés eszközével, ha nem is pont egyazon ismérvek szerint gyakorolja az integrálást.[18] Nem állítható tehát, hogy a francia, vagyis az államnemzetiként számon tartott civic jellegű nacionalizmus és nemzetépítés feltétlenül demokratikusabb (liberálisabb, toleránsabb) nemzeti belefoglalást (integrálást) valósított meg, mint az állítólag a leszármazás és/vagy a kulturális-etnikai elvet favorizáló közép- és kelet-európai népek (és államaik).[19] Visszatérve a francia példához, vajon mitől demokratikusabb, humánusabb, toleránsabb az a nemzeti belefoglalás, amely szigorúan az állampolgárság megszerzéséhez köti a nemzethez való tartozást, és ezzel egyszersmind kiiktatja, sőt egyenesen tagadja az eredeti etnikai (kulturális, leszármazási) kötöttségek legitimitását? Akként viszi tehát keresztül ez a gyakorlat a nemzeti integrációt, hogy kirekeszti a folyamatból az adottságként ható identitásokat. Mi sem bizonyítja jobban a francia nemzettudat ezen belső ambivalenciáját, mint Ernest Renan közismert megfogalmazása. Renan egyidejűleg hangsúlyozta a politikai közösségi akarat kivételes jelentőségét, az intézményes franciaság nemzeti dimenziója és a közös nemzeti emlékezet, a francia etnikai öntudat melletti egyértelmű kiállást.[20]

A vándorlóknak maguknak is szüntelenül dönteniük kell az elhagyott nemzeti közösségükhez (és annak államához), valamint az új hazájuk népéhez (és annak államához) fűződő viszonyukról. A dilemmájuk így summázható: (1) ha állampolgárként, tehát politikai minőségben betagozódnak a (modern) nemzeti közösségbe, akkor meg kell, hogy fizessék ennek árát, és ez pedig akkulturációt (kultúravesztést) von maga után, ami egyenértékű eredeti etnikai identitásuk feladásával, és egy másikkal való felváltásával. A nyereség abban mutatkozik, hogy észrevehetően megemelkedik ily módon a modern társadalmi szerveződés körülményei közt számukra elérhető társadalmi mobilitás esélye. (2) Ha viszont nem kívánnak vagy nem képesek integrálódni (asszimilálódni), akkor a lehetségesnél rosszabb eséllyel pályázhatnak a társadalmi érvényesülésre. Igaz, identitáskrízisen sem esnek át ez esetben, mert nem vagy alig

[18] Rogers Brubaker: *„Civic" and „Ethnic" Nationalism.* In: Uő: *Ethnicity without Groups.* Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2004. 140–143.

[19] A kétfajta nacionalizmus ily értelmű szembeállítását szélsőséges módon hirdette Hans Kohn: Hans Kohn: *Nationalism: Its Meaning and History.* Robert E. Krieger Publishing Company, Malabar, Fl. 1982. 30., 51–52.; hű követője a nem kevésbé szélsőséges nemzetfelfogást valló Plamenatz: John Plamenatz: *A nacionalizmus két típusa.* Ford. Szanyi Imre. In: Bretter Zoltán – Deák Ágnes, szerk.: *Eszmék a politikában: a nacionalizmus.* Tanulmány Kiadó, Pécs, 1995. 55–56, 64.

[20] Ernest Renan: *Mi a nemzet?* Ford. Réz Pál. In: Bretter Zoltán – Deák Ágnes, szerk.: *i. m.* 171–187. Renan értelmezéséhez vö. Gyáni Gábor: i. m. 84–85.

kényszerülnek arra, hogy akkulturálódjanak, és ezzel elkerülik a kényszerű identitásváltást.

A beolvadás és a kívülmaradás szempontjából múlhatatlanul nagy súlya van tehát a vándorlás során meghozott egyéni döntéseknek, amelyek könnyíthetik, ha automatikusan nem eredményezik is, a nemzeti asszimiláció folyamatába való közvetlen bekapcsolódást; de éppúgy gátolhatják is ennek a folyamatnak a beteljesülését. Ha az illető ellenáll a vándorlásra késztető (külső) erőknek, akkor elkerülheti a nemzeti belefoglalás általa ellenzett megtörténtét. Akadnak ugyanakkor olyan helyzetek is, amikor épp a vándorlás útján mentesülhet az illető a nemzeti belefoglalás terhe alól, s eközben mégiscsak módja nyílik a társadalmi (mobilitással megoldott) érvényesülésre. Ezt az opciót a Közép- és Kelet-Európából az észak-amerikai földrészre, főként az Egyesült Államokba való tömeges kiáramlás jelentette a 19. század végén és a 20. század első másfél évtizedében. Ennek során a kivándorlók ténylegesen nem disszimilálódtak saját etnikai (nemzeti) csoportjuktól, hogy ekként tegyék teljessé az esetleges politikai (állampolgári) befogadásuk által előkészített integrációt választott új hazájukban. Kezdetben legalábbis többnyire még nem szakadtak ki eredeti etnikai (nyelvi, kulturális) közösségükből, ennek ellenére képesek voltak előre vagy feljebb lépni a társadalmi ranglétrán; az óhazában elérhetőnél összehasonlíthatatlanul kedvezőbb kereseti és jövedelmi viszonyok közé jutottak ugyanis választott új hazájukban.

Minderre a magyarországi szlovákok szolgálnak jó példával. Ők, akik 1918 előtt tömegesen áramlottak Budapestre (is), ami elmagyarosodásuk előtt egyengette az utat,[21] nagy számban távoztak egyúttal Amerikába is. Az utóbbi esetben nem

[21] Katus László: *Szlovák politikai és társadalmi élet Budapesten a dualizmus korában.* In: Gyáni Gábor – Pajkossy Gábor, szerk.: *A pesti polgár. Tanulmányok Vörös Károly emlékére.* Csokonai, Debrecen, 1999. 137–151.

kényszerültek gyors és visszavonhatatlan akkulturációra ahhoz, hogy társadalmilag mobilak lehessenek. Azzal, hogy az elhagyott országban elérhetőnél számottevőbb (bér)jövedelemhez jutottak a kinti munkavállalással, és egyúttal az otthoninál humánusabb életviszonyok közé kerültek ottani életükben, olyan „nemzeti" belefoglalásként került sor amerikai integrációjukra, amely nem feltétlenül követel azonnali és szükségszerű akkulturációt. Más kérdés, hogy amennyiben tartósan kint ragadtak, előbb vagy utóbb, leginkább a leszármazottjaik életében elkerülhetetlenné vált számukra is a disszimiláció, az amerikanizálódás „választása". Nem lehet, nem szabad a vándorlók akkor és ott meghozott döntéseit a később realizálódó *nem szándékolt következmények* fényében megítélni. Fontosabbak ez alkalommal a rövid távú következmények, amelyek a viselkedés akkori tényleges mozgatórugóira vetnek fényt. E tekintetben pedig konstatálhatjuk, hogy az Amerikába távozó szlovákok nemhogy disszimilálódtak volna eredeti etnikai közösségükhöz képest új hazájukban, hanem egyre jobban hatalmukba kerítette őket az éledező szlovák nacionalizmus, ami korábban különösképpen nem hatott rájuk.[22] Nem túlzás kijelenteni, hogy az amerikai szlovákok, mintegy a tengerentúli kivándorlás hatására váltak a magyarországi szlovák *nemzeti* öntudatosodás legfőbb élesztőivé.[23] Ami abból eredt, hogy amerikai környezetben a bevándorló közösségek nem (a magyar) anyanemzethez, hanem sokkal inkább önmagukhoz iga-

[22] Ez így a nemzeti közömbösség történeti kérdését veti fel külön kutatási problémaként. Vö. Austrian History Yearbook, XLIII. 2012. 21–188. Tara Zahra: *Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis.* Slavic Review, 69, 1 (2010) 93–119.

[23] Ladislav Tajták: *Slovak Emigration: its Causes and Consequences.* In: Juliannas Puskás, ed.: *Migration from East-Central and Southeastern Europe 1880–1940.* Akadémiai, Bp., 1990. 86–878.

zodtak, és ezzel határozott nacionalista etnikai-nemzeti azonosságtudatra tettek szert.[24]

Mindez azzal is szorosan összefügg, hogy az amerikai bevándorlók (zöme) sohasem tekintette végérvényesnek kinti tartózkodását; addig kívánt csupán ott maradni, amíg nem szedi meg magát annyira, hogy érdemes legyen hazajönnie az anyagi gyarapodás látható hozadékával.[25] A probléma további fontos eleme, hogy az amerikai ágensek (a federatív állam, a munkáltatók, a társadalmi közvélemény) sem erőltették ekkoriban az asszimilációt (a nyelvi-kulturális hasonulást), de még az állampolgárság megadását sem (mint történt Franciaországban). Ahogy a kelet- és délkelet-európai bevándorló munkások kapcsán az amerikai historikus megjegyzi: „Az etnikai közösségeknek a szülőhaza nemzeti törekvései iránti rokonszenvével szemben. a kapitalista Amerika igen megértőnek bizonyult."[26] Ennek eredményeként: (1) „1920-ban az USA 14 millió külföldi születésű lakójának kevesebb mint fele (46%-a) vált állampolgárrá s azoknak a többsége, akik elnyerték az állampolgárságot, olyan német, brit, ír és zsidó férfiak és nők voltak, akik még az előző [a 19.] század folyamán vándoroltak be az USA-ba."[27] (2) Hosszú időn át fenn tudott maradni a bevándorlók „plebejus nacionalizmusa", ami végig erőteljes befolyással volt az emigráns közösségekre, de még magát az amerikai munkásmozgalomra is.[28] A helyzet e tekintetben az

[24] Elena Mannová – Roman Holec: *On the Road to Modernization 1848–1918.* In: Elena Mannová, ed.: *A Concise History of Slovakia.* Historicky ústav SAV, Bratislava, 2000. 191.

[25] Ennek számos, referenciálisan is hiteles tanújelével szolgál az amerikai magyar kivándorlás egyik legismertebb fikcionális ábrázolása. Oravecz Imre: *Kaliforniai fürj.* Jelenkor, Pécs, 2013.

[26] David Montgomery: *Nacionalizmus, amerikai patriotizmus és osztálytudat a bevándorolt munkások között az Egyesült Államokban az első világháború időszakában.* Történelmi Szemle, 1983/2. 262.

[27] Uo. 255.

[28] Uo. 271.

első világháború kiélezett, a bevándorlók egymásnak feszülő nacionalizmusának az időszakában sem változott érdemben.

A szintén felettébb mozgékony magyarországi zsidók, akik a szlovákoktól eltérően többnyire a belső, a faluból a városba tartó vándorlásból vették ki akkoriban a részüket, a könnyen és hamar asszimilálódó, a nemzeti belefoglalásra erősen fogékony „idegenek" esetét példázzák. Tőlük eltérően a magyarországi románok és ruténok, a rájuk jellemző feltűnő immobilitás révén, sikerrel szegültek szembe az etnikai adaptációt követelő asszimilációs nyomással.[29] Ennek együttes és végső eredményeként, amint a magyar történetírás már régebben is konstatálta, „az asszimiláció a nemzetiségi területeket lényegesen nem érintette, a vonalak észrevehetően nem mozdultak el".[30] Ami amellett szóló bizonyíték, hogy a korabeli nemzetiségpolitika hatékonyságát a helyi etnikai közösségek kulturális ellenálló képessége erős korlátok közé szorította. Ez éppúgy kiválthatott – beolvadást gátló ellenerőként –tengerentúli kivándorlást, mint ahogy alkalomadtán a fizikai mozdulatlanság is ennek a malmára hajthatta a vizet.

Többről (és másról is) van tehát szó a vándorlás esetében, mint egy tisztán munkaerő-piaci allokációs jelenségről, ahogy a történészek a kérdést gyakran felvetik. S nem is csak szűken vett település- és népesedéstörténeti fejleményként mutatkozik meg a vándorlás nagy jelentősége, ahogy a társadalomtörténet-írás időnként sugallja. Éppily nagy hatása van a vándorlásnak (a tengerentúli kivándorlást is beleértve) a nemzeti és társadalmi integráció múltbeli alakulására. Úgy tekinthetjük magát az elvándorlást, mint a nemzeti asszimiláció mellett naponta meghozott (többnyire öntudatlan) egyéni dönté-

[29] Karády Viktor: *Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá?* In: Uő: *Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció. Tanulmányok.* Cserépfalvi, Bp., 1997. 151–196.

[30] Szabó István: *A magyarság életrajza.* Akadémiai, Bp., 1990. 243. Első kiadás: 1941.

sek látens megnyilatkozását. Mely döntést nem befolyásolja különösképpen, hogy ténylegesen is bekövetkezik-e és mikor realizálódik a „nemzeti asszimiláció".

Ha a feltevésünk helyes, akkor a paradoxonként említett helyzet nem is tűnik oly ellentmondásosnak. Ahogy már korábban említettük, az idő tájt vált tömegessé az európai népesség fizikai mozgása, amikor a nemzetállami integráció folyamata is éppen hogy megindult, majd a tetőfokára hágott. A vándorlási hajlam megerősödése egyfajta válasz volt a nemzeti asszimiláció mind erőteljesebb követelményére, amely éppúgy lehetett igenlő, mint nemleges az érintettek részéről. Mindez ráadásul független attól, hogy az egyént milyen tényleges indítékok (például a magasabb kereset, az éhezés előli menekülés vagy a személyes szabadság vágya) készteti inkább vándorlásra.

Furcsa módon ott kecsegtet legtöbb sikerrel a nemzeti egyöntetűsítés, a kulturális homogenizáció, ahol az etnikai kevertség, a szociális sokféleség a legnagyobb volt, tehát a nagyvárosokban. A városok asszimilációs kohójában haladt leginkább előre az asszimilációnak megfelelő integráció folyamata. A vándorlás ilyenformán a kulturális elerőtlenedés (a disszimiláció) kitüntetett közege és döntő motorja is egyúttal. Ha a vándorlást mint *par excellence* kulturális jelenséget tekintjük, akkor kijelenthető, hogy a vándorlásba bekapcsolódó emberek nap mint nap olyan stratégiai döntéseket hoznak, melyek tulajdonképpeni tétje a közösségi integráció léte (és milyensége). A látszólag csupán gazdasági motivációból fakadó elhatározásnak (menni vagy maradni) távolabbi következményei, ha az indítékok talán nem is, közvetlenül a nemzeti homogenitás végső sikerét és minőségét érintik.

A kulturális entitásként szemlélt migráció nem függetleníthető ugyanakkor a tágabb történelmi kontextustól sem. A 19. században végbemenő, a nemzetépítést kísérő (konstituáló) integrációs törekvések keretei között válik a kérdés elsőrendű fontosságúvá. A vándorlásnak tulajdonított kulturális jelentést azonban nem manifeszt, hanem valamely látens funkció betöltésére alkalmas mivoltában állapítjuk meg. Robert K. Merton éles különbséget tett a két fogalom között, rámutatva, hogy a szociológiai (a társadalomtudományi) gondolkodásban gyakran összekeverik egymással a társadalmi magatartás tudatos *motívumait* és e viselkedés objektív *következményeit.* S ezzel végzetesen egybemossák a motívumot a funkcióval. Az ebből fakadó félreértések elkerülése végett Merton javasolja a manifeszt és a látens funkciók közötti határozott különbségtételt: „az előbbivel olyan, meghatározott egységet (személyt, csoportot, társadalmi vagy kulturális rendszert) érintő objektív következményekre utalunk, melyek elősegítik ennek az egységnek a rendeződését vagy alkalmazkodását, és szándékosan ezért idézték elő őket; a második kifejezés az ugyanilyen jellegű nem szándékolt és nem felismert következményekre utal."[31]

A nem kifejezetten az európai nemzetfejlődésre emlékeztető Észak-Amerikában (Kanadában, az Egyesült Államokban) a 19. század végi, a 20. század eleji bevándorlás többnyire nem töltött be – sem nyílt, sem látens formában – efféle kulturális funkciót. Ebben rejlik az olvasztótégely, valamint a kulturális pluralizmus terminussal illetni szokott asszimilációs modellek tényleges jelentése. Az a fajta társadalmi és nemzeti integráció, amely az olvasztótégely metaforája szerinti értelemben zajlik, nem az egyoldalúan, felülről előírt (kikényszerített) módon kívánt beolvadás (az ennek megfelelő belefoglalás) diktátumát követi, hanem a sokféleségből összeadódó, az egymással való keveredéssel létrejövő új nemzeti entitást fogadja el érvényesnek. A kulturális pluralizmus modellje pedig arra utal, hogy az akkulturáció sem komoly követelmény többé a bevándor-

[31] Robert K. Merton: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra.* Ford. Berényi Gábor. Gondolat, Bp., 1980. 223.

lók számára. Mindez külön-külön is tág teret enged az etnikai enklávék kialakulásának, fennmaradásának és a rájuk (is) épülő, strukturálisan különálló résztársadalmak tartós egymásmellettiségének. Ezért sem egészen helytálló asszimilációt emlegetni az adott esetben: a nemzet(állami) adaptáció kívánalma itt nem a belefoglalás és a kirekesztés – európai nemzetfejlődésben megszokott – szabályai szerint történik.[32] Ez okból beszélnek a bevándorlás amerikai kutatói *incorporation*ről, ahelyett hogy az asszimiláció (vagy az integráció) kifejezést használnák a bevándorlás hosszabb távú társadalmi következményeinek ecsetelésére.[33] S nem járunk messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy hasonló jelenségek fordulnak elő a második világháborút követően Európába irányuló nagyarányú bevándorlás nem szándékolt társadalmi következményeiként is. Gondoljunk a németországi törökökre, az angliai hindu és iszlám (indiai, pakisztáni) bevándorlókra, vagy a franciaországi arab migráns etnikai enklávékra. Hazánkban a kínai bevándorlók identitáskonstrukciói és nyilvánvaló elkülönültsége mutat ez irányban.[34]

A vándorlás, midőn a faluból (a tanyáról) a városba özönlés formájában nyilvánul meg, rendetlenséget, sokféleséget és káoszt teremt ott, ahová irányul. Az urbanizációként elkönyvelt folyamat integráns alkotóeleme a modern nemzetállammá szerveződés folyamatának, miközben a modernitás példaszerű esetének is számít. Erről könyvünk korábbi fejezetében bővebben számot adtunk. Legyen szó kivándorlásról vagy belső vándormozgalomról, a népesség fokozott fizikai mozgása, az urbanizáció ezen mindenkori fő impulzusa, közvetlenül veszélybe látszik sodorni a természetesnek ható, hosszú időn át ekként tudatosított emberi élet alapvető értékeit. Nem más ok miatt, mint azért, mert destabilizálja a fizikai állandósághoz (a tartós letelepültséghez, az egyhelyben maradáshoz) kötött emberi életet; mely utóbbi ideálként a modernitás korában sem hal ki egészen az emberek fejéből.[35] Figyelemre méltó továbbá, hogy a fizikai mozgás *felgyorsulása*, kivált az, amit a vasút 19. század eleji (közepi) megjelenése hoz magával, szintén drámai, mondhatni traumatikus hatással jár a tér és az idő múltból örökölt fogalmát, a tér és az idő emberi percepcióját illetően.[36]

A szüntelen és tömeges vándorlásnak a modernitás kontextusában jelentkező korabeli ambivalens fogadtatása pedig főként abból származik, hogy a politikai hatalom nemzetállami térbeli lehatároltsága számít ettől fogva a közösségi identitás döntő kritériumának. Ezért is válhat a jellemzően a faunához kötött metaforákban kifejezett nemzeti identitás eszméje általános érvényűvé, hogy mindenkire nézve érvényes módon szabja meg a hovatartozás „természetes" kötelmét; azt, ami a haza megszentelt földjéhez köti az embert, oda, ahol megszületett, ahol élt (és él), és ahol majd be is végzi az életét.

S mi a helyzet azzal a nem elhanyagolható sokasággal, amely helyben maradás helyett – a jobb élet reményében – a kiván-

---

[32] Vö. Milton M. Gordon: *Assimilation in American Life. The Role of Race, Religion, and National Origins.* Oxford University Press, New York, 1964.

[33] Silvia Pedrazza-Baily: *Immigration Research: A Conceptual Map.* Social Science History, 14, 1 (1990)

[34] Nyíri Pál: *Kivándorolni hazafias? Peking szerepe a kínai diaszpóra identitásépítésében.* In: Sík Endre – Tóth Judit, szerk.: *Diskurzusok a vándorlásról.* MTA PTI, Bp., 2000. 82–91.

[35] A nagyváros-ellenesség a tudományos gondolkodástól sem mindig idegen. Andrew Lees: *Cities Perceived: Urban Society in European and American Thought, 1820–1940.* Columbia University Press, New York, 1985.; rövid részlet magyarul a könyvből: Andrew Lees: *A nagyvárosi környezet német és amerikai elemzései és értékelései.* Budapesti Negyed, 6–7, 1994 Tél, 1995 Tavasz, 103–138.; Richard Dennis: *Cities in Modernity. Representations and Productions of Metropolitan Space, 1840–1930.* Cambridge University Press, Cambridge, 2008. 46–50.; Friedrich Lenger: *European Cities in the Modern Era, 1850–1914.* Brill, Leiden, 2012. 217–219.

[36] Wolfgang Schievelbusch: *A vasúti utazás története. A tér és az idő iparosodása a 19. században.* Ford. Laczházi Gyula. Napvilág, Bp., 2008. 41–52.

dorlást választja, vagy azokkal, akik nem (ebbe) a hazába születtek, ahol idővel mégis új otthont találtak maguknak? S mi a helyzet továbbá a városi bevándorlókkal (nálunk elsősorban a Budapestre érkezőkkel), akik (csupán) az egyes településtípusok között változtatják fizikai helyüket? Az autentikus nemzeti létről szóló nyilvános diskurzusban az érintett személyek helyének (identitásának) kifejezésére a gyökér metafora sűrű használata szolgál. A gyökér, a begyökerezettség vagy annak hiánya hivatott kifejezni azon átható meggyőződést, miszerint azok, akik elhagyják nemzetileg kötött tartózkodási helyüket, automatikusan elvesztik a gyökereiket, identitásuk tényleges alapját és hordozóját. Ez úgy is bekövetkezhet persze, hogy az illető már eredetileg sem (ebben) a nemzeti földben gyökerezett, mivel kintről (idegen földről) érkezett ide, és ez okból etnikai vagy felekezeti tekintetben nemzetietlen, mert személyében egész élete során a gyökértelenek világát képviseli. Nem mentesül a gyökértelenség vádja alól a nagyvárosi bevándorló sem; az ő imaginárius helyét a haza *természetes* társadalmi rendjében szintén a gyökértelenség fogalma hivatott kijelölni. Budapesttel összefüggésben a 19. század végi, 20. század eleji nyilvános diskurzusban ez úgy fogalmazódott meg, hogy a nagyváros fogalma a zsidós (az elzsidósodott) társadalom dehonesztáló képzetével kapcsolódott szorosan össze, ami már eleve a gyökértelenség érzetét kelti a kortársakban.[37] Erről szólunk a fejezet hátralévő részében.

[37] Bővebben: Gyáni Gábor: *A tér nemzetiesítése: elsajátítás és kisajátítás.* In: Uő: *Az elveszíthető múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem.* Nyitott Könyvműhely, Bp., 2010, 258–265.

Idegen – a modernitás szimptómája

Az idegenség öntudata és imázsa mindennapi tapasztalati tény a modern történelmi korban. A polgári (a nagyipari, a nagyvárosi) társadalom mélyebb értelmét fürkésző fogalmi gondolkodás számára is az idegen az egyik fő téma a világ „idegenné válásának" magyarázata során. Ennek jegyében kerülhetett forgalomba az elidegenedés fogalma, mellyel megoldhatónak tűnt az individualizáció feltételei közt bekövetkező tárgyiasulás elvi indoklása. Az elidegenedés filozófiai terminusa rosszallást, legalábbis mély aggodalmat fejez ki az így leírt jelenséggel szemben, melyet leküzdendő anomáliaként határoz meg. Ez a fajta diskurzus (vagy csupán fogalmi nyelv) a modernitás bírálatával szolgál, rossz színben tüntetve fel főként a piaci áruviszonyokat és magát a tömegtársadalmat is.[38] Mi ezúttal tartózkodunk az efféle társadalomkritika felelevenítésétől, és arra veszünk inkább irányt, hogy elméleti-történeti elemzésnek vessük alá az idegennek, az elidegenedettnek tekintett emberi-társadalmi minőséget.

Az idegen mint tudományos terminus egyszerre két jelentést is magában rejt: az egyik kulturális (etnikai) tartalmakra utal, a másik társadalomtörténeti referenciával szolgál. Közös bennük, hogy az idegen – a közelség és a távolság skáláján elhelyezkedve – mindig a *távoli egymásmellettiség* esetét példázza. Midőn a távoli egyszeriben közel kerül hozzánk, azon nyomban fellép az idegenség érzülete (az azt kifejező identitás) és az idegen érzékelése (az idegenség imázsa), lett légyen szó bármilyen (történeti) közösségről. Az idegen ténylegesen a *bevándorló*, aki a befogadók számára ismeretlen világot (emberi

[38] Az elidegenedés marxi fogalmát rekonstruálja: Márkus György: *Marxizmus és „antropológia" (Az emberi lényeg fogalma Marx filozófiájában).* Akadémiai, Bp., 1971. 77–95. Márkus említett filozófiai művéről ld. Kis János: *Az első korszakhatár.* BUKSZ, 2017. Ősz-Tél, 178–180.

minőséget) képviseli. Ezért sem véletlen tehát, hogy az idegen klasszikus tudományos diskurzusa elsősorban a bevándorlással köti egybe az idegen szociológiai fogalmát.

Georg Simmel szemében az idegen nem az, aki ma jön és holnap továbbáll, hanem az a valaki, aki ma jön, és holnap is itt marad; olyan potenciális vándor, „aki – jóllehet nem utazik tovább, de az érkezés és a távozás felszabadító vágyát még nem győzte le. Adott térbeli környezethez vagy a térbelivel analóg határvonalú környezethez rögzül, de helyzetét lényegileg az határozza meg, hogy nem tartozik ide immár eleve, és olyan minőségeket emel be ebbe a térbe, amelyek nem innen származnak és nem is származhatnak innen."[39] Szociológiai terminusokban kifejezve: „A távolság és a közelség egysége, amelyet az emberek közti mindenféle viszony tartalmaz, a következő, legegyszerűbben így megfogalmazható konstellációt hozza létre: a viszonyon belüli distancia azt jelenti, hogy a közelség távol van, az idegenség pedig azt, hogy a távoli közel van."[40]

Az így értett idegen belső ellentmondása abban bújik meg, hogy egyszerre kívülálló és (együttműködő) társ az adott közösséghez való viszonyában. Az idegen a kereskedő alakjában szemléltethető leginkább, aki szüntelenül vándorol, folyton változtatja a helyét mind a szorosan vett fizikai, mind pedig a társadalmi térben. Az utóbbi úgy értendő, hogy a kereskedő összeköti egymással a termelőt és a fogyasztót. A kereskedő ennélfogva spirituális értelemben sem helyhez kötött szereplő, akkor sem, ha egyébként ki sem teszi a lábát egy adott fizikai helyről. Hiszen köztes helyet foglal el a szigorúan helyhez kötött két előbbi emberi egzisztencia között, akik a javakat megtermelik, és azok között, akik a javakat elfogyasztják. A kereskedő lebeg a „földhöz" ragadt történelmi ágensek között, akik

[39] Georg Simmel: *Exkurzus az idegenről.* In: Biczó Gábor, szerk.: *Az idegen. Variációk Simmeltől Derridáig.* Csokonai, Debrecen, 2004. 56.

[40] Uo.

egyformán rá vannak utalva az ő különös mozgékonyságára. Ebből következik a kereskedő eredendő idegensége: „amennyiben ez a mozgékonyság egy lehatárolt csoporton belül érvényesül, akkor éppen e mozgékonyságban jön létre a közelségnek és a távolságnak az a szintézise, amely az idegen formális pozícióját meghatározza: hiszen a teljesen mozdítható képes érintkezni *minden egyes* elemmel, miközben *egyetlen elemhez* sem kapcsolódik szervesen a rokoni, helyi és szakmabeli kötöttségek révén".[41]

Azért is van az idegen felemás helyzetben, mert egyszerre találja magát bent és kint. Ezért is elvontabb a személyéhez fűződő viszony ahhoz képest, ahogy a csoporton belüliek viszonyulnak egymáshoz: „az idegennel csak bizonyos *általánosabb* minőségjegyek lehetnek közösek, míg a szervesebben kötődő személyekkel való viszony – éppen az általánossággal szemben – a specifikus különbségek azonosságán alapul".[42] A közelség-távolság relációjában az idegen definitív vonása, hogy még akkor is, ha egyébként közel áll hozzánk, mert benne szintén föllelhetők a mindannyiunkban általánosan meglévő emberi tulajdonságok, rendszerint a távoliság jelöli ki pontos helyét a világban. Ami abból ered, hogy az idegen az „otthoniakkal" összekötő megfelelések és egyezések túlmutatnak az őket egyébként egybeforrasztó közösség szorosan vett határain. „Ebben az értelemben még a legszorosabb kapcsolatokban is érvényesül az idegenség vonása."[43]

Két következtetést adódik a fentiekből: 1. a csoporttagok az idegent rendszerint (és jellemző módon) általánosító jelleggel, vagyis a kategoriális besorolás segítségével észlelik és tudatosítják; 2. mivel az idegenhez való érzelmi és gondolati viszonyt a kategoriális besorolás szabályozza, így sohasem ik-

[41] Uo. 57.

[42] Uo. 58.

[43] Uo. 59.

tatható ki az idegenség ténye. Ez nem azt jelenti azonban, hogy ne létez(het)ne erre irányuló (kölcsönös és őszinte) törekvés mindkét fél részéről. Ez a törekvés – szélsőséges esetben – az idegen elpusztításával jár, enyhébb (civilizált) esetben az idegenség szüntelen számontartásában nyilvánul meg. Az utóbbit illetően Simmel megjegyzi: „Egyes esetekben inkább az általánosabb, de legalábbis legyőzhetetlenebb idegenségről van szó, mint a különbségek és felfoghatatlan dolgok által meghatározott idegenségről: vagyis arról, hogy ugyan jelen van az azonosság, a harmónia, a közelség, de csak annak az érzésnek a kíséretében, hogy mindez nem ennek a kapcsolatnak a kizárólagos tulajdona, hanem valami általánosabb dolog, amely potenciálisan köztünk és sok mindenki más között is érvényesülhet, és ily módon nem ad belső és kizárólagos szükségszerűséget ennek a bizonyos megvalósult viszonynak."[44]

Az imént vázolt fogalmi alapvetés máig érvényes. Ezt továbbfejlesztve konstatálja Alfred Schütz, hogy a csoport (*in-group*) belső tudása, amely mindig inkonzisztens, még ha a csoporttagok szemében egyébként magától értetődő is, az idegen számára olyan megtanulandó valami, amihez kritikai viszony fűzi őt.[45] Az idegennek *tudnia*, ráadásul *ismernie* is kell az *in-group* kulturális mintáját ahhoz, hogy alkalmazhassa azt saját mindennapi életében. A hozzá fűződő viszonya ez okból is felettébb ambivalens; nem tekintheti ugyanis ezt a csoporttudást („kulturális mintát") a maga szempontjából feltétlenül megbízhatónak, mivel számára az nem egy természettől adott entitás, hanem olyasvalami, amit szüntelenül értelmeznie kell

[44] Uo.

[45] Ennek a „ténynek" a fikcionális megfogalmazásához vö. „Az idegen számára zavarba ejtő volt az ellentét. Lenn zavartalan kigombolkozás, csodálatos közvetlenség az ürülék körül, fönn az utcán viszont kifogástalan viselkedés. Csak bámulni tudtam." Louis-Ferdinand Céline: *Utazás az éjszaka mélyére.* Ford. Szávai János. Kalligram, Pozsony, 2010. 186. A francia bevándorló a New York-i nyilvános vécékben szerzett tapasztalatairól ad ezen a módon számot.

a cselekvését orientáló funkciójában. Ez a reflexivitás juttatja leginkább kifejezésre az idegen „kétes lojalitását", amely akkor is szembeállítja őt a csoporttagokkal, akik feltétlenül azonosulnak a csoport kulturális mintáival, ha különben készségesen magáévá teszi a csoport kulturális mintájának előírásait.

Schütz további fontos kiegészítése az idegen nézőpontjára vonatkozik. Eszerint a csoporttagok többnyire kategoriális módon értékelik (veszik számba) az idegent, jóllehet az idegen rendszerint maga is ekként jár el a csoporttagokhoz fűződő viszonyában: „az idegen az egyéni vonásokat hajlamos típusos vonásoknak elkönyvelni".[46] A csoporttagok olykor maguk is kategoriális alapon gondolkodnak egymásról, az idegen pedig – a saját eltolt látószöge folytán – időnként átvált személyesre a csoporttagok viszonylatában. „Az idegen számára a megközelített csoportban megfigyelt cselekvők – eltérően a csoporttagok nézőpontjától – nem rendelkeznek előfeltételezett anonimitással, vagyis nem pusztán típusos funkciók betöltői, hanem egyéniségek."[47] Mindez együtt teremti meg végül az idegen(ség) aurájának az „objektivitását", amit azonban számosan tagadnak, vagy csupán kisebbítenek, azt állítva, hogy az idegen a szubjektivitás terméke, aminek így nincs komoly tárgyi alapja. Ezt a felfogást jól példázza Jean Paul Sartre, aki meg van róla győződve, hogy a politikai antiszemitizmus sem több a zsidóként való leszármazás számontartásánál. Nem áll túl távol ez a megközelítés egyes történészektől sem, nálunk Szabó Miklós volt annak legismertebb szószólója.[48]

Egy másik opció értelmében a két érintett fél a zsidó és a nem zsidó élet sajátos „összeszerveződése" folytán szerez egymásról „félrevezető" tapasztalatokat. Bibó István ily értel-

[46] Alfred Schütz: *Az idegen.* In: Hernádi Miklós, vál., bev.: *A fenomenológia a társadalomtudományokban. Válogatás.* Gondolat, Bp., 1984. 411.

[47] Uo.

[48] Gyáni Gábor: *Identitás versus imázs: asszimiláció és diszkrimináció a magyar zsidóság életében.* In: Uő: i. m. (2013) 216–217.

mű elgondolásai szinte a dogma erejével hatnak a hazai társadalomtudományi gondolkodásban. Eszerint az idegen és a „csoporttag" (Bibó nem használja az utóbbi kifejezést) egymásról nyert *valóságos* tapasztalatai azért félrevezetők, „mert egyiknek sincs igazi képe a másik egész valóságáról, mert úgy vannak társadalmilag egymás mellé szervezve, hogy egymásról szükségszerűen és tipikusan rosszat tapasztalnak: rosszat tapasztalnak akkor is, ha véletlenül a másik típus legjobb egyedeivel állnak szemben."[49] Az idegennel szemben oly gyakori ellenérzés (egyebek közt a politikai antiszemitizmus) így azoknak „a társadalomszervezési feltételeknek a hamis és ellentmondó volta miatt" keletkezik, „amelyekben egymással szemben állnak".[50] Ha így áll a dolog – sugallja Bibó –, akkor a hamis és ellentmondó „társadalomszervezési feltételek" átalakításával és felszámolásával nyomban kiküszöbölhetőkké válnak az idegennel szemben táplált előítéletek is, hiszen a „rossz összeszerveződés" szülte „félrevezető tapasztalatok" ezzel talajukat vesztik.

Simmel és Schütz gondolatainak fényében nehéz teljes mértékben egyetérteni Bibóval (és még kevésbé Sartre idézett elképzelésével). 1. Egyrészt azért, mert Bibó valójában tagadja az idegenség keletkezésének és reprodukálódásának *általános*, legalábbis a modernitás körülményei közt *univerzálisan* ható szociológiai okát; 2. másrészt azért, mert Bibó csak a típusos észlelést és értékelést fogadja el mérvadónak az idegen és a csoporttagok viszonylatában, a személyest ellenben kizárja a lehetőségek köréből. Márpedig a formális szociológiai megfontolások tekintetbe vételével ez a feltevés semmiképp sem igazolható. Nem mellőzhetők ugyanis azok a formális társadalmi csoportviselkedési szabályszerűségek, melyek többet jelentenek annál, mint hogy az „átmeneti összeszerveződés" kiiktatásával egyszeriben elveszíthetnék a hatályukat. Ráadásul a kategoriális (a típusos) és a személyes észlelés (és értékelés) felváltva érvényesül az *in-group*nak az idegenhez és az idegennek az *in-group*hoz fűződő mentális viszonyában. Nem állja meg tehát a helyét az a feltevés, mely szerint a politikai antiszemitizmussal összefüggő idegenség mögül hiányzik az időtálló „objektivitás". Bibó sem tagadja ugyanakkor, hogy mindeme „félrevezető" tapasztalatok *valóságos* élményekre vezethetők vissza, úgy tartja viszont, hogy mivel *hamis* történelmi konstellációkhoz kapcsolódnak, valamiféle történelmi esetlegesség nyilvánul meg bennük és általuk. Ha azonban felszámoljuk a hamis helyzetet (a rossz társadalmi összeszerveződést), akkor – Bibó szerint – az idegenség „félrevezető" tapasztalatának is nyomban búcsút mondhatunk. S bár nem mondja ki mindezt teljes nyíltsággal, implicite ez a következtetés adódik az esszé gondolatmenetéből.[51] Igaz, Bibó végül maga is oda konkludál, hogy a magyarországi zsidók (az idegenek), az asszimiláció előre haladottsága ellenére is *menthetetlenül* kívül állnak a befogadó nemzeti közösség határain.[52]

Simmelnek és Schütznek az idegent érintő fejtegetései a jelenség modern (kori) fogalmát írják körül. S mit jelent vajon ez esetben a modernség? Két dologra utalhatunk ezzel kapcsolatban: a közösségi élet eltömegesedésére, valamint a modern nemzetállamok keletkezésére. Lássuk elsőként a tömegtársadalom problémáját.

---

[49] Bibó István: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után.* In: Uő: *Válogatott tanulmányok. Második kötet 1945–1949.* Magvető, Bp., 1986. 686.

[50] Uo.

[51] Ez Bibónak abból a konkrét történeti-társadalmi és politikai filozófiájából következik, ami „erős normatív attitűdöt" sugall. Vö. Kovács Gábor: *Bibó István és a politikai filozófia.* Korunk, 2015. június. 38.

[52] Vö. „bármilyen széles körben folyt is a [zsidók] valóságos asszimilációja, azért [a zsidóság] túlnyomó részben [...] pontosan ugyanabban a meglehetősen zárt társadalmi környezetben, ugyanabban a közbülső állapotban maradt, mint azelőtt". Bibó István: i. m. 747. A kérdés értelmezéséhez: Gyáni Gábor: *Az asszimilációkritika Bibó István gondolkodásában.* In: Uő: i. m. (2013) 252–278.

Az idegen abszolút kivételessége kizárólag a kis lélekszámú, zárt, önmagukban élő izolált közösségek kontextusában jelentkezik tiszta formában. Az antropológiai kutatásokból tudjuk, hogy ezen archaikus történelmi közösségek vagy megölik vagy emberfeletti lényként intézményesítik az idegen „betolakodót": az utóbbi esetben istenként kezdik el tisztelni őt. Bármit tesznek is vele, sohasem tekintik őt magukkal egyívású (emberi) lénynek. Ennek az „ősi" viszonyulásnak az emléke hat akkor is, amikor az idegen már nem számít annyira szokatlannak, még ha ritka jelenség is az egyes közösségek életében.[53] A városok, kivált a modern kori nagyvárosok (a metropoliszok) kialakulásával új helyzet áll elő: semmiképp sem kivételes többé az idegen, hanem éppenséggel szokásszerű alakja a mindennapi életnek. Ennek folytán a nagyvárosiak egy immár messzemenően személytelen társas kapcsolati világban találják magukat, ahol az együtt és egymás mellett élők személyes ismertsége (és ezen nyugvó kapcsolati rendszere) *biofizikai*, *strukturális* és *időbeli* korlátokba ütközik.[54] A biofizikai tényező abból a behatároltságból következik, hogy hány személyt tarthat valaki a maga személyes ismerősének, akinek tartósan emlékezik az arcára és a nevére. Egyes feltételezések szerint ez a szám nemigen haladja meg a három-négyezret.

Strukturális korlátok címén arra a sokféleségre kell gondolni, amely az egy adott helyen összetömörülő népesség foglalkozási, jövedelmi, származási, etnikai stb. heterogeneitásából fakad. Az ennek megfelelő differenciálódás a fizikai közelség ellenére is szűk teret enged akár még egymás észlelésének is. Mint szegregáció nyilvánul meg mindez a nagyvárosi életben, ami arra utal, hogy a viszonylagos fizikai közelség ellenére is

[53] A gondolatmenet megfogalmazása során erősen támaszkodtam a következő fontos munkára: Lyn H. Lofland: *A World of Strangers. Order and Action in Urban Public Space.* Basic Books Inc., New York, 1973. főként 3–23.

[54] Vö. könyvünk a Flânerie – a várostörténet kulcsfogalma című fejezetével.

hallatlan és áthidalhatatlan társadalmi távolság feszül bizonyos embercsoportok között. A végletes térbeli elkülönülés pedig nyomban előidézi az *in-group* és az idegen régről megszokott kettősségét.

Friedrich Engels idejekorán felismerte a modern nagyváros ezen szembeszökő vonását, midőn papírra vetette a *Munkásosztály helyzete Angliában* című szociográfiáját. Ebben kimutatta, hogy egy effajta térbeli elrendeződés hatására a városok proletárnépessége szinte teljesen eltűnhet a középosztály, a városi elit vagy a kispolgárság szeme elől.[55] A nagyvárosi „idegenek", bár egymás közelében élnek, mégsem találkoznak egymással. A népesség szegregált térbeli elhelyezkedése enyhíti a társas élettel együtt járó (osztály)konfliktusokat, nem küszöböli ki azonban az idegenséget, amely a modernitás termékeként képződik immár újra. A munkás külváros és a polgári belváros, a két pólus az idegen és az *in-group* megszokott dualizmusát szemlélteti, amire egy korábbi fejezetben már rámutattunk. A belső megosztottság e formájának döntő forrása a tömeges bevándorlás; a fokozott mérvű munkamegosztás és a többrétegű társadalmi differenciáció pedig tovább mélyíti a társadalmi törésvonalakat. Ezek a társadalmi különbségek nem csupán a tér- és az időbeliség vagy az épített környezet feltűnő különbségeiből, de éppúgy abból a mérhetetlen társadalmi és kulturális távolságból is fakadnak, ami a modernitás ösztönző hatására hoz létre *csoportszintű idegenségeket.* Ez az idegenség nem az isteni elrendelés következménye többé, hanem az e világi pénzgazdálkodás magától értetődő eredménye. „A polgár és a munkásság közötti új társadalmi távolságot a gazdasági integráció és a társadalmi kirekesztés dialektikája szabja meg a maga térbeli szegregációjával. Az elővárosok (külvárosok) olyan területekké alakulnak ennek során, ame-

[55] Az engelsi narratíva elemzéséhez ld. Steven Marcus: *Engels, Manchester and the Working Class.* Vintage, New York, 1975. különösen 172–176.

lyek társadalmi és kulturális tekintetben szigorúan különválnak, más szavakkal,»sötét tájképek« gyanánt mutatkoznak meg a továbbiakban."[56] Ebben a minőségükben azt a benyomást keltik a kívülállókban, hogy bármikor képesek komolyan veszélybe sodorni a modernitás polgári világát, felrúgva annak politikai rendjét és szétzilálva kulturális univerzumát.

S lássuk végül az időkorlátot, amely arra vonatkozik, hogy a modernitás szimbolikus (és tényszerűen adott) színtereit, a nagyvárosokat a nagyszámú be- és kiáramló folytonos és együttes jelenléte tölti meg ténylegesen élettel. Az egyénnek így nem vagy alig jut ideje arra, hogy kellően alapos figyelemben részesítse embertársait. Hogyan tájékozódhat, miképpen ismerheti ki magát az ember ebben a nagyvárosi káoszban, ahol végső soron idegenek élnek idegenek közt úgy, hogy személyesen (a saját személyükben) ismeretlenek maradnak egymás számára? Erre valójában csak a *kategoriális tudás* megszerzése és birtoklása teheti képessé őket, lévén hogy személyes tudás szerzésére nem vagy alig nyílik módjuk ilyen körülmények között. A kategoriális tudás fogalma itt azt jelenti, hogy többnyire annyi tudható meg csupán a többiekről, az idegenekről, hogy milyen (társadalmi) kategóriába vagy a társadalmi kategóriák melyikébe tartoznak.[57] A kategoriális tudás – egyszerű esetben – a vizuális benyomásokból keletkezik, komplex módon pedig a verbális és vizuális információk együtt hozzák létre. Amíg a verbális tájékozódás a személyes tudás alapjául szolgál, amire viszont alig van lehetőség az *in-group* határain kívül, addig a nagyvárosi modernitás terében jószerivel csak a vizuális informálódás lehetősége adott. Igaz

[56] Wolfgang Maderthaner – Lutz Musner: *Unruly Masses. The Other Side of Fin-de-Siécle* Vienna. Berghahn Books, New York, 2008. 59. A témához alapvető: Richard Sennett: *A közéleti ember bukása.* Ford. Boross Anna. Helikon, Bp., 1998; Marshall Berman: *All That Is Solid Melts Into Air. The Experience of Modernity.* Simon and Schuster, New York, 1982.

[57] Lyn H. Lofland: i. m. 15.

ez akkor is, ha hébe-hóba azért létrejön a személyes kontaktus két nagyvárosi „idegen" között is, ami persze ritkán lépi túl a funkcionalitás határait.

Ez utóbbira beszédes példa a 19-20. század fordulójának Budapestje, amiről Molnár Ferenc 1901-ben megjelent nagyvárosi regénye alapján is tájékozódhatunk. A regény orvos hőse úgy próbálná – társadalmi státuszában – azonosítani a kivizsgálás céljából előtte megjelent pácienst, hogy tüzetesen szemügyre veszi annak fizimiskáját, majd képzeletben belehelyezi őt a város nyilvános szociofizikai terébe. Egyszerre él tehát orvos hősünk az „idegen" azonosításának (felismerésének és tudatosításának) azzal a két kognitív technikájával, melyet Lyn H. Lofland az *„appearential ordering"* (a kinézet utáni rendszerezés), és az *„ordering by spatial location"* (a térbeli elhelyezkedés, a valahol való lakás utáni rendszerezés) kifejezésével illet.[58]

„Egy ifjú állt előtte, övig meztelenül. Nagy karosszéken hevert indigókék kabátja és rózsaszínű, kék csíkos inge. Öltözéke tehát arra engedett következtetni, hogy bankhivatalnok, ötven-hatvan forint fizetéssel, s mind indigószínű kabátját, mind gyönyörű ingét hitelbe vette. Maga a fiú teljesen jelentéktelen figura volt. Olyan rendes Váci utcai és Andrássy úti arc, aminőt vasárnap délelőtt ezen a két korzón százával látni. Természetesen különbséget kell tenni a Koronaherceg utcai korzó ifjai és amazok közt; a Koronaherceg utcaiak barnára égett szép szál legények, diszkréten öltözködnek, de alapjában véve éppúgy viselkednek az utcán, mint a Váci utcaiak. Onnan ismerni meg őket főleg, hogy a homlokuknak csak az alsó, a szemöldök fölé eső részét égette le a nap. A felső fele tiszta fehér. Ez az evezősegyletek kis sapkáitól van. A Váci utca és Andrássy út ifjai vagy egészen fehér, vagy egészen barnára sült homlokkal járnak. Őket ugyanis nem veszik be az evezősegyletekbe.

[58] Uo. 27.

Ez azért van, mert ők nem tartoznak a pápa alá, bár leghőbb vágyuk ez volna. Szegények, ők minden lehetőt elkövetnek; nem járnak a zsidó templomba, megmagyarosítják a nevüket, szidják az izraelitákat, barátkoznak szegény, eladósodott káplánokkal, agrárius, klerikális elveket vallanak, s maguk közt ők is alakítanak evezősegyleteket szalonképes hiten levő elnökkel s merev exkluzivitással – de mindhiába. [...] Az indigó kabát és a gyönyörű ing tulajdonosa ehhez a csoporthoz tartozott. A homloka egészen fehér volt [...].[59]

Az a tanulság adódik mindebből, hogy az idegen olyan összetett „személyiség", akinek a modernitás szimptómájaként is saját önálló élete van.

[59] Molnár Ferenc: *Az éhes város.* Pesti Szalon, Bp., 1993. 5–6. A kontextushoz vö. Gyáni Gábor: *Budapest „tapasztalat története".* Tanulmányok Budapest Múltjából, XXXI. Bp., 2003. 333–361.

HAZAI KÖRKÉP

A hazai történetírás nemzetközi beágyazottsága – egykor és most

A fejezetcím egyidejűleg több értelmet is magában rejt, ebből a téma sokrétű megközelítésének a lehetősége adódik. Egy tudományos diszciplína „nemzetközi beágyazottsága" vonatkozhat a kutatók külföldi kapcsolataira, de a tudományos gyakorlat tartalmi kozmopolitizmusára is. Ezek látszólag közel esnek egymáshoz, az őket egymással összefűző kötelékek azonban korántsem eltéphetetlenek. Hajnal István társadalomtörténészként a legkevésbé sem tekinthető provinciális történésznek, szigorúan csak a nemzeti paradigmába bezárkózó historikusnak;[1] ennek ellenére soha nem nyílt rá módja, hogy élénk nemzetközi kapcsolatokat ápolhasson. Úgy vált Hajnalból a nemzetközi középkori írástörténet-írás nemzetközileg elismert kutatója, aki zömmel francia archívumokból származó okleveleket hasznosított kutatásai során, hogy soha be nem tette a lábát például Franciaországba, és csupán levelezés

[1] A témáról írt fő műve, jellemző módon, elsőként franciául jelent meg. Felettébb jellemző, hogy a munka itthon, Budapesten látott napvilágot és nem Párizsban. Nemrég jelent meg a könyv magyar nyelven (fordításban, mert az eredeti magyar nyelvű kézirat, ha létezett egyáltalán, nem került elő). Hajnal István: *Írásoktatás a középkori egyetemeken.* Gondolat, Bp., 2008. Ld. még könyvünk Irodalom- és történetelméleti diskurzusok a két világháború között című fejezetét.

útján tartott kapcsolatot egyes külföldi kollégáival. Ő maga így számolt be erről az ötvenes évek elején egy Révai Józsefhez írt levelében, amelyben anyagi támogatást kért a kutatásaihoz, mivel abban az időben egzisztenciálisan teljesen lehetetlen helyzetbe került. „Már 1921-ben megjelent írásomban felvetettem, ezt az elméletet [, hogy a folyóírás az egyetemeken alakult ki, mert ott oktatták]. Alig van ország Európában, ahol a folyóiratok meg ne emlékeztek volna róla. De olyan újszerű gondolat, hogy tartózkodással, kritikával. 1945-ben egy német szakkönyv cáfolta elméletemet. 1947-ben egy párizsi kongresszuson a legjobb paleográfusok vonták kétségbe. A következő évben a legfőbb francia [szakértő] Pesten is járt, s itt a mi köreink előtt nyíltan hangoztatta, hogy nem valószínű és sohasem lesz bizonyítható az írásoktatás ténye a középkori egyetemeken. Itthon a mi legjobb szakemberünk, bold. Szentpétery egyetemi előadásain is cáfolta elméletemet. Nagy nehéz körülmények között dolgoztam hát éveken át, éjjel-nappal tudós reputációm megvédésére. Hogy oklevél-mikrofilmekhez jussak, kutatásaim egy-egy szakaszáról tájékoztatókat küldtem külföldi levéltárakhoz. Némi vonakodás után, tájékoztatóm hatására, szívesen küldtek mikrofilmeket, ingyen; a párizsi Archives de France magában többszázat kieszközöltek számomra könyvkölcsönzők és Akadémiák útján.

1950 végén megkértem a párizsi Archivest, küldje át tájékoztatómat a francia szocialistáknak, akik ellenem nyilatkoztak. Irataimat úgy látszik körözték, mert csak ez év elején érkezett válasz a Sorbonne paleográfia professzorától, mások megbízásából is. A válasz nyíltan és határozottan elismerte, hogy igazam van: Sikerült tökéletesen bebizonyítanom az írásoktatás tényét a középkori egyetemeken. Sőt, felajánlották, hogy tájékoztatásomat cikksorozatban publikálják a szakfolyóiratokban".[2]

[2] *„...ne deklaráljanak mesterségesen ellenfélnek..." Hajnal István levelezéséből halála 50. évfordulója alkalmából.* Közzéteszi és bev. Gyáni Gábor. Korall, 24–25.

Személyes példával is kiegészítve az előbb mondottakat: pályám hosszúra nyúlt kezdetén is foglalkoztam már a kurrens nemzetközi historiográfiai áramlatokkal,[3] jóllehet csak később, harmincnégy éves koromban nyertem először ösztöndíjat, mellyel külföldre (nyugatra, pontosabban az Egyesült Államokba) utazhattam hosszabb időre. Addig természetesen egyetlen külföldi historikust sem ismertem személyesen.

Ez a helyzet sokunk számára ismert, olyanok számára, akik az idősebb nemzedékekhez tartozunk; s még több (keserű) tapasztalata lehetett róla azoknak, akik szakmai életútja az 1940-es évek vége és az 1980-as évek közé esett. Ekkor is akadtak azonban hazánkban történészek, akik valamenynyire megmártóztak a nemzetközi tudományos diskurzusban, jobb esetben személyesen is részt vettek a kozmopolita történész világban. Az előbbiek száma volt a nagyobb, az utóbbiak köre azonban a hatvanas-hetvenes és talán még a nyolcvanas években is meglehetősen csekélynek volt mondható. Minderről könyvünk egy korábbi, a Ránki Györgyről szóló fejezetében külön is szóltunk.

A tudomány „nemzetközi beágyazottságaként" aposztrofált állapot további lehetséges értelme arra vonatkozik, hogy mennyire ismerik, mennyire használják a magyar történészek munkáit a nemzetközi tudományos diskurzusban. Ezt a külföldi és természetesen a világnyelveken hozzáférhető publikációk, nem utolsósorban a nemzetközi citációs indexek paramétereivel lehet (lehetne) felmérni. Nem áll azonban rendelkezésünkre erre nézve megbízható tudás, s így nehéz megvonni a mérleget abban a tekintetben, hogy akár a közeli múlt, akár

7. évf. 2006. június, 17. A levél kelte: 1952. aug. 16. Mondani sem kell, Hajnal kérése pusztába kiáltott szónak bizonyult, a levele is megválaszolatlanul maradt.

[3] Gyáni Gábor: *A várostörténetírás új irányzata. A New Urban History.* Történelmi Szemle, 1978. 3–4. sz. 588–601.; Uő: *Egy új történeti forrás: az adatbank.* Történelmi Szemle, 1981/1. 94–100.

a jelen viszonyai között milyen hatása volt és lehet a magyar történészeknek a nagyvilágban. Az, amit erről egyáltalán elmondhatunk, hézagos ismereteken és impresszionisztikus benyomásokon alapul tehát. Saját *benyomásom szerint* a magyar történészek a kelleténél, pontosabban, az elvárhatónál kevésbé képviseltetik magukat a nemzetközi tudományosságban. Ausztriába vagy Szlovákiába járni konferenciákra, majd ott publikálni konferenciakiadványokban vagy folyóiratokban még nem jelent tényleges nemzetközi beágyazottságot. Ami valóban számít, az rendszerint az angol nyelvű és különösen a jegyzett folyóiratokban, tanulmánykötetekben történő publikálás, s mindenekelőtt a könyvvel vagy könyvekkel való jelentkezés a nemzetközi színtéren.

1989 előtt Európa keleti felén a keleti blokk történészei közötti, valamint a keleti és a nyugati tudományos kapcsolatok terén egyaránt főként a hivatalos csatornákon keresztül bonyolított kommunikáció volt a jellemző. Az ilyen bilaterális konferenciáknak azonban mára, sőt már évtizedekkel ezelőtt többnyire befellegzett. Manapság inkább az individuális eljárások a célravezetőek, amikor egy-egy kutató saját maga szerez magának külföldi ösztöndíjat, konferencia részvételi és publikálási lehetőséget.

A magyar történészek, többségükben, viszonylag kevéssé éltek és élnek ezzel a lehetőséggel, bár az utóbbi időben örvendetesen változik a helyzet. Ahhoz azonban, hogy könnyebben és sűrűbben be tudjanak kapcsolódni magyar történészek a nemzetközi tudományos élet vérkeringésébe, szükség lenne tudományos szemléletmódjuk nemzetköziesedésére is. Erről szólnék most kissé hosszasabban.

A történetírás, számos más humanióriához hasonlóan, eredendően nemzeti tudomány, amely tárgyi referenciáját és a közönségét illetően egyaránt a nemzeti paradigma letéteményese. Erről kimerítően beszéltünk könyvünk első fejezeteiben. Ez a helyzet újabban sokat vesztett korábbi jelentőségéből, és nem

olyasmi, ami teljesen magától értetődő dolog lenne. A változás abból ered, hogy a nemzetállam hanyatlásával a nemzeti paradigma mint szellemi iránytű és szemléleti keret nem élvez többé abszolút tekintélyt, és jócskán vesztett a vonzerejéből; ezzel együtt a történetírás is mindinkább nemzetközivé válik. A folyamat nem egyformán érinti (vagy sújtja) szakmánk egészét. A struktúratörténet és egyáltalán: minden, ami nem kifejezetten államtörténet-írás, hosszabb idő óta az átlagost meghaladó nyitottságot mutat, kell, hogy mutasson a nemzetközi tudományos diskurzus iránt, szemben a történetírás megannyi hagyományos művelési módjával. Az előbbi területen keletkező tudás létre sem jöhetne a nemzetközi beágyazottság szemléleti és egyéb feltételeinek a hiánya esetén. Továbbá: ami tudás itt keletkezik, az könnyen és jól kommunikálható a nemzetközi tudományos közegben.

Amikor azt állítjuk, hogy a magyar történetírás *nem korábbi önmagához, hanem a globalizálódó tudományos élet lehetőségeihez képest* alulteljesít a nemzetközi tudományosságban való részvételt illetően, akkor érdemes endogén okok után is kutatnunk. A helyzet részben arra vezethető vissza, hogy komoly hiány mutatkozik idehaza a nemzetközi beágyazottság szempontjából előnnyel járó tudományos kompetenciákban. Amikor magyar történész 1989-et megelőzően számottevő nemzetközi beágyazottságot tudott a maga számára elérni, ez történetesen Ránki György (és Berend T. Iván) esete a hetvenes és nyolcvanas évtizedekben, a gazdaságtörténet, tehát egyfajta struktúratörténet szolgált ehhez alap gyanánt.[4] Nem volt és nincs ez nagyon másként a nagy történetírásokkal rendelkező, egyúttal világnyelveket képviselő országok tudósai esetében sem.

[4] Ezt mutattuk be könyvünk a *Történetíró a diktatúra korában. Ránki György élete és munkássága* című fejezetében

Tartalmi téren sem puszta véletlen, hogy ki mivel válhatott akkoron nemzetközileg beágyazottá. Az előbb említett gazdaságtörténészek, ha nem is a pályájuk legelejétől, de viszonylag korán alkalmazni kezdték kutatásaikban a nemzetközi diskurzus fogalmi eszköztárát, ami akkor tájt, valljuk be, inkább kivétel, mint szabály volt Magyarországon. A hatvanas években a növekedéselmélet, a modernizációelmélet, a hetvenes években a centrum-periféria elmélet stb. szellemében foglalkoztak a magyar, majd a tágabb európai múlttal. Ehhez jött még a komparáció, amely eleve nemzetközivé avatta saját vizsgált témáikat. Mindezek ma is elengedhetetlen kellékei a nemzetközi beágyazottságnak.

Más történésznek is sikerült akkoriban „nemzetközivé válnia", feltéve, ha a megfelelő témával megfelelő módon foglalkozott. Kitűnő példa erre, ha a társadalomtudományos történetírás területére „rándulunk ki" ez alkalommal, ami a történeti demográfiában történt. Andorka Rudolf és még néhányan rajta kívül azért is kapcsolódhattak be korán a *Cambridge Group for the Population and Social Structure* által szervezett nemzetközi történész diskurzusba (együttműködésbe), mert a családrekonstrukció (*family reconstitution*) akkoriban divatos témájával foglalkoztak; ráadásul a külföldi kutatókéval könnyen összehasonlítható magyar esettanulmányokat készítettek, amelyek rangos nemzetközi tanulmánykötetekben láttak végül napvilágot. Így beszélt Andorka Rudolf egy, nem sokkal a halála előtt készült szakmai interjúban „nemzetközi beágyazottságának" tanulságos történetéről. „Felismertem azt, ami egyébként mindenki számára nyilvánvaló, hogy társadalomtudósként, kutatóként nem maradhatok elszigetelten a nemzetközi irodalomtól. Egyik első külföldi publikációm szintén a történeti demográfiához kapcsolódott. Itthon írtam egy tanulmányt az ormánsági egykéről, ami a »Demográfia« című folyóiratban jelent meg először, ezt lefordítottam franciára, és elküldtem Louis Henrynak, a francia történeti demográfia egyik legnevesebb képviselőjének. Legnagyobb meglepetésemre a cikk pár hónap múlva megjelent a »Population«-ban". Ehhez hasonló módon került be Andorka a szociológia területén is a nemzetközi véráramba. „A nemzetközi címjegyzékekből kiválasztottam húsz-harminc külföldi szociológusnak a címét, akikről tudtam, hogy foglalkoznak a társadalmi mobilitással, és elküldtem nekik egy-egy példányt a különnyomatokból [itthon angolul megjelent írásaiból]. Ennek eredményeként kaptam az első meghívást egy római konferenciára [...] és ettől fogva ezekre a konferenciákra mindig meghívtak, és a külföldi kollégák többnyire a pénzt is előteremtették ahhoz, hogy el tudjak utazni."[5]

Ha napjainkban továbbra is szűk körű még hazánkban a történetírói kozmopolitizmus (hogy Thomas Bender, amerikai történész kifejezésével éljek ezúttal),[6] az főként annak tulajdonítható, hogy ma sem túl tág azon magyar történészek tábora, akik meg akarnak és meg is tudnak felelni az e tekintetben felmerülő szakmai elvárásoknak.

El kell persze ismerni, hogy nem kizárólag csak sikertörténetekre akad példa abból az időből sem, amiről az előzőekben szóltunk, de számos feltűnő, egyúttal elgondolkodtató kudarc is előfordult, ha annak tekintjük egyáltalán a nemzetközi beágyazottság részbeni vagy teljes elmaradását. Niederhauser Emil egyike volt akkoriban a világon azoknak, akik a legnagyobb szakmai hozzáértéssel művelték a kelet-európai össze-

[5] *Beszélgetés a 65 éves Andorka Rudolffal életéről és tudományos munkásságáról.* Az interjút Pozsgai Péter készítette. In: Andorka Rudolf: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok.* Budapest, 2001. Az interjúban Andorka később elbeszéli, hogy miként került munkakapcsolatba 1970-ben az akkor már Peter Laslett által irányított Cambridge Group kutatócsoporttal.

[6] Thomas Bender: *Historians, the Nation, and the Plenitude of Narratives.* In: Uő, ed.: *Rethinking American History in a Global Age.* University of California Press, Berkeley, 2002. 11.

hasonlító történetírást a 19-20. század időhatárai között. Ehhez képest nem ő, hanem egy cseh történész, Miroslav Hroch lett a nacionalizmus történeti tipológiájának nemzetközileg legismert kidolgozója egy 1985-ben angolul is publikált mű nyomán.[7] Eric Hobsbawm is úgy említi Hroch nevét nacionalizmustörténeti munkájában, mint aki „új korszakot nyitott a nemzeti felszabadító mozgalmak összetevőinek analízise terén".[8] Hobsbawm segítette egyébként hozzá a prágai történészt az angol publikációhoz.[9] Elsősorban az elméleti fogékonyság tette Hroch művét alkalmassá arra, hogy szerzője a legismertebb nacionalizmuskutatók közé emelkedhessen. Ami, úgy tűnik, hiányzott az egyébként kiváló magyar historikusból, jóllehet Niederhauser Emilnek is megjelent angolul (igaz, csak Budapesten és nem a cambridge-i egyetemi kiadónál) erről a tárgyról egy könyve még a nyolcvanas évek elején.[10]

Amikor az elsőként 1990-ben megjelent munkája Bevezetésében Hobsbawm rövid listát közölt a téma általa legfontosabbnak ítélt munkáiról, Hroch művével indítva a felsorolást, Szűcs Jenő Budapesten 1981-ben németül kiadott tanulmánykötetét is szerepeltette a felsorolásban.[11] Ez azonban mindenképpen kivételnek számít, jóllehet Szűcs nemzettel és nacionalizmussal kapcsolatos történetírói megállapításai teljes mértékben megfeleltek az akkori nemzetközi diskurzusnak, sőt olykor anticipálták is a konstruktivista nemzetfelfogás későbbi fejleményét; a magyar historikus ugyanis megelőzte korát. Erről az olvasó is tájékozódhat a könyv egy korábbi fejezetében. S vajon miért nem része Szűcs szinte mind a mai napig a nemzetközi nemzet- és nacionalizmustörténeti diskurzusnak? Ennek bizonnyal a megfelelő kommunikáció hiánya a döntő oka: a magyaron kívül egyedül németül vált hozzáférhetővé Szűcs néhány írása, azok is hazai kiadásban jelentek meg, és mindmáig nem érhető el angol nyelven a magyar historikus egyetlen jelentős idevonatkozó munkája sem.

Eddig kizárólag olyan történészekről esett szó, akik már nincsenek közöttünk, tudományos munkásságuk pedig évtizedekkel ezelőtti állapotokra vet fényt. S mi a helyzet napjainkban? Mint korábban említettem, a magyar történetírás nemzetközi beágyazottsága a külső feltételek utóbbi egy-két évtizedben bekövetkezett gyökeres változása ellenére sem tűnik sokkal kedvezőbbnek, mint volt a nyolcvanas évek vége előtt. Vajon miért?

Úgy vélem ennek a honi történetírás nemzeti bezárkózása az egyik döntő oka. Nem áll ugyan többé semmilyen politikai és ideológiai akadály a történészek nemzetközi tájékozódásának útjában, ennek ellenére aránylag kevesekben él a nemzeti paradigma meghaladásának igénye. Kérdés persze, hogy kívánatos-e egyáltalán a nemzeti paradigma felváltása valami egyébbel vagy egyes történészek és némely irányzatok számára tűnik ez csupán vonzó alternatívának? Nem állítom, hogy ez lenne a korszerűség egyedüli kritériuma; sőt, tisztában vagyok azzal is, hogy vitális érdekek, egyszersmind természe-

[7] Miroslav Hroch: *Social Preconditions of National Revival in Europe.* Cambridge, University Press, Cambridge, 1965. Ez a könyv a szerző két korábbi cseh nyelvű munkájának az összeolvasztásából született.

[8] Eric J. Hobsbawm: *A nacionalizmus kétszáz éve. Előadások.* Ford. Baráth Katalin. Maecenas, Bp., 1997. 10.

[9] *„A nemzeti identitás fennmaradt, és szerintem sokáig fenn is marad". Beszélgetés Miroslav Hroch cseh történésszel.* Sic Itur as Astra, 65 (2016) 11.

[10] Emil Niederhauser: *The Rise of Nationality in Eastern Europe.* Akadémiai, Budapest, 1982. Vö. „Felfedezések hosszabb sora kötődne nevéhez, ha a teoretikai csillogás igénye erősebb lett volna benne. Pedig jól értett a módszertani és elméleti kérdésekhez. A fejlettség és fejletlenség egybeépülését már akkor használta műveiben, amikor Nyugaton ezt feltalálni készültek. A kis népek nemzeti fejlődésének szakaszairól kidolgozott elméletéért más szakította le a nemzetközi elismerést." Szász Zoltán: *Niederhauser Emil 1923–2010.* Történelmi Szemle, 2010/2. 300–301.

[11] Jenő Szűcs: *Nation und Geschichte: Studien.* Akadémiai, Bp., 1981.

tes intellektuális hajlamok vagy beidegződések tartják életben a nemzeti történeti tudományt, mint a történetírás domináns megnyilvánulását. Amikor azonban arról elmélkedem, hogy mi módon válhat a történészből „nemzetközileg beágyazott" tudós, nem hagyhatom szó nélkül a szigorúan a nemzeti paradigmához kötött gondolkodás ezt érintő negatív hatását.

Azt követően, hogy véget ért Kelet és Nyugat között a politikai (ideológiai) szembenállás, mindannyiunk előtt egyszerre kinyílt a világ; a várakozásoknak megfelelően ez felszabadítóan hatott, vagy felszabadítóan hathatott volna a történészekre is. A felszabadultságnak kevés és elégtelen jelét lehet azonban látni az utolsó közel három évtized hazai történetírásában.[12] Igaz, felnőtt időközben a történészek egy (vagy talán egynél is több) generációja, amelynek tagjai képzésük bizonyos részét külföldi egyetemeken folytathatták, és akik szemléletmódja sokkal inkább nemzetközi, mint nemzetien provinciális. Igaz továbbá, hogy közülük azok a legfogékonyabbak a történetírói kozmopolitizmus iránt, akik kevésbé a hagyományos történeti témák és megközelítési módok, mint inkább a transznacionális történészi megközelítés irányában tájékozódnak. Kivételek ebben a tekintetben is akadnak persze. Mégis: nem annyira az utóbbihoz kötődve, sokkal inkább a társadalom- és mentalitástörténet, valamint a kultúratörténeti és az elméleti stúdiumok terén vált a nemzetközi beágyazottság, mondhatni, természetes kívánalommá. E „megfelelési kényszer"-hez idomul a honi történészek azon csoportja, amely a nemzeti tematikában maradva is kozmopolita történetírói látásmóddal és ilyen

[12] Gyáni Gábor: *A mai magyar történetírás dilemmái.* In: Uő: *Relatív történelem.* Typotex, Bp., 2007. 285–297. A politikai rendszerváltást követő hazai történetírás eddigi legteljesebb historiográfiai áttekintéséhez ld. Balázs Trencsényi – Péter Apor: *Fine-Tuning the Polyphonic Past: Hungarian Historical Writing in the 1990s.* In: Sorin Antohi – Balázs Trencsényi – Péter Apor, eds.: *Narratives Unbound. Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe.* Central European University Press, Bp. – New York, 2007. 1–99.

műveltség birtokában kutakodik. Közülük került ki a jobbadán a középgenerációt képviselő történészeknek az a szűk köre is, amely csoportos bemutatkozási lehetőséget kapott az egyik vezető angol (társadalom)történeti folyóiratban.[13]

S ezzel eljutottunk gondolatmenetünk utolsó, minden bizonnyal legfontosabb pontjához, a történetírói kánon kérdéséhez. Az, hogy egy adott történetírói megközelítés nemzeti vagy úgymond nemzetközi, nem önmagában a történetírás által referált valóságtól, hanem a múltbeli valóság történetírói reprezentációjától, attól a beszédmódtól – narrativitáselméleti fogalommal élve attól a diskurzustól – függ, amelyben a történész megszólal. A nemzeti paradigma ennek megfelelően azt jelenti: létezik, sőt mi több, kényszerítő hagyományként, a konvenció erejével hat minden egyes historikusra a múlt nemzeti szempontú elbeszélése, amit maguk a nemzeti historiográfiák testesítenek meg. A történetírói hagyomány a nemzeti kánon történetileg kimunkált formája, amely bizonyos toposzok preferálásában, a történetforma egyfajta lineáris vonalvezetésében, valamint meghatározott történeti problémák iránti különös érzékenységben nyilvánul meg. Mint ilyen, egyedi szellemi jelenség, mint ahogyan sugalmazása szerint a benne és általa elbeszélt múlt, a nemzet historikuma is egyszeri és kivételes fejlemény, melynek hátrahagyott nyomai, a történeti források szintén összemérhetetlenek (inkommenzurábilisak).

A nemzeti történeti paradigmába vetett feltétlen hit ereje úgyszólván töretlen ma is; legtöbb honi történészünk leginkább osztott *ars poetica*ja ez, amelynek így adott hangot a neves („tudományos iskolaalapító") szegedi középkorász: „Tu-

[13] *Hungary – a special issue.* Ed. by Gordon Johnson. Social History, 34, 2 (May 2009). A folyóiratnak ebben a számában szerzőként közreműködők, a magyar származású amerikai Szelényi A. Balázs kivételével, mind magyarországi történészek voltak: Bartha Eszter, Mátay Mónika, Horváth Sándor, Erdélyi Gabriella, Bódy Zsombor és jelen sorok szerzője.

dom, sokat ért bennünket az a vád, hogy avítt módszerekkel dolgozunk, de kérdem én: ki írta le azt, hogy mi a modern történeti módszertan, mondjuk, a magyar történelemre? Nagyon sok szépet lehet elmondani arról, hogy hogyan kell a francia középkort művelni – egy egészen más típusú forrásanyag alapján. A magyar középkorkutatásnak véleményem szerint még elméletben is a forrásokból kell kiindulnia. A kérdésfeltevéseknek olyanoknak kell lenniük – nem elméletieknek, hanem gyakorlatiaknak –, amelyeket a magyar forrásanyag alapján meg lehet válaszolni."[14] Ezt olvasva nem csodálkozhatunk azon, hogy az idézet szerzője – visszaemlékezéseiben – alig leplezett megvetéssel emlékezik meg azokról a tudós társairól, akik otthonosan forgolódnak külföldön és a nemzetközi történészdiskurzus világában. „Néhány fiatal kollégám, akik magyar történelemmel foglalkoznak, egy időben előszeretettel tartottak [...] 20 perces előadásokat amerikai vagy franciaországi konferenciákon hozzáértőnek aligha mondható közönség előtt, miközben hazai üléseken nem mérették meg mondandójukat".[15] A nemzetközi tudományos eszmecserék ilyetén minősítése kézzelfoghatóan mutatja egyes történészek erős belső késztetését a nemzeti bezárkózásra.

Ne akadjunk fenn az idézet kapcsán azon, hogy miként helyettesíti be Kristó a történészi kérdésfeltevést (ami, *ab ovo*, mindig elméleti!), úgymond, valamilyen gyakorlati megfontolással (amivel kutatástechnikai kérdéssé redukálja a tudományos problémafelvetés analitikus műveletét). A kijelentés merő abszurditása, legalábbis végig nem gondoltsága könnyen bizonyítható. Sokkal fontosabb ezúttal annak hangsúlyozása, hogy a történetírói hagyomány általa fémjelzett kánonja mel-

[14] „... *a Műhely igazi jelentősége a közösen készített kötetekben van". Beszélgetés Kristó Gyulával a Szegedi Középkorász Műhely megalakulásának tizedik évfordulóján.* A beszélgetést Koszta László készítette. Aetas, 2002/4. 103.

[15] Kristó Gyula: *Érték és értelem (Önéletírás korrajzzal).* JATEPress, Szeged, 2016. 109.

lett a nemzetközi beágyazottság aligha számít többnek holmi luxusnál, ami eleve hiábavaló törekvés, legföljebb illúzió és minimum sznobizmus.

Befejezésül hadd ejtsek néhány szót a magyar fejleményekről ebben az összefüggésben. Nem vitás, a nemzetköziesedés már akkor és azzal bekövetkezett idehaza, amikor 1945-től, helyesebben a negyvenes évek végétől a magyar történetírást teljes egészében marxizálták. A magyar tudományt a saját akarata ellenére ezzel belekergették a szintén nemzetközi marxista diskurzus világába.[16] 1956 tavaszán a marxista mainstream történetírás nevében nyilatkozó Elekes Lajos, Hanák Péter és Pach Zsigmond Pál így beszélt erről a fordulatról. „Új marxista történésznemzedékünk felnövekedése és történetírásunk fejlődésének új szakasza a felszabadulással indult el és a fordulat évétől kulturális forradalmunk szerves részeként bontakozott ki. Ennek folyamán történettudományunk számottevő eredményeket ért el a materialista történelemszemlélet elterjesztésében, alkalmazásában. Bebizonyította, [...]. a régi szakemberek zöme előtt is világossá tette a történelmi materializmus fölényét a polgári történetírói irányzatokkal szemben."[17]

Ilyen körülmények között úgyszólván természetes, hogy az ideológiai csapdába szorult történetírás alternatívájaként nem a korábbi magyar historiográfiai hagyomány visszavételét (az ugyanis többé-kevésbé végig reakciósnak volt bélyegezve), hanem a hivatalos marxizmusétól elütő nemzetközi beágyazódást választották azok, akik ki szerettek volna törni ebből a zsákutcának tűnő helyzetből. Ez pedig az akkor polgárinak

[16] József Litkei: *The Molnár Debate of 1950: Hungarian Communist Historical Politics and the Problem of the Soviet Model.* East Central Europe 44 (2017) 249–283.

[17] Elekes Lajos – Hanák Péter – Pach Zsigmond Pál: *Történettudományunk néhány kérdése a XX. kongresszus után.* In: *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. III. Történészvita.* Szerk., összeáll. és jegyz.: Hegedűs B. András – Rainer M. János. Kelenföld – ELTE, Bp., 1990. 173.

nevezett társadalom- és történetszemlélet felé történő nyitást tartogatta számukra egyedüli vonzó opció gyanánt. A jelzett irányvételt illusztráltam korábban a késő-Kádár kor gazdaságtörténet-írásának idézett esetével. A dolog korántsem zárult le azonban Berend, Ránki és még néhány társuk útkeresésével, hanem feltartóztathatatlanul és fentről immár ellenőrizhetetlenül haladt tovább a maga külön útján, ami végül a Hajnal István Kör megalakulásába torkollt; erről szólt a könyv egy korábbi fejezete.

Személy szerint ahhoz a nemzedékhez tartozom, akik közül többen azért találták megnyerőnek ez időben a nemzetközi, a kozmopolita szellemi muníciót, mert a tudománynak az ideológiai hegemónia alóli felszabadulását ígérte, és a marxista nemzeti történetkép előállításának a kényszere alóli mentességet látszott garantálni számukra. Nem vetettünk azonban komolyan számot akkoriban azzal, s ha olykor megtettük, akkor is közömbös maradt számunkra az ebből következő felismerés, hogy azoknak a tudományos paradigmáknak, melyekért olyannyira lelkesedtünk akkoriban, és amiket igyekeztünk mihamarabb adaptálni, szintén egyfajta ideológiai motiváció volt a kiindulópontja. Erről – önéletrajzi keretben – érzékletesen vallott az amerikai William H. Sewell, Jr., valamint az eredetileg angol, ma már amerikai Geoff Eley, akik az ottani történetírói megújulást fiatalként közvetlenül is átélték.[18] Az a személyes tapasztalatuk, amelyet ennek során elsajátítottak, mélyen elmerülve a társadalomtudományos és immár nem kifejezetten a nemzeti paradigmához igazított történeti szemlélet (új témák és megközelítések) kialakításában, teljes egészében eltért azoktól a tapasztalatoktól, amelyekre Kelet-Európa szovjet zónájában tettek szert azok, akik saját történeti kutatásaikban szintén valami ehhez hasonlóval próbálkoztak a nyugati újbaloldaliak ösztönző hatására.

S mi történik később, mi a helyzet manapság? Világos, hogy a tőkepiac, a vállalkozás stb. globalizálódása, vagy az államvezetés részbeni internacionalizálódása (aminek elsősorban az Európai Unió intézményrendje felel meg), a szellemi szférára is hatással van. Számomra axióma volt és maradt mindmáig, hogy a jó, helyesebben a probléma-érzékeny történész műveltsége semmiképp sem szűkül csak a nemzeti paradigma szempontjából fontos történeti diskurzus anyagára. Ez a követelmény vagy elvárás egyáltalán nem csak a kutatott téma következménye, hanem határozott szemléleti beállítottság folyománya is egyúttal, amely egy, a múltban megszokottól eltérő történetírói ethosszal jár szorosan együtt. A „kozmopolita" történész nem adja fel ugyan a nemzeti identitás teremtésében és folytonos ápolásában a historikusra háruló szerep teljességét, de nem is abszolutizálja az e szerepből rá háramló kötelmeket. Ma újra vannak Magyarországon ún. nemzeti elkötelezettségű történészek, sőt a nacionalizmus túlzó historizálása, valamint a nemzeti múlt történeti mitizálásának féktelensége ma szinte a reneszánszát éli idehaza. Az akadémiai tudományosság világa alatti történeti szubkultúra furcsa tenyészete ez, amely erős állami (anyagi) támogatást kap (!), és tevőlegesen közrehat a kollektív emlékezet gerjesztésében; sőt, a *public history* legteljesebb hazai képviselete is egyúttal.[19] De talán nem is ez a legfontosabb. A sürgősen megválaszolandó kérdés valójában így szól: kiszabadítható-e a történetírás egésze vagy legalábbis a meghatározó része abból a 19. században

[18] William H. Sewell, Jr.: *The Political Unconscious of Social and Cultural History, or Confessions of a Former Quantitative Historian.* In: Uő: *Logics of History. Social Theory and Social Transformation.* University of Chicago Press, Chicago, 2005. 22–80.; Geoff Eley: *A Crooked Line. From Cultural History to the History of Society.* University of Michigan Press, Ann Arbor, 2005. 13–61.

[19] Gyáni Gábor: *Nemzet, kollektív emlékezet és public history.* In: Uő: *Nép, nemzet, zsidó.* Kalligram, Pozsony, 2013. 173–210.; Ablonczy Balázs: *Trianon-legendák.* Jaffa, Bp., 2010. 29–37.; Uő: *Keletre magyar! A magyar turanizmus története.* Jaffa, Bp., 2016. 243–258.

neki szánt kalodából, amely nemzeti tudati missziót ír elő számára *egyedüli* kötelesség gyanánt. Vannak reményre jogosító előjelek, melyeket a hazai történész középgeneráció egyre beágyazottabb nemzetközi jelenléte is alátámaszt.[20] A végeredmény azonban ma még kiszámíthatatlan.

[20] A teljesség igénye nélkül következzék itt egy lista magyar történészek külföldi kiadóknál megjelent újabb munkáiból. Balázs Trencsényi: *The Politics of „National Character". A Study in Interwar East European Thought.* Routledge, Abingdon, 2012.; Béla Tomka: *A Social History of Twentieth-Century Europe.* Routledge, London, 2013.; Péter Apor: *Fabricating Authenticity in Soviet Hungary. The Afterlife of the First Hungarian Soviet Republic in the Age of State Socialism.* Anthem Press, London, 2014.; Gabriella Erdélyi: *A Cloister on Trial. Religious Culture and Everyday Life in Late Medieval Hungary.* Burlington, Ashgate, 2015.; Márkus Keller: *Experten und Beamte. Die Professionalisierung der Lehrer höherer Schulen in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts – Ungarn und Preussen im Vergleich.* Harassowitz Verlag, Wiesbaden, 2015.; László Borhi: *Dealing with Dictators. The United States, Hungary, and East Central Europe, 1942–1989.* Indiana University Press, Bloomington, 2016.; Istvan Pal Adam: *Budapest Building Managers and the Holocaust in Hungary.* Palgrave Macmillan, London, 2016.; Sándor Horváth: *Stalinism Reloaded. Everyday Life in Stalin-City, Hungary.* Trans. Thomas Cooper. Indiana University Press, Bloomington, 2016.; Bálint Varga: *The Monumental Nation. Magyar Nationalism and Symbolic Politics in Fin-de-Siécle Hungary.* Berghahn, New York, 2016.; Ferenc Laczó: *Hungarian Jews in the Age of Genocide. An Intellectual History, 1929–1948.* Brill, Leiden, 2016.; Stefano Bottoni: *Long Awaited West. Eastern Europe since 1944.* Trans. Sean Lambert. Indiana University Press, Bloomington, 2017.

A pszichohistória-írás magyar fejleményei

„A pszichohistóriát általában gyanúval nézik a történészek, még azok is, akik különben nem idegenkednek a tudomány új irányzataitól. A gazdaság-, a mentalitástörténet vagy a történeti antropológia szemlélete s módszertana ma már bevettnek, sőt divatosnak számít a tudósok között. A pszichohistória művelőinek azonban gyakran nem marad más, mint a szakma felől nézve kétesnek látszó közönségsiker."[1] Lackó Mihály, az egyik legkitűnőbb hazai pszichotörténész szavai máig sem vesztettek érvényükből, ami a pszichológiai tudás szorosan vett történetírói hasznosítását illeti; a történészek továbbra is ugyancsak ódzkodnak a pszichotörténeti látószög alkalmazásától saját, többnyire történeti biográfiai kutatásaikban. Jellemző, hogy a jeles Széchenyi biográfusként és más történeti biográfiák szerzőjeként egyaránt jól ismert Kosáry Domokos elviekben is elzárkózott a pszichológia történeti adaptálásától, mert úgy vélte, hogy a racionális pszichológiai tudás nem része a szigorúan vett történeti megközelítésnek. Nem baj persze, ha a történészek és a pszichológusok együttműködnek olykor egymással, ennek folytán „Széchenyi esetében talán már eljutottunk oda, hogy

[1] Lackó Mihály: *Széchenyi-értelmezések: lélektan és szövegtan* (1997). In: Uő: *Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok.* L'Harmattan, Bp., 2001. 45.

a rekonstruált folyamatok birtokában érdemes volna a pszichológusokkal párbeszédet kezdeni, mert hátha felhívják a figyelmet valami árnyaltabb értelmezési lehetőségre". Ugyanakkor, fűzte hozzá: „Nem hiszem, hogy Széchenyi-könyvemen [ez] lényegesen módosíthatna, mert tartózkodtam olyan kérdésektől, amelyek túlmennek a kompetenciámon."[2] Nota bene: a szerzőnek az ötvenes évek végi váci börtönévekben kiérlelt és talán már akkor írni kezdett, noha csupán 1981-ben publikált *Széchenyi Döblingben* című munkájáról van szó, melyben a történész szerző valóban nem ambicionálja tárgya pszichológiai síkon való tudományos megközelítését.[3] Holott a könyvben elbeszélt történet idején gróf Széchenyi István történetesen egy elmegyógyintézet lakója volt, mely élettörténeti tény szinte kiált a pszichológiai, pontosabban: a pszichobiográfiai értelmezés után. Kosáry tartózkodása a „pszichologizálás-tól" teljes összhangban áll azzal, amit így fejezett ki ebben az interjúban: abból, hogy – naplója alapján – hajlamosak vagyunk Széchenyit abnormálisnak tekinteni, akinek az idegösszeomlása kétségbevonhatatlan tény, még nem következik, hogy amikor „nagyításban látjuk nála a lélek működését", az egyúttal kórosnak is tekinthető, és egyedül csak nála kóros mindez.[4] Egyébként pedig, vonja le Kosáry a következtetést: „Csak megszűrt, forráskritikailag átvizsgált, pontosan felépített, történetileg előkészített [forrás]anyag" adható a pszichológus kezébe, aki könnyen csapdába eshet a történelmet értelmezve.[5] Ezek után némileg következetlennek hat azon megjegyzése, mely szerint a történészek „nem [...] sokat törődnek a pszichológiával, hanem a végén, amikor nincs valami megoldás, vagy nem lelik,

[2] *Történettudomány és pszichológia (Kosáry Domokos).* In: Halász László, szerk.: *Tükörben a pszichológia. Tudományközi beszélgetések a pszichológiáról.* Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp., 1986. 32.

[3] Kosáry Domokos: *Széchenyi Döblingben.* Magvető, Bp., 1981.

[4] Halász László: i. m. 33.

[5] Uo. 34.

akkor előveszik a Mari néni pszichológiáját".[6] S ezzel Kosáry közvetve maga is annak a nem tudományos lélektani „tudásnak" a gyakoriságára utal, amivel a történészek sűrűn helyettesítik a tisztán tudományos, a pszichológia (és a pszichiátria) tudományosságának megfelelő fogalomalkotást, mely utóbbit a pszichológia mint *népi lélektan*t (*folk psychology*) nevezi meg.[7]

A történeti pszichológiának (a pszichotörténetnek) a Széchenyi-biográfia kapcsán felmerült dilemmája azért is különösen jó példa, mert a hazai pszichobiográfia egyik kitüntetett történelmi hivatkozásáról van ezúttal szó. A pszichobiográfia (amely egyesek szerint *nem* pszichotörténet, habár nem is patográfiatörténet) a meghatározó gyermekkori (emlékezetes, netán traumatikus) élmény kiderítésével igyekszik rávilágítani az emberi (művészi, tudományos) kreativitás lehetséges lélektani forrására; a betegséget pedig olyan egzisztenciális élményként határozza meg, „amely más jelentős, kritikus élettörténeti eseményekhez hasonlóan *pszichológiai* motívumok mentén is értelmezendő, mint amilyen a szelfegyensúly, a tárgykapcsolatok, vagy az érzelmi állapotok".[8] A kimagasló történeti személyiségről szóló tudományos (freudi alapokon álló) pszichobiográfia egyik első produktuma történetesen gróf Széchenyi Istvánról készült, „a legnagyobb magyar" öngyilkosságát értelmezendő.[9] Kézdi Balázs pszichobiográfiai alapokon nyugvó analízise szerint gróf Széchenyi István, a maga életével „a magyar szuicid szcéna negatív kódjának [a] szimbóluma",[10] ami ez okból különösen kívánatossá teszi a tudományos

[6] Uo. 34–35.

[7] Jerome Bruner: *Acts of Meaning.* Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1990. 8–9, 39–43.

[8] Kővány Zoltán: *Pszichobiográfia. Történet, elmélet, módszertan és alkalmazás.* Oriold és Társai, Bp., 2014. 224.

[9] Kézdi Balázs: *A negatív kód. Kultúra és öngyilkosság.* Pannonia könyvek, Pécs, 1995. 79–117.

[10] Uo. 113.

pszichológiai értelmezési apparátus latba vetését a történelmi összefüggések mélyebb belátása végett.[11] Ehhez hasonló véleményt hangoztat a korábban már idézett Lackó Mihály is, akinek korán megszakadt pszichotörténeti munkásságára később még visszatérünk. Megjegyzem: még abban az esetben is folyton kísértenek a diszciplináris elkülönülések, amikor pedig közvetlen kapcsolat létesül(hetne) a történetírás és a pszichológia (pszichiátria) tudománya között. Több mint jellemző, hogy a pszichobiográfia (legalábbis hazai) művelői (Kézdi Balázs kivételével) látható módon maguk is mereven elzárkóznak a történészi argumentációk figyelembe vételétől, ami kézzelfoghatóan bizonyítja, hogy nem csupán a történészek tartanak némi távolságot a pszichológusoktól, de az utóbbiak sem igen „barátkoznak" a történetírói megközelítési móddal, hiszen nem vagy alig veszik figyelembe az utóbbit reprezentáló diskurzust.[12]

Kosáryhoz képest több megértéssel, ha nem is minden szkepszis nélkül tárgyalja a kérdést a szociálpszichológus Hunyady György, felvetve egyes történelmi jelenségek pszichológiai megközelíthetőségének a lehetőségét. Az ő véleménye szerint is a tudományos pszichológiai ismeretek történetietlensége miatt „félő, hogy a konkrét történeti helyzetekről halvány általánosságoknál alig lehet többet mondani" külön pszichológiai belátások alapján. Megengedőbb ugyanakkor az álláspontja, amikor megjegyzi: „Mindenekelőtt talán a patogén, a káros megnyilatkozásokról mondhat a pszichológia érdemlegesen

[11] Nincs ez másként akkor sem, ha nem történelmi, hanem az irodalomtörténetírás szempontjából kiemelkedő személyiség pszichobiográfiai elemzésére kerítenek sort; ekkor az irodalomtörténeti „tények" könnyebb megértése a megcélzott és a végül talán elért eredmény. Ld. Bálint Ágnes: *Télemakhosz bolyongásai. Németh László pszichobiográfiája (1901–1932).* Kronosz, Pécs, 2012.

[12] Figyelemre méltó, hogy a pszichobiográfia hazai kézikönyvének szánt áttekintés pszichológus szerzője *teljes mértékben* mellőzi a témához való eddigi történészi hozzájárulás számbavételét, sőt: még csak nem is regisztrálja annak a puszta létezését. Kőváry Zoltán: i. m.

újat a történelem számára."[13] Ez utóbbi kapcsán, ha nem is ezzel a terminológiával élve, a pszichoanalitikus alapokon nyugvó patográfiatörténet lehetőségét említi Hunyady, miközben óva int a freudi tételek „ortodox alkalmazásától", nehogy beleessen a történész a historizálás, a történetietlen visszavetítés bűnébe. A dolog nem tűnik azonban teljesen reménytelennek számára, úgy találja ugyanis, hogy ki lehet a történeti forrásanyagból bontani a változó kultúrák változó emberének az adott kontextusban érvényes pszichológiáját.[14]

Nem teljesen érdektelen tehát, ha legalább futó pillantást vetünk azokra az erőfeszítésekre, amelyek hidat próbálnak verni a szakszerű történeti rekonstrukció és a pszichológiai értelmezés között. A neurotikus és pszichotikus emberi történésekkel összefüggő pszichohistóriai (pszichobiográfiai?) kutatási eredményekre összpontosítom a figyelmemet, és egyúttal eltekintek a téma további kifejtésétől.

A hiedelem témájáról az 1970-es évek végén rendezett konferencián merült fel idehaza elsőként a pszichohistóriai megközelítés igénye. Ezen a tanácskozáson hangzott el Frank Tibor úttörő forráselemző előadása, és itt adott elő – tágabb társadalomtudományos szakmai közönség előtt – a pszichohistória egyik korabeli hazai vezető pszichiáter művelője, Pisztora Ferenc is. Mindkét előadás a pszichiátriai kórrajzról, mint történeti forrásanyagról szólt, melyet társadalom-, és főként mentalitástörténeti kérdések megvilágításához hívtak az előadók segítségül. A politikai és társadalmi téveszmék megismerése, amely a tébolydai kórlap és a hozzá tartozó további diagnosztikai iratok nélkül úgyszólván elképzelhetetlen, kifejezetten történeti-pszichológiai vizsgálódást követel, amely a hétköznapi mentalitás múltbeli rekonstruálására is lehetőséget teremt. „A valóság kontrollja alól felszabaduló elme olykor kifejező-

[13] Hunyady György: *Történelem és pszichológia.* Történelmi Szemle, 1981/1. 72.

[14] Uo. 73.

en és koncentráltan képezi le a közgondolkodást kiváltképp foglalkoztató problémákat, még ha a pszichózisok más része olyan új világot teremt is, melyben a valóságnak már csupán a töredékei ismerhetők fel."[15] S milyen valóságról referál vajon a kórlap? Frank szerint a kórrajzokban megnyilatkozó valóság „a korszak közgondolkodását talán leginkább foglalkoztató nemzeti önérzet, nemzeti önállóság problémakör gyakori hamistudati tükröződése", és emellett „a kor döntő, elsősorban az alsóbb néprétegeket sújtó gazdasági-társadalmi-politikai visszásságait", továbbá „a népi tudat kategóriarendszerét", a király, haza, úr-szolga, gazdagság-szegénység különös tudati szerveződési formái világlanak ki belőlük.

Őszintén szólva, ha annyit mutatnak meg csupán a kórlapok a történelmi múltból, mint amennyit más forrásokból már eleve tudni lehet róla, akkor nem kivételesen nagy e forrás információs többletértéke, legalábbis kisebb annál, mint ahogy azt egyesek gondolják. A kórlapok ily értelmű történetírói hasznosítása, ennek ellenére, idővel bevett történetírói gyakorlattá vált, ami kezdetben csupán Pisztora Ferenc gazdag, a történészek számára viszont kevéssé ismert, alig számon tartott pszichotörténeti munkásságában kulminált. A paralitikus nagyzásos téveszmés betegek kórrajzai kapcsán azt tekintette fontosnak Pisztora megjegyezni, hogy a téveszmék „*élménytani háttere a normális egyénekéhez közel álló*, [tehát] ezek a megalomán doxasmák zömükben *az adott társadalom szellemileg ép tagjaira jellemző értékorientációkat, vágyakat tükröznek*".[16] Az adott forrás ismeretében, fűzte hozzá, „a közösséget belülről valóban mozgató törekvések *grandiózus, de egyben groteszk vízióját* szemlélhetjük". S mire jut Pisztora akkor, midőn a szociális presztízs és a státusszimbólumok kórrajzokban tükröződő, egyúttal a mentalitást általában is kifejező téveszméket, nagyzási hóbortokat rekonstruálja? Többek közt arra figyelt fel a forrást tanulmányozva, hogy a kor emberét különösen áthatja a cím- és rangkórság, a társadalmi mobilitás fokozott vágya, és nem utolsósorban a magasabb társadalmi tekintély iránt való szüntelen sóvárgás. Mindez, valljuk be, nem igazán meglepő eredmény, sőt olyan közhely, amely nem tesz hozzá semmi újat ahhoz, amit eddig is tudtunk erről a mentális világról. Talán ez is az oka annak, hogy Pisztora szakirodalmi munkássága rejtve maradhatott a történészek előtt, amibe belejátszik az is, hogy pszichiáterünk dolgozatai többnyire orvosi szakfolyóiratokban láttak napvilágot, így könnyen elkerülhették a történészek figyelmét.

A kórrajzot mint történeti forrást alkalomadtán azóta is használják azonban a történészek, így Kövér György is épít rá, amikor Figdor Klára és Emma párhuzamos „hisztéria-történetét" rekonstruálja, hogy az esetet belehelyezze egy bizonyos társadalomtörténeti kontextusba, amely a társadalmi marginalizáláshoz hasznosított medikalizáció mechanizmusát érzékelteti. A 19. század végén és a 20. század elején az orvosi (pszichiátriai) diskurzus, a hátterében megbújó intézményrendszer (az elmegyógyintézeti hálózat) fejlődésének abban a fázisában tartott, hogy akár a család, a rokonság egoista (anyagi) érdekeinek az érvényesítése során is lehetett már rá támaszkodni például a vagyon megszerzése céljából.[17] Kövér György már a Losonczy Gézáról szóló monográfiájában is értékesítette a kórrajzot történeti forrásként.[18] Más tanulmányaiban pedig a politikai üldözés, helyesebben az üldözöttség és

[15] Frank Tibor: *A pszichiátriai kórrajz mint történeti forrás.* Világosság, 1978/4. 247.

[16] Pisztora Ferenc: *Szociális presztízs a Monarchia korában. Státusszimbólumok a kor nagyzásos téveszméinek tükrében.* Valóság, 1980/7. 78. Kiemelés tőlem.

[17] Kövér György: *Hysteriától a tébolyodottságig. Klára és Emma párhuzamos esettörténete.* Korall, 21–22, 2005. November, 68–96. Újraközölve in: Kövér György: *Biográfia és társadalomtörténet.* Osiris, Bp., 2014. 269–300.

[18] Kövér György: *Losonczy Géza 1917–1957.* 1956-os Intézet, Bp., 1998.

az elmebetegség, a megőrülés összefüggésében élt Kövér újra és újra pszichotörténeti argumentációval.[19] Ez a történetírói érdeklődés élteti tovább a kórrajzra hagyatkozó pszicho-történeti vizsgálódásokat. Ennek újabb példája Kovai Melinda tudományos munkássága. Kovai a kommunista diktatúra olykor pszichiátriai eszközöket is latba vető titkos rendőri tevékenységének a kontextusában értelmezi a forrást, amely – jegyzi meg – „előre rögzített szekvenciákkal, meglehetősen szigorú szabályok szerint felépülő narratíva".[20] A kórrajz mint társadalomtörténti kútfő érdemben nem különbözik tehát a titkosrendőri ügynöki jelentésektől, vagy bármelyik állambiztonsági aktától. Úgy kell tehát ezt a dokumentumot olvasni, hogy tudjuk: minden, amit a külső világról, a valóságról előad, azt annak „rendjében" teszi, amit az adott szervezet, amely az iratot keletkezteti, előír számára. „Ha nem az intézmény belső, pszichiátriai nézőpontjából olvassuk a dokumentumokat, a Kádár-korszak politikai tartalmú pszichiátriai kórrajzaiból sem azt tudjuk meg, »mibe őrültek bele az emberek«, vagy »kik őrültek meg és miért«, hanem azt, hogy milyen politikai (vagy egyéb) motívumok kerültek a pszichiátria elé, hogyan, és milyen következménnyel. A pszichiátriai kórrajzok a külvilágról tudósítanak, de úgy, ahogyan azt a pszichiátria értelmezi."[21] A kórrajzok, használjuk azt bármely történeti probléma megvilágítására, áttételesen segít hozzá bennünket a történelmi kor jobb megértéséhez

Új fejezetet nyitott a hisztéria (és a hipnózis) historikumát kutatva Lafferton Emese és Vári Sándor a kórlapok történeti

[19] Kövér György: *Hős – zavarban. Lovassy László megőrülése és szabadulása*, valamint: *Egy sorsüldözött rögeszméi. Sasku Károly (1807–1869)*. Mindkettő in: Kövér György: i. m. (2014) 217–251.

[20] Kovai Melinda: *„A megosztás hasonló esetei". Állambiztonsági megfigyelés a Kádár-korszak pszichiátriai kórrajzain*. In: Horváth Sándor, szerk.: *Az ügynök arca. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*. Libri, Bp., 2014. 295.

[21] Uo. 296.

forrásként történő kiaknázásával. A Szekulics Ilma hisztéria-esetének szentelt esettanulmányában Lafferton Emese a probléma konceptualizálásának eltérő szintjein beszéli el a történetet. Egyrészt feltárja, hogy milyen döntő eltérés volt a hisztéria betegségének a diagnosztizálására (és terápiájára) szakosodott 19. század végi orvosi diskurzus, az orvosi anamnézis, valamint az idegbetegnek (a hisztériában szenvedőnek) elkönyvelt, és ennek megfelelően kezelt páciens betegségtudata, önnön élettapasztalata között. Lafferton kimutatja továbbá, hogy miként nyert gyakorlati „megoldást" – a medikalizálódás keretei között – a szakmai diskurzusban és a gyakorlati bánásmód terén ez a társadalmi deviancia. Emellett rávilágít arra is, hogy szoros kapcsolat köti össze egymással a női hisztéria (az idegbetegség) „kórképét" és a nő korabeli társadalmi imázsát, mely utóbbinak akkoriban a női szexualitás került a középpontjába. Fény derül végül a női idegbetegség tudományának, mint pszichiátriai diskurzusnak a tudományos önaffirmációs törekvésére is.[22]

Egy, a 19. század végén végrehajtott és halállal végződött hipnózis mutatvánnyal foglalkozva a korabeli pszichiátriai szakmai diskurzus belső megosztottságára is adatokkal szolgál Lafferton. Ebben felfedi azokat a hatalmi törekvéseket, amelyek nemcsak hogy alkalmassá, de képessé és társadalmilag is elfogadottá tették a pszichiátriai racionalitást arra a feladatra, hogy – a bírósági eljárások során – megállapítsa az emberi felelősség és a szabad akarat állítólagos tényét. A tanulmányában bemutatott eset – a hipnózis kérdése – a kortársak körében heves vitákat váltott ki. A dolog mélyén az orvosnak a páciens teste és lelke feletti rendelkezési jogával összefüggő

[22] Emese Lafferton: *Hysteria and Deviance in Fin-de-Siécle Hungary. Ilma's Case.* Replika, 1998. Special Issue, 75–98. Ilma esetének másik, szemléletében az előbbitől eltérő történetpszichológiai feldolgozása: Vári Sándor: *A női hisztéria Budapesten az 1880-as években.* BUKSZ, 1999/2. 174–184.

érzékeny, morális természetű probléma rejlett. A vita úgy zárult, hogy kimondatott: egyedül a medikalizáció (a szakszerűség) gyakorolhatja az egyén felett ezt a kontrollt, a civil hipnotizőrök viszont nem legitimek e téren. Lafferton felveti végül azt a kérdést is, hogy alkalmazható-e vajon itt is a centrum és a periféria sorrendisége. Szerinte aggályos ennek erőltetése, hiszen nem egyedül csak egyes központokból (Párizsból, Bécsből, Grazból) szét- és kisugárzó diskurzusok hatottak az idő tájt, midőn a hipnózis gyakorolhatósága és annak társadalmi megítélése került napirendre.[23]

Az idegbetegek kórrajzain végzett pszichotörténeti kutatásaiban Lafferton előtérbe helyezte a társadalmi és intézményi kontextusokat, és ez az utóbbiakhoz szabta a kórrajzokban rögzített mentális állapot rekonstruált (társadalmi) értelmét. Távol tartotta azonban magától azt a naiv episztemológiai felfogást, amitől Kovai Melinda is óvja az utólagos elemzőt, nehogy közvetlen referenciális jelentést kölcsönözzön az elmebetegség történeti diskurzusainak. A Michel Foucault implicit hatása alatt álló[24] újabb (hazai) pszichotörténet-írás számára a női hisztéria kapcsán felvetődő történeti probléma nagyjából úgy szól: „valóban előzetesen deviánsként kell viselkednünk, vagy akár helyzetünkből adódóan egyszerűen lennünk, hogy a betegségek »konstruktőrei« medikalizálják »tüneteinket«?"[25]

A kórlap az a történelmi dokumentum tehát, amely beszédesen vall(hat) akár a politikai hatalom működési mechanizmusáról is, feltéve, ha a forrás valóban avatott kutató kezébe kerül. Ez esetben a dokumentum a diagnoszta és a terapeuta elmeorvos által képviselt és érvényesített mikrohatalmi tech-

[23] Lafferton Emese: *Halált hozó hipnózis. Egy 1894-es eset és a tudomány mentális földrajza.* Korall 21–22, 2005. November, 46–67.

[24] Michel Foucault: *Elmebetegség és pszichológia – A klinikai orvoslás születése.* Ford. Romhányi Török Gábor. Corvina, Bp., 2000.; Uő: *A bolondság története a klasszicizmus korában.* Ford. Sujtó László. Atlantisz, Bp., 2004.

[25] Kövér György: i. m. (2005) 93.

nika narratív lenyomataként hat a történészre, és arról tesz tanúbizonyságot, hogy miként megy végbe az a folyamat, melynek eredményeként a betegként kezelésbe vett páciens végül azonosul a személye fölött ekként hatalmat gyakorlók beszédmódjával. A politikai diktatúra körülményei között gyakran megesik, hogy a hatalomnak közvetlenül kiszolgáltatott egyén hitét és meggyőződését, amely szembeszökően eltér a hivatalos ideológiától (és képzetrendszertől), doxasmaként azonosítja az elmeorvosi diagnózis. Kivált akkor kerül erre sor, amikor az illető ráadásul még érvényt is kívánna szerezni deviáns elgondolásainak a saját életgyakorlatában. A gyógyulás itt azzal egyenértékű, hogy az eredetileg még csak betegségtudattal sem rendelkező páciens, a rajta elvégzett sikeres terápia nyomán, idővel felvilágosul, és feladja a doxasmát, eljutva nézetei helyes kritikai értékeléséig, azok felülvizsgálatához. Kovai Melindának a Kádár-kori politikai pszichiátriát érintő kutatásaiból mindez pontosan kiviláglik.[26]

A pszichotörténet-írás, értelemszerűen, szorosan összefonódik a történeti biográfia műfajával. Erik H. Erikson nevezetes Luther könyve, a pszichotörténet-írás alapműve is már ezt példázta.[27] Érthető tehát, ha a pszichotörténet-írás érdekfeszítő hazai fejleményei szinte mind a történeti életrajz körében lelhetők fel. Hadd kanyarodjak vissza az írás elején idézett Lackó Mihályhoz, aki különösen sokat tett a pszichohistória hazai meggyökereztetése érdekében. A korán meghalt Lackó torzóban maradt, ennek ellenére is impozáns pszichotörténeti munkásságát első idevágó munkájának a bemutatásával kezdjük.

[26] Kovai Melinda: *Lélektan és politika. Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban 1945–1970.* L'Harmattan, Bp., 2016.

[27] Erik H. Erikson: *A fiatal Luther.* Ford. Erős Ferenc. In: Uő: *A fiatal Luther és más írások.* Ford. Erős Ferenc. Gondolat, Bp., 1991.7–400. A pszichotörténet-írásról: Botond Ágnes: *Pszichohistória.* In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József, szerk.: *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Osiris, Bp., 2006. 2. jav. kiad., 539–563.

A Grünwald Béla politikus és tudós életének s irodalmi munkásságának, valamint a Grünwald betegségeinek szentelt kismonográfiában Lackó azt a tézisét igyekszik bizonyítani, hogy a politikusként sikertelen Grünwald előbb betegségbe, majd szellemi alkotómunkába (a történetírásba) menekült; eközben is vissza-visszatérően gyötörték azonban különféle pszichoszomatikus nyavalyák, hogy végül az öngyilkosságot válassza életproblémái végső megoldásául.[28] Munkája konklúziója szerint: Grünwald három betegsége „valójában egyetlen – de Grünwald esetében mindvégig jelentkező – lelki alapkonfliktus három változata, lefordítása. A »fordítás« mindhárom esetben szó szerint történik; a testi tünetek fogalmi logika nyomán alakulnak ki. Az ilyen típusú konverziót Freud már 1893-ban – tehát a neurózíselmélet kidolgozása előtt – feltárta a hisztériával kapcsolatban [...]. 1893-ban Freud megkülönböztette az organikus és a hisztériás karbénulást. Az utóbbi nem az anatómiai tényeknek, hanem a »kar« mentális fogalmainak megfelelően lép föl. Grünwald esetében mindhárom baj ilyen szimbolikus fogalmi konverzió és lokalizáció eredménye lehetett – azaz egyetlen »betegség«, a súlyos neurózis tünete volt."[29]

Grünwald második megoldásként a menekülés, az elhárítás, illetve (egy hamisítatlanul freudista kifejezéssel élve) a szublimálás útját választotta, amikor tudományt kezdett el művelni: hősünk megírja ugyanis az *Új Magyarország* című történeti munkát, amely Széchenyi személyiségrajzával szolgál. Lackó a Grünwald személye iránti élénk érdeklődését is ennek a munkának köszönhette, hiszen eredetileg Széchenyi István élete és személyisége foglalkoztatta őt.[30] Élete utolsó éveiben bele is vágott Széchenyi pszichotörténeti biográfiájának a megírásába, korai halála megakadályozta azonban a munka befejezésében. Az addig elkészült szövegek így is felettébb revelatívak.

Széchenyivel, a közismert történeti közszereplővel és gondolkodóval kapcsolatban leginkább az izgatta Lackót, hogy miért ragadtak bele az életútját vizsgáló historikusok oly mértékben a józan észen nyugvó értelmezésekbe, amikor a gróf életének olyan különös epizódjait szerették volna megérteni, amilyen Széchenyi elájulása a rendi országgyűlés egyik ülésén. Jóllehet többnyire behatóan ismerték a Széchenyi-napló szövegét, ennek ellenére hitelt adtak a *folk psychology* szellemi ösztönzésének, amely a gróf devianciáktól hemzsegő életútjáról a köznapi felfogás (a köznapi gondolkodás) számára elfogadható magyarázattal képes csupán szolgálni. Ezekben az értelmezésekben (elbeszélésekben) a történészek „noha mindvégig pszichologizáltak, nem Széchenyi személyiségét értelmezték eltérő módon, hanem vagy a külső hatásokat és az indítékokat alakították »valószínűbbé«, vagy a történet egyes részeit egészítették ki új – újnak látszó – elemekkel. A történészek, ha nem voltak is tudatában, valójában lélektant is műveltek, csakhogy ennek a lélektannak semmi köze nem volt Széchenyi lelkéhez. [...] Talán nem túlzás ebben olyan jelenséget látni, ahol a történészi józan ész a logikus magyarázat érdekében maga alá gyűri az ábrázolt hős elméjét."[31] Mindez azonban, Lackó szerint, végzetesen félre siklatja a múlt történetírói megismerését: „nincsen tudományosan igazolt, vagy legalább valószínű elképzelés arról, hogy Széchenyi egészséges volt-e vagy beteg, s ha beteg, mióta és mennyire. Ez a kérdés [azonban] nem kerülhető meg. Nem részprobléma. Természete hermeneutikai. A lényege: magyarázhatjuk-e egy talán beteg személyiség tetteit, műveit emberekre általában jellemző lélektani valószí-

[28] Lackó Miklós: *Halál Párizsban. Grünwald Béla történész és betegségei.* Magvető, Bp., 1986.
[29] Uo. 183–184.
[30] Ld. mindenekelőtt: Lackó Mihály: *Széchenyi és Kossuth vitája.* Gondolat, Bp., 1977.
[31] Lackó Mihály: *Széchenyi elájul.* In: Uő: i. m. (2001) 42.

nűségek alapján? Konstruálhatunk-e történeteket a józan ész szerint olyasvalakiről, akinek az esze talán nem is józan volt?" Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása, a velük kapcsolatos állásfoglalás nélkül, Lackó határozottan vallott álláspontja szerint, „nem lehetséges modern Széchenyi-kép".[32]

A teljesség kedvéért tegyük hozzá a fentiekhez, hogy az eredetileg történész képzettségű Lackó, akiből utóbb lett csupán pszichológus hallgatókat oktató pszichotörténész, nemegyszer maga is komoly fenntartásokkal élt az Erikson-féle pszichotörténettel szemben. Azt vetette Lackó Erikson szemére, hogy munkája argumentációjával a pszichotörténettel szembeni szokványos történész kritikáknak teszi ki magát, és ezzel olyan bírálat lehetőségét vonja a fejére, melynek egyes jellemző példáit korábban mi is idéztük (Kosáry és Hunyady tollából). Lackó mélyen meg van ugyanakkor róla győződve, és ez történészi *ars poeticá*jának az alapja, hogy a „pszichologizálás" nem reziduális, hanem éppenséggel lényegi megközelítés, amely Széchenyi személyiségét illetően a *nem naiv* lélektani értelmezéssel oldható meg csupán. Minden megbízható történeti pszichológiai megközelítésnek elengedhetetlen feltétele a szigorú forráskritika *és* a textológia eredményeinek bekapcsolása az értelmezés munkájába. Erikson és a hozzá hasonló pszichohistorikusok hibája abban áll szerinte, hogy többnyire reflektálatlanul kezelik a történeti dokumentumokat. „Erikson nem történészként vagy teológusként – tehát nem a számára másodlagos tudományszak művelőjeként – követett el hibát, hanem *pszichiáterként*: [mivel] »páciense« eredeti szövegét egybekeverte a saját analitikusi értelmezésével".[33]

Lackó fenti kritikája Kövér György számára is zsinórmértékül szolgált, midőn Losonczy Gézáról írt történeti biográfiát, ahol a történeti ágens pszichológiai értelmezését is a feladatai közé sorolta. Ennek jegyében kimerítően foglalkozott Kövér Losonczy többszöri elmezavarával, ehhez pedig kórrajzi forrásokat vett számba, sőt: pszichiáterekkel is konzultált az ügyben (Lackó is megtette ezt, amikor Grünwald kórképét próbálta megérteni). A történeti biográfia-írás dilemmáit ecsetelve Kövér külön is kitér a pszichoanalitikus belátások történetietlenségére, történeti adaptálhatóságuk nehézségeire, és beszél arról is, hogy a pszichoanalízis, a belőle merítő interpretáció hajlamos olykor túlhangsúlyozni az „én" ontológiai tényének a koherenciáját és annak folytonosságát. „Megfogalmazódtak olyan koncepciók is, amelyek szerint az »én« pusztán a dialogicitásban jön létre, sőt maga is (utólagos és ezáltal többször is újraírható) narratív konstrukció. De mit kezdhet ezekkel az álláspontokkal a történész, ha biográfiára adta a fejét, hiszen ezáltal szinte már műve tárgyának a létezése is megkérdőjeleződött. Ez ellen az sem nyújt igazán védelmet, ha egyfajta »totális életrajzban« az egyéni létezés teljes terrénumát megpróbálja átfogni, anélkül, hogy kontinuus és koherens »én«-t tételezne fel közben. Ha karrier és karakter egyensúlyban tartására törekszik, elmoshatja a képbe nem illeszkedő mozzanatokat, ha meg a szétesettség állapotát sikerül analizálnia, ember legyen a talpán, ha utána újra össze tudja rakni a szétszedett személyiséget."[34]

A fenti idézetben Kövér burkoltan Paul Ricoeur filozófiai elképzelésére utal, amely az én (a self) és az elbeszélt azonosság (a narratív identitás) egységét és különbözőségét tételezi.[35] Az én fogalmának megkettőzése, ami Ricoeur felfogásából követ-

[32] Uo.

[33] Lackó Mihály: i. m. (*Széchenyi-értelmezések*) 49.

[34] Kövér György: *A biográfia nehézségei* (2002). In: Uő: i. m. 2014. 22.

[35] Paul Ricoeur: *A narratív azonosság.* In: László János – Thomka Beáta, szerk.: *Narratív pszichológia.* Narratívák 8. Kijárat, Bp., 2001. 15- 25.; Uő: *Az én és az elbszélt azonosság.* Ford. Jeney Éva. In: Uő: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok.* Vál., szerk., utószó. Szegedy-Maszák Mihály. Osiris, Bp., 1999. 373–411.

kezik,[36] sok fejtörést okozhat a pszichohistóriai tudatossággal felvértezett történeti életrajzírónak. Részben ez is az oka talán annak, hogy az ilyen ambícióktól fűtött historikusoknak időként kétségei támadnak az énkonstrukció megragadhatósága (és értelmezhetősége) iránt. Olyan megismerési kételyeket kell a történésznek ez alkalommal legyűrnie magában, „hogy az egyéniség vajon leírható-e szerepei által, s azonosak vagyunk-e azzal a paraméterhalmazzal, amelyet különböző hivatalokhoz benyújtott önéletrajzaink, az adatainkból készült törzskönyvi kartotékok tartalmaznak rólunk."[37] Az életrajzot író történész fő dilemmája ezek szerint abban rejlik, hogy „a jelenben élő biográfus (re)konstruálhatja-e egyáltalán valaha azt a bonyolult összevisszaságot, amelyet a személyiség (nagy vagy kicsi, egyre megy) maszkja takar."[38]

Messze magunk mögött hagytuk ezzel az utóbbi gondolatmenettel a pszichotörténet-írás 1980-as évek eleji hazai diskurzusának a gondolatvilágát. Tény viszont, hogy nem áll ma már teljesen egyedül a pszichotörténelmi tudatossággal felvértezett történész biográfus, amikor ilyen és hasonló gondokkal néz szembe a munkáját végezve. Égetően nagy szükség van viszont a pszichohistóriai belátások és fogalmi eszközök gyümölcsöztetésére akkor, midőn az emberi cselekvőség (human és/vagy historical agency) kérdése kerül a humán- és társadalomtudományi gondolkodást ma leginkább foglalkoztató problémák központjába.

[36] Paul Ricoeur: *Oneself as Another*. Trans. Kathleen Blamey. University of Chicago Press, Chicago, 1992.
[37] Kövér György: *Biográfia és történetírás*. Aetas, 2000/3. 156.
[38] Uo.

Az irodalom- és kultúrszociológia aktualitása

Textus és referencia

Az irodalomelmélet sugalmazásaira érzékeny irodalomtörténet-írás különösen nagy elánnal vetette bele magát az irodalom textuális vizsgálatába. E törekvések hátterében a korábban hosszú időn át mérvadó marxista irodalomtörténeti redukcionizmus elutasítása állt. Az egyebek közt a „szoros olvasás", vagy az irodalmi szövegeket érintő dekonstrukció, netán a hermeneutikai olvasatok elsődlegességébe, sőt kizárólagos szemléleti és módszertani jelentőségébe vetett hit elhomályosította az irodalom lehetséges valóságreferenciáit, és olykor egészen tagadta is az utóbbiak relevanciáját. Történészként számomra ez akár még megnyerő is lehet(ne), hiszen jó ideje vallom, hogy a történetírás kevésbé referenciális valóságtudomány, mint ahogy azt a szakmai kánon egyébként hirdetni szokta. A történészek kivétel nélkül mind szövegekkel (írott forrásokkal) dolgoznak, belőlük nyerik múltról szóló ismereteiket, hogy újabb, immár történetírói szövegeket állítsanak elő belőlük, amikor történelmet írnak. Ez azt jelenti, hogy a történeti referencialitás egyes-egyedül narratív kifejezésformák közvetítésével tehető közkinccsé – tudományos közlemények

formájában. Ennek ellenére félrevezetőnek gondolom a „tisztán csak a szöveg számít" jellegű irodalomkritikai és irodalomtörténeti megszólalásokat.

Belátom viszont, hogy az a szociológiai redukcionizmus, amit az irodalom és a művészetek marxista kánonja előírt, valóban sehová sem vezet. Nem lehet vajon más fogalmi és empirikus megoldást találni arra a problémára, hogy ne tekintsük a művészi megszólalást szűken önreferenciális aktusnak? Hiszen vitathatatlan, hogy a fikcionális művek előállítói is hús-vér emberek (voltak), akik nem kizárólag saját steril művészi tapasztalataik hatására váltak és válnak napjainkban is alkotóvá. Ráadásul az aktuális vagy potenciális befogadók szűk vagy tágabb köre sem csak a művészi élvezet okán, tehát esztétikai élményekre sóvárogva alakítja viszonyát a művekhez és azok alkotóihoz. Érdemes tehát a kérdést alaposan újragondolni, amihez a művészetszociológia (mindenekelőtt Pierre Bourdieu) vagy a társadalomtörténet egyes válfajai, a mikrotörténet, vagy a kultúra történet (new cultural history) elvi és gyakorlati felvetései ösztönzést adhatnak, sőt akár empirikus impulzusokkal is hozzájárulhatnak egy ilyen vállalkozás sikeréhez.[1]

Szinte önként adódik a társadalomtörténeti látószög itteni alkalmazása, amely egy bizonyos foglalkozási csoport, professzionális értelmiségi hivatás társadalmi rekrutációs bázisának a feltárására késztet bennünket. Bevett eljárás ez, a téma sem egészen ismeretlen a hazai társadalomtörténet-írásban. Ha ezek szerint tárgyaljuk a magyarországi alkotó értelmiség történeti-szociológiáját, akkor megelégedhetünk néhány alapvető társadalmi kategória kijelölésével vagy azonosításával. Így, tendencia jelleggel megállapítható, hogy honnan, milyen társadalmi miliőből származtak az írók, a kreatív művészek és a tu-

[1] Ezekről a kérdésekről könyvünk korábbi fejezeteiben több helyen szóltunk különféle összefüggésekben.

domány emberei; mi volt családi-társadalmi hátterük. Kevés az ezen a területen eddig született vizsgálatok száma, a meglévők eredményei sem igen keltették még fel a művészet-, az irodalom és a tudománytörténet művelőinek az érdeklődését. Úgy tűnik, túlságosan is nagy szakadék feszül ma még a társadalomtörténet és az esztétikai értékek kérdései iránt érdeklődő tudományterületek szemléletmódja és érdeklődése között. Ez érthető, hiszen a közelmúlt irodalom- és művészetszociológiai, sőt tudásszociológiai gyakorlatában többnyire rövidre zárták a két szféra közötti viszonyt. A marxista szemlélet talaján álló tudomány ez irányú törekvéseire gondolok, melynek eredményeként az alap és a felépítmény közötti determinisztikus, mechanikus és egyirányú, a függőséget hangsúlyozó kapcsolatot abszolutizálták, amikor a társadalmi eredet és a szellemi tevékenység tartalma közti összefüggés kérdését taglalták. Alkotás és élet, esztétika és szociológia kapcsolatának ezzel együtt járó redukcionista felfogása mindmáig riasztóan hat az esztétikai alkotó tevékenység önelvűségét valló szellemtörténeti megközelítés számára. Ha kezünkbe vesszük, egyebek közt, Komlós Aladárnak a hazai irodalomszociológiai diskurzusban ritkaságnak számító, nem sokkal a második világháborút követően írt és publikált e tárgyban írt munkáját, akkor igazolva látjuk ezen irodalomszociológiai koncepció nyilvánvaló gyengéjét. Komlós fő tézisét jól érzékelteti a következő néhány idézet munkájából. „Természetes, hogy irodalmunk annak az osztálynak társadalmi szemléletét, politikai törekvéseit fejezi ki, amelynek számára készül."[2] Ennél is jellemzőbb következő megfogalmazása. „Az 1908-ban alapított *Nyugat* nagyszerű új nemzedéke már nem úgy polgári, mint a *Hété*: lecsúszott dzsentri-ivadékok, proletársarjak, zsidó intellektuelek verődnek össze benne.[...] A *Hét* még egy zenitje előtt álló polgárság lapja, amely beéri vele, hogy a nemesség mellett

[2] Komlós Aladár: *Irodalmunk társadalmi háttere.* Múlt és Jövő, Bp., 2006. 72.

ő is érvényesül, a Nyugat már egy felbomlóé, amely gyakran önmaga ellen fordul, és a negyedik rend felé nyújtja ki kezét."[3] Komlós ugyancsak felgyorsítja az akkor még a felemelkedés zenitje előtt álló hazai polgárság felbomlásának az állítólagos társadalmi folyamatát, amely így két évtizednél is rövidebb időre szűkül. Ráadásul nem is szolgál Komlós tárgyi bizonyítékokkal a dolgot illetően, nem tisztázza, hogy milyen konkrét társadalmi háttért lehet társítani a szóban forgó alkotókhoz. Kidomborodik viszont megközelítésében a szociológiai és az esztétikai tény egylényegűsége, a kettő egybemosása. Így ad hangot ennek a szerző: az írók „elsősorban egy-egy rend vagy osztály szemléletét fejezték ki", ami éppúgy következett a származásukból, mint abból, hogy kinek (mely társadalmi csoportnak) az érdekeit (vagy inkább az ízlését) kívánták kiszolgálni.[4] Hamisítatlanul marxista irodalomszociológiai látásmódra vall mindez,[5] amely ráadásul egy nem is marxistának született literátor tollából való.

A kreatív értelmiség társadalomtörténete

Ha társadalomtörténeti összefüggések keretében értelmezzük az értelmiségtörténet tényeit, nem feltétlenül fenyeget bennünket a szociológiai redukcionizmus akut veszélye. Hadd idézzem fel elsőként a kevés számú ez irányú vizsgálódás néhány példáját. A dualizmus kori hazai képzőművészek származását és családi eredetét firtatva Szívós Erika az összegyűjtött minta viszonylag kis hányadában talált értékelhető adatot a társadalmi származásra. A 426 fős minta 17%-ára vonatkozóan jelenthette ki csupán, hogy: „Az apák mindössze egyötöde iparos vagy földműves, négyötöde a középosztály valamely rétegének vagy a felsőbb társadalmi rétegeknek a tagja. Különösen magas az értelmiségi apák aránya, mely kategóriának csak mintegy harmadát képviselik azok az apák, akik maguk is képzőművészek."[6] Nem vitás, a középosztály képezte ebben az időben (is) az alkotó művészek utánpótlásának szinte egyedüli társadalmi forrását; ugyanakkor ritkán öröklődött családon belül a művészi alkotótevékenység. A domináns középosztályi származás könnyen magyarázható szociológiai mozgatórugókkal; a családon belüli dinasztikus örökítés ritkasága viszont jobbára biológiai természetű körülményekkel okolható: a tehetség hagyományozásának nem a társadalmi logika, nem a „kulturális tőke" (P. Bourdieu) birtoklása az egyedüli oka. A társadalomtörténész szerző nem köti azonban össze ezeket a társadalmi tényeket a művekben magukban kifejeződő esztétikai értékekkel; a megközelítés így semmiképp sem tekinthető redukcionalistának.

S mit tudunk annak a markáns „alkotó" értelmiségi csoportnak a társadalmi eredetéről, melyet az újságírók képviselnek? Sipos Balázs vizsgálta az 1930-ban újságíróként ténykedők 1458 fős csoportját ebből a szempontból, de csak nehezen vagy egyáltalán nem hámozható ki a rendelkezésére álló adatokból, hogy ténylegesen milyen státuscsoportok álltak a háttérben. Annyi derül ki csupán, hogy az újságírók apáinak a háromötöde önálló egzisztencia volt, további egyharmaduk viszont tisztviselő családból származott és 6%-uk született bérmunkás miliőbe. Megtudjuk továbbá, hogy az önállók fele az ipari-kereskedelmi szektorban tevékenykedett és nagyjából egyforma volt a köz- és a magánhivatalnok családokból

[3] Uo. 79.
[4] Uo. 80.
[5] Ennek szemléleti gyökereiről és fogalmi alapjairól ld. Veres András: *Lukács György irodalomszociológiája.* Balassi, Bp., 2000.

[6] Szívós Erika: *A magyar képzőművészet társadalomtörténete 1867–1918.* Új Mandátum, Bp., 2009. 62.

származók aránya (enyhe köztisztviselő többséggel számolhatunk e téren).[7]

A színészek társadalmi származását Pintér Márta Zsuzsanna kutatta, aki arra jutott, hogy a 20. századi színészek zömmel vidéki kispolgári, kistisztviselői családokból érkeztek a színpadra, egyhatoduk viszont proletár szülők gyermeke volt. Akadtak közöttük ugyanakkor földbirtokos vagy katonatiszti családokból kikerülők is (Tolnay Klári, Perczel Zita, Tímár József), leginkább azonban a deklasszálódás nyomta rá ez utóbbiakra a bélyegét. Egyébként Pintér jellemzőnek vélte, hogy a színész szakma igen vontatottan szerzett magának társadalmi elismerést, ezért kevesen érezhették közülük magukat úgy, hogy tisztes értelmiségi hivatást űznek. Ez okból a színésszé váló középosztályi származásúaknak meg kellett küzdeni a családjukkal, hogy erre a pályára kerülhessenek: a szülők olykor még ki is tagadták gyerekeiket, ha el kezdtek a színészettel kacérkodni. Közülük többen korán, már a gyerek- és kamaszkorukban átélték a kirekesztettség, az elhagyatottság és a szegénység élményét. Máskülönben azok a családok, ahonnan nagyobb számban kerültek ki színészek, az átlagost meghaladó mértékben mutatkoztak nyitottnak, liberálisnak, kulturális és felekezeti tekintetben egyaránt, ami jótékonyan egyengette az utat a színészi ambícióktól eltelt fiatalok előtt.[8]

Megelégedhetünk vajon az ilyen és hasonló sommás társadalomtörténeti kategorizálással, amikor az alkotók, sőt akárki más társadalmi eredetét kutatjuk? Nem feltétlenül. Ezt a véleményt nyomatékosítja az a gondos mikrotörténeti kutatás is, amely a két világháború közötti magyarországi egyetemi tanárok, a tudósok társadalmi származási viszonyait teszi tisztába.

[7] Sipos Balázs: *A politikai újságírás mint hivatás. Nyilvánosság, polgári sajtó és a hírlapírók a Horthy-korszak első felében.* Napvilág, Bp., 2004. 177–178.

[8] Pintér Márta Zsuzsanna: *A színészek társadalmi státusza.* In: Bécsy Tamás – Székely György, főszerk.: *Magyar színháztörténet 1920–1949.* Magyar Könyvklub, Bp., 2006. 1065–1124.

A vizsgálat végkövetkeztetése nem hat a meglepetés erejével. A tudósok is szinte kivétel nélkül a társadalom középrétegeiből származtak, csak a negyedük született kispolgári famíliába. Ez az aprólékos kutatás ennél jóval mélyebbre hatolt azonban, és a szerző így rámutathatott, hogy ezen átfogó társadalmi tömbök származási háttérként való azonosítása elnagyolt képét adja a 19. század végi és a 20. század eleji magyar középosztálynak. Kovács I. Gábor nézőpontot váltott tehát, és elemi szintű szocio-kulturális, etno-kulturális alakzatokat, művelődési tömböket derített fel egy adott foglalkozási vagy hivatáscsoport társadalmi eredetének a mélyén. A mélyfúrás eredményeként derült fény néhány jellegzetes mikro-milió gyakoriságára a vizsgált egyetemi tanárok családjainak a hátterében, úgymint: a felvidéki német városi gyökerű evangélikus értelmiség, a református Pfarrhaus jelenség,[9] a városi római katolikus iparosság, az asszimiláns zsidó értelmiség számos változata, vagy az egymást követő nemzedékek óta állami szolgálatban álló római katolikus hivatalnoki csoport. Persze még ezt a társadalmi tablót is tovább lehetne mélyíteni a nagyapák felkutatásával és társadalmi kontextusba helyezésével, vagy a képzési utak és a kapcsolathálók felderítésével.[10]

Ebből azonban kitetszik, hogy nő az igény a társadalomtörténet-íráson belül is a társadalomtörténeti báziskategóriák radikális dekonstrukciójára; egy ilyen törekvés könnyen el is bizonytalaníthat azonban bennünket az *egyértelmű* társadalmi meghatározottságok kategoriális azonosíthatatlansága miatt. A mikrotársadalmi sokféleség, az ehhez társítható-tár-

[9] Ez esetben, legalábbis német földön, egyöntetűen az evangélikus pap- és lelkészcsaládok adták az értelmiség számottevő hányadát.

[10] Kovács I. Gábor: *A két világháború közötti egyetemi tanárok rekrutációja és a középrétegek hierarchiája a társadalmi rangcímrendszer szerint a dualizmuskori Magyarországon (Kende Gáborral).* In: Uő: *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok.* L'Harmattan, Bp., 2011. 99–198.

sítandó kulturális-tapasztalati gazdagság ugyanakkor elvont, tartalmatlan és üres kategóriákként tünteti fel a középrétegek, a középosztály, a parasztság vagy éppen az önállók és a tisztviselők megszokott osztályozási fogalmi sémáit. Amikor már a társadalomtörténész számára is ilyen semmitmondó egy konvencionális társadalmi csoportkategória jelentése, mi haszna lehet akkor ezen fogalmak alkalmazásának ott, ahol szellemi értékek társadalmi feltételeinek az érzékeltetése végett fordulunk hozzájuk. Készséggel elismerve a szellemi világ társadalmi kondicionáltságának tényét, melynek az alkotó értelmiségiek társadalmi eredete egyik lehetséges komponensét alkotja, a legkevésbé sem gondolhatjuk, hogy ezzel már meg is leltük az esztétikai értékek vagy a tudományos gondolatok értelmét és jelentőségét. Kétségtelen ugyanakkor, hogy jóval többet megérthetünk az „irodalmi tény" jelentéséből is, ha tudatos szociológiai szemlélettel közelítünk magához az alkotáshoz. Ennek ékes bizonyítékaként elsőként Kerényi Ferenc irodalomszociológiai szemléletmódját próbáljuk feltérképezni, hogy azt követően egyetlen kimagasló magyar író, Móricz Zsigmond saját magát illető irodalomszociológiai öntudatának járjunk utána.

A 19. század közepi magyar irodalom társadalmi tükörben

Kerényi Ferenc legkevésbé sem redukcionista szociológiai-szociologizáló irodalomtörténészi beállítottsága abból a kérdésfelvetésből ered, hogy milyen társadalmi entitást fejez ki – szellemi fenoménként – egy adott irodalmi alkotás. Irodalomtörténészként nem az a kérdés foglalkoztatja őt, hogy melyik osztály vagy réteg érdekeit, ízlését, akaratát, stb. fejezi ki – akaratlanul vagy tudatos módon – a művész, amikor művét megalkotja. Ha felmerül nála egyáltalán ez a kérdés, az

rendszerint azt a konkrét értelmet kapja, hogy milyen mentális, társadalmilag kondicionált *tapasztalatok* rejlenek a művészi alkotómunka mélyén, melyek a művészi kifejezésmód, az esztétikai szofisztikáltság bizonyos szintjén műalkotásba, annak tekintett szellemi produkcióba kerülnek át. A tapasztalat mint kiindulópont megkerülhetetlen minden emberi cselekvés mozgatórugójaként, legyen szó politikai akaratformálásról, általában a társadalmi viselkedésről vagy a tudományos gondolatok és művészi invenciók kiteljesítéséről. Kerényi ezen a ponton – tudományos dolgozatai egy részében – szoros kapcsolatot teremt a nem hagyományos kurrens történetírás egyes áramlatai és az irodalomtörténet-írás között. Nem állítom teljes bizonyossággal, hogy kellően tudatában volt Kerényi e ténynek; és ha tudatában volt is, akkor sem tulajdonított neki különösebb jelentőséget. Talán ez is magyarázza (hamisítatlan pozitivista tudományos elhivatottsága mellett), hogy sehol sem fejtette ki szemléleti törekvéseinek nyilvánvaló fogalmi interdiszciplinaritását. Az a feltűnő hasonlatosság, ami a biográfia-íráshoz is kapcsolódó, és leginkább a mikrotörténet körébe vágó történettudományi szemlélet, módszer és írásmód,[11] valamint Kerényi irodalomszociológiai munkássága között minduntalan felfedezhető, még az irodalomtörténet-írás felől tekintve sem tűnt fel eddig senkinek.

Annak ékes bizonyságul, hogy milyen alapvető és gondolatilag izagalmas szemléleti elemként van folyton jelen Kerényi irodalomtörténeti dolgozataiban a szociolgiai, a társadalomtörténeti érvelés, a kultusztörténetre irányuló kutatásaiból emelek ki néhány, e tekintetben felettébb jellemző mozzanatot. A Petőfi Sándor személyét és költészetét övező, és a Petőfit idővel kanonikus költővé emelő kultuszt kutató Kerényi kezdetben a kultuszképződés eseménytörténete és a kultuszteremtő aktus intézményesülése iránt árult el heves érdeklő-

[11] Vö. Kövér György: *Biográfia és társadalomtörténet.* Osiris, Bp., 2014., 17–96.

dést.[12] A kérdésről írt tanulmányában még csupán futó említés szintjén érinti azt a mikroszinten megnyilatkozó társadalmi (társas) közeget, a benne megbújó kapcsolati hálót,[13] amely – bátran mondhatjuk – idővel kulcsszerepet tölt be a Petőfi-kultusz társadalmi elmélyítésében. E tárgyban írt később napvilágot látott rövid tanulmánya úttörő munka az irodalmi kultusz társadalomtörténeti megközelítését, a költészet fogalmának társadalomtörténelmi kontextusba helyezését tekintve. Irodalom és társadalom ilyetén szoros összekapcsolása mögött az a felismerés munkál, hogy a költői népszerűség, az irodalom kultikussá válása és ezzel együtt az irodalom (egyáltalán: a művészetek) társadalmi használatának a mechanizmusa a mikroszinten keletkező társadalmi tapasztalatok aktuális és potenciális közösségében rejlik. Egy ilyen jellegű „társadalom" (társiasság, társulás)[14] létrejötte, időleges, netán tartós létezése teremt igazán kedvező alkalmat a „népszerű", a befogadható művészet keletkezéséhez; továbbá ez a közösség képezi az irodalom széles körű társadalmi (közösségi) kultuszának a fő táptalaját is. A vázolt koncepció kiérlelt, mintaszerű irodalomszociológiai kifejtése azzal a gondolatmenettel indul, hogy Kerényi megállapítja: Petőfi műveltségére – de hozzátehetjük: a költő művészi invencióit nagyban befolyásoló tapasztalataira is – erősen hatott, hogy nem kizárólag a szülői család, hanem

[12] Kerényi Ferenc: *A körözőlevéltől a szoboravatásig. A Petőfi-kultusz első korszaka, 1849-1862.* In: Kalla Zsuzsa, szerk.: *Kegyelet és irodalom. Kultusztörténeti tanulmányok.* PIM, Bp., 1997. 130–143.

[13] Az irodalmat „teremtő", azt „éltető" társadalmi kapcsolatháló hazai konceptualizálására később, Kerényi halála után tett ígéretes kísérletet Lengyel András, aki maga nem tud Kerényi ez irányú tudományos törekvéseiről. Lengyel András: *A kapcsolatháló mint szerkezet és médium. Műhelyjegyzetek az irodalmi történés szociológiájához.* Műhely, 2010/4, 43–51.

[14] A kifejezésnek a tudományos diskurzusban nyomon követhető fogalomtörténeti áttekintéséhez vö. Némedi Dénes: *A társadalom mint kritikai kategória.* In: Pál Eszter, szerk: *Útközben. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből Somlai Péter 60. születésnapjára.* Új Mandátum, Bp., 2001. különösen 12–16

leginkább a másodlagos közösségek (a tanítóegylet és a hozzá hasonló értelmiségi baráti társaságok) szocializálták a költőt; velük „előbb véletlenszerűen vagy megélhetési szükségből, utóbb mind tudatosabban került kapcsolatba".[15] S mi jellemzi ezt a hálozatot, melynek Petőfi gyakorló költőként is már komoly haszonélvezője volt, s a költő halála után hamarjában kibontakozó kultusznak is múlhatatlanul fontos éltető forrása lett? Egyáltalán: kikről van itt szó tulajdonképpen?

Különösen azt a társaságot tünteti ki Kerényi beható figyelmével, amely a vidéki magyarországi kisértelmiséget, az ún. „mezővárosi-falusi humán értelmiséget", a lelkészt, a kántort, a tanítót, a jegyzőt, a postamestert és társait képviseli. De amellett, hogy Petőfi mondhatni testközelből ismerte őket és ösztönszerűen vonzódott is hozzájuk, mi tette vajon képessé ezt a társaságot arra, hogy oly könnyen befogadja, majd mindegyre népszerűsítse a költészetét, sőt, hogy már a költő életében kultikus magasságokba emelje Petőfit, halála után pedig a több ágon párhuzamosan futó Petőfi-kultuszt is anticipálja, majd lelkesen kultiválja, hogy ezáltal társadalmi téren is meggyökereztesse? Az így megfogalmazott kérdésekre Kerényi sommásan azt feleli: nem más, mint az illetők életformája és értelmiségi hivatása, melynek nehezen túlbecsülhető mentális alkateleme volt, hogy nap mint nap művelték az „alkalmazott literatúra" műfajait. Ekként tartja számon az irodalomtörténet-írás az emberi élet jeles eseményeihez kötődő köszöntőket, búcsúztatókat, társadalmi célú versezeteket, bordalokat, paródiákat stb. Egész készlettár halmozódott fel belőlük ezeknek a személyeknek a kezén, olyan versgyűjtemények, mintaprédikációk, melodáriumok formájában, melyek korábbi alkotóinak sorából a magas irodalmat képviselő Csokonai Vitéz Mihály

[15] Kerényi Ferenc: *A Petőfi-kultusz korai szakaszának szociológiájából (1844–1867).* In: Kalla Zsuzsa, szerk.: *Az irodalom ünnepei. Kultusztörténeti tanulmányok.* PIM, Bp., 2000, 199.

neve említhető első helyen.[16] Csokonaihoz roppant hasonló szerepben tűnik fel Petőfi később, az 1840-es években. S éppen ebben rejlik Kerényi szerint annak magyarázata, hogy miért fogadta be rögtön ez a világ Petőfinek mint népdalköltőnek az életképeit, bordalait, helyzetdalait, tájköltészetét és hazafias líráját, mely társadalmi kör (ahogy Kerényi írja) „alkalmazott literatúrájának" magasabb rendű kiteljesedését ünnepelte Petőfi költészetében.[17]

Kerényi ez alkalommal nyomban meg is haladja a közös forrásokból sarjadó mentalitás imént vázolt posztulátumát, ami a költő Petőfit – feltételezése szerint – szorosan egybefűzte a vidéki értelmiség említett csoportjaival. Az 1849 utáni irodalmi kultuszképződés szociológiai mechanizmusának jelentőségét latolgatva Kerényi rámutat: midőn az irodalmi nyilvánosság szükségszerűen szűk körre szorult vissza, hogy a magánszférában találjon magának menedéket, ami korjellemző állapot is egyúttal, kivált nagy jelentőségre tesz szert, hogy „Petőfi nagyszámú kapcsolata révén sokan és sok helyütt őrizhették a személyes találkozás élményét". Következésképpen, folytatja Kerényi, a „[Petőfi]-kultusz szokásrendje is a magántársaságokét követte".[18] Ahogy ez egyébként más esetben is gyakran megtörténik, ezekre a kompániákra várt az értékőrzés, az átmentés, a továbbéltetés feladata az ismert szorító körülmények között.

Úgy talál rá Kerényi a Petőfi-kultusz társadalmi forrásvidékére, hogy empirikusan bizonyítható szociológiai és mentális kontextusokhoz köti annak hatékony érvényesülését. Szellemes és elbűvölő gondolatmenet eredményeként bebizonyítja: a kultusz korabeli eredményességének talán a legfőbb kulcsa, hogy ez a kultikus gyakorlat szerves részévé vált az életvitel mindennapi rutinjának, és ily módon mondhatni szokászerűvé lett. Ahogy írja: „Mindazonáltal messze járnánk az igazságtól, ha figyelmünket kizárólag vagy elsősorban e rétegnek [a vidéki értelmiségnek] az ünneplésformák kialakításában vitt szerepére korlátoznánk, hiszen jelentőségük éppen abban állt, hogy a Petőfi-kultusz élesztését a mindennapok tevékenységében folytatták, tanítói vagy lelkipásztori hivatásuk részeként. A számos példa közül most utaljunk csupán a nagykőrösi tanár Arany Jánosra, aki saját jegyzetei alapján tanította Petőfi költészetét; arra a hatásra, amelyet a selmecbányai líceum Petőfi-hagyománya az önképzőkörben a fiatal Mikszáth Kálmánra gyakorolt."[19] És folytathatnánk tovább.

Abban a monográfiájában dolgozza ki Kerényi Ferenc nagy empirikus alapossággal az alkalmazott literatúra poétikáját, a mezővárosi értelmiség literátusságát illető felvetéseit, melyet Pest vármegye 18. század vége és a kiegyezés közötti irodalmi élete bemutatásának szentelt.[20] Munkája bevallottan irodalomszociológiai mélyfúrás, amely, ahogy írja „(első megközelítésben) azt jelenti, hogy az irodalmi műveket, eseményeket, személyiségeket és fórumokat nem esztétikai értékrendjük alapján ítéljük meg; a nemzeti klasszikusként értékelt alkotókat és remekműként tisztelt alkotásokat is az irodalomszociológiai folyamatok áttekintése során, annak részeként említjük meg, illetve tárgyaljuk".[21] Ezért is kerülhet a könyvben terítékre többek közt az irodalmi klientúra kérdése, vagy a középszinten működő „udvarházi klasszicizmus" vidéki (nem városi), valamint a biedermeier városi, lényegében pesti mű-

[16] Vö. Szilágyi Márton: *A költő mint társadalmi jelenség. Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói.* *Ráció*, Bp., 2014, 261–308. Szilágyi, ahogy hivatkozott munkája is tanúsítja, napjainkban kiteljesíti a Kerényi által képviselt szociologizáló irodalomtörténet-írást, amit Szilágyi elméleti tudatossággal művel.

[17] Kerényi Ferenc: i. m. (2000) 201.

[18] Uo. 202.

[19] Uo.

[20] Kerényi Ferenc: *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867).* Pest Megye Monográfia Közalapítvány, Bp., 2002.

[21] Uo. 8.

helye és mindezek számos ágense. Széles tablóképet kapunk emellett az alkalmazott literatúra műkedvelő művelőiről és azokról a konkrét alkalmakhoz kötött műfajokról is, amelyek témát és megszólalást biztosítottak a közköltészetnek. A gondos, zömében levéltári, kézirattári és hasonló kútfőkre alapozott izgalmas rekonstrukció bepillantást enged a „magas irodalom" mélystruktúrájába. Ez már azért is különösen méltánylandó dolog, mert szinte semmilyen látható nyoma sincs ennek az irodalmi-kulturális mélyáramlatnak, ami abból ered, hogy (miként a szerző egy helyt megjegyzi), „a kompániák »mitológiája« belső használatra és nem a mezővárosi vagy még szélesebb nyilvánosság számára készült".[22] Valóban az irodalom mélystruktúrájáról van tehát szó, amikor a Kerényi által nagy kedvvel ecsetelt „alkalmazott literatúrát" tekintjük, mert egyfelől ez volt a magas irodalom egyik ihlető forrása, másfelől termékeny befogadói talajt (olvasói kört) is jelentett ezen irodalom számára. Ennek kézenfekvő bizonyítéka az a feltűnő hatás, amit a magas költészet invenciózussága gyakorolt a közízlésre, ami épp ilyen úton-módon segítette az irodalmi pallérozottság szélesebb társadalmi elterjedését.

Nem hagyhatjuk külön említés nélkül azt a mélyenszántó értelmiség-történeti analízist sem, melyben meggyőzően mutat rá Kerényi a hálózatba rendeződő személyi kapcsolatok kivételesen nagy súlyára a kultúra előállításának, terjedésének és befogadásának folyamatában. Hadd utaljak itt csupán egyetlen fontos momentumra.

A honorácior értelmiség kapcsán Kerényi kiemeli az iskola, az alma mater kulcsszerepét a szellemi javak vándorlását biztosító mechanizmus működtetésében. Amíg a nemesi literátus értelmiség esetében a rokoni, a birtokszomszédi és a nemesi életforma révén létesülő közösségi kapcsolatok domináltak e téren (is), addig a nem nemesi értelmiségnél az iskolatár-

[22] Uo. 228.

si kapcsolatoknak volt maradandó szerepe a művelődés- és a kultúrateremtés, valamint a kultúra befogadása tekintetében. Olykor még a szépirodalmi művek előfizetésének a lehetőségét is ez a kapcsolatháló tette lehetővé. Kijelenthető ezek nyomán, hogy „ [a]z iskolához való tartós kötődés a honoráciorok irodalmi műveltségének alaprétegét képezte, s ez – a szülőföldjükre visszatérő vagy szolgálati helyükre érkező kollégiumot végzettek révén – országosan is egységesült."[23]

A könyv végén a szerző kitekint az 1849 és 1867 közötti önkényuralmi időszak helyi (megyei) irodalmi eseményeire is. Az utóbbit egy immár makroszinten vizsgálódó újabb könyvében munkálja ki részletekbe menően, nem elhanyagolható szociológiai tudatossággal.[24]

A magyar irodalmi élet abszolutizmus kori alakulását Kerényi úgy követi ezúttal nyomon, hogy mentalitás- és társadalomtörténeti kontextusok keretébe ágyazza a témát. Három fő fejezetben, három toposz mentén haladva végzi el a feladatot. Elsőként megvizsgálja, hogy mi történt az alkotóművészekkel ebben a viharos, a normális irodalmi tevékenység számára nem különösebben kedvező világban, ami 1848/49 bukását követte. Másodikként az irodalmi élet szervezeti-intézményes kereteit teszi górcső alá, amilyen a Tudományos Akadémia, a Nemzeti Színház, a Kisfaludy Társaság; szemrevételezi továbbá a lapszerkesztőségeket, illetve a társadalmi és szűkebb nyilvánosságot, a „vidéki műhelyek"-et is beleértve. Végül az irodalmi ábrázolás jellemző irányait, alapvető szemléleti kereteit taglalja, melyek fő irányát a bűnbakkeresés és önvizsgálat, a mítoszteremtés és az allegorizálás képezte szerinte.

Az így meghatározott irodalomszociológiai síkok többé-kevésbé elváltak egymástól, következésképp az egyén, a szerve-

[23] Uo. 210.

[24] Kerényi Ferenc: *„Szólnom kisebbség, bűn a hallgatás" (Az irodalmi élet néhány kérdése az abszolutizmus korában).* Békés Megyei Levéltár, Gyula, 2005.

zetek és a mentális orientációk koordinátái között lehet igazán megragadni a korabeli irodalmi eseményt, az irodalmi történés akkori tényeit. Nézzük az elemzés első szintjét: mi történik az írókkal saját magánéletükben egy olyan viszontagságos kor körülményei között, amikor – nem utoljára persze a modern kori magyar históriában – nem az alkotás, hanem a személyi egzisztencia megmentése, a túlélés volt/lehetett a tulajdonképpeni tét. Miként hatott ez a végletes élethelyzet a szorosan vett alkotói folyamatra? A túlélés és a megélhetési kényszer súlyos dilemmája változatos taktikák és néhány alapvető életstratégia kényszerű választása elé állította a kor alkotó művészeit, akik pályájuk elején, vagy annak derekán jártak, netán a végéhez közeledtek, amikor ebbe a lehetetlen helyzetbe kerültek. Az életrajzi szituáltság közvetlenül befolyásolta az életstratégiaként választott megoldást. Nagy nyomatéka volt továbbá az alkotótevékenység által előteremthető jövedelem melletti egyéb anyagi támasztékoknak is, melyek szintén beleszóltak abba, hogy ki melyik opció mellett határozta el végül magát. Az utóbbiak önmagukban is eldönthették a kérdést, hogy ki mikor és miképp működik együtt a megtorló hatóságokkal – végső és szélső esetben besúgóként vagy csupán állást, az irodalmi életben betöltött, mindenekelőtt szerkesztői állást vállalva.[25] Így alakult ki végül az a bonyolult, számtalan egyéni tényezőt és életkörülményt magában rejtő konstelláció, melynek eredményeként, ahogy Kerényi világossá teszi, „olyan új repedésvonalak [...jelentkezhetnek], aminek korábban, 1848 előtt nem volt jelentősége, de később fontos szerep jutott az újjászerveződött, egyszersmind üzletiesedő magyar irodalomban".[26]

[25] Egy paradigmatikus esetet mutat be e tekintetben: Deák Ágnes: *A koronás Wargha. Egy kettős ügynök Kossuth és a császári rendőrség szolgálatában.* Akadémiai, Bp., 2010.

[26] Kerényi Ferenc: i. m. (2005) 44.

Miután külön-külön számba veszi Kerényi az egyéni élettörténeteket, nyomban áttér az irodalomszociológiai probléma csoportszintű bemutatására; az utóbbihoz a szervezetszociológiai rekonstrukciót használja eszköz gyanánt. Így kerül a könyvben terítékre az „irodalmi élet", az irodalmi nyilvánosság intézményi infrastruktúrája. Az írói invenciók kiapadása nem ritkán az alkotók elmagányosodásának volt, lehetett logikus folyománya, amire kézenfekvő példaként említi Kerényi a vidéken lelkipásztorkodó Tompa Mihály esetét. „Noha Tompa esete a lélektani vonások, személyiségjegyek meghatározta szélsőségesebb eset volt, a vidéki műhelyek legnagyobb pszichológiai terhelése valóban az egyhangúság, a szellemi tespedés volt, amely az ismétlődő tevékenységet végző tanárokat is elérhette."[27] Arany Jánosra is utal Kerényi e ponton, noha Aranynak Tompánál több lehetősége nyílt ez időben is az intellektuális kapcsolatok közösségi szintű ápolására.

A politikai és szellemi nyilvánosság 1848 előtt kivívott és eredményesen működtetett fórumai ekkor már szinte mind elenyésztek, ami erősen visszavetette az írói ambíciókat, a művészi alkotókedvet, az ez irányú szellemi képességek kibontakoztatásának a puszta lehetőségét is. Nemigen maradt ugyanis belőlük semmi a közeli múltból, ahhoz képest, amit a Kerényi más tanulmányaiban előzetesen már feltárt topográfiai, rokoni, szakmai és egyéb alapokon szerveződő informális körök hálózata jelenthetett; az utóbbiak tarthatták valamennyire továbbra is életben az irodalmi és szellemi kapcsolatok adott rendszerét. Az érintett hálózatok működésének példájaként mutatja be Arany János tanári és másmilyen kapcsolatrendszerét, olyan esetet választva, amely szinte az akkori teljes magyar elitértelmiséget integrálta. A személyes találkozás számított a korabeli kapcsolattartás leggyakoribb formájának, ami azonban utazást kívánt és feltételezett; ezt viszont – anyagi megfontolásokból –

[27] Uo. 104.

nem mindenki vállalhatta, ezért volt sűrűn választott megoldás a levelezés útján való érintkezés gyakorlata is.[28]

Önmagában ez is elegendő ahhoz, hogy mély szakadék alakulhasson ki a mindinkább Pest városára összpontosuló, egyre jobban intézményesülő irodalmi és tágabb szellemi élet, valamint a vidéki magányukba és/vagy az alkalmankénti személyes kapcsolathálókba visszaszoruló alkotók között. Ettől elválaszthatatlan az a folyamat, hogy az ismertség és az elismertség sem feltétlenül esik már úgy egybe, mint korábban, sőt eltávolodik a kettő egymástól.[29] Ennek felelt meg az is, hogy másként alakult a múlthoz képest az írói egzisztenciateremtés lehetősége. A legkevesebb, amit erről el lehet mondani, így szól: érzékelhető távolságra került egymástól az írók anyagi sikerlistája és az irodalomtörténeti kánon. Petőfi 1849 előtti érvényesülése talán a legkitűnőbb példa arra nézve, hogy egy rangos költő már megélhet, sőt jól megélhet egyedül irodalmi tevékenységből is;[30] az abszolutizmus korában ez gyakorlatilag már elképzelhetetlen. Jókai esete ugyanakkor annak bizonyító erejű példája, hogy „a sokasodó alkalmak között személyiség és alkat, munkabírás és életmód, családi állapot és más tényezők" differenciáltan szabályozhatták az írók változatosan alakuló jövedelmi viszonyait.[31]

Kerényi sokoldalúan feltérképezi az írói (magán)életet, valamint az irodalmi alkotás folyamatát *kintről* kondicionáló körülményeket azért, hogy feltárhassa a mögöttük ható szociológiai mechanizmusokat. Nem marad adós ugyanakkor azzal sem, hogy rávilágítson a „gyors reagálású műfajokban, a lírá-

[28] A jelenség tágabb kontextusához vö. Fónagy Zoltán: *Levelezés a 19. századi Magyarországon.* Történelmi Szemle, 2013/4. 619–637.

[29] Kerényi Ferenc: i. m. (2005) 89.

[30] Margócsy István: *Petőfi Sándor. Kísérlet.* Korona, Bp., 1999. 48–74. Újabban: Szilágyi Márton: *Petőfi, a polgár.* In: Uő: *Hagyománytörések. Tanulmányok az 1840-es évek magyar irodalmáról.* Ráció, Bp., 2016. 33–45.

[31] Kerényi Ferenc: i. m. (2005) 89.

ban és a novellában" jelentkező főbb gondolati- és mentalitásbeli irányokra, úgymint a bűnbakkeresésre, a mitizálásra és az allegorizálásra.[32] Ezek a korabeli irodalmi alkotásokban újonnan felbukkanó alkotóelemek tényleges történelmi tapasztalatokban gyökereztek, melyek főként az irodalom (a művészet) révén kaptak nyilvánosan hangot. E minőségükben pedig ezek az irodalmi megnyilatkozások általánosan érvényes korabeli társadalmi mentalitásokra vetnek fényt. Azok hátterében szinte kivétel nélkül az erkölcsi kritériumokhoz igazított nemzeti önkép munkál, amely a moralizáló nacionalizmus jellegzetesen romantikus beidegződéseként hat. E beállítottság erejét, ha lehet, tovább növeli az 1849-ben elvesztett szabadságharcot és '48-as forradalmiságot követő depresszív közösségi lelkiállapot.[33] A szinte mindent meghatározó ilyetén feltételek között könnyen rögzülhetett a kortársakban egy olyan attitűd, amely 1848/49-et kizárólag csak mítoszként volt képes megidézni és elbeszélni. A példázatosság (az allegorizálás) retorikája adta hozzá a kézenfekvő nyelvi (gondolati) eszköztárt, ami a bibliai történetekkel való gyakori példálózgatásban nyilvánult meg különösen eklatáns módon. Erre tág lehetőséget kínált, hogy a közbeszéd mögötti „Enciklopédia"[34] is ennek a beszédmódnak a kezére játszott: a Biblia ugyanis ekkoriban még szellemi közkincsnek számított a honi társadalomban. Ezen kívül a nemzeti történelmi mitológia képzetének mozgásba hozása, a vele összefüggő történelmi tényanyag és tudás kimunkálása, azonnali retorikus használatba vétele járulhatott hozzá termékeny módon a korabeli irodalmi tudat formálásához. Mindez

[32] Uo. 117–151.

[33] A közösségi (nemzeti) kudarc múltbeli traumatikus élményének a feldolgozásához vö. Wolfgang Schievelbusch: *The Culture of Defeat. On National Trauma, Mourning, and Recovery.* Trans. Jefferson Chase. Granta Books, London, 2001.

[34] Az Enciklopédia fogalmára ld. Umberto Eco: *Hat séta a fikció erdejében.* Európa, Bp., 1995. 126.

így együtt akaratlanul is a magas- és népkultúra (a folklór) egybekapcsolását szolgálta, és egyúttal a kettő fokozott egymásra találásából is táplálkozott.[35] E tételt bizonyítandó Kerényi a kor kanonikus történelmi irodalmi művére, Katona József *Bánk bán*jára hivatkozik, s arra a benne megnyilatkozó a történelmi példázatra utal, amely épp ezt a művet tette nemzeti drámánkká: „és éppen 1848. március 15-diki, a »A közönség kívánatára« kitűzött előadása mutatta, hogy közértés volt iránta".[36] Minderről egy későbbi dolgozatában még megjegyzi: „Az 1845 és 1848 közötti előadásokon az akkori Pest-Buda lakosságának húsz százaléka ismerkedett meg a drámával, így 1848. március 15-én természetes módon került be kikövetelt nemzeti színházi előadása a forradalom napjának eseménytörténetébe. Ekkortól tekinthetjük a *Bánk bánt* nemzeti drámának."[37]

Abban, hogy az allegóriából egyszer csak önarckép és korkép lesz – ahogyan Kerényi szerint számos korabeli irodalmi műalkotás esetében történt –, a kor akut fenyegetésére adott válasz poétikai megnyilvánulását kell látnunk. Ez a módfelett partikuláris esztétikai forma akkor haladható meg csupán, ha az alkotó végérvényesen szakít az allegorizálással, és ezzel egyszersmind a passzív rezisztencia tehertételétől (is) megszabadul. Kemény Zsigmond regényeit, valamint Madách Imre művét, *Az ember tragédiáját* hozza rá bizonyítékként, amivel kimondatlanul azt sugallja, hogy kissszerű kor ritkán és kivételesen teremt nagy és komoly művészetet, bár a kivételek is figyelmet és gondos mérlegelést érdemelnek.

[35] A történelmi köztudat és a nemzeti történelmi Enciklopédia akkori állapotára néhány újabb történeti munka vet fényt. Mikos Éva: *Árpád pajzsa. A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII-XIX. században.* L'Harmattan, Bp., 2010.; Lajtai L. László, *„Magyar nemzet vagyok" Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa.* Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Bp., 2013.

[36] Kerényi Ferenc: i. m. (2005) 141.

[37] Kerényi Ferenc: *Katona József dilemmái.* In: Szegedy-Maszák Mihály – Veres András, szerk.: *A magyar irodalom történetei 1800-tól 1919-ig.* Gondolat, Bp., 2007. 194.

Kerényi irodalomszociológiai munkásságát elemezve megállapítható tehát, hogy textus és kontextus szüntelen egybejátszását firtatva gyümölcsöző szempontokkal járulhatunk hozzá az irodalmi alkotás megértéséhez is.

Móricz Zsigmond paraszti öntudata

Móricz Zsigmond azon írók közé tartozik, akit makacsul foglalkoztatott saját származása; élete végéhez közeledve még regényt is kanyarított a kérdésről. Milyen gyermekkori tapasztalatokkal a háta mögött vált Móricz íróvá; melyek voltak, milyenek lehettek azok a társadalmiként azonosítható tapasztalatok, amelyek írói működését éltették? Ezeket a kérdéseket az író explicit módon megválaszolja önéletírása, az *Életem regénye* utolsó soraiban. „Bevégeztem életem regényét. [...] Újraéltem egész életemet. S nem is kívánok többé magammal foglalkozni. Tízéves koromig több történt velem, mint azóta ötven év alatt. Írhatnám még világ végéig, az életem végéig. Minek. Ennél többet nem mondhatok magamról. A többit a regényekben megírtam."[38] Hihetünk vajon Móricznak azt illetően, hogy származásának a regényben előadott sajátos történetével ekként jelöli ki helyét a társadalomban, és hogy ez magát az írói életművet is egy bizonyos jelentéssel ruházza fel? Mindez felvet még két további kérdést: (1) mit kínál számunkra Móricz, amikor származásának a történetét a regényben elbeszéli, milyen szociológiaiba fordítható terminusokban gondolja át Móricz az *Életem regénye* című regényében saját identitását? (2) Valóban levezethető ebből az állítólagos szociális identitásból az író írásművészete?

[38] Móricz Zsigmond: *Életem regénye.* Szépirodalmi, Bp., 1953. 322.

Ami az első kérdést illeti: jó ideig forgalomban volt egy olyan megítélés, amely a szociológiai fogalomalkotás sémájával operált Móricz írói életművét értékelve. Első és jellemző megnyilatkozása volt e beállítottságnak Erdei Ferenc véleménye Móriczról, a parasztíróról.

Az *Életem regénye* 1953-as kiadásához írt paratextusban Erdei leszögezi: Móricz a „nép életének nagy ábrázolója és az elnyomott nép meg nem alkuvó szószólója a parasztságból származott és mindvégig hű maradt a néphez."[39] Móricz, ezek szerint, olyan népi származék, aki társadalmi felemelkedése során „szakadatlanul szembe került az uralkodó osztályok befolyásával, törekvéseivel és a családi és osztálybefolyásokkal állandó harcban őrizte meg magát a nép szószólójának, az elnyomott parasztság képviselőjének."[40] Ha figyelmesen tovább olvassuk Erdei szövegét, akkor kiderül, hogy nem csupán azt állítja Erdei, miszerint Móricz echte népi vagyis paraszti származású író volt, aki a társadalom kisemmizett, elnyomott többségének az életét élte gyerekkorában. Igaz rejtve, de felismerhető módon azt is közli velünk Erdei, hogy a „családi és osztálybefolyásokkal" való szakadatlan harcában, tehát individuumként érvényesítette Móricz ezt az állítólagos osztályharcos intranzigenciát. Később ennél is nyilvánvalóbbá teszi, hogy Móricz „népisége" nem is olyan egyértelmű társadalmi tény. Dicséretére legyen mondva, elismeri ugyanis, hogy mindaz, amit Móricz a szüleiről és egyéb felmenőiről a regényben előad, társadalmi értelemben valamivel összetettebb képlet. „Móricz Zsigmond *Csécsén,* az idilli felsőtiszai faluban született, egy rendkívülien fölfelé törő parasztember és egy lecsúszott papkisasszony házasságából."[41] Az íróval magával egybehangzóan konstatálja tehát Erdei, hogy Móricz apja nem *„rendes*

[39] Erdei Ferenc: *Móricz Zsigmond pályája.* In: Móricz Zsigmond: i. m. 7.

[40] Uo.

[41] Uo. 8.

parasztember" volt, hanem olyasvalaki, aki nem tudott beilleszkedni a csécsei paraszti világba. Nem is képviselhette ez okból Móricz Bálint – a fián keresztül – a közmondásos népi elnyomottságot. Móricz apjának tragédiája, Erdei szerint, abban áll, hogy kudarcot kudarcra halmozott egyes vállalkozásaiban, mely „próbálkozásaiban [ugyanakkor] a dolgozó parasztságnak a kapitalista fejlődésútján való törekvéseit kell felismernünk"[42] – teszi hozzá afféle vörös farok gyanánt.

Ha Erdei szerint is rendkívüli és nem pedig rendes paraszt Móricz Bálint, hogyan tehető meg akkor ő és a fia, Móricz Zsigmond a „feudális elnyomottság és elmaradottság" paraszti képviselőjének. A fogalmi ellentmondás abból ered, hogy Erdei maga is elismeri, miszerint Móricz Bálintot és családját nem ölelte keblére a század végi, század eleji paraszti rendi világ. Móricz Zsigmondot ugyancsak meghatározta az a senki által sem titkolt körülmény, hogy családja – anyai ágon – nem dicsekedhetett paraszti, hanem kizárólag csak (kis túlzással) úrinak nevezhető felmenőkkel: ezt az olykor középosztályi jelzőkkel is ellátott falusi értelmiségi hátteret egy többgenerációs papcsalád képviselte. Az utóbbi semmiképp sem az autentikus parasztiság élményét közvetítette a gyermek Móricz Zsigmond felé, hiszen az anyja és főként a nagyanyja őt finom úri gyerekként nevelte még „a legnagyobb paraszti lesüllyedésben, vagy a faluszéli nyomorban is".[43] Erdei nem hallgatja el ezt az élettényt sem. „A Móricz Bálinttal kiegészített Pallagi-családban [az anyagi ágról van szó] továbbra is a reformátuspapok és fölbirtokosősök hagyománya uralkodott, s a csécsei paraszti állapotot csak időleges lesüllyedésnek fogták fel, de egy pillanatra sem adták meg neki magukat."[44] Majd hosszasan ecseteli ezután a Móricz-Pallagi friggyel kialakult családot, a benne

[42] Uo.

[43] Uo. 9.

[44] Uo. 8–9.

nevelkedő Móricz Zsigmond életét kitöltő „nem valami póriás" légkört, életstílust, valamint azt a többnyire beteljesületlen nem kifejezetten paraszti társadalmi eszményt, ami nagy hatást tett gyerekkorában a későbbi íróra.

Túl sok tehát Erdei gondolatmenetében az ellentmondás. Maga is érezhette ezt, mert végül visszakanyarodott az elsőként megpendített tézishez, de változtatott rajta némiképpen. Azt írja ugyanis Erdei, hogy a családja, a szülői család által az író felé közvetített osztálybefolyások elleni szüntelen harcban vált végül Móricz Zsigmond a nép, az elnyomott parasztság szellemi szóvivőjévé. „Mi volt a boldogság szigete a későbbi nagy író pályáján? Mindenekelőtt kitörölhetetlen falusi élmény volt, a dolgozó parasztok életének és paraszti munkának a megismerése. De nem csupán ennyi volt Móricz Zsigmond számára ez a gyermeki élmény. Fontosabb, hogy ez volt a fejlődő gyermek első eltérése a családja által képviselt osztálynevelés, osztálybefolyásolástól. [...] Röviden szólva: családja a falu paraszti viszonyai között is úri gyereknek akarta nevelni a fiatal Móricz Zsigmondot, ő azonban mégsem lett úrigyerek, hanem olyan mély és közvetlen közelségbe került a falu dolgozó parasztjaival, mint egy azok gyermekei közül."[45] A regényből kisugárzó társadalmi „mondanivalót" semmibe véve Móriczot csak azért is szocialista (szocialista realista) íróként beállítani igyekvő Erdei azt állítja tehát, hogy Móricz Zsigmond a szülői családi miliő (az ott uralkodó nevelési elvek) *ellenére, a saját akaratából, önnön erőfeszítései* révén tölthette be az elnyomott nép írói szószólójának a magasztos szerepét.

Az *Életem regénye*, valljuk be, újabban nem kifejezetten ezzel a mondanivalóval látja el az olvasót. Tény viszont, hogy Móricz maga is kétértelmű képét adja ebben a regényében saját gyerekkori társadalmi világának és akkori szociális tapasztalatainak. Ami miatt továbbra is nyitott marad a kérdés, az az,

[45] Uo. 10.

hogy *mi hogyan* került át a gyermekkori tapasztalatokból az író fikciós szövegeibe? Erről azonban itt nem szólhatok érdemének megfelelő módon, mert az megkövetelné, hogy feltárjam az *Életem regénye* és Móricz összes többi fikciós szövegének a társadalomképét. Ami viszont nem feladata ezen mostani elemzésnek, amely az *Életem regénye* befogadástörténetén keresztül igyekszik megragadni az író szociális identitását.[46]

Két analízis rekonstruálásával vágok bele a kérdés taglalásába. Az egyik elemzés szerzője a poetikai megközelítés irányát követi, amikor Móricz önéletrajzi regényét tárgyalja. „Az *Életem regénye* a kiválás története: az önéletíró kiemelkedik a szegényparaszti létből, amelynek éppenséggel a születés végzetes meghatározottsága az alaptörvénye".[47] Dobos szerint az apa figura is ennek a kiválástörténetnek a szép példája. Ezért is tekinti Dobos a móriczi emlékező narratívát példázatos jellegűnek. „Amikor [Móricz] az apjáról beszél, valójában saját azonosságtudatának a megerősítése vezérli a visszaemlékezést, mert szülei közül számára az apai örökség a mértékadó. Apja ugyanis képes volt felülkerekedni a neki rendelt sorson."[48] Az író csupán megismétli, és magasabb fokon beteljesíti azt, amit az apja egyszer már szeretett volna elérni, nevezetesen, hogy átlépjen egy másik, egy föntebbi társadalmi rétegbe. A regény témája, ezek szerint, a származása által messzemenően determinált személyiség lehetséges vagy tényleges önállósága, a szubjektivitása, mondhatnánk a cselekvősége. A szülők (az apa) esetében ez immár egy befejezett és ezért elbeszélhető va-

[46] Móricz Zsigmond és a népi írók kapcsolatához: Gyáni Gábor: *Móricz Zsigmond a népi írói mozgalom széthullása ellen.* In: Kiss László, szerk.: *A cselekvő értelmiségi. Tanulmányok Huszár Tibor 80. születésnapjára.* Argumentum – ELTE TáTK, Bp.,2010. 126–134.; Gyáni Gábor: *Móricz Zsigmond és a népi írók.* Új Dunatáj, 2015/3-4. 21–28.

[47] Dobos István: *Az én színrevitele. Önéletírás a XX. századi magyar irodalomban.* Balassi, Bp., 2005. 198.

[48] Uo. 197.

lóság, a fiú (a narrátor-emlékező) esetében ellenben pusztán elbeszélői beszédhelyzetként funkcionál. Móricz Zsigmond társadalmi identitása az apa által példázott élethelyzet révén, helyesebben annak utólagos reflektálásával tudatosul az íróban; ez pedig egy, a paraszti rendi világból kiemelkedő vagy csupán kiemelkedni vágyó ember sorsának a betetőzése magának az írónak az életében. A kiválás, a felemelkedés szándéka folyton kudarcba fullad szülői oldalon, hiszen az anya társadalmi lesüllyedése is kudarcos történet, ami azonban idővel továbbörökíthető örökségként hat Zsigmond és a testvérei életében. Móricz Bálint és családja többször átéli ugyan a bukást, ami anyagi tönkremenést jelent (például Csécsén), és ehhez járul még a társadalmi kirekesztettség, a stigmatizáltság élménye, melyet a prügyi „cicmóric" csúfolódás hivatott érzékeltetni a regényben. De nem ezek, hanem a szülők erős társadalmi felemelkedési (vagy restaurációs) vágya válik Móriczban eleven hatóerővé felnőtt korában. „A kiválás felemelő tudata azért oly erős a visszaemlékezésben, mert a fiú, s aki apja nevét viseli, osztozik az érdemben."[49] Móricz, summázza elemzésének eredményét Dobos, „minden alkalmat megragad, hogy apját és önmagát az *alter* és az *ego* elválaszthatatlan egységében mutassa fel".[50]

Szilágyi Zsófia, a legújabb Móricz-biográfia szerzője másként közelíti meg a szőnyegen heverő kérdést. Felteszi magának a kérdést: úgy kell vajon olvasni Móricz regényeit és novelláit, mint valódi önéletrajzokat? Móricz erőnek erejével ezt sugallja, egyebek közt az *Életem regénye* legvégén is. Szilágyi nem hisz azonban az írónak, és Doboshoz képest sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonít a biográfiai és társadalmi élettények, a textuson kívüli valóságreferenciák külön vizsgálatának. Arra kíváncsi ennek során, hogy miképp és hogyan alakultak az egyes történések, a valamikori életélmények az írói életműben, amit tekinthetünk akár torzulásnak vagy misztifikálódásnak is.[51] A paraszti-falusi rendiségből kiszakadni kívánó apa, afféle népmesei hősként előadott regénybeli története szerinte is arra szolgál az író kezében, hogy érthetővé és vállalhatóvá tegye saját későbbi társadalmi felemelkedését: „az apa kudarcokkal és sokszori újrakezdéssel tarkított történetére épült volna rá az igazi »mesehősnek«, az íróvá váló fiúnak a diadala".[52] Szilágyi ezt csupán stilizációnak, narratív konstrukciónak tartja, nem vizsgálja, nem ellenőrzi viszont a móriczi életút-elbeszélés valóság- és igazságértékét. Ő, Dobostól eltérően, nem zárná ki az anya figuráját az írót a társadalmi mobilitásra felkészítő családi szocializációból. „Ehhez a diadalhoz [Móricz Zsigmond országosan elismert íróvá válásához] az édesanya is szükségeltetett", vonja le a következtetést. „A gyerekek felnevelésére és minél magasabbra juttatására, a paraszti sorból való kiemelésére egy nagyon eltérő életfelfogással, neveltetéssel jellemezhető szülőpár vállalkozott."[53] Azt vallja tehát Szilágyi Zsófia, hogy az író (és a többi szintén értelmiségivé lett Móricz gyerek) felnevelése egy tudatos családi stratégia eredménye volt, amire a család úgymond eleve vállalkozott. Én magam nem állítanám azonban teljes biztonsággal, hogy Móricz valóban ezt sugallja az *Életem regénye* lapjain.

Külön és részletesen foglalkozik Szilágyi Zsófia a Dobos által meglehetősen lekicsinyelt negatív társadalmi tapasztalatokkal, a csécsei birtokos paraszti egzisztencia bukásával. Tudjuk, hogy ez a cséplőgép (a tüzesgép) felrobbanásával (valójában annak felrobbantásával) következett be, és a cicmóricozás a prügyi traumával is megterhelte a családi emlékezetet. Ez

[49] Uo.
[50] Uo. 204.

[51] Szilágyi Zsófia: *Móricz Zsigmond*. Kalligram, Pozsony, 2013. 17.
[52] Uo. 34.
[53] Uo.

a kérdés sem kerül azonban szélesebb társadalomtörténeti kontextusba Szilágyi ábrázolatában, így aligha segíthet bennünket Móricz *tudatos* és *rendíthetetlen* plebejus öntudatának a magyarázatában. Az említett két életesemény regénybeli emlékezeti megidézése – Szilágyi beállításában – általános emberi, egyúttal a modern életérzés forrásaként is értelmezhető entitás. „A *robbanás* az apa, a faluból kiemelkedő, de ezzel örök magányra ítélt ember sorsának és egyidejűleg az *Életem regényé*ben létesülő emlékező ënnek a metaforája lesz."[54] Ugyanezt a jelentést és narratív funkciót tulajdonítja Szilágyi a család prügyi kirekesztésének is és traumatikus élményként való felhánytorgatásának. A trauma-élmény döntő forrása, ezek szerint, *nem* a szegényparaszti sors nyomorúsága; tudvalévő ugyanis, hogy a Móricz család legföljebb csak tisztes szegénységben élt, de nem nyomorgott. Ha ez lett volna a tényleges helyzet, akkor „nem lett volna ez különösebben nevezetes fejezete Móricz gyermekkorának – hogy mégis az lett, az egy megrázó (vagy később akként megírt) élménynek köszönhető".[55] A család végzetes eltávolodása a falusi szomszédsági és tágabb emberi közösségtől, a rájuk aggatott csúfnévvel való szembesülésben megnyilatkozó traumatizáltság – Szilágyi szerint ezek az identitást meghatározó döntő élettények. Kérdés persze, hogy a csúfnévvel összefüggő emlékkép nem az író, Móricz *kései* találmánya-e vajon, amely a zsidótörvényekkel hozható közvetlen párhuzamba. Ez utóbbit valószínűsíti az is, hogy akkor íródik be a regény szövegébe, amikor épp a zsidótörvények parlamenti elfogadtatása folyik. A dolog minden bizonnyal megtörtént, de valamikori tényleges súlya valószínűleg kisebb volt annál, mint amilyen jelentőséggel Móricz utólag ellátta. „Mivel Móricz Bálint sosem simult bele a falu

[54] Uo. 44.
[55] Uo. 45.

közösségébe, az élményt minden bizonnyal a harmincas évek felől visszagondolva tágította ilyen egyetemessé Móricz."[56]

Itt következhetne végül Móricz regényének a kifaggatása arról, hogy milyen társadalomképet tár elénk az író, melynek segítségével kontextusba helyezi saját családjának történeti krónikáját. Erre azonban nem vállalkozom. A kitűzött cél annyi volt csupán, hogy egy példán bemutatva érzékeltetessem: hogyan, milyen értelemben nyer jelentőséget az alkotó értelmiség társadalmi eredetének tudományos vizsgálata, ha arról az érintetteknek is van saját mondanivalója. Ha előzőleg kétségeinket fejeztük ki azt illetően, hogy a nagy ívű társadalomtörténeti tablók figyelembe vételével pontos kép nyerhető az alkotó értelmiség szociális identitásáról. Akkor ehhez hasonló szkepszissel kell fogadnunk azokat a szubjektív beszámolókat, önértelmező és olykor a fikció formájában előadott társadalomképeket is, amelyek ugyanezt a kérdést exponálják számunkra. Az író, jelen esetben Móricz Zsigmond, a történettudósnál (és a szociológusnál) is nagyobb késztetést érzett magában arra, hogy a társadalmi tényeket, tisztán alkotói önérdekből, megkonstruálja. Az ilyen és hasonló fikciós szövegalkotásokból nem feltétlenül tudjuk meg azonban, hogy milyen valódi élményekkel, szellemi javakat generáló szociális ösztönzőkkel vértezte fel az írót az egyébként sem könnyen kideríthető társadalmi eredet.

[56] Uo. 46.

A posztmodern és a magyarországi történetírás

Többszörösen nehéz, úgyszólván megoldhatatlan feladat röviden elintézni a fejezet címében foglalt problémát. Ennek döntő oka a posztmodern fogalmi meghatározásának a nehézsége.[1] Általános megítélés szerint egy olyan történetelméleti gondolkodás testesíti meg a posztmodernt (vagy posztmodernizmust), amely a metatörténet tárgyában vizsgálódik; ennek során arra a történelem elbeszélésének, a történeti (történetírói) gondolkodásnak a mikéntje kerül az érdeklődés homlokterébe. A posztmodern, ezen túl és emellett, a megismerés szkepszisével párosuló olyasfajta beállítottság, amely fennen hirdeti, hogy nem tartható fenn a 19. századból örökölt naiv episztemológiai realizmus tudományos meggyőződése. Radikális elfordulást sürget tehát a posztmodern a pozitivista tudományos megismerés eszményéhez kötött társadalom- és történettudománytól. Jellegzetesen posztmodernnek számít továbbá, hogy a holisztikus, a mesterelbeszéléseket teremtő történeti gondolkodás helyett az egyes partikuláris (szubnacionális) vagy éppen globális (transznacionális) közösségi identitásokat megszólaltató beszédmódot pártolja. Példa rá

[1] Christopher Butler: *Postmodernism. A Very Short Introduction.* Oxford University Press, Oxford, 2002.

a mikrotörténeti, a történeti antropológiai, valamint az Alltagsgeschichte, a New Cultural History, továbbá a transznacionális történetírói gyakorlat.

A posztmodernizmus nem ideológia, amilyen a marxizmus vagy a liberalizmus, és nem is egy adott kormányzati vagy gazdasági rendszer leírása vagy öntudata (amilyen a feudalizmus, a kapitalizmus, a kommunizmus); és nem is hitbéli meggyőződés, amilyen a vallás vagy a nacionalizmus. A posztmodern egyszerre ad helyet különböző ideológiáknak, manapság például a posztkolonializmus elmélete vág leginkább egybe a posztmodernnel, de a feminizmus, a queer elmélet és számos más megközelítés (és tárgy) is kedvez a posztmodern szellemi állapot tudatosításának.

Nem kívánok ezúttal alaposan elmélyülni a posztmodern definíciós problémáiban.[2] Azzal zárom ezt a rövidre fogott gondolatmenetet, hogy a posztmodern elsősorban a (történeti) ismeretről való tudásnak felel meg, amely azt tudakolja: mi módon keletkezik a tudományos tudás, és milyen funkciót tölt be a történeti tudat a különféle csoportidentitások megteremtésében és éltetésében. A posztmodern, ezek szerint, nem egy meghatározott történetírói irányzatot vagy iskolát jelöl, hanem arra a szellemi érzékenységre utal, amely sokféle alakban nyilvánul meg és változatos elméleti premisszákkal fonódik össze.

[2] A történetírói posztmodernizmus elméleti irodalmához vö. F. R. Ankersmit: *Historiography and Postmodernism.* History and Theory, 28, 2 (1989), 137–153.; Keith Jenkins: *Rethinking History.* Routledge, London – New York, 1991.; Uő: *Refiguring History. New Thoughts on an Old Discipline.* Routledge, London – New York, 2003.; Alun Munslow: *Deconstructing History.* Routledge, London – New York, 1997.; Ewa Domańska: *Encounters. Philosophy of History after Postmodernism.* University Press of Virginia, Charlottesville – London, 1998.; Ernst Breisach: *On the Future of History. The Postmodernist Challenge and its Aftermath.* University of Chicago Press, Chicago – London, 2003.; Callum G. Brown: *Postmodernism, for Historians.* Pearson, Harlow, 2005.; Simon Gunn: *History and Cultural Theory.* Pearson, Harlow, 2006.

A magyarországi történeti gondolkodást alig érintette meg ez ideig a posztmodern *elméleti* hatása. Talán éppen azért alakult így a dolog, mert nem létezik Magyarországon érdemi történetelméleti kutatás és gondolkodás. A helyzetet jól jellemzi, hogy Heller Ágnes angolul 1982-ben megjelent, azóta magyarul is kiadott történetelméleti munkája tekinthető az egyedüli átfogó teoretikus műnek, amely magyar tudós tollából származik.[3] Heller könyvének éppúgy nem volt, a magyar nyelvű megjelentetés után sem, érezhető hatása idehaza, mint ahogyan John Lukacs történetelméleti munkájának sem, amikor megjelent magyar nyelven is.[4]

Ami a kutató, az empiricista történészek[5] elméleti érdeklődését, ezzel összefüggő diskurzusát illeti, legjobb esetben is csak visszafogott kíváncsiság mutatkozik benne a posztmodern iránt; rosszabb esetben – és ez a gyakoribb – a lesajnálás, az utálkozás, a megbélyegzés, és a kiátkozás hangja szólal meg vele kapcsolatban. Az öntudatosan vállalt elméleti tájékozatlanság, az ez irányú érzéketlenség szolgál ehhez kedvező táptalajul, ami a legtöbb hazai történész szemében erényként hat. „Mi nem spekulálunk, hanem végezzük a dolgunkat, szorgalmasan kutatunk, hogy feltárjuk a múlt valóságát és igazságát" – szól a jól ismert történészi hitvallás. Négy ily értelmű megnyilatkozásra utalok itt, melyek mindegyike a velem folytatott polémiákból való.[6] A magyarországi történetírásban olykor szinte sikk az elméleti kérdésekkel szembeni közömbösség és az elméleti tudatlanság fitogtatása. Mi a helyzet vajon az országhatárokon kívül?

A nemzetközi történetírói diskurzust tekintve a posztmodern felvetések történészi befogadása, szakmai fogadtatása a hazainál sokkalta differenciáltabb képet mutat. A hatástörténet három változatát különböztethetjük meg egymástól, közülük egyetlen egy emlékeztet csupán az érintett negatív hazai reakciókra, arra, amit a teljes meg nem értés, az ösztönös, mondhatni zsigeri undorral vegyes elutasítás, sőt, a nevetségessé tétel gesztusa jellemez. Ettől eltérően nyugaton akadnak gyakorló történészek, akik – fáradtságot nem kímélve – elmerülnek a posztmodern elméleti irodalmának a tanulmányozásában. Például azért, hogy megfogalmazhassák vele szemben a saját ellenérveiket. Akadnak közöttük ugyanakkor olyan historikusok is, akik viszont azért érdeklődnek az elméleti diskurzus iránt, mert megfontolásra érdemes argumentumokat, módszertani javaslatokat vélnek felfedezni benne. Fordítsuk figyelmünket az elsőként említett történészek felé.

Gérard Noiriel francia historikus fontosnak tartotta megvívni a harcát a francia posztstrukturalizmus ellen. Ennek során meglehetősen szelektív módon veszi azonban számba a történészek által akár jó szívvel még be is fogadható különféle elméleteket. Társadalomtörténészként nem zárkózik el például a szociológia hasznosításától, mivel az adaptálható fogalmakat és módszertant ad a történész kezébe. „Ahelyett, hogy folytatnánk a történettudomány és a szociológia szembeállítását, itt az idő, hogy megvizsgáljuk, milyen mó-

---

[3] Ágnes Heller: *A Theory of History*. Routledge and Kegan Paul, London, 1982.; Heller Ágnes: *A történelem elmélete*. Múlt és Jövő, Bp. 2001.

[4] John Lukacs: *A történelmi tudat avagy a múlt emlékezete*. Ford. Komáromy Rudolf. Európa, Bp. 2004.

[5] A kifejezés Munslowtól származik. Alun Munslow: i. m.

[6] Pritz Pál: *Történetírásunk egynémely problémája*. In: Uő: *Az a „rövid" 20. század. Történetpolitikai tanulmányok*. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 2005. 33.; Hermann Róbert: *Megírható-e az 1848-49-es csaták története, avagy az 1848-49-es hadtörténetírás problémái*. Hadtörténelmi Közlemények, 120, 2 (2007. június) 686.; Karsai László: *A magyar holokauszt-történetírásról. Válasz Ablonczy Balázsnak, Csíki Tamásnak, Gyáni Gábornak és Novák Attilának*. Kommentár, 2008/6. 103. Legújabb gyöngyszem a témában: Békés Márton: *A politikai erőszakról. II. rész. – Az erőszak 1956-ban*. Kommentár, 2017/3. különösen 26–31.

don működhetnének együtt és egészíthetnék ki egymást."[7] Ez pont annak felel meg, amit a társadalomtudományos történetíró ethosza ír elő Noiriel számára (is), amiből azonban nem következik, hogy történészünk nyitott lenne a posztmodern által sugallt episztemológiai kérdésfelvetések iránt. Ezzel kapcsolatban Noiriel sem állít mást, mint a történészek többsége, hogy az elméleti gondolkodás idegen a gyakorló történészektől. Emiatt párbeszéd sem alakulhat ki közöttük, mivel „az episztemológus-történészek [sic!] a filozófiában nem olyan eszközöket keresnek, amelyek lehetővé tennék tevékenységük [történészek által való] megértését, hanem sokkal inkább [a] vetélkedésük során alkalmazható fegyvereket [keresnek], elméleti felkészültségük a »reprezentációs« ismeretelméleteken nyugszik."[8] Pierre Bourdieu tudományszociológiai felfogásának megfelelően Noiriel hatalmi küzdelmet lát csupán az elméletalkotók és a gyakorló történészek eme megosztottsága mögött. Az idézett eset arra is kitűnő példa, hogy akár még az elméletileg egyébként képzett társadalom- és struktúratörténészek sem feltétlenül hajlanak a sommásan posztmodernként megjelölni szokott „episztemológiai" felvetések mérlegelésére, részbeni elfogadására. Ami, megítélésem szerint, a társadalomtudományi orientációjú történetírásra oly mértékben jellemző történetírói pozitivizmus logikus következménye.[9]

Az angol történészek között Richard J. Evans képvisel Noirieléhez hasonló álláspontot. Evans szintén alaposabban tanulmányozta a (posztmodern) elméleti irodalmat azért, hogy

[7] Gérard Noiriel: *A történetírás „válsága". Elméletek, irányzatok és viták a történelemről tudománnyá válásától napjainkig.* Napvilág, Bp., 1996. 196.

[8] Uo. 218.

[9] Vö. William H. Sewell, Jr.: *The Political Unconscious of Social and Cultural History, or Confessions of a Former Quantitative Historian.* In: Uő: *Logics of History. Social Theory and Social Transformation.* University of Chicago Press, Chicago, 2005. 25–40.

megírhassa a történetírás mellett szóló saját védőiratát.[10] A modern kori német történelem kimagasló specialistájaként tisztelt, a magyar olvasók előtt sem egészen ismeretlen angol történész szerint kevés az olyan történészek száma, akik vitaképesek lennének a filozófusokkal folytatandó elméleti tusakodásokban. Túl szofisztikált az ebben a párbeszédben felvetődő legtöbb kérdés, amely így fel sem kelti a gyakorló történészek figyelmét; kár lenne bíbelődni velük szerintük, nincs semmilyen gyakorlati hasznuk.[11] Evans, ennek ellenére, szakított a hallgatási stratégiával és hallatta hangját a vitában.

Külön vizsgálódást tenne szükségessé Evans gondolatmenetének részletes taglalása, és annak kritikája, amire ezúttal nem vállalkozhatom. Azzal járul hozzá Evans a történészek és az episztemológusok, a teoretikusok vitájához, hogy köztes álláspontot foglal, amely félúton áll a posztmodern szkepticizmus állítólagos túlzásai és a dogmatikus történetírói empirizmus között. Ezt azzal indokolja Evans, hogy a szélsőséges posztmodern álláspont (Sande Cohen)[12] még a lehetőségét is kizárja annak, hogy a posztmodern által sugallt elméleti megfontolások alapján – a szakma szabályait szigorúan betartva – történelmet írhasson a historikus. Nem rest ugyanakkor elismerni, hogy jó néhány olyan történeti munka született már eddig is, amelyek magukon viselik a posztmodern elméleti belátások hatását. „Hayden White nélkül nincs David Starkey; posztmodernizmus nélkül nincs Simon Schama".[13] Mindez pedig a visszafogottabb posztmodern teoretikusoknak köszönhető, akik felvetései megfontolhatók a történetírói re-

[10] Richard J. Evans: *In Defense of History.* W. W. Norton & Company, New York, 1999. Az első kiadás dátuma: 1997.

[11] Uo. 9.

[12] Sande Cohen: *Historical Culture: On the Recoding of an Academic Discipline.* University of California Press, Berkeley, 1986.

[13] Richard J. Evans: *Prologue:* What is History? – *Now.* In: David Cannadine, ed.: *What is History Now?* Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2002. 15.

cepció számára is. Ráadásul kiutat mutatnak abból a zsákutcából, amely a determinista, a nemegyszer marxista felfogásból fakadt korábban.[14]

Nincs teljesen egyedül Evans ezzel a felfogásával. Hasonlóan a középutas (middle-ground) platform nevében szólal meg a New Cultural History szószólója, a francia specialista Lynn Hunt. Megállapítása szerint: „nem utasítunk el azon nyomban mindent, amit a posztmodernek megfogalmaznak".[15] Másoknál is találni ilyen és ehhez fogható megnyilatkozásokat a posztmodernt megértően tanulmányozó történészek között. Például: „Természetesen nem fogadom el a posztmodernizmust mint egészében értékes fejleményt, meglehetősen szkeptikus vagyok mind az alapjait, mind a kívánalmait illetően. Fenntartom azonban, hogy kétségkívül van benne bizonyos szellemi tápérték, ha beleharapunk ebbe a savanyú almába. Állítom viszont, hogy annak egyes történész követői, amikor jó történelmet írnak, többnyire mellőzik ezirányú szellemi kötődéseiket, még akkor is, amikor pedig köszönnek neki egyet és mást. A posztmodernizmus ilyenformán több a nullánál a történészek szempontjából nézve."[16]

A középutas elméletbarát történészi platform legigényesebb megfogalmazását a szintén a német történelmet kutató angol Mary Fulbrook nyújtja. A témának szentelt könyv megírásával – saját bevallása szerint – ki szerette volna deríteni, hogy mit használhat fel a gyakorló történész a maga érdekében ebből az elméleti diskurzusból. „Egynél több okból sem [...] látom elfogadhatónak, és nem tartom meggyőzőnek a posztmodern pozíciók különböző változatait; úgy érzem azonban, hogy [az elméletalkotók] nem kaptak eddig meggyőző fele-

[14] Richard J. Evans: i. m. (1999) 210.

[15] Joyce Appleby – Lynn Hunt – Margaret Jacob: *Telling the Truth About History.* W. W. Norton & Company, New York, 1994. 230.

[16] Willie Thompson: *Postmodernism and History.* Palgrave Macmillan, London, 2004. ix.

letet az empiricista történészektől. További célom volt leszögezni a túlzottan leegyszerűsítő empiricista nézetekkel szemben, hogy a történetírás mindig és elkerülhetetlenül elvi alapokon nyugszik, akár tudatában van, akár nincs tudatában ennek a történész – sok gyakorló történész egyébként nincs a dolog tudatában."[17]

Meg kell azonban állapítani, hogy bizony még az említett „elméletbarát" középutas történészek sem léptek valódi dialógusba a posztmodern elméletek képviselőivel. Ebben gátolja őket, hogy végig az episztemológiai fundamentalizmus határain belül maradnak.[18] Az értelmes párbeszédre pedig akkor van vagy lehet csupán lehetőség a két tábor képviselői között, ha a gyakorló történészek bizonyos episztemológiai dogmákkal szakítanak, főként azokkal, amelyek a Valóság feltétlen objektivitásába vetett naiv realista meggyőződést hirdetik, és amely a nyelvnek (a retorikának, a narrációnak) a megismerés szempontjából semleges státuszára vonatkoznak.

Akadnak viszont olyan historikusok is, akik a maguk kutatásaiban is nagy hasznát veszik a posztmodern belátásoknak. Közöttük említhetjük az amerikai Elizabeth A. Clarke, Nancy Partner, Gabrielle M. Spiegel, Joan Wallach Scott, William H. Sewell, Jr., Sarah Maza vagy Alon Confino, az angolok között pedig John H. Arnold, Mary Poovey, Patrick Joyce, Simon Gunn, Carolyn Steedman, Peter Burke, Callum G. Brown nevét és többen másokat rajtuk kívül.

Az ún. pragmatikus episztemológia középutas történész szószólóitól abban különböznek az utóbbiak, hogy már nincsenek szentül meggyőződve a múltbeli valóság egyediségéről, egyszeriségéről, és azt sem gondolják, hogy „reális" történelmi tudás szerezhető a múltról. Ennek megfelelően Elizabeth

[17] Mary Fulbrook: *Historical Theory.* Routledge, London, 2002. ix.

[18] Vö. Patrick Finney: *Beyond the Postmodern Moment?* Journal of Contemporary History, 40, 1 (2005) különösen 160–162.

S. Clarke és John Arnold például a legégetőbb kutatási problémának tekinti, hogy miről *hogyan* szól a kézbe vett történelmi forrás. Clarke arra a meggyőződésre jut ezt illetően, miután alapos terepszemlét tart a kurrens történetelméleti diskurzusok fölött, hogy a késő antikvitásbeli patrisztikai írások forrásokként olyan, nagyrészt retorikailag formált szövegkonstrukciók, melyek rejtett ideológiai tartalmat és irányultságot hordoznak magukban. Ha történészként meg szeretnénk fejteni eszmetörténeti mondandójukat, akkor az csak dekódolással oldható meg. E művelet végrehajtása során pedig a történész nem tekinthet el a narrativitás-elméletek gondolati hozadékától, az ún. posztstrukturalista ideológia-kritikától.[19]

A mentalitások múltjában elmerülve John H. Arnold arról szerzett magának bizonyosságot, hogy a történész a források „akarata" ellenére kell, hogy tisztázza a múltat; magyarán a történelmi dokumentáció nem feltétlenül rendelkezik referenciális érvénnyel. A források mintegy önálló életet látszanak élni, lévén, hogy szerzőjük (szerzőik) halála után szüntelenül módosul a jelentésük. Emiatt válik oly fontossá, „hogy [ezt] az anyagot másképpen tanulmányozzuk, mint amilyen szándékkal eredetileg létrehozták, olyan jelentés után kutassunk, amelyre az irat szerzője még csak nem is gondolt. Ezt gyakran úgy nevezik, hogy az »eredeti szándékkal ellentétesen« kutatunk, vagyis azzal az iránnyal és érveléssel szemben, amelyet az irat képviselni *kíván*."[20] Ily módon ismerhető meg tehát a múlt, amikor feltárjuk, hogy mit gondoltak vajon az emberek cselekvéseik sodrában, hogyan gondolkodtak, hogyan éreztek, és minek mi volt esetükben a konkrét jelentése, amit egy bizonyos módon artikuláltak. Amit ma megismerünk a múltbeli mentalitásról, azt a történész korának a nyelvén, a jelen gondolkodás fogalmi keretei között beszéljük el a történetírás eszközeivel. Égetően nagy szükség van mindeme nyelvi, nyelvhasználati problémák tudatosítására: abban pedig, hogy a „történészek az elmúlt két évtizedben egyre inkább érdeklődnek az iratokban talált nyelv, a képek és a szimbólumok iránt – részben az irodalomelmélet teoretikusainak a történész szakmára gyakorolt hatása" gyanítható.[21]

A textuális források nyelvisége, a múltnak a források nyelvhasználata által közvetített (vagy teremtett) jelentése izgatja a középkorász Gabrielle M. Spiegelt is. Elsőként leszögezi: „Egy valami nyilvánvaló: a történelem és az irodalom tanulmányozását a 19. század óta irányító paradigmák uralma végleg megkérdőjeleződött. Az a magabiztos humanista vélekedés, hogy a múlt racionális, »objektív« tanulmányozása a történelmi szövegek »autentikus« jelentésének feltárását eredményezheti, súlyos csapásokat szenvedett a posztmodern irodalomkritikai vitákban."[22] Spiegeltől sem idegen az a posztmodern (valójában posztstrukturalista) elv, mely szerint a nyelv (amin a forrás megszólal) nem a külső világot magát, hanem „magának a nyelvnek a működését" írja le; következésképpen a nyelv nem tükre, nem mimetikus megjelenítője, hanem valójában a megteremtője az általa referált valóságnak. Némi megszorítással él ugyanakkor Spiegel a korlátlan nyelvi (diszkurzív) konstruktivitás posztstrukturalista felfogásával szemben. A forrás nyelve egy bizonyos relácionális jelentést is magában rejt, a szöveg értelmét így nem bogozhatjuk ki akkor, ha a szöveget magát tekintjük csupán. „A szövegek, mivel szituációhoz kötött nyelvhasználat ölt bennük testet, a maguk anyagiságában tükrözik az anyagi és a diszkurzív gyakorlatok elválaszt-

[19] Elizabeth A. Clarke: *History, Theory, Text. Historians and the Linguistic Turn.* Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2004. 156–185.

[20] John H. Arnold: *Történelem. Nagyon rövid bevezetés.* Ford. Rényi Zsuzsanna. Corvina, Bp., 2005. 124.

[21] Uo. 126.

[22] Gabrielle M. Spiegel: *Történelem, historicizmus és a szöveg társadalmi logikája a középkorban.* Ford. Ábrahám Zoltán. Korall, 15–16, 2004. május, 37.

hatatlanságát."[23] Ebből az következik szerinte, hogy a forrásszövegekben foglalt jelentés „csakis annak a társadalmi és politikai kontextusnak a fényében érthető meg, amely egyáltalán nincs jelen magában a szövegben, ám amely mégis meghatározza annak jelentését".[24] A történész számára ez teszi elodázhatatlanná a források szövegeinek a relácionális olvasását, tekintve, hogy „a nyelvhasználat vagy a textualitás konkrét példáiban társadalmi és nyelvi struktúrák egyaránt testet öltenek, s a mű (a forrásszöveg] esztétikai jellege (akár negatívan, akár pozitívan) szorosan összefügg a környezet társadalmi karakterével, amelyben megszületik, s emiatt az elemzőnek fogékonynak kell lennie a mű tartalmára és formájára is".[25]

Spiegel ezzel a kontextualista megszorítással sem állítja azonban, hogy a forrásnak a saját nyelvi mibenléte által közvetített tartalma, (jelentés) a mimézis módjára utal a szövegen kívüli valóságra. „A legígéretesebb eszköz ezen anyagi és diszkurzív kölcsönös függés vizsgálatára véleményem szerint az, ha az elemzés gyújtópontjába a bevésődés mozzanatát helyezzük, vagyis azt fürkésszük, miképp internalizálódik a szövegben a történelmi világ, miképp rögzül annak jelentése. E »bevésődés« (vagy jelentésrögzülés) folyamatát nem szabad összetévesztenünk a folyamat végpontjával, a »följegyzett« hagyományos értelmében véve »írott«-tal. A bevésődés ugyanis inkább annak a választásnak, döntésnek és cselekvésnek a mozzanatát jeleníti meg, amely a műben megtestesült konkrét műveleteken »kívül« és azon »belül« is létezik, mégpedig a műre sajátosan jellemző kizárások, beleértések, torzítások és hangsúlyozások révén."[26]

[23] Uo. 64.
[24] Uo. 63.
[25] Uo.
[26] Uo. 64.

Spiegel szerint a történésznek fokozottan kell figyelnie a történelemre: az teremti ugyanis azokat az elemeket, amelyek a szöveget magát is alkotják. Ennek megfelelően a forrásszöveg és a valóság közötti kapcsolatot többszörös, többrétegű közvetítés (közvetettség) eredményeként ismerhetjük föl történészként eljárva. Ezt a közvetítettséget nevezi Spiegel a szöveg „társadalmi logikájának", ezen azt értve, hogy a forrás szövege egyszerre képviseli a szituációhoz kötött nyelvhasználatot és juttatja közben kifejezésre azt az anyagi történelmi konstellációt, amely a szöveget magát létrehozta.

A történészek utóbb taglalt csoportja által kezdeményezett elméleti fordulat nem elhanyagolható haszonnal járhat magában a történetírásban is. A gyakorló történészek egy része nem is rest elismerni ezt a tényt.[27]

Hazai fejlemények

Mi a helyzet idehaza e tekintetben? Magyarországon Romsics Ignác képviseli deklaratív módon a középutas álláspontot. „A jelenségeket tehát lehet láttatni különböző nézőpontokból, de egyáltalán nem lehet őket tetszés szerinti jelentéssel felru-

[27] Rövid szemle a vonatkozó diskurzusról. Peter Burke: *History and Social Theory.* Polity Press, Cambridge, 1992.; Patrick Joyce: *The Return of History: Postmodernism and the Politics of Academic History in Britain.* Past and Present, 158 (February 1998) 207–235.; Uő: *What is Social in Social History?* Past and Present, 206 (February 2010) 213–248.; Joan W. Scott: *The Evidence of Experience.* Critical Inquiry, 17 (Summer 1991) 773–797.; Uő: *Társadalmi nem (gender): a történeti elemzés hasznos kategóriája.* In: Uő, szerk.: *Van-e a nőknek történelmük?* Balassi, Bp., 2001. 126–161.; Sarah Maza: *Stories in History: Cultural Narratives in Recent Works in European History.* American Historical Review, 101, 5 (December 1996) 1493–1515.; Alon Confino: *Collective Memory and Cultural History: Problems of Method.* American Historical Review, 102, 5 (December 1997) 1386–1403.; William H. Sewell, Jr.: i. m.

házni."[28] Később így folytatja: „abból a tényből, hogy egyetlen értelmezés sem teljesen objektív, még nem következik, hogy minden értelmezés egyenrangú. Az értelmezések száma elvileg végtelen, ám értékük különböző".[29] Egy újabb munkájában a korábbiakhoz mérve megértőbb (elfogadóbb) véleményt fejt ki a posztmodern történeti gondolkodásról. Önálló fejezetet szentel a témának, ami egy múló divatjelenségnek aligha dukálna. Nagy vonalakban, ha nem is nagyon kimerítően, megismerteti az olvasóval a posztmodern fő mondandóját, és nem azért, hogy kioktassa a posztmodern híveit saját vélt igazáról: noha a posztmodernt innen-onnan bíráló megszólalásoknak is teret szentel, idézve G. R. Elton, E. J. Hobsbawm, A. Marwick és R. J. Evans álláspontját. Ezúttal eltekint attól, hogy részletezze a posztmodernt illető saját kritikus nézeteit: bár áttételesen, retorikai eszközökkel érzékelteti a kérdésben elfoglalt változatlan álláspontját, nevezetesen, hogy a posztmodern legtöbb „tana" túlzott, elfogadhatatlan, sőt követhetetlen a történész számára.[30]

Ugyanakkor idehaza is akad néhány történész, aki a maga empirikus kutatómunkájában (és történeti elbeszélésében) egyet-mást érvényesít a szkeptikus episztemológia posztmodernként számon tartott tanaiból. Nem törekszem teljességre, amikor számba veszem az utóbbi törekvéseket; a könnyebb áttekinthetőség kedvéért típusokba rendezem őket.

Első típusba a narrativitás-elmélet tanulságait kamatoztató, egyúttal az önreflektív történeti gondolkodás eszményét is komolyan vevő, olykor követő történetírói erőfeszítéseket említem. A posztmodern termékeny felismerése, hogy a nyelv nem valamely semleges közvetítő eszköz, amely úgymond összeköti a megismerőt a valósággal, olyan problémát kínál a gyakorló történésznek, amely egyszerre több síkon is megragadható. Elsőként a forrás nyelvének a kérdése merül fel kihívásként. Könnyen belátható okokból azok a történészek szembesülnek ezzel közvetlenül, akik triviális tapasztalatai szerint a forrás*nyelvi* közlések (üzenetek) dekódolása többet követel tőlük a hagyományos forráskritika alkalmazásánál. A 20. századi diktatúrák, mindenekelőtt a kommunista kor historikumát vizsgálva – a primer és szekunder források esetében egyaránt – a hagyományos forráskritikai eljárások után sem lehet biztos benne az ember, hogy miről referál, helyesebben milyen valóságra utal vajon maga a forrás. Hiszen többet árulnak el az írott dokumentumok azokról, akik előállították az iratokat, mint magáról az úgynevezett valóságról, amiről a dokumentumok állítólag szólnak. Ha ennyire nyilvánvalóan nem mimetikus módon teremti meg a forrás a kapcsolatot a referált valósághoz, akkor nem igazán könnyíti meg a levéltárakban és könyvtárakban fellelt dokumentumanyag a múlt történészi megismerését és elbeszélését. Ez a megállapítás a közigazgatási-párt-, és az államhatalmi szervek által keletkeztetett történeti dokumentumokra[31] éppúgy vonatkozik, mint az ügynökjelentésekben visszatükröződő „valóságra".[32] Továbbmenve, az sem tűnik ma már egészen magától értetődőnek, hogy a bírósági akták, a periratok ténylegesen a valóságot jelenítenék meg. Jóllehet a mikrotörténet és az antropológiai történetírás egyik

[28] Romsics Ignác: *Mi a történelem?* In: Romsics Ignác: *Múltról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről.* Osiris, Bp., 2004. 451. Eredetileg előadásként hangzott el 2002-ben.

[29] Uo.

[30] Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.* Osiris, Bp., 2011. 229–244. Ld. még: Uő: *Személyes történeteim (1977–2014).* In: Kovács Kiss Gyöngy, szerk.: *A történész műhelye.* Korunk Press, Kolozsvár, 2015. 199–202.

[31] Kézenfekvő példa: Horváth Sándor: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros.* MTA Történettudományi Intézet, Bp., 2004.

[32] Farkas Gyöngyi: *Lázadó falvak. Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon, 1951–1961.* Korall, Bp., 2016.; Rainer M. János: *Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei 1957–1989.* 1956-os Intézet, Bp., 2008.

klasszikus munkájának szerzője, Emmanuel Le Roy Ladurie közvetlen referenciális jelentéssel ruházta fel az (inkvizíciós) dokumentumokat, ekként adva elő a történelem alulról való (*history from below*) megközelítésének jegyében alkotott nagyhatású elbeszélését.[33] A könyv egyes történész kritikusai (például Natalie Zemon Davies) azonban világossá tették, a forrás születésének konkrét (mármint az inkvizíciós) körülményei nemhogy kizárnák, sőt kifejezetten elősegítik a hagyományos mesemondást, a népi önéletrajzi emlékezet megszólaltatását, és egyáltalán a „sztorizást". Túl sok tehát a fikció a tanúvallomásokban.[34] Hasonló felismerés, ami a főként az 1956 peres iratait tanulmányozó történészek körében érlelődött meg, hogy ez a forrásanyag messzemenően fikcionális természetű adatokkal szolgál. Az utóbbi egyre erősebb meggyőződés hátterében az a feltételezés bújik meg, hogy a történeti forrásokban láthatatlanul benne rejlő narratív stratégiák szabják (szabhatják) meg a múltbeli események történetírói ábrázolását; s kivált ez történik akkor, ha a történész még csak tudatában sincs e körülménynek.[35]

Tudva, hogy a történelmi források már előre kódoltak,[36] nem várhatjuk el tőlük a szokványos referenciális jelentést.

[33] Emmanuel Le Roy Ladurie: *Montaillou, egy okszitán falu életrajza (1294–1324).* Ford. Jászay Gabriella. Osiris, Bp., 1997. E történetírói látószögről ld. Jim Sharp: *History from Below.* In: Peter Burke, ed.: *New Perspectives on Historical Writing.* Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania, 1992. 24–41.

[34] Klaniczay Gábor: *Montaillou harminc éve.* BUKSZ, 10, 2 (1998, Nyár), 176.

[35] Takács Tibor: *A párttitkár halála. Egy 1956-os gyilkosság történetei.* Jaffa, Bp., 2016. 13–80.; Gyáni Gábor: *A megtorlás és az emlékezet narratívái.* In: Uő: Az *elveszíthető múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem.* Nyitott Könyvműhely, Bp., 2010. 304–320.; Tulipán Éva: *Ostrom 1956-ban. A Köztársaság tér emlékezete.* Jaffa, Bp., 2014. 12–53.

[36] Jurij Lotman: *A kulturális emlékezet. Történelem és szemiotika.* In: Uő: *Kultúra és intellektus. Jurij Lotman válogatott tanulmányai a szöveg, a kultúra és a történelem szemiotikája köréből.* Ford., szerk., előszó és utószó. Szitár Katalin. Argumentum, Bp., 2002. 119–122.

Valójában a forrást keletkeztető erők (intézmények, személyek) önreferenciális valósága jelenik meg inkább vagy a többivel egyenrangú módon bennük, az, ami eredendően a szövegen kívüli valóságról tudósítva kellene hogy segítse a történeti megismerést. A történészek ez okból, gyakran úgy találják, hogy a megismert források egy bizonyos hányada nem a „reáltörténelem", hanem a mentalitástörténet „tényeire" szolgáltat egyébként becses adatokat, és nem utolsósorban kész narratív sémákat. Egy ilyen történészi belátás kölcsönöz stratégiai jelentőséget, egyebek közt, a visszaemlékezés-irodalom posztmodern ízlés szerinti használatának. Romsics Gergely vállalkozott nálunk erre elsőként.[37] A bizonyos értelemben mindig fiktív memoárszövegek – sugallja Romsics –, amelyek formálták, sőt olykor maguk teremtették a kollektív emlékezetet, ezen a szálon kapcsolódtak be végül a történeti (történetírói) mitizálás folyamatába is. A történelmi múlt *valamikori* diskurzusának az anyaga olyan tárgyi, tehát történelemformáló erőként hat, amely a múlt mentális valóságaként kínálja magát a történész számára.

Ezzel nyomban át is térhetünk a posztmodern hatása alatt álló történészi beszéd második típusára, melyet a fogalomtörténeti alapokon nyugvó, valamint a diskurzusfogalmat hasznosító eszme- és társadalomtörténet-írás képvisel. Midőn a különféle múltbeli diskurzusok történelmet alakító tényezőként kerülnek a történész látókörébe, rendszerint a politikai és tudományos diskurzusok világára vetül fény. Ez alkotja – részben vagy egészen – Majtényi György, Apor Péter, Horváth Sándor és Laczó Ferenc több munkájának a tárgyát.[38]

[37] Romsics Gergely: *Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában.* L'Harmattan, Bp., 2004.

[38] Majtényi György: *A tudomány lajtorjája. „Társadalmi mobilitás" és „új értelmiség" Magyarországon a II. világháború után.* Gondolat - MOL, Bp., 2005.; Horváth Sándor: *Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években.* Nyi-

A valamikori diskurzusoknak közvetlenül is nagy szerepe volt a társadalmi makrocsoportok létrejöttében és újratermelésében, amiről egyre több szó esik manapság a társadalomtörténészek munkáiban. Különösen a középosztály historikumát tekintve van a fejleménynek kitüntetett szerepe, ezért nem véletlen tehát, hogy számos rétegmonográfia szerzőjének jelentette éppen ez a szemléleti kiindulópontot.[39]

Ami a társadalomtörténeti mesternarratívát illeti, sokan gondolják ma már úgy, hogy nincs bennük kellő bizalom az átfogó társadalmi tablókat festő makrotörténetek iránt. Az így keletkező bizonytalanságnak adott kifejezést, kimondatlanul is Lyotard figyelmeztetését visszhangozva, Kövér György, amikor kijelentette: a „hogyan individualizáljuk a múlt társadalmát" követelménye kezd újabban a társadalomtörténészi kérdésfelvetések élére kerülni. Ez okból nem veszi a történész immár készpénznek a forrásokban (például a statisztikákban) arctalanul mutatkozó, homogén masszaként prefigurált társadalmi alakzatok (csoportformák) hajdani tényleges létezését.[40] Ettől a meggyőződésétől is vezettetve írta meg Kövér a monográfiáját, a *Tiszaeszlári drámát*.[41] A könyv tárgya a konfliktuskezelés helyi történéseinek társadalom- és mentalitástörténeti rekonstrukciója; ha ilyen célt tűz a historikus maga elé, akkor nem adhat többé túl sok hitelt a társadalomtudományos történetírás által sugallt determinista társadalomfelfogásnak. Hiszen „a konfliktuskezelésnek olyan bejáratódó mechanizmusai alakulnak ki [Tiszaeszláron], olyan személyi és csoportkoalíciók rendeződnek össze, amelyek nem magyarázhatók tágabb értelemben vett strukturális meghatározottságokból, mi több, átrajzolják, felülírják az abból következő lehetőségeket. Ezeknek a társas cselekvési praxisoknak mindig individuumok a hordozói. Az egyéni vagy kollektív tettek megnyilvánulásai mögött pedig ott húzódnak a személyeket összefűző családi, rokonsági, szomszédsági hálók".[42] A szerző, ráadásul, drámaként jeleníti meg a nevezetes történelmi eseményt; ehhez nem az arisztotelészi drámafogalom útmutatásait veszi alapul, hanem a Turner-féle társadalmidráma-koncepció alapján igyekszik megvalósítani vállalkozását.[43] Ami annak implicit beismerése, hogy a fikcionalitás közvetlenül beleszól a történészi beszédbe.

Innen pedig a múltnak mint tapasztalati univerzumnak ahhoz a felfogásához vezet szinte egyenes út, amely élesen megkülönbözteti egymástól a múltat és a történész jelenidejét. A múlt ez esetben a történelemnek az a világa, ahol a cselek-

tott Könyvműhely, Bp., 2009.; Apor Péter: *Az elképzelt Köztársaság. A Magyarországi Tanácsköztársaság utóélete 1945–1989.* MTA BTK TTI, Bp., 2014.; Uő: *Hitelesség és hitetlenség: emlékezet, történelem és közelmúlt-feldolgozás Kelet-Közép-Európában.* Korall, 41 (2010) 159–183.; Uő: *A hitelesség fabrikálása (Az 1919 és 1956 közötti történelmi folytonosság megformálása).* Aetas, 2010/3. 67–95.; Laczó Ferenc: *Vallás és modern katasztrófa. Magyar zsidó gondolkodás a Horthy-korban.* Osiris, Bp., 2014.

[39] Kövér György: *A magyar középosztály-teremtés programjai és kudarcai. Fogalomtörténeti áttekintés a reformkor végétől a nagy válság kezdetéig.* In: Uő, szerk.: *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok.* Századvég, Bp., 2006. 77–160.; Bódy Zsombor: *Egy társadalmi osztály születése. A magántisztviselők társadalomtörténete 1890–1938.* L'Harmattan, Bp., 2003.; Keller Márkus: *A tanárok helye. A középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. század második felében, magyar-porosz összehasonlításban.* L'Harmattan – 1956-os Intézet, Bp., 2010.; Gyökös Eleonóra: *Foglalkozása: magánzó. Rendhagyó fogalomtörténet.* Múltunk, 2011/2. 62–90.; Szokol Réka: *Kispolgárok. Fogalomtörténeti vázlat.* Múltunk, 2011/2. 104–128.

[40] Kövér György: *A társadalomtörténet „refigurációja", avagy eltűnt főszereplők nyomában.* Történelmi Szemle, 2006/3-4. 235–260.

[41] Kövér György: *A tiszaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek.* Osiris, Bp., 2011.

[42] Uo. 11.

[43] Victor Turner: *Dramas, Fields, and Metaphors. Symbolic Action in Human Society.* Cornell University Press, Ithaca, 1974.

vőség (historical agency) a történések igazi motorja;[44] azt kell tehát megérteni és ábrázolni, ami a múltnak nem *kizárólag* a történész utólagos bölcsességével át- és felülírható képét tárja az utókor szeme elé. A tapasztalat-történetként számon tartott megközelítésről van szó, melyet számos magyar történész fogad el a múlt elbeszélését megszabó központi rendező elvnek.[45] Kitüntetett helyet foglal el a tapasztalat historikumának megragadásában az oral history módszere (és történetírói műfaja), melynek nálunk is vannak hívei és követői (és közöttük többen is gender történészek).[46] Nem kétséges, a tapasztalat historikuma, témaként és szemléletmódként egyaránt, komoly ösztönzést nyert a posztmoderntől, mely utóbbiban manapság különösen előtérbe került a történelmi tapasztalat analitikus fogalma; ez egyúttal háttérbe is szorította a korábban meghatározó narrativitás-elméleti megfontolásokat.[47] Frank R. Ankersmit

[44] Gyáni Gábor: *Historical agency – a szubjektív cselekvő középpontba állítása a történettudományban.* In: Vonyó József, szerk.: *Személyiség és történelem. A történelmi személyiség. A történeti életrajz módszertani kérdései.* Magyar Történelmi Társulat – Kronosz – ÁBTL, Pécs – Bp., 2017. 46–56.

[45] Gyáni Gábor: *Hétköznapi Budapest. Nagyvárosi élet a századfordulón.* Városháza, Bp., 1995.; Uő: *Budapest – túl jón és rosszon. A nagyvárosi múlt mint tapasztalat.* Napvilág, Bp. 2008.; Horváth Sándor, szerk.: *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában.* Nyitott Könyvműhely, Bp., 2008.; Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965.* Korall, Bp., 2012.

[46] Pető Andrea: *Rajk Júlia.* Balassi, Bp., 2001.; Tóth Eszter Zsófia: *„Puszi Kádár Jánosnak". Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben.* Napvilág, Bp., 2007.; Horváth Sándor: *Feljelentés. Egy ügynök mindennapjai.* Libri, Bp., 2017.

[47] Frank R. Ankersmit: *A történelmi tapasztalat.* Ford. Balogh Tamás. Typotext, Bp., 2004.; Uő: *Sublime Historical Experience.* Stanford University Press, Stanford, 2005.; David Carr: *Experience and History. Phenomenological Perspectives on the Historical World.* Oxford University Press, New York, 2014.

egyik jellemző megjegyzése szerint a posztmodernizmus sokkal „inkább a tapasztalat, mint a racionális érvelés kérdése".[48]

Szólni kell végül a fogalomtörténeti tudatossággal művelt eszmetörténetről is, amely több magyar történész munkásságában játszik meghatározó szerepet.[49] S akkor még nem is említettük a Kisantal Tamás, a Gábor György és mások nevével fémjelzett metatörténeti vizsgálódásokat, melyekben eminens szerep jut a posztmodernnel összekapcsolt narrativitáselméleti tudásnak és gondolati inspirációnak.

[48] *Interview with Franklin R. Ankersmit.* In: Ewa Domańska: *Encounters. Philosophy of History after Postmodernism.* University Press of Virginia, Charlottesville, 1998. 90.

[49] Trencsényi Balázs: *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok.* Argumentum, Bp., 2007.; Uő: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában.* Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Bp., 2011.; Miru György: *Szabadság és politikai közösség. Kossuth Lajos politikai alapfogalmai.* Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Bp., 2011.; Szíjártó M. István: *A „konfesszionális rendiségtől" az „alkotmányos rendiségig". Lehetőségek és feladatok a 18. századi rendiség kutatásában.* Történelmi Szemle, 2012/1. 3762.; Fazakas Gergely – Miru György – Velkey Ferenc, szerk.: *„Politica philosophiai okoskodás". Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig.* DE, Debrecen, 2013.; László Kontler: *Translations, Histories, Enlightenments: William Robertson in Germany, 1760–1795.* Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2014.; Miru György: Uő: *Az alkotmányozás politikai nyelve 1848-49-ben.* L'Harmattan, Bp., 2015.; Velkey Ferenc: *Nemzetértelmezések/hungarus-érvek a „Sprachkampf" két vitahelyzetében. Párhuzamok és eltérések Széchenyi és Szontagh kísérleteiben.* In: Hörcher Ferenc – Lajtai Mátyás – Mester Béla, szerk.: *Nemzet, faj, kultúra a hosszú 19. században Magyarországon és Európában.* MTA BTK TTI, Bp., 2016. 192–237.; Völgyesi Orsolya: *Rendi nyilvánosság és rendi politika a reformkorban. Tanulmányok.* Ráció, Bp., 2016. 149–182.

Nyugodtan elfelejthetjük tehát azt a gyakorta gépiesen ismételgetni szokott közhelyet, mely szerint a posztmodern haszontalan elmélkedés arról, hogy miként írják a történészek a történelmet, melynek nincs azonban érdemben hatása arra, hogy a történészek ténylegesen hogyan írják a történelmet. A helyzet az, hogy a posztmodern kihívását követően ma már lehetetlen minden további nélkül egyszerűen visszatérni a naiv (realista) megismerési ideáloknak megfelelő hagyományos történetíráshoz. Két szinten is hatott a posztmodern-kritika a szorosabban vett történetírásra. Egyrészt azzal, hogy számtalan új, korábban elképzelhetetlen témával ajándékozta meg a történészeket, amelyek békésen megférnek manapság egymással. A posztmodern közvetett hatásaként tudható be továbbá, hogy széles körben igény mutatkozik a forrásoknak a hagyományos forráskritikán túlmutató, ha nem is éppen a helyett alkalmazott dekódolására: ez utóbbi hozhatja csupán felszínre a forrásadatokban rejlő *valamikori* jelentéseket. Ez alkalommal nem kizárólag a hamis-igaz információ azonosítása történik meg; a források által közvetített korabeli (múltbeli) jelentéstulajdonítások megfejtése képezi ezúttal a történész célját. És ezt követően kezdhet csupán hozzá a historikus, hogy megértse és magyarázza az elmúlt (élet)világokat. Bevetté lett továbbá az is, ami határozottan a posztmodern hatását mutatja, hogy a történész-elbeszélő nem, vagy nem kizárólag a lineáris történeti ábrázolás céljaihoz igazítja a diszkurzív időt.[50] Az ugyanarról a témáról szóló alternatív interpretációk párhuzamos történetek formájában való bemutatása sem tűnik többé elképzelhetetlennek. S végül, de nem utolsósorban, a történész is egyre gyakrabban és immár nyíltan is vállalja önnön szubjektivitását, ami a posztmodern elméletalkotók által kívánatosnak tartott önreflexió képességét és kívánalmát elégíti ki.

[50] Gyáni Gábor: *Diszkurzív idő a történetírásban.* In: Uő: i. m. (2010) 218–236.

A posztmodern erjesztő hatásának tulajdonítható végül, hogy az elméleti gondolkodás is elnyerte végre létjogosultságát magán a történetírói gyakorlaton *belül.* Ez azért nóvum, mert a német-porosz historizmus annak idején száműzte az elméletet a konkrét történeti kutatómunkából. A fokozott elméleti tudatosság imént vázolt körülményei között alakulhatott ki csupán a történetírásnak az a fajtája, melynek művelői ki szeretnének törni a ténypozitivizmus és a nemzeti történeti paradigma szűkre szabott kalitkájából. Ez komoly reményekkel tölti el azokat, akik koruk felismert egzisztenciális és szellemi kondícióit szem előtt tartva vágnak bele a múlt történetírói búvárlásába.

A tanulmányok első változatának a lelőhelyei

Kánon, ellenkánon és politikai megfelelés. In: Dénes Iván Zoltán, szerk.: A magyar történetírás kánonjai. Ráció, Bp., 2015. 19–39.

Kulturális nacionalizmus és a modernitás. Itt jelenik meg először.

Kulturális nacionalizmus és a tudományok: a történetírás példája. A történetiség fogalma a nacionalizmuselméletek tükrében. In: Szilágyi Adrienn – Bollók Ádám, szerk.: Nemzet és tudomány Magyarországon a 19. században. MTB BTK TTI, Bp., 2017. 11–26.

A történetírás és a történelemtanítás konfliktusa. Iskolakultúra, 2015/7. 62–67.

A nemzeti versus transznacionális történetírás dilemmái. In: Kovács Kiss Gyöngy, szerk.: A történész műhelye. KOMP-PRESS KORUNK, Kolozsvár, 2015. 69–82.

Transznacionális történelem, birodalmi múlt. In: Szarka László, szerk.: Párhuzamos nemzetépítés, konfliktusos együttélés. Birodalmak és nemzetállamok a közép-európai régióban (1848–1938). Országház, Bp., 2017. 9–17.

Nemzetállam-építés „békés kiegyenlítéssel". Magyar Tudomány, 2017/12. 1550–1557.

Professzionalizáció és nemzeti öntudat. A Századok első évei. Századok, 2016/5. 1103–1116.

Irodalom- és történetelméleti diskurzusok a két háború között. In: P. Müller Péter, szerk.: Thienemann Tivadar és a mai szaktudományok. Írások születése 125. évfordulójára. Kronosz, Pécs, 2016. 105–114.

A kánonromboló Mályusz Elemér választásai. In: Papp Gábor, szerk.: Konzervatív gondolkodók. Egy akadémiai ülésszak előadásai. Kossuth, Bp., 2016. 215–229.

Szűcs Jenő, a magányos történetíró. Forrás, 2008/6. 3–18.

Történetíró a diktatúra korában. Ránki György élete és munkássága. In: Halmos Károly et al., szerk.: A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére. Századvég, Bp., 2009. 539–551.

Miért és hogyan született meg a Hajnal István Kör? Korall, 64, 2016. 181–197.

A kollektív erőszak – historiográfiai vázlat. In: Müller Rolf – Takács Tibor – Tulipán Éva, szerk.: 1956: erőszak és emlékezet. Jaffa, Bp., 2017. 9–24.

A család története és a történészek. In: Horváth Zita – Rada János, szerk.: Társadalomtörténeti tanulmányok Tóth Zoltán emlékére. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, 2017. 51– 57.

A fogyasztás forradalmától a fogyasztói társadalomig. Historiográfiai vázlat. Múltunk, 2008/3. 4–16.

Művelődés-, kultúra- és mentalitástörténet – a paradigmaváltás dilemmái. In: Monok István, szerk.: Mérföldkövek a magyar művelődéstörténet-írásban. Kossuth – Eszterházy Károly Főiskola, Bp. - Eger, 2015. 129–141.

Flânerie (kószálás): a várostörténet kulcsfogalma. Itt jelenik meg először.

Nemzet, nacionalizmus és a vándorlás. Forrás, 2015/7–8. 6–17.

Az idegen – a modernitás szimptómája. Korunk, 2015/9. 50–56.

A hazai történetírás nemzetközi beágyazottsága (Egykor és most). Aetas, 2010/4. 15–27.

A pszichohistória-írás magyar fejleményei. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András, szerk.: Aranyhíd. Tanulmányok Keszeg Vilmos tiszteletére. Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2017. 135–144.

Az irodalomszociológia aktualitása. Textus és referencia. Irodalomtörténeti Közlemények, 2015/1. 7–16.

Az alkotó értelmiség társadalmi forrásai. In: Biró Annamária – Boka László, szerk.: Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások. Partium kiadó – reciti, Nagyvárad – Bp., 2014. 155–165.

A posztmodern és a magyarországi történetírás. Századok, 2013/1. 177–188.

GYÁNI GÁBOR (Hódmezővásárhely, 1950) történész, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja. 1982-től a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében dolgozik, emellett az ELTE és a CEU professzora.

KÖNYVEI:

Család, háztartás és a városi cselédség (1983)

Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940 (1998)

Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig (Kövér Györggyel közösen – 1998)

Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése (2000)

Hétköznapi élet Horthy Miklós korában (2006)

Relatív történelem (2007)

Budapest – túl jón és rosszon (2008)

Az elveszíthető múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem (2010)

Nép, nemzet, zsidó (2013)

A történelem mint emlék(mű) (2016)

kalligram.libricsoport.hu

önyvünk bemutatja, hogy milyen út vezet a nemze-
ti történelem tudományától a nemzetfeletti, a nem-
zetek-közötti történelem fogalma felé. A történelem
:ti szempontú elbeszélése fontos hozzájárulás volt an-
ején a modern nemzet és nemzet-állam létrejöttéhez.
probléma, hogy milyen hatással van napjainkban vi-
k globalizálódása a történeti gondolkodásra. Erre az
zhatatlan kérdésre keresi a választ a szerző mosta-
ıyvében. Tudományos irányzatokról, egyéni, olykor
rtos szellemi kezdeményezésekről esik a munkában
melyek nem helyettesíthetik a nemzeti történetírást,
akkor mérsékelhetik, olykor kiküszöbölhetik annak
ros egyoldalúságait. A tárgyalt gondolati áramlatok
yike már korábban is hatott valamiképpen a történé-
:, arra késztetve őket, hogy átgondolják saját nemzeti
ntjukat. Újabban viszont megnyílt az út a transzna-
is történetírás előtt is, amely tudatosan szakít az egye-
ıemzeti látószög alapján tudakozódó történetírással.
ısznacionális történetírás teljes értékű tudományos
és, amely – ígérete szerint – feltárja azt a múltat, me-
bbnyire elfed előlünk a tisztán nemzeti történeti ha-
ány. Nem vitás, a nemzeti történetírás ma is élénk ol-
gényt elégít ki azzal, hogy beszámol egy adott ország
gában vett múltjáról. A transznacionális történetírás,
zemben, tényleges (térbeli) összefüggéseiben kíván-
atni a valaha megtörtént eseményeket, és a múltbe-
; mélyén ható szerkezeti adottságokat. Ennek a meg-
an lévő történetírásnak a mához szóló üzenete sze-
történelem jóval gazdagabb annál, hogy kizárólag azt
ljük benne, ami – látszólag – a nemzet modern ko-
dését vetíti előre. A transznacionális történeti vizs-
ísok mind gyakrabban folynak ma már az úgyneve-
sődleges (a levéltári) források bevonásával, ami pe-
ıemzeti történetírásokkal egyenértékű tudományos
ményre képesíti a bennük elmélyülő történészeket.

GYÁNI GÁBOR

NEMZETI VAGY TRANSZNACIONÁLIS TÖRTÉNELEM

KALLIGRAM

GYÁNI GÁBOR

Nemzeti vagy transznacionális történelem

KALLIGRA

